

Національна академія правових наук України

Інститут вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України

Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні

Монографія

За загальною редакцією
академіка Національної академії правових наук України,
професора **В. І. Борисова**,
академіка Національної академії правових наук України,
професора **В. С. Зеленецького**

Харків
«Право»
2010

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 23 грудня 2009 р.)

Рецензенти:

В. О. Коновалова – академік НАПрН України, професор, д-р юрид. наук;
В. В. Голина – член-кор. НАПрН України, професор, д-р юрид. наук;
О. В. Капліна – доцент, д-р юрид. наук;
В. І. Тютюгін – професор, канд. юрид. наук

Авторський колектив:

Вступ – *В. І. Борисов, В. С. Зеленецький*; розд. 1 – відп. ред. *В. С. Зеленецький*;
автори: підрозд. 1.1 – *Н. В. Сібільова*; підрозд. 1.2 – *О. В. Сердюк*; підрозд. 1.3 –
В. С. Зеленецький, Л. М. Лобойко; розд. 2 – відп. ред. *В. І. Борисов*; підрозд.
2.1 – *Л. В. Дорош*; підрозд. 2.2 – *В. І. Борисов, Л. М. Демидова, О. О. Пащенко*; підрозд.
2.3 – *Л. М. Демидова, О. М. Лемешко, О. О. Пащенко*; підрозд. 2.4 – *В. І. Борисов,*
Л. М. Демидова, О. О. Пащенко; розд. 3 – відп. ред. *В. С. Зеленецький*; підрозд. 3.1,
3.2, 3.3 – *В. С. Зеленецький, Н. В. Глинська*; підрозд. 3.4 – *В. С. Зеленецький,*
Л. М. Лобойко; розд. 4 – відп. ред. *Н. В. Сібільова*; підрозд. 4.1, 4.2 – *О. Г. Шило*;
розд. 5 – відп. ред. *В. Ю. Шенітько*; підрозд. 5.1, 5.2, 5.3, 5.4 – *В. Ю. Шенітько,*
В. А. Журавель, Г. К. Авдєєва; розд. 6 – відп. ред. *О. Ю. Шостко*; підрозд. 6.1 –
О. Ю. Шостко, Т. Є. Дунаєва; підрозд. 6.2 – *О. Ю. Шостко*; підрозд. 6.3 –
О. В. Сердюк; підрозд. 6.4 – *О. Ю. Шостко*

П 78 **Проблеми** забезпечення ефективності діяльності органів кримі-
нального переслідування в Україні : монографія / кол. авт. ; за заг. ред.
В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – *** с.

ISBN 978-966-458-186-5

Монографію присвячено численним проблемам оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та шляхам її забезпечення. У роботі розкривається, зокрема, ефективність застосування кримінально-правових норм, наводяться критерії оцінки результативності кримінально-процесуальної діяльності і судового контролю, визначаються чинники, що свідчать про ефективність організаційно-тактичних засобів досудового розслідування. При цьому певна увага у монографії відводиться аналізу міжнародного досвіду в цій сфері.

Для науковців, працівників правоохоронних і судових органів, викладачів, аспірантів та студентів юридичних навчальних закладів.

ББК 67.9(4УКР)73

Зміст

Вступ	6
-------------	---

Розділ 1

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Кримінальне переслідування та його суб'єкти (органи дізнання, органи досудового слідства та прокурор)	15
1.2. Теоретичні аспекти оцінювання ефективності в правовій сфері.....	47
1.3. Критерії, показники та суб'єкти оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні	59
Висновки до розділу 1	84

Розділ 2

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРОМ

2.1. Поняття, структура та види кримінально-правових норм.....	87
2.2. Поняття, ознаки та стадії застосування кримінально- правових норм органами досудового розслідування та прокурором	104
2.3. Ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором: поняття, критерії та показники	121
2.4. Актуальні проблеми забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором і шляхи її підвищення	136
Висновки до розділу 2	146

Розділ 3
ЕФЕКТИВНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО
РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРА

3.1. Поняття та зміст кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора.....	149
3.2. Структурно-функціональний підхід до оцінки ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора.....	197
3.3. Інструментарій оцінки кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора.....	211
3.4. Загальні напрями підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора.....	228
Висновки до розділу 3	243

Розділ 4
ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

4.1. Зміст і види судової діяльності на досудовому провадженні.....	247
4.2. Роль та значення судової влади в оптимізації діяльності органів досудового розслідування та прокурора	258
Висновки до розділу 4	273

Розділ 5
ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ
ЗДІЙСНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

5.1. Поняття організаційно-тактичних засобів та їх значення для оптимізації досудового розслідування	276
5.2. Критерії та показники визначення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування	295

5.3. Роль типових систем тактичних прийомів у підвищенні ефективності провадження окремих слідчих дій	308
5.4. Тактичні операції як засіб підвищення ефективності вирішення завдань розслідування	334
Висновки до розділу 5	352

Розділ 6

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

6.1. Основні критерії оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора в європейських країнах у сфері протидії злочинності	354
6.2. Досвід окремих європейських країн щодо оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у сфері протидії злочинності	364
6.3. Соціологічні методи оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у сфері протидії злочинності в європейських країнах	379
6.4. Пропозиції щодо підвищення ефективності діяльності органів кримінального розслідування та прокурора в Україні у сфері протидії злочинності з урахуванням позитивного європейського досвіду	385
Висновки до розділу 6	391

Вступ

Інтеграція України до європейської та світової спільноти, визначення стратегічним напрямком її просування до Європейського Союзу з перспективою набуття повноправного членства є потужними стимулами поглиблення в державі демократичних перетворень, приведення вітчизняного законодавства до європейських стандартів, удосконалення системи кримінальної юстиції та підвищення ефективності функціонування органів кримінального переслідування та суду.

Мета і напрями реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства як складових системи кримінальної юстиції сформульовані в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р.¹

У Концепції наголошено, що існує нагальна об'єктивна потреба у реформуванні кримінальної юстиції, яка має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав людини і основоположних свобод, положеннях міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Визначення шляхів підвищення ефективності діяльності будь-якої організаційно-правової системи неможливе без з'ясування змісту і структури діяльності її суб'єктів і природи соціальних зв'язків між ними. Це безпосередньо стосується і питань підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування.

¹ Див.: Офіц. вісн. України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

У 2007 р. науковцями Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України розпочалося дослідження під назвою «Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та запропонування шляхів її підвищення», виконання якого затверджено постановою вченої ради Інституту № 6/1 від 20 грудня 2006 р. та постановою Президії Національної академії правових наук України № 48/2 від 28 жовтня 2006 р. Звернувшись до проблематики ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні, науковці поставили перед собою завдання здійснити комплексне дослідження численних питань цієї діяльності та шляхів забезпечення її ефективності з позицій кримінально-правового, кримінально-процесуального, криміналістичного та порівняльно-правового аспектів. Такий підхід уявляється цілком виправданим, оскільки особливості функціонування органів кримінального переслідування, природа діяльності яких визначається передусім як кримінально-процесуальна, неможливо розкрити без звернення до суміжних проблем забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм зазначеними органами, підвищення дієвості організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування та висвітлення передового досвіду розвинутих країн у цій сфері. Тому зміст даного дослідження визначили такі напрямки: *«Ефективність кримінально-процесуальної діяльності органів дізнання, досудового слідства та суду»* (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України Н. В. Сібільова); *«Теоретичні проблеми забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор ІВПЗ НАПрН України В. І. Борисов); *«Проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач лабораторії *«Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю»* ІВПЗ НАПрН України В. Ю. Шепітько); *«Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України: поняття, критерії, методика виміру та шляхи підвищення»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор,

завідувач сектору проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України А. Х. Степанюк); *«Ефективність профілактичної діяльності органів кримінального переслідування в Україні»* (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник сектору попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді ІВПЗ НАПрН України С. Ю. Лукашевич); *«Порівняльно-правовий аналіз ефективності діяльності органів кримінального переслідування»* (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, завідувача лабораторією дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України О. Ю. Шостко).

Аналіз результативності виконання вказаного дослідження свідчить про те, що найбільш вагомими результатами, досягнутими під час роботи над ним, стала підготовка двох науково-практичних посібників: *«Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України»* за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора А. Х. Степанюка (авторський колектив: А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, О. С. Четверикова) та *«Ефективність діяльності органів кримінального переслідування по запобіганню злочинам»* (авторський колектив: С. Ю. Лукашевич, А. Б. Блага, М. Г. Колодяжний, О. М. Самойлова); написання понад 130 наукових статей та тез наукових доповідей; проведення наукової конференції *«Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю»* (м. Харків, Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 15 травня 2008 р.); підготовка і направлення до Генеральної прокуратури України доповідної записки щодо визначення шляхів підвищення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування; надання пропозицій щодо змін та доповнень до чинного законодавства та ін.

Монографія, що пропонується до уваги юридичній громадськості, є одним із визначальних показників втілення результатів дослідження, яке тривало в Інституті протягом трьох років.

Актуальність дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні зумовлюється й тим, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не вживає термінів *«кримінальне переслідування»* та *«органи кримінального переслідування»*. Відсутні вони і в інших законодавчих актах, наприклад, у за-

конах України «Про прокуратуру»¹, «Про міліцію»², «Про Службу безпеки України»³. Однак, незважаючи на відсутність вказаних термінів у законодавчій площині, вони набули значного поширення в міжнародно-правових актах, у практичній діяльності правоохоронних та судових органів. Тому Україна, перебуваючи на шляху виконання взятих на себе зобов'язань із приведення вітчизняного законодавства у відповідність до стандартів європейської спільноти, використовує в цих цілях також термінологічний і понятійний апарат міжнародно-правових актів різного рівня.

Діяльність держави з удосконалення вітчизняного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю не може залишатися поза увагою науковців, які спрямували свої зусилля на теоретичне осмислення особливостей кримінального переслідування. На цій підставі дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування потребує з'ясування правової природи кримінального переслідування, визначення його змісту, встановлення кола суб'єктів кримінального переслідування та ін. У монографії визначено, що під поняттям «кримінальне переслідування» розуміється системоутворюючий напрямок кримінально-процесуальної діяльності, тобто основна процесуальна функція, що спрямована на встановлення ознак злочину; виявлення особи, яка його вчинила; викриття злочинного характеру діяльності цієї особи; висунення їй обвинувачення і підтримання обвинувачення в суді. При цьому *суб'єктами кримінального переслідування* є органи дізнання, органи досудового слідства⁴ та прокурор.

Переорієнтація сучасного кримінального судочинства із «глобального» контролю над злочинністю на захист прав та законних інтересів осіб, визнання прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю зумовлює необхідність з інших позицій підійти до бачення функціонального призначення кримінального процесу і концепції його ефек-

¹ Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

² Про міліцію [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

³ Про Службу безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

⁴ У теорії кримінального процесу родовим поняттям органів дізнання та органів досудового слідства є поняття «органи досудового розслідування».

тивності. Разом із тим потребує осмислення й принципова зміна підходів як до виділення критеріїв оцінки ефективності кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів кримінального переслідування, так і до самої системи такої оцінки.

У монографії докладно аргументується, що підґрунтям методології аналізу ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора має бути структурно-функціональний підхід, який передбачає при визначенні ефективності будь-якого процесу враховувати не лише результат певної діяльності, що складає її зміст, але й виходити з якісної характеристики відповідних елементів, що складають її структуру. З огляду на це в роботі з'ясовані поняття та зміст діяльності вказаних органів як об'єктів оцінки з позиції її ефективності.

Не можна не вказати і на те, що завдання кримінального процесу, сформульовані у ст. 2 чинного Кримінально-процесуального кодексу України¹, не враховують повною мірою сучасні демократичні зміни у суспільстві, а також нову ідеологію нормативно-правового регулювання кримінально-процесуальних відносин, закладену в Конституції України та низці міжнародно-правових актів, які стосуються кримінального судочинства. Тому в межах аналізу змістових компонентів кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора особливий науковий і практичний інтерес викликало питання щодо сукупності конкретних правових завдань, вирішенню яких підпорядкована їх діяльність. Це цілком виправдано з огляду на те, що саме завдання будь-якої діяльності є інструментарієм оцінки її результативності, а значить, і ступеня її ефективності. У цьому аспекті в роботі сформульовано систему завдань, що ставляться перед органами досудового розслідування та прокурором, охарактеризовано їх зміст та визначено конкретні напрямки вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності цих органів у рамках вирішення кожного з поставлених перед ними завдань.

Як показало дослідження, для надання адекватної оцінки результативності та соціальної корисності діяльності суб'єктів кримінального переслідування вимір її ефективності з позиції певної системи критеріїв слід здійснювати поетапно. У цьому аспекті у представленій роботі

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

з урахуванням специфіки структурної побудови досудового провадження виділені етапи кримінально-процесуальної діяльності зазначених суб'єктів, які за своєю суттю є складовими елементами її ефективності; виявлені певні типові порушення, яких припускаються на різних етапах досудового провадження при прийнятті процесуальних рішень чи провадженні процесуальних дій, проілюстрований їх вплив на рівень загальної ефективності досудового провадження по конкретній справі.

Разом із тим у монографії розглянуто динамічну сторону кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора як складову її ефективності. Тому в окремому розділі цієї роботи сформульовано систему стандартів і вимог, що ставляться до такої діяльності в сучасному кримінальному процесі. Також увагу приділено проблемі забезпечення своєчасності провадження процесуальних дій та прийняття кримінально-процесуальних рішень по справі.

Необхідно зазначити, що хоча проблема виміру ефективності кримінально-процесуальної діяльності ставала і стає предметом дослідження багатьох учених, проте на сьогодні немає єдиного підходу до її вирішення. Вказана обставина зумовила необхідність розробки відповідного інструментарію такої оцінки, а саме: в рамках певних критеріїв (напрямоків оцінки) сформульовано систему показників, які дозволяють визначити ефективність роботи органів досудового розслідування та прокурора на кожному з виділених етапів, а потім оцінити ефективність кримінально-процесуального провадження по конкретній справі в цілому. До показників ефективності перш за все належать різного роду фактичні дані про стан злочинності в державі чи окремому регіоні, сфері людської діяльності, статистичні відомості, показники судових інстанцій тощо. Проте до основних проблем ефективності застосування кримінально-правових норм слід віднести проблему якості кримінального закону та його приписів, а також помилки органів досудового слідства та прокурора під час застосування кримінально-правових норм. Отже, багато в чому ефективність діяльності суб'єктів кримінального переслідування зумовлюється ефективністю застосування цими суб'єктами кримінально-правових норм. Тому предметом наукового дослідження авторського колективу було й визначення поняття «кримінально-правова норма», її структури та видів, а також понять «застосування кримінально-правової норми», «ефективність

застосування кримінально-правової норми»; встановлення критеріїв і показників ефективності такого застосування та ін.

Застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором визнається офіційно-правовою діяльністю цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових норм на стадії дізнання або досудового слідства. У зв'язку з цим у монографії визначені основні ознаки застосування кримінально-правових норм правоохоронними органами (офіційний та державно-владний характер; наявність правової форми; кримінально-процесуальна природа, пов'язана із кримінально-правовим характером; мета забезпечення завдань кримінального закону тощо), виокремлені стадії застосування кримінально-правових норм: установлення фактичних обставин (фактичної основи) справи; вибір та аналіз норми, що підлягає застосуванню; ухвалення рішення та його оформлення.

Розгляд понять «ефективність застосування кримінально-правових норм» вищезазначеними суб'єктами, а також «критерії та показники ефективності» дозволив надати не лише їх дефініції, але й встановити їх види. Також доведено, що ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором є мірою результативності регулювання поведінки людей за допомогою наданих цим органам певних прав та обов'язків. Окремою умовою ефективного застосування такими суб'єктами кримінально-правових норм є об'єктивне тлумачення кримінально-правових приписів, яке має відповідати, в першу чергу, вимозі істинності результатів тлумачення.

Слід зазначити, що важливу роль на досудовому провадженні відіграють органи судової влади, оскільки вони здатні за наявності відповідних підстав компенсувати неефективність або досить низьку ефективність діяльності органів кримінального переслідування, попередити безпідставне обмеження права людини або у стислі строки його поновити. Тому проблема визначення певних критеріїв, за якими здійснюється оцінка ефективності діяльності цих органів, так само перебувала в центрі уваги творчого колективу дослідників.

У монографії знайшов своє відображення також криміналістичний аспект проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні. На підставі сучасних положень

загальної теорії криміналістики й аналізу значного за обсягом емпіричного матеріалу, що відбиває сучасну практику слідчих органів, до категоріального апарату науки криміналістики введено поняття «організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування» як оптимальна сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) і тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. Окреслено і розкрито їх внутрішні ознаки, функції, сферу реалізації, з'ясовано їх місце, значення в забезпеченні ефективності діяльності суб'єктів кримінального переслідування в Україні. Водночас надано теоретичне обґрунтування шляхів оптимізації організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування, зокрема щодо планування та провадження окремих слідчих дій або тактичних операцій. Виокремлено найбільш поширені різновиди організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування, до яких передусім віднесені типові системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і типові тактичні операції як головні інструменти слідчого для розв'язання тактичних завдань, що виникають у тій чи іншій ситуації, та сформовано процесуальні й тактичні умови щодо їх обрання. Надано рекомендації працівникам слідчих органів щодо ефективного застосування організаційно-тактичних засобів під час здійснення досудового розслідування та побудовано прогностичні моделі щодо ймовірних напрямків їх розвитку та вдосконалення.

Результати роботи з розробки організаційно-тактичних засобів провадження досудового розслідування є підґрунтям для подальшого розроблення тактики слідчих дій, типових систем тактичних прийомів і типових тактичних операцій, побудови алгоритмів діяльності слідчих із розв'язання завдань, що виникають у певних ситуаціях розслідування та слугують основою практичних рекомендацій з удосконалення слідчої діяльності, оптимізації шляхів отримання доказової інформації по кримінальній справі.

Значне місце в монографії відводиться вивченню досвіду європейських країн щодо розбудови більш дієвої системи органів досудового розслідування і прокурора та врахуванню міжнародних, зокрема європейських, стандартів діяльності цих органів при їх реформуванні

в Україні. Це, безумовно, сприятиме підвищенню ефективності їх діяльності. Тому не викликає сумніву актуальність порівняльних досліджень діяльності органів досудового розслідування і прокурора, в тому числі основних критеріїв оцінки ефективності роботи цих суб'єктів кримінального переслідування в європейських державах.

Автори монографії висловлюють щире подяку професору кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Юрію Михайловичу Грошовому – експерту проекту «Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та запропонування шляхів її підвищення», в рамках якого була написана ця робота. Окрема вдячність висловлюється рецензентам цієї монографії – доктору юридичних наук, професору кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академіку НАПрН України Віолетті Омелянівні Коноваловій; члену-кореспонденту НАПрН України, доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, члену-кореспонденту НАПрН України Володимирі Васильовичу Голіні; доктору юридичних наук, завідувачу кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Оксані Володимирівні Капліній; професору кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Володимирі Іллічу Тютюгіну.

Директор
Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України,
академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов

Заступник директора
Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України,
академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький

Розділ 1

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Кримінальне переслідування та його суб'єкти (органи дізнання, органи досудового слідства та прокурор)

Визначення шляхів підвищення ефективності діяльності будь-якої організаційної системи неможливе без з'ясування змісту і структури діяльності, її суб'єктів і природи функціональних зв'язків між ними. Вказане безпосередньо стосується і питань підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування¹.

Актуальність дослідження цієї проблеми пояснюється і тим, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не вживає термінів «кримінальне переслідування» та «органи кримінального переслідування». Відсутні вони і в інших законодавчих актах, наприклад, у законах України «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України». Однак, незважаючи на відсутність вказаних термінів у законодавчій площині, вони набули значного поширення в міжнародно-правових актах². Тому Україна, перебуваючи на шляху виконання взятих на себе зобов'язань із приведення вітчизняного законодавства у відповідність до стандартів європейської спільноти, використовує в цих цілях також термінологічний і понятійний апарат міжнародно-правових актів

¹ Дослідження присвячене лише одному з видів кримінального переслідування – публічному кримінальному переслідуванню, що обумовлено загальним предметом і метою цього монографічного дослідження.

² Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 26. – Ст. 1735.

різного рівня¹. Діяльність держави з адаптації вітчизняного законодавства не може залишитися поза увагою науковців, які спрямували свої зусилля на теоретичне осмислення природи кримінального переслідування, його змісту та суб'єктів². Тому дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування потребує з'ясування правової природи кримінального переслідування, визначення його змісту, встановлення кола суб'єктів кримінального переслідування.

Мета і напрями реформування кримінально-процесуального законодавства як складової системи кримінальної юстиції сформульовані в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. У Концепції для визначення статусу прокурора у кримінальному провадженні вживається термін «державний обвинувач» і дається його поняття: «Державний обвинувач – посадова особа органів прокуратури, яка здійснює функцію кримінального переслідування особи у процесі досудового розслідування та підтримує державне обвинувачення у кримінальному судочинстві». У глосарії Концепції також за-

¹ Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні [Текст] : Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

² Вернідубов, І. Органи досудового слідства – суб'єкти публічного кримінального переслідування [Текст] / І. Вернідубов // Право України. – 2006. – № 12. – С. 63–66; Давиденко, Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності [Текст] / Л. Давиденко, В. Куц // Вісн. Акад. прокуратури. – 2007. – № 1. – С. 83–91; Лобач, В. Повноваження прокурора як головного суб'єкта кримінального переслідування [Текст] / В. Лобач // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 7 (99). – С. 3–13; Він же. Нові проблеми здійснення прокурором кримінального переслідування на досудовій стадії кримінального провадження та шляхи їх вирішення [Текст] / В. Лобач // Юрид. Україна. – 2007. – № 9. – С. 92–98; Прилуцький, С. В. Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення [Текст] / С. В. Прилуцький // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 8 (46). – С. 62–70; Серета, Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування [Текст] / Г. Серета // Право України. – 2007. – № 9. – С. 53–59.

значено, що кримінальне переслідування – це виключна процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях.

Отже, у самому тексті Концепції спостерігається певне протиріччя: з одного боку, кримінальне переслідування розуміється як функція, що здійснюється на етапі досудового слідства і за часом передує підтриманню державного обвинувачення в суді. З другого боку, кримінальне переслідування охоплює діяльність як на досудовому провадженні, так і в суді, причому не лише у першій інстанції, а й в апеляційній та касаційній. Тобто в Концепції поняття «кримінальне переслідування» вживається у двох значеннях: вузькому і широкому.

Під час обговорення тексту Концепції її розробникам часто докоряли щодо помилковості вживання цього терміна, оскільки ані в Конституції, ані в поточному законодавстві його немає. Між тим, незважаючи на відсутність нормативного закріплення, в науковій літературі останніх років термін «кримінальне переслідування» вживається досить часто, хоча єдності у визначенні юридичної природи кримінального переслідування, його обсягів, меж та суб'єктів немає. Інтенсифікація досліджень у цьому напрямку, як слушно вказує Г. Серeda, викликається потребою прискорення приведення законодавства про прокуратуру України до стандартів Ради Європи, зображених у Рекомендації Р/2000/19 Комітету міністрів держав – членів Ради Європи «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства»¹. А різноманіття поглядів існує завдяки відсутності закріплення цього поняття на законодавчому рівні, зміст якого в значній мірі буде зумовлений типом кримінального процесу, обраного в Україні².

Отже, відсутність законодавчого закріплення поняття «кримінальне переслідування» не є перешкодою для дослідження його в науковому плані, тим більше, що це поняття має тривалу історію вживання в царині як законодавчій, так і науковій.

¹ Серeda, Г. Теоретичні аспекти здійснення прокуратурою кримінального переслідування [Текст] / Г. Серeda // Право України. – 2007. – № 9. – С. 54.

² Давиденко, Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності [Текст] / Л. Давиденко, В. Куч // Вісн. Акад. прокуратури. – 2007. – № 1. – С. 85.

На відміну від сучасного розуміння переслідування, яке у словниках пов'язане з особою (переслідувати когось), у Статуті кримінального судочинства 1864 р. і в пореформених наукових працях словосполучення «кримінальне переслідування» вживалося стосовно як злочину, так і особи. У першому випадку воно розумілося як можливість застосування засобів державного примусу до будь-якої особи, яка вчинила злочин, а в другому – як процесуальна діяльність щодо конкретної особи. Сенатор І. Я. Фойницький вказував, що право суду належить судовій владі, право кримінального переслідування є функцією виконавчої влади¹. У побудові кримінального переслідування І. Я. Фойницький виокремлював приватне обвинувачення та державну організацію обвинувачення, яка відома у двох формах – формі народного обвинувачення й у формі посадового обвинувачення.

Викладене дає підстави для спростування доволі поширеної точки зору, що в теоретичних працях пореформеного періоду поняття «кримінальне переслідування» та «обвинувачення» застосовувались як тождні. Із праці, яку ми процитували, чітко проглядається інший підхід: кримінальне переслідування (злочинів) визнається перш за все державною функцією, а реалізація вказаної функції проявляється у різних формах, які залежать як від конкретної держави, так і від історичного періоду її розвитку.

Статут кримінального судочинства 1864 р. у структурі діяльності з реалізації функції кримінального переслідування виділяв дві складові: а) порушення кримінального переслідування; б) викриття обвинуваченого перед судом. Залежно від підсудності справи певному суду (мировий суд чи загальний) вказана діяльність здійснювалася або однією особою в повному обсязі, або ж вона розподілялася між різними суб'єктами.

У мировому суді з одноособовим суддею суб'єкт порушення кримінального переслідування і суб'єкт викриття обвинуваченого перед судом збігалися. Ними за Статутом могли бути: потерпілий, інші зацікавлені особи, а також адміністративні установи і різні відомства, інтереси яких зачеплені правопорушенням. Але найчастіше таким суб'єктом виступала поліція. Як відмічав М. В. Духовський, поліція по суті за-

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] / И. Я. Фойницький. – СПб. : Сенат. тип., 1910. – Т. 1. – С. 72–73.

мінювала прокурора, який у мирових судових установах обвинувачем не виступав¹.

Щодо загальних судів, то Статут кримінального судочинства, відмовившись від переважного права прокурора на порушення кримінального переслідування, передав це право й іншим особам, але з різним ступенем обов'язковості. Так, за ст. 297 Статуту безумовним правом порушення кримінального переслідування були наділені лише дві особи: прокурор та потерпілий (п. 4 ст. 297, статті 281, 298). Щодо таких приводів, як об'яви приватних осіб, повідомлення поліції, присутніх місць і посадових осіб, явка з повинною, то вони не мали для слідчого обов'язкового характеру і потребували наявності ще однієї умови: встановлення достатніх підстав для провадження слідства.

Але порушення кримінального переслідування прокурором теж мало відповідати певним умовам: ст. 311 Статуту вказувала, що прокурори можуть порушувати переслідування на підставі як отриманих відомостей, так і безпосередньо бачених злочинів або ознак злочинних діянь. Однак у будь-якому випадку вони не повинні вимагати початку слідства без достатніх підстав. У сумнівних випадках прокурори повинні зібрати відомості шляхом негласної поліцейської розвідки.

Оскільки слідчий був представником судової влади, то за загальним правилом він не міг порушувати кримінальне переслідування. Це дозволялося йому лише в одному випадку: коли він застигне злочин, що вчинюється або тільки що вчинений (ст. 313 Статуту). Редактори судових статутів пояснювали мотиви цієї аномалії – змішення судового органу з обвинувальним – тим, що суддя був би у вкрай незручному і неприродному становищі: бути очевидцем злочину і не мати права притягнути винного до відповідальності². Статут послідовно проводив ідею щодо неможливості поєднання судової та обвинувальної влади, тобто неможливості слідчим із власної ініціативи порушити слідство, тому вже в наступній статті (314) закріплюється правило: якщо при провадженні слідства про один злочин будуть встановлені ознаки іншого, який не має суттєвого зв'язку зі справою, що провадиться, слід-

¹ Духовский, М. В. Русский уголовный процесс [Текст] / М. В. Духовский. – М. : Складъ М. В. Ключина, 1910. – С. 166.

² Там само. – С. 168.

чий, вживши всіх засобів по збереженню цих ознак, а у випадках, вказаних законом, і заходів до запобігання уникнення підозрюваного від слідства, доводить це до відома прокурора і приступає до дослідження нововідкритого злочину не інакше як за пропозицією від осіб прокурорського нагляду.

Провадження слідства, його початок і закінчення належали за Статутом судовій владі, тобто суду. Притягнення особи як обвинуваченого, що оформлювалося відповідною постановою, ані в законодавстві, ані в теорії не вважалося складовим елементом або певним етапом у структурі обвинувальної діяльності, оскільки Статут вимагав, щоб слідчий з повною безсторонністю збирав обставини *pro et contra* (ст. 265), з'ясовував усі факти, що визначають склад злочину, його мотив, умисел. При виконанні всіх дій, що потребувало слідство, останнє завершувалося. Форм завершення було три: зупинення, припинення, складання висновку. Якщо слідство було доведено до кінця, воно завершувалося актом, який мав назву «висновок слідства». На підставі зібраних матеріалів та висновку слідства прокурор складав обвинувальний акт, який виступав основою для викривальної діяльності обвинувача в суді, яким у загальних судах був лише прокурор.

Однак, незважаючи на чітке відокремлення у Статуті функцій судової влади від функцій кримінального переслідування, в ньому передбачено декілька форм участі прокурора в попередньому провадженні, що, на думку вчених, обумовлено сутністю його обвинувальної влади¹.

По-перше, прокурор мав право порушувати кримінальне переслідування.

По-друге, щоб порушити переслідування, він повинен був зібрати необхідний для цього матеріал (ст. 312); якщо цих матеріалів недостатньо, то він мав зібрати їх за допомогою поліції. Звідси виникає його повноваження керувати поліцією в її розшуковій діяльності. Тому Статути встановили, що при провадженні дізнання про злочинні діяння поліцейські чини знаходяться у безпосередній залежності від прокурорів (їх товаришів) (ст. 279).

По-третє, прокурору також було надане право спостерігати за слідством (ст. 296). Прокурор міг:

– бути присутнім при провадженні слідчих дій;

¹ Духовский, М. В. Русский уголовный процесс [Текст] / М. В. Духовский. – М. : Складъ М. В. Ключина, 1910. – С. 285–286.

– розглядати матеріали провадження у місті провадження слідства;
– робити слідчому пропозиції щодо необхідності проведення слідчих дій (які слідчий, вважаючи їх законними, виконував, а при незгоді переносив питання до суду).

Протягом чинності Статуту кримінального судочинства постійно здійснювався моніторинг застосування його положень, а також деяких змін до нього, які час від часу відбувалися. Це дало змогу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сформулювати кримінально-процесуальну доктрину, яка певною мірою відрізнялася від ідеології Статуту і яка інакше визначала природу і зміст повноважень прокурора як органу кримінального переслідування. Головним виразником цих ідей був І. Я. Фойницький.

Основні положення цієї доктрини полягали у такому.

1. Кримінальне переслідування злочинів є проявом однієї з головних функцій держави, яка за визначенням зобов'язана охороняти права і свободи людей, що живуть на її теренах (підданих, громадян).

2. Реалізація державної функції із кримінального переслідування покладається на прокурора, для чого він наділяється певним видом влади – прокурорською (обвинувальною) владою, яка за своєю природою суть виконавчої влади, що здійснюється у чітко визначеній сфері суспільного життя.

3. Сутність завдання прокурорської (обвинувальної) влади полягає в забезпеченні державних інтересів кримінального переслідування перед судом, тому природа цієї влади вимагає *найближчого підпорядкування саме їй, а не суду, поліцейській за суттю діяльності як з розшуку щодо обставин злочину, так і з переслідування винних* (курсив авт. – Н. С.).

Аналізуючи зміст і природу взаємовідносин судової, обвинувальної та поліцейської влади, І. Я. Фойницький вказував, що хоча закон не знає наряду прокуратури за судом, право спостереження нею за попереднім слідством законом визнано й набуло широкого розвитку. Вчений вважав, що захоплення завданнями охорони закону підриває головну функцію прокуратури – обвинувальну: навіть у справах кримінальних вона стає стороною лише після відкриття судового засідання для завершального провадження, не перестаючи бути сторожем закону; у попередньому провадженні вона – лише сторож закону. А між тим, розширюючи обсяг про-

курорської влади, завдання спостереження за охороною закону зменшує її силу, приносить її практичну місію у жертву її теоретичній висоті¹.

У перші роки радянської влади, коли почалася кодифікація законодавства і замість Статуту кримінального судочинства з'явилися Кримінально-процесуальні кодекси, змін зазнали не тільки назви кодифікованих актів, а і їх ідеологія, методологія та термінологічний апарат. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі УСРР 1927 р. замість загальновідомого термінологічного вислову «порушення кримінального переслідування» з'явився вислів «порушення кримінальної справи». У ст. 4 було вказано: «Кримінальна справа не може бути порушена, а порушена не може бути продовжена...». Стаття 88 була присвячена приводам *до порушення кримінальної справи*; ст. 93 визначала момент *порушення кримінальної справи*. І хоча в українському кодексі взагалі не вживався термін «кримінальне переслідування», він розумівся як тотожний поняттю «порушення кримінальної справи», про що свідчить зміст коментаря до цього Кодексу².

На відміну від України у Кримінально-процесуальному кодексі РСФРР 1923 р. термін «кримінальне переслідування» вживався до набуття чинності у 1960 р. нового КПК РРФСР. Так, у його ст. 4 було вказано: «Уголовное преследование не может быть возбуждено, а возбужденное не может быть продолжаемо и подлежит прекращению...», у ст. 9 закріплено: «прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершившемуся и подлежащему наказанию преступлению...»³.

У Кодексі також зустрічається вживання терміна «возбуждение уголовного дела», але разом з тим проглядається й певна неузгодженість. Так, у главі першій «Основные положения» прокуратура «обязана возбуждать уголовное преследование», а термін «порушення справи» вживається лише стосовно справ приватного обвинувачення: «Дела о преступлениях, предусмотренных статьями ..., возбуждаются не иначе

¹ Фойницкий, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Сенат. тип., 1910. – Т. 1. – С. 486–487.

² Шаргей, М. Е. Уголовно-процесуальный кодекс УССР 1927 г. : Текст и постановный комментарий [Текст] / М. Е. Шаргей. – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. – С. 69–70.

³ Уголовно-процесуальный кодекс РСФСР 1923 г. [Текст] // Собр. узаконений РСФСР. – 1922. – № 15. – Ст. 153.

как по жалобе потерпевшего, которому принадлежит в этих случаях право поддержания обвинения...». У цій же главі момент, з якого з'являлася кримінальна справа, йменувався «начатие уголовного дела»: «Гражданский иск может быть заявлен как при начатии уголовного дела и во время предварительного следствия, так и позже, но, однако, до начала судебного следствия» (ст. 15 КПК РРФСР). У главі дев'ятій «Общие условия производства предварительного следствия» теж вживається термін «начатие предварительного следствия» (ч. 2 ст. 110 КПК РРФСР).

Розділ другий Кодексу, присвячений нормативній регламентації попереднього слідства, починається з глави сьомої, яка має назву «Возбуждение производства по уголовному делу». Стаття 91, якою відкривається ця глава, вже вживає іншу термінологію – «Поводами к возбуждению уголовного дела...».

Така непослідовність була викликана зміною не стільки методологічних, скільки ідеологічних підходів.

За Статутом кримінального судочинства основним суб'єктом кримінального переслідування був прокурор, який його порушував. Суддя ж мав право порушувати справу лише в одному, прямо вказаному в Статуті випадку. У період становлення радянської влади за її ідеологічною доктриною і слідчі (які тоді й організаційно, й функціонально були підпорядковані судам), і суди виконували однакові завдання і вважалися органами боротьби зі злочинністю, і, як такі, повинні були у випадку наявності ознак злочину ініціювати кримінальне провадження. Але надання суду статусу органу кримінального переслідування навіть у ті часи було занадто радикальним. Саме тому, на нашу думку, і з'явився термін «порушення кримінальної справи» як евфемізм терміна «кримінальне переслідування».

Порівнюючи підходи до нормативного врегулювання методологічно й ідеологічно протилежних доктрин на прикладі кримінально-процесуальних кодексів Росії та України, слід зазначити, що в них не було єдності. Так, КПК РСФРР 1923 р. у ст. 9 зберігав методологічні підходи пореформеного часу до призначення прокуратури у кримінальному судочинстві, зокрема щодо порушення кримінального переслідування: «прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершивше-

муся и подлежащему наказанию преступлению». Саме тому одним із приводів до порушення провадження з кримінальної справи у ст. 91 поряд із заявами громадян, повідомленнями установ і посадових осіб, явкою з повинною окремо у п. 4 вказано: «предложение прокурора», а потім окремо у п. 5 – «непосредственное усмотрение органов дознания, следствия или суда».

У КПК УСРР 1927 р. в аналогічній статті 88, присвяченій приводам до порушення кримінальної справи, окремого пункту, присвяченого прокурору, немає. Замість цього у п. 4 вказано: «безпосередній угляд суду, судді, прокурора, слідчого чи органу дізнання».

У коментарі до цієї статті М. Є. Шаргей пише: «Стаття 10 КПК зобов'язує *судово-слідчі органи* (! – Н. С.) порушувати кримінальне провадження при наявності для цього відповідних підстав. І якщо пп. 1, 2, 3 дійсно перераховують приводи до порушення кримінальної справи, то п. 4 ст. 88 КПК про такі приводи не зазначає, а лише повторює, по суті, зміст ст. 10 КПК, оскільки все одно, чи самостійно судово-слідчий орган узнав про вчинення злочину, чи йому повідомили про це особи, які вказуються у пп. 1, 2, 3 ст. 88, він зобов'язаний порушити кримінальне переслідування»¹.

Отже, з наведеного коментаря видно, що автор розумів «порушення кримінальної справи» і «порушення кримінального переслідування» як абсолютно тотожні поняття, що визначалися лише різними термінами. Окрім цього, КПК УСРР не передбачав якихось особливих повноважень прокурора з порушення кримінальної справи (кримінального переслідування), наділяючи і суд, і суддю, і слідчого, і орган дізнання правом самостійно реалізовувати такий невід'ємний елемент у структурі діяльності з кримінального переслідування, як його порушення.

Водночас указаний компроміс став поштовхом для висунення і розвитку нових ідей, зокрема щодо інституту порушення кримінальної справи і його співвідношення з інститутом кримінального переслідування.

У працях знаних учених того періоду є відбиття цієї законодавчої непослідовності. Дискусію з цих питань, яка триває багато років, можна поділити на два часові періоди. Перший період тривав у 20–40 рр. ХХ ст. і завершився прийняттям Основ кримінального судочинства і набуттям

¹ Шаргей, М. Е. Уголовно-процессуальный кодекс УССР 1927 г.: Текст и постатейный комментарий [Текст] / М. Е. Шаргей. – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. – С. 69–70.

чинності розроблених на їх основі кодексів (1958–1961 рр.). Другий період почався у 90-ті рр. минулого століття і був стимульований фактом входження України (а також інших держав колишнього СРСР) до європейської спільноти і необхідністю приведення вітчизняного кримінально-процесуального законодавства, а також законодавства, що визначає статус, організаційне і функціональне призначення органів, які здійснюють кримінальне провадження, до європейських стандартів. Основний внесок у розробку цього питання у 30–40 рр. ХХ ст. зробили С. А. Голунський, Р. Д. Рахунів, М. С. Строгович, М. А. Чельцов.

Так, М. А. Чельцов, виходячи з того, що в ході діяльності з кримінального переслідування застосовуються різні заходи, які можуть обмежити свободу громадян, вважав украй важливим визначити той початковий момент кримінального процесу, в який органи державного обвинувачення отримують свої широкі повноваження. Ґрунтуючись на положеннях ст. 9 КПК РРФСР, він дав своє визначення порушення кримінального переслідування, під яким розумів процесуальний акт відповідного державного органу, в якому останній встановлює наявність у певній події ознак кримінального злочину і тому вирішує почати кримінальне переслідування. Поясняючи свою позицію, М. А. Чельцов вказував, що об'єктом кримінального переслідування в цей початковий момент процесу не обов'язково є індивідуально визначена особа, а будь-який передбачуваний вчинювач злочину. Невідомість особистості людини, яка вчинила злочин, не є перепорою у порушенні кримінального переслідування. У цьому випадку одним із перших завдань переслідування і буде встановлення передбачуваного винуватця злочину¹.

Протилежну думку з цього приводу висловлював М. С. Строгович, який писав, що порушення кримінальної справи не слід ототожнювати з порушенням кримінального переслідування, оскільки кримінальне переслідування – це дії, спрямовані на викриття певної особи у вчиненні злочину, тому воно проводиться після того, як відбулося порушення кримінальної справи, і його початковим моментом є притягнення особи до кримінальної відповідальності як обвинувачуваної².

¹ Чельцов, М. А. Уголовный процесс [Текст] / М. А. Чельцов. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – С. 348–349.

² Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 263.

Проаналізувавши вказані, а також інші існуючі на той час точки зору, Р. Д. Рахунов дійшов висновку, що всі автори одностайні в тому, що існує початкова стадія кримінального процесу. Але одні з них вважають, що в цій стадії порушується кримінальна справа за фактом події злочину, а інші — що в цій стадії порушується кримінальне переслідування проти попередньо встановленого або передбачуваного суб'єкта. Сутність суперечності зводиться до питання: чи здійснюється функція кримінального переслідування вже в момент порушення кримінальної справи¹.

Поділяючи позицію М. С. Строговича, Р. Д. Рахунов наводив додаткові аргументи на її користь. По-перше, він вважав, не слід погоджуватися з позицією М. А. Чельцова, що вирішення питання про порушення справи входить до компетенції «обвинувальної влади», оскільки закон покладає цей обов'язок не лише на слідчого і прокурора, а й на суд. Чому саме так вирішив закон, Р. Д. Рахунов пояснює відразу в наступному реченні: «Функція порушення кримінальних справ виконується всіма вказаними органами як органами державної влади, покликаними здійснювати боротьбу зі злочинністю в інтересах держави і трудящих» (пер. авт. – Н. С.). По-друге, вважав учений, не можна погодитися також і з тим, що слідчий є органом обвинувальної влади. У стадії порушення кримінальної справи, як і в стадії попереднього розслідування, сторони участі не беруть, тому немає і сторони обвинувачення².

Після прийняття Основ кримінального судочинства 1958 р. та кримінально-процесуальних кодексів, як справедливо пише В. С. Зеленецький, із процесуального обігу категорія «кримінальне переслідування» була витіснена з ідеологічних міркувань, однак інститут кримінального переслідування злочинців існував постійно, існує він і в чинному кримінально-процесуальному законодавстві, отже, й у практиці його щоденного застосування³.

До цієї думки приєднуються також інші фахівці. Л. М. Давиденко та В. М. Куц, аналізуючи зміст ст. 29 Закону «Про прокуратуру», констатують, що прокурор на стадії досудового слідства розв'язує низку завдань, які можна об'єднати у дві групи:

¹ Рахунов, Р. Д. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе [Текст] / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1954. – С. 22.

² Там само. – С. 24.

³ Зеленецький, В. С. Возбуждение уголовного дела [Текст] / В. С. Зеленецький. – Харьков : КримАрт, 1998. – С. 34–35.

- 1) охорона прав учасників кримінального судочинства;
- 2) викриття осіб, які вчинили злочин.

На підставі цього вони доходять висновку, що друга група є не чим іншим, як кримінальним переслідуванням¹.

З'ясування змісту поняття «кримінальне переслідування» неможливе без визначення змісту такого поняття, як «обвинувачення» та аналізу їх співвідношення.

Найбільш плідним підходом у вирішенні цього питання є вчення щодо процесуальних функцій. Поняття «процесуальні функції» є загально визнаним у сучасній науці кримінально-процесуального права. Але їх наявність визнавалася не завжди.

Головним розробником теорії кримінально-процесуальних функцій був М. С. Строгович. Але і він не відразу сформулював свою остаточну позицію як щодо видів процесуальних функцій, так і щодо співвідношення понять «кримінальне переслідування» та «обвинувачення». Так, М. С. Строгович вважав, що процесуальні функції являють собою окремі сторони кримінально-процесуальної діяльності, які виокремлюються у залежності від їх суб'єктів і завдань, і відносив до процесуальних функцій:

- а) судове вирішення справи;
- б) кримінальне переслідування й обвинувачення;
- в) захист.

Розкриваючи зміст поняття «кримінальне переслідування», вчений вказував, що це є сукупність процесуальних дій, спрямованих на викриття особи, яка вчинила злочин. М. С. Строгович вважав також, що з поняттям «кримінальне переслідування» щільно пов'язане поняття «обвинувачення», під яким він розумів діяльність органу або особи, що здійснюють кримінальне переслідування, спрямовану на забезпечення успішності кримінального переслідування.

Таким чином, як визнавав у той час вчений, поняття «кримінальне переслідування» та «обвинувачення» збігаються за своєю суттю, а обидва терміни вживаються лише у тому сенсі, що кримінальне переслідування

¹ Давиденко, Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності [Текст] / Л. Давиденко, В. Куч // Вісн. Акад. прокуратури. – 2007. – № 1. – С. 86.

виражається в обвинуваченні особи у вчиненні злочину¹. Але незабаром він уточнив свою позицію щодо поняття «обвинувачення», оскільки вважав, що у кримінальному процесі воно має три значення.

У першому значенні поняття «обвинувачення» – це сукупність процесуальних дій, спрямованих на викриття особи, яка вчинила злочин, тобто у цьому значенні воно тотожне кримінальному переслідуванню і тому має назву «обвинувачення у матеріальному сенсі».

Друге значення поняття «обвинувачення» М. С. Строгович характеризував як «обвинувачення у формальному сенсі», зміст якого складає діяльність спеціального уповноваженого органу або особи (обвинувача), що виступають перед судом і викривають на суді особу, притягнуту до кримінальної відповідальності. Тобто, за думкою вченого, обвинувачення у формальному сенсі – це спосіб або форма кримінального переслідування, що здійснюється на судовому розгляді прокуратурою, а по справах приватного обвинувачення – потерпілим. М. С. Строгович пояснював, що він вважає це обвинувачення «обвинуваченням у формальному сенсі», оскільки функцію обвинувачення у цій стадії процесу виокремлено від її процесуальної діяльності і зосереджено у руках спеціальної особи – обвинувача.

І, нарешті, М. С. Строгович вважав, що поняття «обвинувачення» має ще і третє значення – обвинувачення як предмет обвинувачення, як зміст обвинувальної тези, що підтримується обвинувачем. Саме у цьому третьому сенсі вживається поняття обвинувачення у таких висловлюваннях, як «пред'явлення обвинувачення», «доведеність або недоведеність обвинувачення», «підтримання обвинувачення у суді»².

З часом він додає ще одне значення поняття «обвинувачення», а саме як сторони обвинувачення, тобто обвинувача, що виступає у суді³.

Але позиція щодо тотожності змісту кримінального переслідування як процесуальної функції та обвинувачення у його першому і другому значенні проводилася ним послідовно і не змінилася навіть після прийняття Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних респуб-

¹ Строгович, М. С. Уголовный процесс [Текст]: учебник / М. С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – С. 25–27.

² Строгович, М. С. Уголовный процесс [Текст] : учебник / М. С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1946. – С. 104–105.

³ Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – С. 704.

блік та кримінально-процесуальних кодексів, коли термін «кримінальне переслідування» був вилучений із законодавства: «Обвинувачення як кримінально-процесуальна функція, тобто обвинувальна діяльність, сукупність дій, спрямованих на те, щоб викрити особу у вчиненні злочину і забезпечити застосування до неї покарання, на яке вона заслуговує, має також назву «кримінальне переслідування». Таким чином, кримінальне переслідування – це обвинувачення як кримінально-процесуальна функція, обвинувальна діяльність, тобто обвинувачення у першому і другому значенні цього поняття»¹ (пер. авт. – Н. С.).

Розвиток наукової думки патріарха кримінально-процесуальної науки радянського періоду тут наведений не лише з метою виявити генезу формування теорії процесуальних функцій, а й тому, що ці положення стали відправною точкою, мірилом самоідентифікації позиції кожного з науковців, предметом інтересів яких прямо чи опосередковано є вказана теорія. Дискусії точилися щодо визнання наявності функцій узагалі, їх критеріїв, системи, класифікації, змісту, моно- чи полісуб'єктності носіїв певних функцій тощо².

Майже у всіх висловлених точках зору спільним виявлялося визначення функції як певного напрямку кримінально-процесуальної діяльності. При цьому одні вважали, що це лише основні напрямки діяльності³, інші – окремі напрямки діяльності⁴. У зв'язку з цим різ-

¹ Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. I. – С. 189–190.

² Альперт, С. А. Обвинение в советском уголовном процессе [Текст] / С. А. Альперт. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1974; Він же. Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти [Текст] / С. А. Альперт. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995; Зеленецький, В. С. Функциональная структура прокурорской деятельности [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1978; Зеленецкий, В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1979; Ларин, А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции [Текст] / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1986; Таджиев, Х. С. Прокурорский надзор и ведомственный контроль за расследованием преступлений [Текст] / Х. С. Таджиев. – Ташкент : ФАН, 1985; Фаткуллин, Ф. Н. Обвинение и защита по уголовным делам [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин, З. З. Зинатуллин, Я. С. Аврах. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976; Шпилев, В. Н. Содержание и форма уголовного судопроизводства [Текст] / В. Н. Шпилев. – Мн. : Изд-во им. В. И. Ленина, 1974.

³ Альперт, С. А. Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти [Текст] / С. А. Альперт. – Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1974. – С. 13.

⁴ Шпилев, В. Н. Содержание и форма уголовного судопроизводства [Текст] / В. Н. Шпилев. – Мн. : Изд-во им. В. И. Ленина, 1974. – С. 54–55.

нилося коло суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, що визнавалися носіями кримінально-процесуальних функцій. Окремою від цих двох позицій стала позиція П. С. Елькінд, яка вважала, що функція – це спеціальне призначення і роль учасників процесу, які визначаються нормами права і відбиваються у відповідних напрямках кримінально-процесуальної діяльності¹. Саме нею була запропонована класифікація функцій на основні, допоміжні та побічні, що охоплюють діяльність усіх учасників кримінального процесу. Принципова різниця між традиційним поглядом на функцію перш за все як на напрямок діяльності і позицією П. С. Елькінд полягає у формулюванні джерела детермінаційного зв'язку. Отже, що є первісним – функція, яка визначає зміст діяльності, призначення суб'єктів реалізації цієї функції, чи, навпаки, функція проявляється крізь призначення і роль учасників процесу, які виражені у напрямках кримінально-процесуальної діяльності?

Позиція П. С. Елькінд була б слушною, якщо йшлося про наукове пізнання певної об'єктивної реальності крізь призму відчуття її проявів. Однак ідеться про функції, які існують у сфері соціального буття, у соціальних відносинах, що унормовані, тобто є продуктом цілеспрямованої діяльності соціальних об'єднань, у даному випадку – законодавця. Унормування функціонального призначення певних державних інституцій (навіть за відсутності текстуального вживання термінів певних понять і розкриття їх змісту) відбувається як на рівні основного закону через принципи, основоположні права і норми установчого характеру, так і на рівні галузевого законодавства. Саме функції обумовлюють появу певних суб'єктів – носіїв цих функцій, які мають впливати на об'єкти функціонального призначення, та необхідну задля реалізації функції систему повноважень або прав.

Аналіз правової природи процесуальних функцій привів П. С. Елькінд до думки, що кримінальне переслідування виражає не конкретний напрям кримінально-процесуальної діяльності і не спеціальне призначення тих чи інших суб'єктів кримінального судочинства, а єдину спрямованість усього кримінального судочинства. Звідси кримінальне переслідування

¹ Елькінд, П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П. С. Элькиндр. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 54–69.

не є функцією, а виступає вираженням низки загальних завдань кримінального судочинства¹.

О. М. Ларін, заперечуючи П. С. Елькінд, аргументував свою позицію тим, що, відносячи до завдань кримінального судочинства вимоги швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних, законодавець мав на увазі певну галузь державної діяльності (і відповідно завдання, що мають вирішуватися у багатьох справах), а не мету провадження по конкретній справі². Тим самим О. М. Ларін опосередковано констатував закріплення на рівні кримінально-процесуального законодавства лише одного із сегментів функції кримінальної юстиції – кримінального переслідування, а тому висновок П. С. Елькінд, зважаючи на законодавство того часу, був небезпідставним.

Хоча термін «кримінальне переслідування» свого часу був вилучений із законодавчої матерії переважно з ідеологічних причин, але останні мали у своїй основі й доктринальні підстави. Визнання слідчого поліфункціональним суб'єктом кримінального судочинства, відсутність самостійного суб'єкта реалізації функції захисту на досудових стадіях, тобто суб'єкта, парного суб'єкту реалізації функції кримінального переслідування, стали доктринальною основою кодифікації кримінально-процесуального законодавства на початку 60-х рр. ХХ ст.

Проте практика реалізації кримінально-процесуального законодавства підтвердила вразливість такої доктринальної конструкції кримінального судочинства, її низьку ефективність, що спонукало до пошуку сучасних процесуальних конструкцій, у яких інститут кримінального переслідування проявився у нових соціально-економічних реаліях.

Для цілей нашого дослідження корисним є звернення до аналізу законодавства держав, з якими Україна має спільну історію розвитку кримінально-процесуальної теорії і законодавства, і в яких відбулося

¹ Елькінд, П. С. К вопросу о функции обвинения в советском уголовном процессе [Текст] / П. С. Элькинд // Вопросы теории и практики прокурорского надзора. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – С. 5–13. П. С. Елькінд мала на увазі «швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, і жоден невинний не був покараний». Ці положення вже відсутні у КПК Російської Федерації 2001 р., але є чинними у КПК України (ст. 2).

² Ларин, А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции [Текст] / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 10–11.

його реформування. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі (КПК) РФ 2001 р. неодноразово вживається термін «кримінальне переслідування», а у п. 55 ст. 5 дається його нормативне визначення: «кримінальне переслідування – процесуальна діяльність, що здійснюється стороною обвинувачення в цілях викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину». У п. 22 цієї ж статті розкривається зміст поняття «обвинувачення» – твердження про вчинення певною особою діяння, забороненого кримінальним законом, висунуте в порядку, встановленому Кодексом»¹ (пер. авт. – *Н. С.*).

Здається, російський законодавець чітко визначив, що кримінальне переслідування розуміється як діяльність, тобто система дій, які утворюють певний напрямок діяльності, що охоплюється поняттям «функція», а «обвинувачення» – це теза, предмет обвинувачення. Але цей висновок руйнується під тиском іншої норми, яка визначає поняття «сторони» (п. 44: сторони – учасники кримінального судочинства, що виконують на основі змагальності функцію обвинувачення (кримінального переслідування) або захисту від обвинувачення). Отже, у КПК РФ перемогла позиція *М. С. Строговича*, який вважав обвинувачення у сенсі діяльності тотожним функції кримінального переслідування, що потягло за собою вживання поняття «обвинувачення» у двох значеннях: і як функції, і як тези (кримінального позову).

Така неузгодженість російського кримінально-процесуального законодавства викликала бурхливу дискусію серед російських процесуалістів.

Оригінальний підхід до аналізу співвідношення понять «обвинувачення» і «кримінальне переслідування» знайшла *М. Т. Аширбекова*. Вона проаналізувала їх як види діяльності, виходячи з позицій теорії юридичного процесу і публічності правозастосовної діяльності. *М. Т. Аширбекова* вважає, що оскільки функція обвинувачення як абстрактна конструкція сама по собі не є такою, що відчувається, то вона проявляється у конкретних видах діяльності, що здійснюється суб'єктами кримінального процесу. Оскільки міра владних повноважень одних суб'єктів (державних органів, посадових осіб) і суб'єктивних прав інших суб'єктів (приватних осіб, які виступають на стороні обви-

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru>.

нувачення) задалегідь не є рівною, то і процесуальна діяльність, що ними здійснюється, теж не є рівною. А звідси вона робить висновок, що кримінальне переслідування – посадове обвинувачення, що здійснюється суб'єктами, які провадять досудове провадження з реалізації функції обвинувачення. Отже, кримінальне переслідування – це діяльність, яка здійснюється в межах реалізації функції обвинувачення такими суб'єктами кримінального процесу, як прокуратура, слідчий, керівник слідчого органу, начальник підрозділу дізнання, орган дізнання, дізнавач¹.

На думку Л. І. Малахової, кримінальне переслідування — більш широке поняття, ніж обвинувачення. Вона піддає критиці законодавчу дефініцію поняття «кримінальне переслідування», оскільки за його межами залишається діяльність, спрямована на встановлення фактичних обставин злочину та особи, яка його вчинила. Л. І. Малахова стверджує, що кримінальне переслідування – це напрямок кримінально-процесуальної діяльності, який полягає у розкритті злочинів, встановленні та викритті осіб, винних у їх вчиненні². Аналогічна позиція висловлена О. В. Гладышевою та Х. М. Лукожевим, які вважають, що кримінальне переслідування – самостійна процесуальна функція; до її структури і змісту вони включають: висунення обвинувачення чи підозри, його обґрунтування доказами, пред'явлення та зміну обвинувачення, закінчення кримінальної справи складанням обвинувального висновку, затвердження його прокурором, спрямування висновку до суду, у суді кримінальне переслідування здійснюється шляхом підтримання обвинувачення, а також шляхом оскарження вироку, якщо сторона обвинувачення з ним не згодна і має намір продовжувати кримінальне переслідування відповідно до раніш зайнятої позиції³.

Вказана дефініція, хоча певною мірою і збігається з позицією, висловленою Л. І. Малаховою, тим не менш залишає за своїми межами

¹ Аширбекова, М. Т. Принцип публичности и процессуальный режим производства по уголовному делу [Текст] / М. Т. Аширбекова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 159.

² Малахова, Л. И. Функция уголовного преследования как вид процессуальной деятельности [Текст] / Л. И. Малахова // Рос. следователь. – 2003. – № 7. – С. 25–26.

³ Гладышева, О. В. Проблемы поддержания государственного обвинения в суде первой инстанции [Текст] / О. В. Гладышева, Х. М. Лукожев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 16.

діяльність із встановлення особи, яка вчинила злочин, та фактичних обставин справи. На такий підхід звернув увагу О. Я. Баєв, який у зв'язку з цим запитує, якщо діяльність сторони обвинувачення до появи у справі підозрюваного й обвинуваченого кримінальним переслідуванням не є, то чим же вона у такому випадку є, яку мету переслідує?¹ Він наполягає на тому, що кримінальне переслідування здійснюється стороною обвинувачення не відносно особи (підозрюваного, обвинуваченого), а в цілях викриття її у вчиненні злочину. Посилаючись на ч. 2 ст. 15 КПК РФ, яка присвячена принципу змагальності сторін, О. Я. Баєв вважає, що єдиною законодавчо сформульованою функцією прокурора, слідчого, начальника слідчого відділу і дізнавача є обвинувачення. Воно реалізується кожним із них у межах своєї компетенції у процесі здійснення ними процесуальної діяльності з метою викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину – в процесі кримінального переслідування². А звідси вчений робить висновок, що кримінальне переслідування суть процесуальна діяльність, що здійснюється стороною обвинувачення і цілеспрямована кожним її представником у межах його компетенції на встановлення злочину, виявлення та законне й обґрунтоване викриття підозрюваного, обвинуваченого у його вчиненні.

Отже, незважаючи на законодавче закріплення поняття «кримінальне переслідування» і поняття «обвинувачення», одностайності серед російських вчених щодо визначення їх суті та змісту немає, і тому це питання у доктринальному аспекті залишається відкритим. У вітчизняній кримінально-процесуальній науці, яка ще не має законодавчого підґрунтя для аналізу змісту цих понять, відбувається суто доктринальна дискусія.

Кожен науковець, намагаючись з'ясувати зміст певного поняття, звертається перш за все до його семантичного аналізу, а згодом або приєднується до певного доктринального визначення, або спростовує його і пропонує своє. Так, С. В. Прилуцький є прихильником розуміння «переслідування» у сенсі «гнатись слідом за ким-небудь, намагаючись наздогнати, захопити, знищити (вистежувати кого-небудь з метою

¹ Баєв, О. Я. Прокурор как субъект уголовного преследования [Текст] : науч.-практ. пособие / О. Я. Баєв. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 28–29.

² Там само. – С. 23.

покарання, віддання до суду)»¹. Г. П. Серeda вважає, що точніше зміст поняття «переслідування» розкривається у другому реченні того ж словника, а саме «вистежувати кого-небудь з метою покарання, віддання до суду», оскільки воно більшою мірою наповнено юридичним змістом².

С. В. Прилуцький, провівши порівняльний аналіз юридичного змісту таких категорій, як «кримінальне переслідування», «кримінальне обвинувачення», а також законодавчо закріплених понять «притягнення до кримінальної відповідальності», «притягнення в якості обвинуваченого», ґрунтуючись на положеннях вітчизняного законодавства та рішеннях Європейського суду і Конституційного Суду України³, дійшов висновку, що кримінальне переслідування – це перш за все діяльність, яка здійснюється відповідними суб'єктами (органами кримінального переслідування). Щодо співвідношення цього поняття як категорії з іншими, то С. В. Прилуцький вважає, що «кримінальне переслідування» охоплює такі категорії, як «кримінальне обвинувачення», «притягнення до кримінальної відповідальності» та «притягнення в якості обвинуваченого», а тому визначає кримінальне переслідування через таку дефініцію: «кримінальне переслідування – це діяльність спеціальних органів і суб'єктів із доказування вини особи у вчиненні злочину, притягнення її до кримінальної відповідальності та обвинувачення у вчиненні злочину»⁴.

¹ Прилуцький, С. В. Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення [Текст] / С. В. Прилуцький // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 8 (46). – С. 64.

² Серeda, Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування [Текст] / Г. Серeda // Право України. – 2007. – № 9. – С. 54.

³ Конституційний Суд України при тлумаченні поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» визначив, що «Притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину» (див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 (справа № 1-15/99) // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 44. – С. 71. Філологічний аналіз вказаного речення дозволяє дійти висновку, що за правовою позицією Конституційного Суду України кримінальне переслідування має декілька стадій, одна з яких починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення. Звідси логічним є стверджувати, що кримінальне переслідування складається з кількох стадій, кожна з яких відповідає певному етапу кримінального провадження (Н. С.).

⁴ Прилуцький, С. В. Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення [Текст] / С. В. Прилуцький // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 8 (46). – С. 62–70.

У свою чергу В. С. Зеленецький, виходячи з того, що структура процесуальної функції кримінального переслідування містить у собі два спеціальні напрями діяльності – викриття злочинця й обвинувачення особи, яка вчинила злочин, робить висновок, що функція кримінального переслідування (обвинувачення) починається з моменту пред'явлення обвинувачення конкретній особі і закінчується підтриманням обвинувачення у суді. В. С. Зеленецький застосовує тут родове поняття «обвинувачення», включаючи слідче обвинувачення і прокурорське¹.

Л. М. Давиденко і В. М. Куц розкривають юридичну природу кримінального переслідування крізь призму прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності, а тому аналізують не лише норми КПК, а й Закон України «Про прокуратуру». Вони доходять таких висновків: прокурор на стадії досудового слідства розв'язує низку завдань, які можна об'єднати у дві групи: охорона прав учасників судочинства та викриття осіб, які вчинили злочин. Останнє є не чим іншим, як кримінальним переслідуванням, однак, незважаючи на те, що процесуальна функція кримінального переслідування здійснюється й органом дізнання, й слідчим, основним суб'єктом переслідування залишається прокурор. Саме тому поряд із поняттям «кримінальне переслідування» як процесуальну функцію кримінального судочинства необхідно виокремлювати поняття «процесуальна функція прокурора як суб'єкта кримінального переслідування»².

Розвиваючи свою думку, Л. М. Давиденко і В. М. Куц стверджують, що процесуальна діяльність прокурора у кримінальному переслідуванні щільно пов'язана з реалізацією іншої його функції у цій сфері – охорони прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, адже прокурор одночасно виступає і обвинувачем, і правозахисником.

Із цією думкою перекликається і позиція Г. П. Середи, який вважає, що на стадії досудового розслідування прокурор здійснює кримінальне переслідування шляхом реалізації наглядових повноважень і безпосередньої участі у провадженні слідства, а на судовій стадії процесу

¹ Зеленецький, В. С. Функциональная структура прокурорской деятельности [Текст] / В. С. Зеленецький. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1978. – С. 28–38.

² Давиденко, Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності [Текст] / Л. Давиденко, В. Куц // Вісн. Акад. прокуратури. – 2007. – № 1. – С. 86.

єдиною формою кримінального переслідування є підтримання державного обвинувачення. При цьому у нормативному закріпленні кримінального переслідування як самостійної функції Г. П. Середа бачить певну небезпеку, тому що певні складові елементи цієї функції є одночасно складовими елементами інших законодавчо закріплених функцій. Щоб уникнути цього, він пропонує розглядати кримінальне переслідування як надфункцію. А щоб воно з'явилося у законодавчій площині, надати цій надфункції статус завдання¹.

Таким чином, Л. М. Давиденко, В. М. Куц і Г. П. Середа визнають наявність такої функції, як кримінальне переслідування, і вважають, що прокурор є одним із суб'єктів реалізації цієї функції. Однак одні (Л. М. Давиденко, В. М. Куц) вважають, що поряд із цією функцією прокурор здійснює у кримінальному судочинстві ще одну функцію – правозахисну, а інші (Г. П. Середа) стверджують, що кримінальне переслідування є не чим іншим, як реалізацією наглядових повноважень, тобто іншої функції. Свою оцінку щодо обстоювання у науці ідеї поліфункціональності прокурора у кримінальному судочинстві висловив О. Я. Баєв. Така концепція, слушно вважає він, не відповідає на питання, в якій врешті-решт якості виступає прокурор у процесі попереднього розслідування злочинів: чи тільки як посадова особа, що виконує нагляд за діяльністю органів і осіб, які його здійснюють? І надає відповідь, яка, на його думку, містить достатньо «крамольну» для пануючої доктрини ідею: це на перший погляд вельми респектабельне положення є відгомонам правової системи вчорашнього дня нашого суспільства. На чолі цілісної системи кримінального переслідування, яке має чітку й однозначну мету – законне і обґрунтоване звинувачення конкретної особи у вчиненні конкретного злочину, – на будь-яких його стадіях стоїть саме прокурор, який виступає в ролі потенційного або реально-го державного обвинувача².

Отже, на думку О. Я. Баєва, прокурор уже на досудових стадіях виступає як майбутній державний обвинувач. А звідси, ми вважаємо, і з'являються його вимоги до якості процесуальної діяльності з реалі-

¹ Середа, Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування [Текст] / Г. Середа // Право України. – 2007. – № 9. – С. 53–59.

² Баєв, О. Я. Прокурор как субъект уголовного преследования [Текст] : науч.-практ. пособие / О. Я. Баєв. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 34–35.

зації функції кримінального переслідування. Генеза системи повноважень прокурора на досудових стадіях обумовлена його статусом у суді – посадової особи, яка від імені держави висунула перед судом обвинувачення особи і доводить суду правомірність своїх вимог щодо визнання її винною у вчиненні злочину. Правомірність вимог значною мірою визначається дотриманням закріпленої у законі процедури, яка передбачає можливість обмеження прав і свобод людини у спосіб, прийнятий суспільством на певному етапі його розвитку щодо встановлення осіб, які вчинили злочин, їх викриття з метою доведення перед судом їх вини задля реалізації кримінальної відповідальності, передбаченої санкцією кримінально-правової норми.

Позиція Г. П. Середи, хоча і є досить оригінальною, тим не менш є проявом певної тенденції щодо розуміння юридичної природи кримінального переслідування, яке не обмежується визнанням його лише процесуальною функцією. В останні роки кримінальне переслідування розглядається як:

- правовий інститут, який має міжгалузевий, багатоплановий, комплексний характер. Його суть як регулятора – адресована органам обвинувачення вимога вжити усіх дозволених засобів задля досягнення цілей кримінального переслідування¹;
- елемент механізму кримінально-правового регулювання²;
- самостійна державно-владна діяльність прокуратури із забезпечення прав і свобод громадян³.

Корені появи вказаних позицій найбільш повно виявили, на нашу думку, Р. В. Мазюк і Г. М. Корольов.

Р. В. Мазюк, здійснивши семантичний, етимологічний та філологічний аналіз термінів «судове переслідування», «кримінальне переслідування», «переслідування» у Статуті кримінального судочинства

¹ Еникеев, З. Д. Уголовное преследование [Текст] : учеб. пособие / З. Д. Еникеев. – Уфа : Изд-во БашГУ, 2000; Мазюк, Р. В. Институт уголовного преследования в российском уголовном судопроизводстве [Текст] : монография / Р. В. Мазюк. – М. : Юрлитинформ, 2009.

² Козубенко, Ю. В. Уголовное преследование как элемент механизма уголовно-правового регулирования [Текст] / Ю. В. Козубенко // Государство и право. – 2008. – № 2. – С. 108–113.

³ Мельников, Н. В. Уголовное преследование – самостоятельная деятельность прокуратуры по обеспечению прав и свобод гражданина [Текст] / Н. В. Мельников // Государство и право. – 2006. – № 3. – С. 20–28.

1864 р., де вказані терміни були вжити вперше, дійшов висновку, що укладачі базувалися на перекладі Кримінально-процесуального кодексу Франції 1808 р., де використовувалися різні поняття «l'action publique» та «poursuite». Перше з них означало кримінальне переслідування у широкому сенсі, тобто можливість шляхом кримінального судочинства застосування засобів державного примусу до осіб, які вчинили злочин, друге – переслідування у вузькому сенсі, тобто процесуальну діяльність, що здійснюється щодо конкретної особи, притягнутої до розгляду»¹.

Г. М. Корольов у дослідженні цього питання використав не лише семантичний та етимологічний аналіз, а й розглянув його крізь призму вчення про функції держави і показав обґрунтованість вживання поняття «кримінальне переслідування» у двох значеннях: як виду правоохоронної діяльності і як основного напрямку діяльності прокурора у кримінальному судочинстві. Отже, за Г. М. Корольовим, кримінальне переслідування, будучи видом здійснення внутрішньої державної функції охорони прав і свобод людини і громадянина, усіх форм власності й правопорядку, є важливим засобом боротьби зі злочинністю і правовим методом захисту особи та суспільства².

Хоча певні елементи цього визначення викликають зауваження, тим не менш як підхід до з'ясування юридичної природи кримінального переслідування ця позиція є слушною і науково плідною.

У державах будь-якого типу в будь-який період існування однією з невід'ємних функцій є правова, завданням якої є забезпечення свободи, безпеки і власності (у різних співвідношеннях). Для реалізації цього завдання держава утворює певний правопорядок і захищає його. Наріжним каменем, фундаментом, на якому базується правопорядок сучасних правових держав, є захист прав і свобод людини і громадянина.

Теорія держави для опису, пояснення і прогнозування діяльнісної сторони держави використовує поняття «функції держави», іншими словами, характеристики саме того, що держава «робить». Функція в теорії держави розуміється як напрямок, предмет діяльності того чи іншого державно-правового інституту, зміст цієї діяльності, її забезпечення.

¹ Мазюк, Р. В. Институт уголовного преследования в российском уголовном судопроизводстве [Текст] : монография / Р. В. Мазюк. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 15.

² Королев, Г. Н. Прокурорское уголовное преследование в российском уголовном процессе [Текст] / Г. Н. Королев. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 18.

Отже, функція держави – це розглянути у комплексі предмет і зміст діяльності держави на певному напрямку і засоби її забезпечення¹.

Функціональна характеристика держави охоплює і з'ясування тих засобів і способів, які забезпечують виконання державою своїх функцій. Такою забезпечувальною структурою є система органів держави, що утворюється спеціально для виконання функцій держави. Причому кожен орган має і свої власні функції. Для функціональної характеристики державного органу використовується поняття «компетенція», яке означає взяті в єдності коло й обсяг повноважень і обов'язків, що належать цьому органу, а також предмет його ведення. Таким чином, орган держави – це спеціально утворена структура, що наділяється компетенцією, необхідною для здійснення функцій².

Зазвичай цей сегмент правової функції у теорії права має назву «правоохоронна функція». Не оспорюючи в цілому назву цієї функції, яка є багатокомпонентною за своїм змістом, вважаємо помилковим майже механічне перенесення назви функції у назву органів, які за своїм призначенням захищають від порушень закон, а не охороняють право. Система органів захисту закону є досить розгалуженою, тому що делікти можуть виникати у всьому спектрі правових відносин публічного характеру. Проте лише у випадку, коли делікт виникає у сфері кримінально-правових відносин держави і людини, починають функціонувати органи держави, призначенням яких є захист закону, що захищає особу, суспільство, державу від найбільш суспільно небезпечних посягань – злочинів, тобто вказані органи виконують державну функцію кримінального переслідування у межах своєї компетенції. Однак вирішення питання щодо наявності у держави права покарання особи, яка вчинила злочин, та наявності в особи права не бути визнаною винною у вчиненні злочину належить іншому органу держави, який реалізує державну функцію правосуддя, тобто суду.

Викладені загальнотеоретичні положення мають слугувати методологічною базою кримінально-процесуального права у визначенні функцій органів держави, які реалізують певний сегмент її правової функції. Юрисдикційні повноваження певних органів на здійснення криміналь-

¹ Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Б. Венгеров. – М. : Учеб. Омега – Л, 2004. – С. 163–164.

² Там само. – С. 182–183.

ного переслідування і повноваження суду зі здійснення правосуддя у кримінально-правових суперечках між державою і особою можна охопити таким поняттям, як «функція кримінальної юстиції». Власне, функція правосуддя значно ширше за своїм змістом та предметом, ніж правосуддя у кримінально-правових конфліктах, вони співвідносяться як загальне і особливе.

На нашу думку, формулювання «функція кримінальної юстиції» у найбільш стислій формі розкриває зміст цієї державної функції, право й обов'язок певних органів держави на встановлення осіб, які вчинили злочин, їх викриття і доведення їх вини перед судом, щоб здійснити правосуддя з метою реалізації кримінально-правової норми.

Функція кримінальної юстиції може бути структурована за напрямками реалізації у вигляді декількох блоків. Перший блок утворюють норми, які визначають:

- дії або бездіяльність, за вчинення яких особа підлягає кримінальній відповідальності;
- порядок притягнення особи до кримінальної відповідальності і визнання її винною у вчиненні злочину;
- порядок реалізації санкції кримінально-правової норми, якщо особа визнана винною у вчиненні злочину.

Другий блок утворюють норми забезпечувального характеру, які визначають організаційний аспект реалізації функції кримінальної юстиції. Іноді ці блоки частково або повністю інтегровані, що має місце у Кримінально-процесуальному і Кримінально-виконавчому кодексах. Ми приєднуємось до позиції І. Б. Михайловської, яка вважає, що «кримінальна юстиція може бути описана як функціональна система, тобто система, яка не має єдиної організаційної основи, але об'єднана особливим видом діяльності»¹.

Реалізація функції кримінальної юстиції в організаційному плані диференційована між різними суб'єктами, серед яких виокремлюються ті, що у визначеному порядку виявляють злочин, встановлюють особу, яка його вчинила, висувають їй обвинувачення, доводять її винуватість у вчиненні злочину перед судом. Таким чином, їх безпосередня функція є скла-

¹ Михайловская, И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса [Текст] / И. Б. Михайловская // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 111.

довою функції кримінальної юстиції (хоча для них вона є визначальною), зміст якої має відображати генетичний зв'язок із функцією держави і в той же час враховувати специфіку тієї сфери діяльності, в якій вона реалізується: в межах кримінально-процесуальної форми, яка сама по собі має важливе соціальне значення, оскільки соціально значимим є не лише результат вирішення конфлікту (тобто застосування чи незастосування норм матеріального права), а й процедура його вирішення¹.

Отже, функція кримінального переслідування реалізується у правовій площині, що регулюється кримінально-процесуальним законом. При цьому зберігаються всі властивості (риси) функції, яка у сфері кримінально-процесуального права має свої предмет та зміст діяльності, свої засоби і способи забезпечення.

Предметом кримінального переслідування є з'ясування наявності кримінально-правових відносин між особою і державою, вирішальну роль у чому відіграє встановлення такого юридичного факту, як вчинення злочинного діяння.

Предмет кримінального переслідування формулює його мету: обвинування особи у вчиненні злочину. Причому гуманістичний характер сучасних процесуальних стандартів вимагає, щоб обвинування було законним та обґрунтованим.

Мета кримінального переслідування, у свою чергу, визначає і зміст діяльності з кримінального переслідування, яка спрямована на встановлення у діянні ознак злочину та особи, що його вчинила, її викриття, висунення їй обвинувачення та доведення перед судом її винуватості у вчиненні злочину.

Указаний зміст діяльності з кримінального переслідування, або зміст процесуальної функції кримінального переслідування, є так би мовити типовим, універсальним, оскільки він не залежить від типу правової системи та існуючого виду кримінального судочинства. Але ж засоби і способи реалізації функції кримінального переслідування є зазвичай унікальними, тому що вони, по-перше, є відбиттям історичного розвитку певної держави, її традицій, менталітету та рівня суспільної правосвідомості, а по-друге, є детально врегульованими кримінально-процесуальним законом, оскільки закріплюють конкрет-

¹ Михайловская, И. Б. Настольная книга судьи по доказыванию в уголовном процессе [Текст] / И. Б. Михайловская. – М. : ТК Велби : Проспект, 2006. – С. 13.

них суб'єктів реалізації функції кримінального переслідування та конкретні дії, які на це спрямовані.

Співвідношення між поняттями «процесуальна діяльність» і «процесуальні дії» у процесуальній науці вже давно має значення аксіоми: «...незважаючи на щільний зв'язок між процесуальною діяльністю і процесуальними діями, було б неправильним ототожнювати їх. Кримінально-процесуальна діяльність складається із процесуальних дій, які так би мовити є її елементами, складовими частинами», – писав Л. Д. Кокорев¹. Йому вторив О. М. Ларін: «Функція – не окрема дія, а діяльність, тобто сукупність дій і рішень, об'єднаних єдністю цілі»² (пер. авт. – Н. С.).

У зв'язку з цим виникає запитання: реалізація функції кримінального переслідування має моно- чи полісуб'єктний характер? Теорія права виходить з того, що реалізація функції з метою найкращої організації праці може покладатися або на один орган, або на кілька органів. Останні у діяльності в межах виконання функції можуть перебувати між собою у відношеннях доповнення (субсидіарності), субординації або контролю. Найважливіше, щоб у повноваженнях органів із виконання функції не існувало дублювання³.

Відносини, що виникають між учасниками кримінального процесу, їх характер та зміст постійно привертають увагу науковців⁴. У системі кримінально-процесуальних функцій відокремлений блок, який характеризує природу та зміст правовідносин між такими суб'єктами, як орган дізнання і прокурор, слідчий і прокурор. Загальним у характеристиці цих правовідносин є те, що власне процесуальна діяльність прокурора розглядається крізь призму його наглядних функцій. Питання з визначення того, чи здійснює прокурор у стадії досудового

¹ Кокорев, Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам [Текст] / Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – С. 47–50.

² Ларин, А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции [Текст] / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 5.

³ Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Б. Венгеров. – М. : Учеб. Омега – Л, 2004. – С. 182–183.

⁴ Докладніше див.: Божьев, В. П. Уголовно-процессуальные правоотношения [Текст] / В. П. Божьев. – М. : Юрид. лит., 1975; Кокорев, А. Д. Участники правосудия по уголовным делам [Текст] / Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971; Погорельский, М. А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система [Текст] / М. А. Погорельский. – Х. : Арсіс, 2002.

розслідування поряд із функцією нагляду за дотриманням законів також і функцію процесуального керівництва органами дізнання і досудового слідства, є найбільш дискусійним у процесуальній літературі.

С. А. Альперт вважав, що процесуальне керівництво не є чимось самостійним, що лежить поза сферою нагляду за законністю. Воно здійснюється в ході наглядової діяльності прокурора шляхом виконання ним процесуальної функції нагляду за точним і однаковим дотриманням законів на досудовому слідстві¹.

Висловлюючись щодо вказаного питання, Г. К. Кожевников зазначає, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням правомірно розглядати як один із засобів реалізації прокурором його функції нагляду за дотриманням законів органами дізнання і досудового слідства². Отже, позиції вказаних науковців є тотожними. Але, на нашу думку, вони були сформульовані під час панування іншої правової парадигми, коли у процесуальній науці вважалось природним існування наглядових функцій прокурора у суді: «підтримання державного обвинувачення прокурором – це одна з форм здійснення наглядових функцій у суді»³.

У теперішній час становлення та розвитку вітчизняної правової системи методологічною основою визначення місця і ролі прокуратури у кримінальному судочинстві, а звідси, і її функціонального призначення є міжнародно-правові акти, зокрема, Рекомендація Rec (2000) 19 «Про роль прокуратури у кримінальному судочинстві», прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 р. У цьому документі однозначно сформульовано, що генеральною функцією прокуратури є кримінальне переслідування, зміст якого полягає у:

– прийнятті рішень про порушення і продовження кримінального переслідування;

¹ Альперт, С. А. О процессуальных функциях прокурора в советском уголовном судопроизводстве [Текст] / С. А. Альперт // Проблемы социалистической законности : респ. межвед. науч. сб. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. – Вып. 10. – С. 98–99.

² Кожевников, Г. К. Прокурорский надзор за законностью и обоснованностью приостановлением предварительного следствия [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. К. Кожевников ; Укр. юрид. акад. – Харьков, 1992. – С. 17–18.

³ Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1985. – Т. I. – С. 13; Альперт, С. А. О процессуальных функциях прокурора в советском уголовном судопроизводстве [Текст] / С. А. Альперт // Проблемы социалистической законности : респ. межвед. науч. сб. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. – Вып. 10. – С. 99.

- підтриманні державного обвинувачення у суді;
- поданні у певних випадках апеляції.

У деяких державах прокурори ще провадять слідство, керують або наглядають за ним та здійснюють нагляд за виконанням судових рішень.

Таким чином, функція нагляду є похідною від генеральної функції – функції кримінального переслідування.

Аналізуючи у свій час погляди на теорію процесуальних функцій і кореляцію певних функцій з учасниками процесу, Л. Д. Кокорев справедливо відмічав, що процесуальні функції – це основний напрямок процесуальної діяльності учасника процесу або групи учасників процесу. Ототожнення процесуальних функцій із процесуальною діяльністю підбурує багатьох авторів наділяти процесуальними функціями всіх учасників кримінального судочинства. Під функціями слід розуміти не напрямок діяльності кожного учасника кримінального судочинства, а ті основні лінії, ті основні напрямки, навколо яких складається діяльність усіх учасників кримінального судочинства¹.

На нашу думку, цей підхід є найбільш плідним у науковому і практичному аспектах.

Чітке визначення системи суб'єктів, чия діяльність укладається у такий напрямок процесуальної діяльності, як кримінальне переслідування, структурування цієї діяльності дозволить гармонізувати процесуальне законодавство, розробити чітку схему взаємодії, уникнути дублювання у виконанні процесуальної функції і тим самим підвищити його ефективність.

Кримінальне переслідування слід вживати як родове поняття, що має дві складові: кримінальне переслідування злочину і кримінальне переслідування особи. Початковим етапом діяльності з реалізації функції кримінального переслідування є отримання інформації у будь-який спосіб про вчинення діяння або бездіяльності, що мають ознаки злочину. Структура діяльності з кримінального переслідування корегується з урахуванням наявності чи відсутності інформації щодо особи, яка підозрюється у вчиненні злочину. Якщо такої особи на момент отримання інформації про діяння, що має ознаки злочину, не встановлено, реалізується система дій, спрямованих на встановлення такої особи. Якщо інформація про особу існує, реалізується система дій, спрямованих

¹ Кокорев, Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам [Текст] / Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – С. 52–53.

на викриття цієї особи. Але кожна система дій охоплюється тим напрямком діяльності, що має назву кримінального переслідування, завершальним моментом якого є набрання вироком суду законної сили.

Протягом реалізації функції кримінального переслідування здійснюється велика кількість конкретних процесуальних дій, які можна об'єднати у системні блоки, спрямовані на:

- 1) виявлення ознак злочину;
- 2) виявлення особи, яка вчинила злочин;
- 3) викриття особи, яка вчинила злочин;
- 4) формулювання і висунення обвинувачення;
- 5) ознайомлення особи з висунутим обвинуваченням;
- 6) формулювання обвинувального акта і спрямування справи до суду;
- 7) підтримання державного обвинувачення в суді першої інстанції;
- 8) підтримання державного обвинувачення в суді апеляційної інстанції.

Залежно від конкретної ситуації процесуальна діяльність з реалізації функції кримінального переслідування адаптується до існуючих обставин: проводяться певні дії або варіюється їх послідовність, зокрема, у випадках невстановлення події чи складу злочину або при наявності інших передбачених законом підстав.

Суб'єктами, до компетенції яких входить виконання дій, за якими конструюються системні блоки, є особа, що проводить дізнання (орган дізнання), слідчий, прокурор. Однак особа, яка проводить дізнання, має право реалізувати лише дії, що входять у блоки, передбачені пунктами 1, 2 і 3. Слідчий має право здійснювати дії, що входять у блоки, передбачені як пунктами 1, 2, 3, так і 4, 5. Прокурор може здійснювати дії, що входять у блоки, передбачені у пунктах 6, 7 і 8. Що ж стосується того, чи може він виконувати дії, що входять у блоки, передбачені пунктами 1–5, то з цього приводу існують різні точки зору.

На думку О. Р. Михайленка, прокурор, виконуючи свою конституційну функцію нагляду за виконанням законів органами дізнання і слідства, не повинен мати менше прав, ніж піднаглядовий орган. Розслідування злочинів особисто прокурором не перетворює його на слідчого¹.

Можна погодитися з О. Р. Михайленком щодо наявності повноважень у прокурора особисто проводити процесуальні дії, які входять до

¹ Михайленко, О. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан [Текст] / О. Р. Михайленко. – Киев : Юринком Интер, 1999. – С. 182.

засобів реалізації функції кримінального переслідування органами дізнання та досудового слідства. Але справа ще й у доцільності реалізації вказаних повноважень. Чи є оптимальною організацією праці прокурора реалізація ним таких повноважень? Вбачається, що такий підхід при системному використанні не буде сприяти ефективності діяльності суб'єктів кримінального переслідування. Але у випадку необхідності реалізація таких повноважень дійсно може підвищити ефективність діяльності з кримінального переслідування.

Отже, функція кримінального переслідування – один з основних напрямків кримінально-процесуальної діяльності, що здійснюється органом дізнання, слідчим, прокурором у межах своєї компетенції і спрямована на виявлення злочинів, установлення осіб, винних у вчиненні злочину, і доведення перед судом їх винуватості з метою реалізації кримінально-правової відповідальності.

1.2. Теоретичні аспекти оцінювання ефективності в правовій сфері

Оцінювання різних аспектів правового життя (правова норма, правозастосування, правова культура тощо) за критеріями якості та ефективності найчастіше є відображенням суспільної занепокоєності наростанням кризових явищ та проблем, що або передує реформам, або їх супроводжує. Практично у всіх країнах, де в середині минулого століття розгорнулись дослідження проблем правової ефективності, існували ті чи інші проблеми у правовій сфері, які потребували легітимних рішень. Саме цим пояснюється те, що проблема ефективності не є новою для вітчизняного правознавства, оскільки в радянському правознавстві вона досліджується ще з 60-х рр. ХХ ст.¹

¹ Докладніше див.: Козлов, В. А. К вопросу о понятии эффективности права [Текст] / В. А. Козлов // Вестн. ЛГУ. – 1972. – № 5. – С. 109–111; Пашков, А. С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления [Текст] / А. С. Пашков, Д. М. Чечот // Сов. государство и право. – 1965. – № 8. – С. 3–12; Никитинский, В. И. Эффективность норм трудового права [Текст] / В. И. Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1971; Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, В. В. Глазырин, И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980; Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Т. Г. Моршаклова, Г. П. Батурич. – М. : Наука, 1979; та ін.

У пострадянський період ця проблематика залишається актуальною, зважаючи на існуючі потреби формування методології оцінювання наслідків реалізації завдань правової реформи¹. Однак більшість розробок залишилися на рівні досить схоластичних теоретичних конструкцій, які фактично не мали ніякого впливу на практичну діяльність у правовій сфері. Науковці не змогли запропонувати зрозумілі, привабливі для практиків та достатньо реалістичні методологічні підходи, на основі яких могли б вирішуватись реальні проблеми реформування правової сфери. Значною мірою це пояснюється «теоретичним консерватизмом», тобто прагненням максимально зберегти концептуальні засади, які були визначені ще в 60–70-х рр. минулого століття у вигляді загальної теорії соціальної ефективності права. Вітчизняні дослідники слушно наголошують на відсутності в сучасному українському правознавстві ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень проблематики оцінювання ефективності у правовій сфері, що є важливим обмежуючим чинником у галузевих науках². Тому формулювання загальнотеоретичних підходів до оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування передбачає уточнення пізнавальних можливостей традиційного підходу до ефективності у правовій сфері та його адаптацію до нового суспільно-політичного й теоретичного контексту.

Слід зазначити, що все частіше дослідники пропонують «методологічну ревізію» класичних підходів, намагаючись створити плюралістичну методологію оцінювання ефективності. Однак досить часто такі

¹ Докладніше див.: Законодавство: проблеми ефективності [Текст] / В. Б. Аверьянов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1995; Бірченко, Ю. І. Визначення поняття ефективності правових норм [Текст] / Ю. І. Бірченко // Наук. зап. : спец. вип. – 2001. – Т. 19. – С. 199–211. Див. також праці російських дослідників, що працюють у межах схожих теоретико-методологічних орієнтацій: Жинкин, С. А. О новых методологических подходах к исследованию эффективности права [Текст] / С. А. Жинкин // Рос. следователь. – 2003. – № 10. – С. 31–33; Скифский, И. С. Эффективность уголовного наказания и его влияние на сокращение насильственных преступлений [Текст] / И. С. Скифский // Соврем. право. – 2009. – № 6. – С. 111–121; Варламова, Н. В. Эффективность правового регулирования [Текст] / Н. В. Варламова // Правоведение. – 2009. – № 1. – С. 211–232; Жалинский, А. Э. Оценки эффективности уголовно-правовой борьбы с преступностью [Текст] / А. Э. Жалинский // Право и политика. – 2009. – № 4. – С. 819–826.

² Козак, О. С. Поняття ефективності та його роль у моніторингу сучасного стану звільнення від кримінальної відповідальності в Україні [Текст] / О. С. Козак // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 243.

новації виглядають сумнівними. Наприклад, важко погодитись із тим, що в основі оцінки ефективності має бути «оцінювання з позицій духовності, духовної творчості та духовної самореалізації»¹, хоча це і не може бути підставою для заперечення важливості антропологічного підходу в методології оцінювання ефективності.

Оцінка ефективності традиційно асоціюється з певним алгоритмом порівняння реальних наслідків діяльності з установленими цілями та завданнями. Однак у сучасному суспільстві на зміну бюрократично встановленим цілям усе частіше приходять більш складний критерій – суспільні очікування, які не завжди можуть бути формалізовані у вигляді операціонально визначених цілей та завдань. Деякі дослідники намагаються такі очікування виразити за допомогою стандартів прав людини. Наприклад, саме в контексті забезпечення належних умов для справедливого, незалежного та неупередженого судочинства розглядається проблема оцінювання якості та ефективності роботи суду. Подібна оцінка спирається на значні інтелектуальні традиції сучасного європейського політико-правового дискурсу, де визнається, що лише на підставі формального існування демократичних за формою інститутів чи процедур неможливо обґрунтувати наявність реальної демократії².

У цьому відношенні важко погодитись із поширеним у радянському та пострадянському правознавстві розумінням ефективності як «абстрактного поняття, яке означає лише здатність застосованого засобу сприяти досягненню бажаної мети, тобто об'єктивної можливості, яка для свого перетворення в дійсність вимагає дотримання певних правил». У своїх крайніх проявах такий підхід, наприклад, дозволяв зводити ефективність закону до «правильності та обґрунтованості нормативних приписів»³. На наш погляд, ефективність завжди існує як певна реальність уявлень про наслідки певної діяльності, яка виникає внаслідок їх оцінювання відповідно до існуючої теоретично-світоглядної моделі.

¹ Жинкин, С. А. О новых методологических подходах к исследованию эффективности права [Текст] / С. А. Жинкин // Рос. следователь. – 2003. – № 10. – С. 33.

² Morlino, L. What is a good democracy? [Text] / L. Morlino // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – P. 10–32.

³ Шаргородский, Д. М. Наказание, его цель и эффективность [Текст] / Д. М. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – С. 58; Козак, О. С. Поняття ефективності та його роль у моніторингу сучасного стану звільнення від кримінальної відповідальності в Україні [Текст] / О. С. Козак // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 244.

Однак при цьому вона не може бути обмежена якимось стандартами чи апіорно встановленими «внутрішніми» властивостями відповідного об'єкта оцінки.

У рамках європейських інтеграційних процесів у політико-правовій сфері актуалізується проблема узгодження підходів до оцінки якості та ефективності законодавства та правозастосування в галузі протидії злочинності. Європейські дослідники цю проблематику розглядають у площині «легіспруденції», що в останні роки інституалізується як нова міжгалузєва наукова дисципліна. Її специфіка полягає в пошуку органічного поєднання суто теоретичних досліджень із прикладними, в орієнтації на вироблення практично корисних та реалістичних інструментів у сфері правотворчості та правозастосування. Однією з важливих рис таких досліджень є включення ефективності в більш загальну проблему якості закону. Наприклад, презюмується неможливість вести мову про ефективність закону, що не відповідає універсальним критеріям його якості: техніко-юридичним, змістовним (галузєвим), політичної доцільності, соціальної справедливості тощо.

Західні дослідники виділяють щонайменше десять базових теорій концептуалізації ефективності у правовій сфері, які можуть бути застосовані як до оцінювання закону, так і до правозастосовної діяльності. Такі концептуалізації досить умовно можуть бути поділені на дві парадигмальні моделі.

1. Інструменталізм, що має різні теоретичні обґрунтування, однак характеризується спільністю загальної позиції щодо пояснення якості та ефективності на основі співвідношення цілей закону чи правового інституту (установи, органу тощо) та результатів його дії. Варто зазначити, що така орієнтація була і залишається домінуючою в радянських та пострадянських дослідженнях ефективності законодавства. Наприклад, А. В. Малько зауважує, що «ефективність визначається тим, наскільки відповідна діяльність сприяє досягненню цілей, поставлених перед правовим регулюванням, тобто ступенем досягнення відповідних цілей»¹. Однак при цьому залишається незрозумілим шлях методологічно коректного визначення цілей правового регулювання. В той же час без визначення цілей оцінювання втрачає

¹ Малько, А. В. Эффективность правового регулирования [Текст] / А. В. Малько // Правоведение. –1990. – № 6. – С. 63.

сенс, оскільки будь-яке оцінювання передбачає існування критеріїв. У якості останніх можуть бути використані лише цілі та завдання відповідного правового інституту.

Існує кілька способів визначення цілей для потреб оцінювання ефективності:

– по-перше, виходячи із тлумачення відповідних законодавчих текстів, де можуть формулюватись відповідні цілі. Наприклад, такі визначення можуть бути в законах, що встановлюють статус відповідних органів або завдання певних правових процедур. Але при цьому такі визначення досить часто мають надто загальний характер, за змістом наближаючись до «нерозгорнутих» загальних правових принципів, або ж є фрагментарними та неповними. В окремих випадках, ця неповнота знімається судовими тлумаченнями (перш за все в рішеннях конституційних судів, у практиці яких є досить поширеними випадки тлумачення цілей та завдань тих чи інших органів системи кримінального переслідування). Недоліком судових тлумачень цілей є їх контекстуальність, тобто такі тлумачення здійснюються для потреб розгляду специфічних справ;

– по-друге, цілі формулюються на рівні правової ідеології та правової доктрини. Саме такий спосіб найчастіше використовувався в радянському правознавстві, що знаходило обґрунтування в існуванні ідеологічного монізму, який дозволяв досягати необхідної мінімальної уніфікації поглядів на відповідні феномени, коли доктринальні дискусії досить ефективно «гармонізувались» ідеологічними стандартами партійності, науковості тощо;

– по-третє, визначення цілей може відбуватись на рівні політичних рішень, які лише частково втілюються в нормативно-правових актах, значною мірою залишаючись у сфері реальної політики як «непублічні рішення» носіїв влади. Хоча така модель «суперечить базовим принципам демократичного суспільства, її ознаки можна знаходити як у старих, так і в нових демократіях»¹.

2. Інституціоналізм (перш за все в його сучасних варіантах) обґрунтовує необхідність визначати якість закону (і його ефективність) на основі оцінки впливу закону на баланс різних суспільних (соціальних) інтересів у сфері дії права. Варто зазначити, що ще в роботах радянських

¹ International Actors, Democratization and the Rule of Law. Anchoring democracy? [Text]. – New York and London, Routledge, 2008.

теоретиків права проголошувалась необхідність вийти за межі формальних правових ознак та враховувати соціальний контекст, оскільки цілі права завжди мають соціальний характер¹. Інші автори взагалі пропонували вести мову про соціальну ефективність права, яка відображає включеність правових регуляторів у складні системи соціальних відносин та взаємодій. Тому фактично має йтися не про відповідність результатів та цілей, а про адекватність правових регуляторів реальним соціальним відносинам. Загалом ці концептуальні положення залишились лише теоретичними припущеннями, які не використовувались у дослідженні конкретних проблем ефективності.

У прагматично орієнтованих дослідженнях західних авторів вказаний підхід було реалізовано більш послідовно. Сутність підходу полягала в ідентифікації соціальних потреб та визначенні соціальних суб'єктів, що є носіями відповідних потреб. Такий підхід можна проілюструвати на прикладі розробок у сфері оцінювання ефективності діяльності з охорони громадського порядку. Ключовим елементом було визначено права людини та якість життя, що є інтегральним виміром суспільних умов на повсякденному рівні. Однак при цьому існують різні уявлення щодо цих вимірів у тих, хто до цього причетний: у різних соціальних та демографічних груп, територіальних громад, держави, органів самоврядування, поліції тощо. Наприклад, знизити рівень вуличної злочинності можна різними шляхами: за рахунок збільшення кількості поліцейських на вулицях, обмеження перебування на вулиці осіб, посилення відповідальності за вуличні правопорушення, розширення повноважень поліції та ін. Кожний з цих засобів відповідає меті, але має при цьому обмеження, основою яких є їх невідповідність інтересам та правам певних соціальних суб'єктів. Відповідно діяльність із протидії вуличній злочинності визнається ефективною лише за умов досягнення балансу інтересів різних соціальних суб'єктів. Звісно, такий підхід потребує спеціальних методів та процедур оцінювання, однак очевидними є його переваги перед формальним оцінюванням «за показниками».

Конкуренція цих парадигм визначає зміст сучасного дискурсу про ефективність у сфері протидії злочинності. Однак, вважаємо, що більш

¹ Никитинский, В. И. Эффективность норм трудового права [Текст] / В. И. Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 24.

коректно вести мову не про конкуренцію зазначених парадигм, а про те, що ці парадигми значною мірою доповнюють одна одну.

Важливою особливістю сучасних підходів до оцінювання ефективності є критичне сприйняття поширеного в деяких країнах так званого «сервісного підходу», при якому змістом діяльності судових та правоохоронних органів визнається надання специфічних державних (управлінських чи адміністративних) послуг. Наприклад, позиція Європейської комісії з ефективності правосуддя полягає в тому, що правосуддя не надає послуг, а продукує специфічні соціальні зв'язки та відносини, які не можуть зводитись лише до того, чи задоволені діяльністю суду (чи судді) ті, хто користується їх «послугами» (особливо з урахуванням того, що в окремих видах проваджень є так звані «примусові користувачі», наприклад, підсудні в кримінальному процесі). Разом з тим, неможливо спиратись лише на формальні ознаки якості. Наприклад, можна забезпечити належний рівень доступу до правосуддя (як територіально, так і фінансово), однак за відсутності довіри до суду такий вимір якості буде залишатися формальним. Тому існує потреба не в сумативному, а в системному оцінюванні якості, коли базовим принципом моделі оцінювання стає визнання того, що «високий рівень якості знаходить відображення у високому ступені громадської довіри до судової системи». Це, у свою чергу, робить проблематичним використання багатьох економічних та кількісних вимірів діяльності.

Сучасна концепція оцінювання ефективності має динамічний характер, оскільки вона змінюється відповідно до змін у розумінні тих феноменів, які ми оцінюємо, та методології оцінювання загалом.

По-перше, алгоритм оцінювання ефективності передбачає порівняння цілей і результатів. Однак, як це було показано вище, цілі та завдання можуть бути використані як критерії оцінювання лише тоді, коли відповідні визначення мають операціональний характер. Не менш складним є визначення результатів, тобто знаходження певного способу тлумачення результатів. Узагалі це одна з ключових теоретичних проблем у радянській літературі, де існували два взаємовиключних підходи. З одного боку, оцінювання ефективності пропонували обмежити лише оцінкою можливих наслідків певного способу регулювання, що виключало необхідність аналізу якихось реальних явищ. З другого, змістом ефективності визнавались реальні наслідки, тобто будь-які

соціальні та правові факти¹. Саме останній підхід після тривалих дискусій став домінуючим. Однак головна проблема залишилась поза межами теоретичного дискурсу, що й стало однією з головних причин того, що концепція ефективності не отримала практичного застосування, а саме: проблема природи та змісту тих феноменів, які є наслідками або результатами дії права. Ці феномени є найбільш важливим елементом у процедурах оцінювання, які поділяються на основі чіткої диференціації на чотири основні різновиди.

1. Наслідки — соціальні результати (Outcome) мають переважно якісний характер і показують наявність та повноту реалізації певних цілей та завдань. Такий результат відображає суттєві виміри якості життя, ступінь реалізації демократичних цінностей. Прикладом може бути задоволеність населення діяльністю правоохоронних органів, почуття захищеності своїх прав, безпеки, політична стабільність тощо. У деяких країнах (США) наслідки визначаються лише як загальні цілі та завдання, тобто як заплановані результати. В європейських країнах такі якісні характеристики є виключно важливими реальними інструментами оцінювання реформ. Наприклад, такий підхід застосовують інститути Європейського Союзу в оцінюванні ситуації у країнах, що претендують на членство в ЄС².

2. Наслідки – безпосередні результати (Output) мають переважно кількісний характер і дозволяють отримувати уявлення про різні виміри ситуації, яка є об'єктом правового впливу. Такі наслідки є ключовим елементом у процедурах моніторингу та адміністрування. Фактично в таких випадках ідеться про організаційну або управлінську ефективність.

3. Параметри діяльності (Performance) – відносно новий аспект ефективності, який показує, наскільки раціонально та продуктивно побудовано сам процес діяльності. Хоча цей аспект ефективності стосується адміністрування та контролю, в багатьох випадках саме він є для суспільства найбільш важливим проявом ефективності. Це досить

¹ Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, В. В. Глазырин, И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980; Варламова, Н. В. Эффективность правового регулирования [Текст] / Н. В. Варламова // Правоведение. – 2009. – № 1. – С. 211–232.

² Wollman, H. Evaluation in Public Sector Reform [Text] / H. Wollman. – Sauphthampton, 2003.

вдало ілюструє ситуація з оцінюванням ефективності роботи суду. Основні ідеї та принципи оцінювання діяльності суду були опосередковано визначені вже в численних рішеннях Європейського суду з прав людини, що стосуються права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав та основних свобод 1950 р.). Суд неодноразово звертав увагу на залежність справедливості судового рішення від обставин та чинників, що мають квазіпроцесуальний характер та відображають умови й організацію судового провадження. Показовим є те, що вже в першому рішенні щодо України (Совтрансавто Холдинг проти України, 25 липня 2002 р.) Суд звернув увагу на те, що справедливість судового процесу може полягати й у відповідності його фактичної організації звичайним уявленням про доцільність та розумність, тобто надмірний формалізм процедури також може бути порушенням права на справедливий суд. Відповідно такий «заформалізований» суд не може визнаватись ефективним.

4. Ресурси (Input) досить часто виділяються лише як «засіб», а не результат. Насправді цим спрощується модель оцінки ефективності. До ресурсів можуть бути віднесені не лише ті, що мають вартісні виміри (гроші, майно тощо), але й будь-які соціальні витрати. Включення ресурсів до вимірів наслідку правової дії дозволяє уникати надмірного «економізму», тобто зведення ефективності до мінімізації витрат для досягнення певного цільового результату, оскільки оцінювання в такому випадку передбачає порівняння різних сценаріїв досягнення мети та різних моделей ресурсного забезпечення.

По-друге, існує й проблема отримання адекватних даних. Оцінювання ефективності передбачає використання як якісних, так і кількісних даних. Основними є критерії оцінювання, які мають бути операціоналізовані. Однак вони мають бути не просто концептуалізовані у вигляді показників, але й обґрунтовані в частині валідності та адекватності (відповідності) критеріям. Деякі дослідники обмежують виміри ефективності переважно кількісними даними, інші взагалі вважають кількісні виміри лише початковою стадією оцінки, оскільки ефективність може мати лише якісний характер, що є гомогенним природі критеріїв ефективності¹. Таке тлумачення є спрощенням проблеми,

¹ Козак, О. С. Поняття ефективності та його роль у моніторингу сучасного стану звільнення від кримінальної відповідальності в Україні [Текст] / О. С. Козак // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 247.

оскільки в процедурах оцінювання важливість кількісних та якісних вимірів визначається виключно контекстом. Система технічних прийомів та методів оцінювання ефективності перебуває все ще на стадії формування, оскільки в ній є прогалини як концептуального, так і технологічного характеру. Перш за все це стосується методів оцінювання. Серед них виділяють такі: самооцінки учасників відповідних процедур правозастосування (як безпосередньо, так і через механізми корпоративного контролю), експертні оцінки як форма зовнішнього оцінювання професіоналами, що є причетними до відповідної сфери (адвокати, прокурори, науковці тощо), методи статистичного аналізу. Постійно обговорюється необхідність отримання інформації про суб'єктивне ставлення учасників відповідної діяльності або інших причетних до неї осіб (на основі застосування різних у методичному відношенні засобів вивчення громадської думки цільових груп – «користувачів послуг правоохоронних органів»). У деяких національних моделях оцінювання такий метод отримання даних взагалі не передбачено.

По-третє, важливими є процедури оцінювання ефективності. У класичних роботах з ефективності презюмувалось, що діяльність з оцінювання ефективності проводиться суб'єктом, який не має чітких диференціюючих ознак. Це пояснювалось тим, що концепції дослідження мали загальнотеоретичний характер. Однак за сучасних умов необхідно чітко диференціювати такі ситуації оцінювання: 1) оцінка ефективності в рамках наукового дослідження; 2) оцінка ефективності в рамках процедур зовнішнього оцінювання (наприклад, реалізація контрольних повноважень якихось органів); 3) оцінка ефективності в рамках внутрішніх процедур моніторингу та контролю; 4) оцінка ефективності в рамках процедур громадського контролю.

Спільним для цих ситуацій має бути існування чіткого *алгоритму оцінки*, що є його теоретичною концепцією, відображає його цілі й завдання та є стандартним (універсальним), тобто придатним для різних ситуацій оцінюванням ефективності діяльності.

Ключовими елементами такого алгоритму є критерії оцінки та індикатори. Критерії оцінки відображають цілі та завдання діяльності, змістом яких є суспільні очікування щодо правозастосовної діяльності в демократичному суспільстві. На цій підставі можна стверджувати, що поняття *«критерії»* за змістом є однорідним із поняттям *«принцип»*, яке

є більш звичним для українського правового дискурсу, а також безпосередньо застосовується у законодавстві.

Оскільки принципи (стандарти) у правовій сфері є закріпленням найбільш важливих цінностей певної правової сфери й інструментом їх нормативного вираження, то *необхідно розрізнати стандарти як ідею (цінність) та стандарти як сукупність певних конкретних вимог*. Таке розрізнення необхідне в силу того, що стандарт (або принцип) як ідея (цінність) не є самодостатнім, без його «добудови» певними компонентами він не може отримати ніякого інструментального значення. В залежності від природи стандарту така «добудова» може отримувати різні форми. Наприклад, стандарт «розгляд справи у розумні терміни» може бути конкретизований у вигляді певних закріплених у законі процесуальних термінів. А стандарт «зручність та комфортність» – у вигляді нормативів площі зали судового засідання, кількості місць для очікування в коридорах тощо. Деякі стандарти (наприклад, «незалежність судді») практично неможливо виразити з такою ж чіткістю та однозначністю, що залишає їх на рівні принципів-цінностей. Хоча, як засвідчує практика Європейського суду з прав людини, судові прецеденти здатні конкретизувати такий стандарт, зробивши його доступним для використання в процедурах оцінювання якості судової діяльності.

Це розрізнення стандартів-ідей та стандартів-нормативів відображає ступінь пізнання відповідних стандартів, яке встановлює межі можливо-го використання таких принципів (стандартів) у певній практичній діяльності. Прикладом може бути прецедентна практика Європейського суду з прав людини, яка показує поступове перетворення таких базових цінностей судочинства, як неупередженість, рівність тощо, в сукупність чітких конкретних критеріїв, що формулюються як правові позиції суду, що можуть бути застосовані судьями національних судів як критерії оцінки конкретних ситуацій (реальних фактичних обставин).

Досвід показує, що проблема стандартів постає в суспільному дискурсі про правову систему тоді, коли виникає усвідомлення непродуктивності простого фокусування уваги на кризових явищах без пошуку відповіді на питання про те, що ж таке правозастосовчі органи в демократичному суспільстві і як вони мають функціонувати задля того, щоб громадяни відчували їх як реальний інструмент захисту цінностей того суспільства.

Не існує єдиного та універсального визначення таких стандартів. У кожній країні вони розробляються з урахуванням її специфіки. Однак вони не можуть суперечити фундаментальним правам людини, принципам демократичного управління, загальним етичним стандартам юридичної професії тощо. Такі базові положення містяться в міжнародно-правових документах (перш за все в міжнародних та регіональних конвенціях про права людини), в документах, що належать до так званого «м'якого міжнародного права» (висновки, рекомендації, резолюції тощо міжнародних та міжурядових органів), у конституціях та загалом у національному законодавстві.

Для України визначення стандартів є актуальним завданням, яке лише починає обговорюватись у практичній площині. Ця діяльність в Україні перебуває лише на початковій стадії.

В українському законодавстві наводиться досить широкий «набір» таких стандартів (принципів), який у повній мірі узгоджується з вимогами та загальними підходами міжнародно-правових актів. Однак більшість стандартів мають «нерозгорнутий», «нерозкритий» характер, оскільки вони залишаються на рівні принципів-ідей. Відсутні або є надто контекстуальними судові тлумачення їх змісту, правова доктрина щодо них також обмежується абстрактним та схоластичним теоретизуванням.

Показник конкретизує критерій, робить можливим його вимір. За формою показник може мати різний характер: питання анкети, статистичний показник, вид поведінки, частота події, наявність чи відсутність якихось фактів тощо. Кожен критерій розкривається через систему показників. Однак їх кількість не може бути надмірною. Проблема кількості показників у процедурах оцінювання ефективності немає однозначного вирішення. Прийнятними можуть виявитись і системи з кількох сотень показників і системи, в яких лише 5–6 показників.

Оцінювання ефективності зазнало змін як у частині трансформацій традиційних елементів (завдань), так і в частині їх доповнення новими. Базовим елементом оцінювання ефективності залишається порівняння завдань (цілей) та реальних результатів у вигляді певних соціальних, економічних, політичних, кримінологічних та інших наслідків. Зберігається актуальність оцінювання економічного ефекту на основі аналізу витрат у контексті порівняння різних за рівнем витрат сценаріїв

досягнення цілей. Однак не менш важливим став аудит діяльності, тобто оцінювання ефективності не лише «за результатами», але й «за процесом». Важливим є визначення оцінювання ефективності як «прагматичного» оцінювання, тобто інтегрованого у процедури адміністрування та політичного керівництва окремими сферами.

1.3. Критерії, показники та суб'єкти оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні

З методологічної точки зору оцінка ефективності системи органів, що здійснюють в Україні кримінальне переслідування, має ґрунтуватися на певних критеріях, за якими визначається ефективність системи цих органів.

У наукових роботах даному питанню приділяється значна увага. Проблема виникає не щодо розуміння ефективності системи органів кримінального переслідування, яку можна оцінити шляхом порівняння отриманих позитивних соціальних результатів (викриття і покарання винних, поновлення прав потерпілих тощо) та витрат правоохоронної і судової системи на їх досягнення, а щодо визначення розмірів складових цієї формули ефективності – позитивних соціальних результатів та витрат.

Пояснити це можна тим, що не всі позитивні соціальні результати (соціальний ефект) є безпосереднім досягненням діяльності суб'єктів кримінального переслідування. Це зумовлює потребу врахування під час аналізу цього питання й ролі допоміжних чинників, що впливають на ефективність процесу переслідування. Так, наприклад, ефективність діяльності органів кримінального переслідування у конкретній кримінальній справі може залежати, окрім чинників, що залежать від результативності у діяльності цих органів, ще й від поведінки суб'єкта, щодо якого здійснюється переслідування, та суб'єктів, які здійснюють допоміжну функцію (свідків, експертів тощо).

Значною мірою поведінку цих суб'єктів визначають посадові особи державних органів, які здійснюють кримінальне переслідування. Так, з метою забезпечення належної поведінки обвинуваченого щодо нього

може бути обрано запобіжний захід, а з метою гарантування отримання достовірних показань з боку свідка останнього попереджають про кримінальну відповідальність за ухилення від давання показань або давання завідомо неправдивих показань.

Однак є сфера життєдіяльності суб'єктів кримінального процесу, на яку посадові особи, що здійснюють кримінальне переслідування, не завжди можуть вплинути через ті чи інші причини. Так, поза сферою впливу посадовців державних органів можуть перебувати факти підкупу чи залякування потерпілих, свідків, експертів; фальсифікація даних і подання їх для використання як доказів у кримінальній справі тощо.

Завданням цього дослідження є виявлення лише тих чинників, що перебувають у безпосередньому зв'язку із діяльністю органів кримінального переслідування, а також визначення критеріїв і пов'язаних з ними показників оцінки ефективності діяльності цих органів.

Визначити ефективність кримінального переслідування можна шляхом оцінки ефективності організації діяльності органів кримінального переслідування та оцінки ефективності діяльності із кримінального переслідування.

Відразу зазначимо, що ми не вважаємо доцільним пошук якогось одного універсального критерію ефективності діяльності органів кримінального переслідування. Найбільш точною, а отже, і об'єктивною, є система оцінювання ефективності діяльності органів кримінального переслідування за кількома критеріями. При цьому слід враховувати, що ефективність кримінального переслідування як одного з основних напрямів кримінально-процесуальної діяльності залежить як від злагодженої діяльності певного органу, так і від результативної діяльності окремих співробітників даного органу.

Визначаючи систему критеріїв ефективності кримінального переслідування, слід враховувати також ту обставину, що кримінальний процес хоча і є відносно закритою системою (принаймні на досудових стадіях, коли розпочинається кримінальне переслідування певних осіб), проте оцінку діяльності органів переслідування дають не лише суб'єкти кримінального процесу, а й особи і групи осіб, які перебувають поза процесом у конкретній справі.

Виходячи з викладених вище позицій, сформулюємо і проаналізуємо систему критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування.

Першим і основним (головним) критерієм ефективності діяльності органів кримінального переслідування є рівень досягнення цими органами мети діяльності із переслідування (фактичний результат). Поняття цього критерію і визначення його як основного зумовлено тією обставиною, що співвідношення результатів діяльності та її мети є визначальним у розумінні поняття ефективності будь-якого виду людської діяльності.

Тут слід зазначити, що проблеми ефективності кримінального процесу в цілому вже були предметом окремих наукових досліджень¹. Аналіз літератури з цього приводу показує, що всі визначення ефективності кримінального процесу базуються на тому його понятті, що вироблене економічною наукою, де під ефективністю праці розуміють «результат досягнення поставлених соціальних цілей при максимально можливій економії суспільної праці, або, іншими словами, досягнення певної мети при найменших виробничих витратах»².

Деякі автори визначають ефективність як міру «співвідношення мети (очікуваного результату) з фактично отриманим результатом», розуміючи під результатом «не лише соціальні блага (здобутки, зміни), заради яких здійснена діяльність, але й витрати»³ під час її здійснення. Щодо реалізації інтересів суб'єктів кримінального процесу доцільно навести висловлювання Н. М. Оніщенко, яка зазначає: «Якщо соціаль-

¹ Див.: Томин, В. Т. Очерки теории эффективного уголовного процесса [Текст] / В. Т. Томин, М. П. Поляков, А. П. Попов ; под ред. В. Т. Томина. – Пятигорск, 2000; Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1979; Пашкевич, П. Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства [Текст] / П. Ф. Пашкевич. – М. : Юрид. лит., 1984; Лазарев, В. В. Эффективность правоприменительных актов (вопросы теории) [Текст] / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1975; та ін.

² Эффективность и качество управленческой деятельности (государственно-правовой аспект) [Текст] / под общ. ред. В. В. Цветкова. – Киев : Наук. думка, 1980. – С. 27.

³ Ларин, А. М. К прогнозу развития советского уголовного процесса [Текст] / А. М. Ларин // Совершенствование законодательства о суде и правосудии. – М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1985. – С. 33.

на цінність відповідає на запитання: «Що нею задовольняється, які інтереси?», то ефективність – «як це зроблено, якою мірою певні інтереси задоволені?»¹.

Наведені визначення ефективності є універсальними стосовно будь-яких видів людської діяльності, тому вони розповсюджуються і на характеристику ефективності кримінального переслідування як одного з основних напрямів процесуальної діяльності, але, звичайно, з урахуванням специфіки останньої. З'ясування питання про поняття ефективності органів, які здійснюють кримінальне переслідування, має не лише теоретичне, а й безпосередньо практичне значення, оскільки «від діяльності вимагають ефективності не через привабливість цього слова, а в силу того, що намагаються отримати певний результат при мінімумі витрат»².

При визначенні поняття «ефективність» стосовно кримінального процесу слід враховувати, що воно є окремим (особливим) щодо загальноновизнаного поняття «ефективність», під яким розуміють властивість чого-небудь, що визначається значенням слова «ефективний», тобто такий, що дає певний ефект – результат яких-небудь дій, діяльності, але не будь-який, а потрібний для даного виду діяльності результат³. У якості такого результату виступає визначена мета кримінального переслідування. Тому ефективність можна розглядати як співвідношення мети і результату: мета – ціле, а результат – його частина. Результат може повністю або частково збігатися з метою або ж зовсім не збігатися з нею. Для з'ясування цього необхідно зіставити потенційно можливий (тобто прогнозований) результат, що виступає як мета діяльності, і реально одержаний результат. У разі збігу результату із метою діяльність, що породила результат, остання, тобто діяльність, є певною мірою результативною (ефективною).

Оскільки людська діяльність характеризується спрямованістю на певну мету, а остання вказує на відповідний інтерес, що відображає специфічну потребу, то можна припустити, що ефективність будь-якої

¹ Оніщенко, Н. М. Правова система: проблеми теорії [Текст] / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 165.

² Касавин, И. Т. О социальном содержании понятия «рациональность» [Текст] / И. Т. Касавин // Филос. науки. – 1985. – № 6. – С. 64.

³ Словарь русского языка [Текст] : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 3-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1985–1988. – Т. 4. – С. 772.

діяльності полягає в її здатності, а також у реальному втіленні цієї здатності при здійсненні діяльності досягати максимально можливого результату з найменшими витратами сил, задовольняючи при цьому певну соціальну потребу¹. Стосовно специфіки діяльності із кримінального переслідування ефективність останньої передбачає досягнення мети у найкоротший (у встановлених законом межах) термін, із найменшою шкодою для відповідних прав і законних інтересів громадян, щодо яких здійснюється переслідування, за максимально можливої економії процесуальних сил і засобів.

У розглянутому вище понятті «ефективність» цінним для аналізу ефективності кримінального переслідування є визначення соціальної потреби суб'єктів у її результатах.

Відзначимо, що всі особи, які здійснюють кримінальне переслідування, покликані вести боротьбу зі злочинністю. Дане завдання реалізується у діяльності конкретних суб'єктів, пронизує кожен етап процесу і тому є загальним для всіх них. У цьому полягає загальне призначення всіх органів, які ведуть процес і здійснюють кримінальне переслідування, їх єдиний напрямок спільної діяльності, якою виступає процесуальна функція. Саме вона визначає основну соціальну цінність усіх названих органів, що полягає у зменшенні рівня злочинності. За своїм змістом розглядувана функція має найбільший обсяг діяльності, що її утворює, внаслідок чого вона іменується генеральною функцією процесу² діяльності органів, що здійснюють кримінальне переслідування.

Боротьба зі злочинністю передбачає здійснення зазначеними органами специфічної діяльності, пов'язаної із кримінальним переслідуванням осіб, які вчинили злочин, у межах конкретних кримінальних справ. Ефективне здійснення кримінального переслідування у конкретних справах сприяє реалізації генеральної функції процесу – боротьби зі злочинністю. Кримінальне переслідування по суті є однією із форм боротьби зі злочинністю (стримання злочинності, протидія злочинності). Отже, ефективне кримінальне переслідування дозволяє досягати суспільно корисної мети: зниження рівня злочинності у державі, забезпечення почуття безпеки у членів усього суспільства.

¹ Касавин, И. Т. О социальном содержании понятия «рациональность» [Текст] / И. Т. Касавин // Филос. науки. – 1985. – № 6. – С. 64.

² Зеленецкий, В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1979. – С. 57.

У конкретних же кримінальних справах досягнення мети кримінального переслідування означає ухвалення судом обвинувального вироку або прийняття іншого рішення, яким особа визнається винною у вчиненні злочину, але у зв'язку із наявністю визначених законом обставин звільняється від кримінальної відповідальності.

Підтвердження судом у своєму рішенні у справі висновків органів досудового розслідування і прокурора щодо винності особи у вчиненні злочину свідчить про ефективність здійснення кримінального переслідування. З постановленням обвинувального вироку суду особа, щодо якої здійснювалося кримінальне переслідування, вважається притягнутою до кримінальної відповідальності.

В абз. 3 п. 2 Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 зазначено, що кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду.

У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України на підставі здійснення системного аналізу норм КПК (статей 147, 242, 246 та інших статей) дійшов висновку про те, що притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення (абз. 4 п. 3). На підтвердження висновку про те, що у зміст терміна «притягнення до кримінальної відповідальності» вкладається факт пред'явлення особі обвинувачення, Конституційний Суд України наводить існування передбаченої ст. 174 Кримінального кодексу України кримінальної відповідальності особи, яка провадить дізнання, слідчого або прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів чи іншої особистої заінтересованості¹.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 // *Офіц. вісн. України.* – 1999. – № 44. – Ст. 71.

Тут треба звернути увагу ще на один вкрай важливий для практики слідчої і судової діяльності момент. Сутність його полягає у тому, що розуміння Конституційним Судом України поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» у частині моменту притягнення (складання постанови про притягнення як обвинуваченого) не відповідає практиці Європейського суду з прав людини. У справі *Еклс проти Федеративної Республіки Німеччини* (1982 р.) Суд постановив, що кримінальне обвинувачення може бути визначено як «офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона *підозрюється* (курсив мій. – Авт.) у вчиненні кримінального злочину».

У справі *Фоті та інші проти Іспанії* (1982 р.) Суд розширив це поняття, включивши до нього «інші заходи, що припускають таку підозру і які також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного». Європейська комісія і Суд вважають, що «серйозно вплинути на становище підозрюваного» можуть такі дії, як видача ордеру на арешт, обшук житла, особистий обшук. Це з одного боку. З другого боку, вони вважають, що такий критерій відсутній у разі порушення поліцейського розслідування, допиту свідків, інших дій, які не виявляють безпосереднього впливу на зацікавлену особу¹.

Оскільки Україна ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини, то судової практика в Україні має йти шляхом, визначеним Рішеннями Європейського суду з прав людини. А це означає, що початком притягнення до кримінальної відповідальності слід вважати не лише прийняття рішення про притягнення особи як обвинуваченого, а й інші моменти, пов'язані із застосуванням органами кримінального переслідування заходів, «що припускають підозру і які також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного».

Окрім зазначених у наведених Рішеннях Європейського суду видачі ордеру на арешт, обшуку житла, особистого обшуку такими заходами за чинним українським законодавством слід вважати також порушення кримінальної справи щодо особи; запобіжне обмеження (ст. 98¹ КПК); обрання щодо особи будь-якого запобіжного заходу, у тому числі й тимчасового затримання (а не лише арешту). Усі перераховані

¹ Гомиен, Д. Комментарий к «Европейской конвенции о защите прав человека» [Текст] / Д. Гомиен. – Страсбург : Совет Европы, Служба публикаций и документации, 1995. – С. 32–33.

заходи тією чи іншою мірою «виявляють безпосередній вплив на зацікавлену особу». Саме тому, наприклад, законодавець передбачив право *заінтересованої особи* оскаржити постанову про порушення кримінальної справи (ст. 98² КПК) навіть у тому разі, коли справу порушено за фактом вчинення злочину, але із постанови про порушення справи вбачається, що зміст постанови припускає підозру щодо певної особи.

Якщо підходити із суто формального боку до тлумачення норм вітчизняного кримінально-процесуального права, то можна зробити висновок, що підозрюваний підпадає під поняття «обвинувачений» у його «європейському розумінні». Для підтвердження цього висновку достатньо навести положення ч. 2 ст. 21 КПК: «Особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного ... надати ... можливість захищатися встановленими законом засобами *від пред'явленого обвинувачення* (курсив мій. – Авт.) ...»¹. Що стосується обвинуваченого і підсудного, то вони дійсно захищаються від обвинувачення. Підозрюваним же є особа, якій обвинувачення ще не пред'явлене. Однак законодавець надає і підозрюваному право *захищатися від обвинувачення*. Цілком очевидним є те, що підозрюваний має захищатися від підозри, яку законодавець, можливо, помилково, але ототожнив із обвинуваченням, тим самим, імовірно, що і несвідомо, наблизивши норму, викладену у ч. 2 ст. 21 КПК, до сучасного європейського рівня розуміння притягнення до кримінальної відповідальності.

Таким чином, під час провадження у кримінальній справі кримінальне переслідування як процесуальна діяльність із викриття певної особи у вчиненні злочину і притягнення до кримінальної відповідальності, яка є категорією кримінального права, певний час здійснюються паралельно (за чинним українським законодавством – з моменту притягнення як обвинуваченого до постановлення судом обвинувального вироку, який набрав законної сили (абз. 7 п. 1 Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99)).

Ефективність кримінального переслідування не слід оцінювати як низьку в тому разі, коли внаслідок встановлення у суді нових обставин, що не могли бути встановлені під час досудового розслідування, про-

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Заголовок з екрана.

куророві доводиться приймати рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення. Прийняття прокурором цього рішення за даних обставин, навпаки, свідчить про ефективність його діяльності. Неприсягнення невинної особи до кримінальної відповідальності є таким же цінним для суспільства, як і присягнення винних до відповідальності. І якщо прокурор проявив ініціативу у вирішенні питання про неприсягнення невинного до відповідальності, то його діяльність має бути оцінена як ефективна, оскільки суд у разі відмови потерпілого від подальшого підтримання обвинувачення зобов'язаний прийняти рішення про закриття кримінальної справи (ч. 2 ст. 282 КПК).

Отже, критерій оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування, змістом якого є співвідношення мети і фактичного результату, може бути з однаковою результативністю застосований як у випадку, коли суд, погодившись із висновками прокурора щодо винності особи, ухвалює обвинувальний вирок, так і в разі, коли прокурор на законних підставах відмовився від державного обвинувачення, і переслідувана особа визнається невинною.

Неефективною є діяльність органів кримінального переслідування, коли прокурор не зміг довести у суді обґрунтованість порушеного ним державного обвинувачення, і результатом судового розгляду стало постановлення виправдувального вироку. У цьому разі не підвищує рівень ефективності навіть значний обсяг діяльності, виконаної органами кримінального переслідування, оскільки основним під час оцінки їх діяльності є співвідношення її мети і результату (а не обсягу).

Оцінка діяльності із кримінального переслідування є безперервним процесом, оскільки вона має проміжні цілі та результати. Так, наприклад, оцінка кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, може бути дана прокурором під час вирішення останнім питання про затвердження обвинувального висновку; суддя оцінює діяльність слідчого і прокурора під час вирішення питання про призначення справи до судового розгляду.

Ефективність кримінального переслідування слід оцінювати з двох позицій: 1) відповідність витрат (сил, засобів, способів тощо) досягнутому результату (викриття і покарання винного); 2) відповідність витрат рівню забезпечення прав заінтересованих учасників кримінального процесу (потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача

тощо). Існування двох позицій щодо оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування зумовлене тим, що переслідування здійснюється не лише заради притягнення особи до кримінальної відповідальності, а й для забезпечення прав осіб, які постраждали від злочину. Суспільство однаковою мірою зацікавлене як у викритті й покаранні злочинця, так й у захисті прав і законних інтересів окремих своїх членів.

Другим критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його *обґрунтованість*. Обґрунтованими мають бути відповідні процесуальні акти, якими завершуються певні етапи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора із кримінального переслідування: протокол затримання, постанова про притягнення як обвинуваченого, обвинувальний висновок, постанова прокурора про зміну обвинувачення у суді.

Обґрунтування отримує свій зовнішній вираз у тому кінцевому результаті, досягнення якого прагне особа, що здійснює кримінальне переслідування. Якісна визначеність результату обґрунтування перебуває у прямій залежності від досягнення чи недосягнення цілей обґрунтування. Невипадково у філософській літературі справедливо підкреслюється, що «по суті результат реалізації мети не містить і не може містити нічого такого, що не повідомлялося б йому процесом реалізації мети і не визначалося б реальною діяльністю людини. Продукт праці є таким, яким він робиться...»¹. Можливими адресатами, заради яких здійснюється обґрунтування необхідності кримінального переслідування, є всі суб'єкти кримінального процесу, а також суб'єкти, що входять до членів відповідної референтної групи (усі юристи, які є причетними до кримінального провадження). Одні з них мають право перевіряти прийняті процесуальні рішення, що стосуються кримінального переслідування, в силу свого службового становища (начальник слідчого відділу, прокурор, вищестоящий прокурор). Іншим суб'єктам право на ознайомлення з даними рішеннями та на їх оскарження надає законом в інтересах захисту своїх прав або прав осіб, інтереси яких вони представляють у кримінальному процесі (потерпілий і його представник; обвинувачений і його захисник тощо).

¹ Трубников, Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат» [Текст] / Н. Н. Трубников. – М. : Высш. шк., 1968. – С. 131.

Обґрунтоване кримінальне переслідування завжди буде ефективним незалежно від того, хто буде його оцінювати. Обґрунтовані процесуальні акти переконують суб'єктів у необхідності їх складання за наявності обставин, що покладаються в основу обґрунтування. Переконаність усіх суб'єктів кримінального процесу в обґрунтованості здійснюваного кримінального переслідування забезпечує оцінку ними переслідування як такого, що є ефективним.

Третім критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його *законність*. Останню можна визначити як відповідність кримінального переслідування передбаченій законом формі (порядку). Ступінь відповідності діяльності співробітників системи органів, які здійснюють кримінальне переслідування, правилам, встановленим кримінально-процесуальним та іншими законами, і є тим критерієм, на підставі якого можна зробити висновок щодо ефективності чи неефективності переслідування у конкретних кримінальних справах щодо певних осіб.

Дотримання кримінально-процесуальної форми можна визначити як засіб досягнення мети діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора під час здійснення ними кримінального переслідування. Дотримання процесуальної форми забезпечує повноту, всебічність та об'єктивність дослідження обставин, які можуть бути покладені в основу кримінального переслідування. При цьому чим досконалішим є засіб досягнення мети і чим правильніше він застосовується, тим ефективнішою є діяльність органів, які здійснюють кримінальне переслідування. Однак сприйняття цими органами процесуальної форми не як засобу, а як мети може призвести до появи такого негативного явища, як формалізм, про що буде йтися нижче.

Четвертий критерій оцінки діяльності органів дізнання, досудового слідства і прокурора – *швидкість кримінального переслідування*. Притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності протягом стислого строку забезпечує максимальний виховний ефект. Як було показано вище, кінцевий момент притягнення особи до кримінальної відповідальності збігається із набранням обвинувальним вироком суду чинності. Але суд не є ініціатором переслідування особи у кримінальному порядку. Ініціаторами цього є органи кримінального переслідування, які звертаються до суду з обвинувальним висновком,

що виконує роль своєрідного позову від імені держави до суду з вимогою притягнути певну (переслідувану) особу до кримінальної відповідальності.

Здійснення кримінального переслідування до суду (формування, формулювання слідчого обвинувачення і порушення державного обвинувачення) та у суді (підтримання державного обвинувачення) має відбуватися у максимально стислі строки. Останні у практиці діяльності Європейського суду з прав людини отримали назву «розумні строки».

Українське законодавство поки що не оперує терміном «розумні строки». Пробільність чинного кримінально-процесуального законодавства України у частині регламентації розумних строків провадження частково заповнюється роз'ясненнями Конституційного Суду України та Верховного Суду України.

Так, наприклад, Конституційний Суд України таким чином висловився щодо розумності строків досудового слідства: «Поняття «розумний строк досудового слідства» є оціночним, тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів). Визначення розумного строку досудового слідства залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, число потерпілих та свідків, необхідність проведення експертиз та отримання висновків тощо. Але за будь-яких обставин строк досудового слідства не повинен перевищувати меж необхідності. Досудове слідство повинно бути закінчено у кожній справі без порушення права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб захисту, що передбачено статтями 6, 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»¹.

Верховний Суд України також змушений був дати відповідні роз'яснення головам апеляційних судів, направивши їм листа. В останньому у зазначено, що відповідно до тлумачення Європейським судом

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) // Вісн. Конституц. суду України. – 2003. – № 1. – С. 24.

положень п. 1 ст. 6 Європейської конвенції тривалість провадження у кримінальній справі для цілей цієї статті розпочинається з моменту винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого, затримання особи за підозрою у вчиненні злочину чи допиту її як підозрюваного (навіть допиту особи як свідка, якщо з протоколу допиту вбачається, що на момент допиту слідчий уже підозрював допитуваного у причетності до конкретного злочину) залежно від того, яка з указаних подій сталася раніше, і закінчується винесенням остаточного рішення у кримінальній справі. При цьому період розгляду кримінальної справи не поділяється на стадії досудового слідства та судового розгляду й аналізується з точки зору його розумності в цілому¹.

Критерій швидкості кримінального переслідування (розумності строків його здійснення) дає можливість оцінити, наскільки швидко після початку кримінального переслідування певної особи було знято невизначеність стосовно неї у питанні про те, чи вчиняла вона злочин. У цьому разі мова йде про «розумне» поєднання швидкості і повноти, всебічності та об'єктивності кримінального переслідування.

Самі по собі критерії не дають можливості результативно оцінити ефективність діяльності органів кримінального переслідування. Для оцінки ефективності повинні існувати також певні *показники*. Останні можуть корелювати (відображати ступінь реалізації) як одного, так і кількох або навіть усіх критеріїв оцінки ефективності.

Як показники для здійснення оцінки ефективності діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, як правило, викорис-

¹ Щодо перевищення розумних строків розгляду справ: Лист Верховного Суду України головам апеляційних судів від 25 січня 2006 р. № 1-5/45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua>. Верховний Суд України у постановах Пленуму протягом останнього часу неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання розумних строків. Див., наприклад: Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 6 «Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції» [Текст]: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 24 жовт. 2008 р. № 14 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 11; Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» [Текст]: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 24 жовт. 2008 р. № 15 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 11.

товують офіційні дані, презентовані у звітах про їх роботу щодо кількості розслідуваних кримінальних справ, направлених до суду із обвинувальним висновком та постановами щодо вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності у зв'язку із наявністю обставин, передбачених статтями 7–10, 11¹ КПК, а також дані про діяльність судів щодо ухвалення обвинувальних вироків.

Значення показників діяльності органів кримінального переслідування оцінюють у динаміці за певний період. Оцінка показника здійснюється шляхом порівняння його значення із прогнозованим, а також зі значенням цього ж показника за попередній аналогічний період. При цьому можливим є порівняння зі значенням відповідного показника, встановленого експертним шляхом. Під час аналізу слід враховувати ступінь залежності значення показника від рішень і дій (бездіяльності) органу кримінального переслідування.

Найбільший обсяг діяльності із кримінального переслідування як за кількістю підслідних злочинів, так і за кількістю переслідуваних осіб, здійснюють органи дізнання і досудового слідства, підпорядковані МВС України. У цьому міністерстві затверджено Положення про критерії оцінки результатів діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України (наказ МВС України від 12 липня 2000 р. № 459) (далі – Положення про критерії оцінки)¹.

Положенням про критерії оцінки визначено, що головним критерієм оцінки діяльності органів внутрішніх справ є позитивні показники загального стану правопорядку, становлення та розвиток партнерських відносин міліції з громадянами. Критеріями оцінки діяльності органу внутрішніх справ у цілому², що напряду чи опосередковано стосуються здійснення ними кримінального переслідування, є (розділ 1 Положення про критерії оцінки):

1) рівень злочинності (з розрахунку на 10 тис. населення), навантаження на одного працівника, виходячи з кількості зареєстрованих, виявлених та розкритих злочинів;

¹ У Положенні про критерії оцінки чітко не розмежовуються поняття «критерії» і «показники».

² Оскільки у Положенні про критерії оцінки йдеться про органи внутрішніх справ узагалі, то сформульовані у ньому критерії стосуються і міліції (органу дізнання), і слідчих органів внутрішніх справ.

2) забезпечення надійного захисту особи, суспільства, держави та всіх форм власності від злочинних посягань;

3) оптимальне залучення провідними службами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, громадян до співробітництва, заведення оперативно-розшукових справ за фактами вчинення тяжких злочинів, їх реалізація з порушенням та якісним розслідуванням кримінальних справ за умов повного відшкодування заподіяних збитків;

4) показники діяльності галузевих служб і підрозділів, а також громадська думка про стан правопорядку та рівень авторитету міліції, що визначається опитуванням населення за формалізованими методиками;

5) ефективність взаємодії служб при попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, постійного організаційного та оперативного супроводження процесу розслідування кримінальних справ до прийняття у них передбаченого законодавством остаточного рішення.

Положенням про критерії оцінки також визначені критерії діяльності всіх підрозділів стосовно певних напрямів діяльності. Так, діяльність органу по роботі із заявами, повідомленнями та іншою інформацією про злочини та пригоди оцінюється з урахуванням таких чинників (розділ 2.1 Положення про критерії оцінки):

1) первинний масив інформації (кількість зареєстрованих та вирішених заяв, звернень, повідомлень); повнота обліково-реєстраційної роботи (відсутність випадків відмови у прийнятті або приховування від обліку інформації кримінального характеру); якість реагування на інформацію про злочини і пригоди; своєчасність та кваліфікованість розгляду первинних матеріалів про злочини і пригоди керівництвом органу внутрішніх справ; стан внутрішнього контролю за додержанням порядку приймання, реєстрації, обліку і розгляду інформації про злочини і пригоди; недопущення фактів фальсифікації матеріалів первинної перевірки;

2) кількість скасованих прокурорами відмовних матеріалів з одночасним порушенням кримінальних справ, направлених до суду; питома вага вирішених кримінальних справ із масиву відмовних матеріалів, скасованих прокурором; кількість кримінальних справ, порушених за неякісно зібраними матеріалами дослідчої перевірки, що призвело до обґрунтованого їх закриття за реабілітуючими підставами.

Діяльність слідчого апарату органів внутрішніх справ згідно із розділом 2.9 даного Положення про критерії оцінки оцінюють за такими показниками: продуктивністю праці слідчого за кількістю розслідуваних ним злочинів, у тому числі додатково виявлених під час розслідування, та притягнутих до кримінальної відповідальності осіб у справах, які закінчені розслідуванням (направлені до суду та обгрунтовано закриті за всіма підставами), зупинених провадженням та переданих за підслідністю.

Показниками результатів роботи окремого слідчого у звітному періоді є: дотримання процесуальних строків (питома вага справ, закінчених у строки понад два місяці, окремо – розслідуваних без продовження процесуальних строків), якість слідства (питома вага справ, повернутих на додаткове розслідування), дотримання законності (безпідставне притягнення особи до кримінальної відповідальності, що призвело до закриття справи за реабілітуючими підставами, або винесення судом виправдувального вироку), питома вага залишку нерозслідуваних кримінальних справ, у тому числі з установленими особами, які розслідуються понад встановлені терміни (розділ 2.9 Положення про критерії оцінки).

Як бачимо, на початку Положення про критерії оцінки зазначено, що головним критерієм оцінки діяльності органів внутрішніх справ є позитивні показники загального стану правопорядку, становлення та розвитку партнерських відносин міліції з громадянами, у подальшому ж тексті цього нормативно-правового акта практично збережено сформувану за радянських часів систему оцінювання діяльності правоохоронних органів за кількісними показниками.

Кількісні показники як основний критерій оцінювання діяльності правоохоронних органів сприймаються негативно як теоретиками, так і практичними працівниками цих органів. До того ж вони іноді не відображають реального стану справ у сфері боротьби зі злочинністю, а отже, й ефективності кримінального переслідування, здійснюваного органами дізнання, досудового слідства та прокуратури.

Керівники правоохоронних органів заявляють про необхідність відмови від таких показників.

Так, у 2003 р. С. Піскун, який був на той час Генеральним прокурором України, проголосив принцип діяльності прокуратури, який він

сформулював як «принцип відмови від гонитви за цифровими показниками». С. Піскун, виступаючи на Колегії Генеральної прокуратури України 18 квітня 2003 р., зазначив: «Не ставлячи під сумнів діяльність та необхідність існування кількісних показників в оцінці слідчої та наглядової роботи, я вкотре наголошую: для нас найголовніше ефективність. Саме тому ми послідовно запроваджуємо в діяльність прокуратури *принцип відмови від гонитви за цифровими показниками* (курсив мій. – Авт.). Вимагаємо реального поліпшення якості слідчої і наглядової роботи, а не імітації за рахунок штучного нарощування кількості порушених та розслідуваних кримінальних справ. Це нелегко»¹.

С. Піскун сформулював зазначений принцип як принцип роботи прокуратури під час здійснення нею нагляду за дотриманням законності у діяльності органів дізнання та досудового слідства. Але формулювання принципу і реальне його втілення у практику, безумовно, різні речі. Скільки б не говорилося про відмову від кількісних показників, але ж доки немає інших критеріїв оцінки діяльності правоохоронних органів, доти саме цифри будуть покладатися в основу такої оцінки. Та й сам Генеральний прокурор України не поставив під сумнів «необхідність існування кількісних показників».

Але ж якщо виходити із того, що правоохоронні органи існують для забезпечення прав громадян, а не кількісних показників своєї роботи, то критерії оцінки ефективності їх діяльності мають бути іншими. Кількісні показники повинні існувати обов'язково, але лише як статистичні, як підґрунтя для планування на різних рівнях правоохоронної системи процесів боротьби зі злочинністю та її попередження.

Кількісні показники діяльності органів дізнання, досудового слідства та прокуратури мають право на існування і як засіб оцінки цієї діяльності, але лише як засіб. І не більше. В Україні ж ці показники перетворилися із засобу оцінки діяльності правоохоронних органів на мету. У свою чергу остання визначає і планові показники кримінально-процесуальної діяльності.

У своїй щорічній доповіді «Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні» Уповноважений Верховної Ради України з прав

¹ Права людини – нова філософія кримінального судочинства (із виступу Генерального прокурора України Святослава Піскуна на Колегії Генеральної прокуратури України 18 квітня 2003 р.) [Текст] // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 5. – С. 3–4.

людини Н. Карпачова зазначила, що «попри неодноразові заяви керівників правоохоронних органів, що «гонки» за відсотками розкриття злочинів у міліції більше немає, планка «обов'язкового розкриття» не тільки збереглася, а й піднялася настільки, що міліціонери, щоб не втратити в зарплаті, фактично змушені інсценувати і фальсифікувати злочини»¹.

До речі, про це Уповноваженому постійно надходить інформація з місць. Ось що, наприклад, повідомив колишній дільничний інспектор УМВС України у Херсонській області О. Мартиненко. За його повідомленням та долученими до нього копіями документів, до всіх міліцейських структур в області доводиться план кількості на виявлення різного виду злочинів і осіб, які їх вчинили. Тому на місцях задля розкриття злочинів продовжують катувати людей і притягувати до кримінальної відповідальності непричетних до злочину. Так, за планом роботи відділення дільничних інспекторів Каховського райвідділу на серпень 2005 р. по прізвищах було розписано, хто, чого і скільки повинен виявити. Кожен з дванадцяти дільничних «повинен» був «відшукати» по два випадки насильства в сім'ї, сім – зобов'язані знайти по одній особі, яка має зброю, п'ять – по одному зберіганню наркотиків і т. п. Таким чином, міліція заздалегідь встановлює кількість «жертв» – наших громадян, що мають виконувати роль статистів, які опинилися «на лаві підсудних»! Як наслідок, усі працівники «замотивовані» планом, а не законом та присягою»².

Небезпечність подібного планування полягає в тому, що воно дуже часто призводить до катувань людей, що є порушенням ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. «Проте Уповноважений з прав людини не втрачає надії, що Міністерство внутрішніх справ України, врешті-решт, зробить належні висновки з цього, і відсоток розкриття злочинів явно чи неявно перестане плануватися українською міліцією, чим буде започатковано викорінення тортур і катувань»³.

¹ Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Електронний ресурс] : доп. Уповноваженого Верхов. Ради України з прав людини Н. Карпачової. – Режим доступу: <http://ombudsman.kiev.ua>. – Заголовок з екрана.

² Там само.

³ Там само.

Голова Верховного Суду України у 2001 р. опублікував статтю, в якій навів кричущі факти порушення порядку прийняття, реєстрації, обліку та розгляду заяв і повідомлень про злочини. Зокрема він наводить приклад того, як 17 лютого 1997 р. до Олександрійського МВ УМВС звернувся Ч. із заявою про вчинення у нього крадіжки мопеда і велосипеда. На місце події прибула оперативна група працівників міліції, але заява потерпілого зареєстрована не була. Лише в липні 1997 р., коли Ч. сам виявив у інших осіб своє майно, й було викрито особу, яка вчинила крадіжку, від потерпілого прийнято заяву та порушено справу¹.

В. Т. Маляренко, проаналізувавши окремі ухвали судів, якими вони реагують на виявлені порушення закону, встановив, що «наведені явища досить поширені, в багатьох випадках заяви про вчинення злочинів тривалий час не реєструються, а кримінальні справи порушуються лише в разі встановлення особи винного. Причому, як вбачається з відповідей на окремі ухвали, на такі дії йдуть не лише малодосвідчені працівники. Це підтверджує відсутність будь-якого контролю за діяльністю осіб, до компетенції яких входить вирішення питання про порушення справ, та намагання працівників органів міліції у такий спосіб *поліпшити показники* (курсив мій. – Авт.) роботи»².

У цілому погоджуючись із висновками В. Т. Маляренка щодо причин нереєстрації чи невчасної реєстрації заяв про злочини, а також порушення кримінальних справ лише після встановлення особи, яка вчинила злочин, слід відзначити таке. Той факт, що порушення законів у цій частині здійснюють не лише «малодосвідчені працівники», говорить про те, що скоріше за все останні якраз найменше схильні до укриття заяв і злочинів від реєстрації. В університетах внутрішніх справ не навчають, як «правильно» приховати злочин. «Досвіду» у цих питаннях випускники вищих навчальних закладів системи МВС України набувають уже на практиці, переймаючи його у «досвідчених» у цих питаннях працівників, тобто у тих, хто добре ознайомлений із системою показників, за допомогою яких визначають ефективність роботи орга-

¹ Маляренко, В. Т. Найпоширеніші помилки та порушення законів, які допускаються при провадженні дізнання і досудового слідства [Текст] / В. Т. Маляренко // Кримінальний процес України: стан та перспективи розвитку : вибр. наук. пр. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 152–153.

² Там само. – С. 153.

нів міліції, а також із тим, як «правильно» треба «формувати» ці показники, іншими словами, підганяти їх під потрібні для звітування цифри. Останні повинні несуттєво відрізнитися від показників діяльності за аналогічні звітні періоди (місяці, квартали, півріччя і роки). Досягти «ідеальних» (потрібних) показників роботи, у тому числі й у сфері кримінально-процесуальної діяльності, інакше як шляхом їх коригування, практично не можливо.

В окремих випадках «показникова» система обліку роботи органів дізнання і досудового слідства сприяє тому, що ці органи на підставі вигаданих ними злочинів порушують кримінальні справи, розслідують їх, доводять до суду і суд приймає за ними рішення. Працівники правоохоронних органів, намагаючись справити позитивне враження на своє керівництво, штучно створюють «позитивні показники» розкриття злочинів. Досить навести один приклад, щоб зрозуміти, наскільки далеко можна зайти у фальсифікації матеріалів провадження за злочинами з метою «підвищити ефективність» кримінального переслідування, а точніше – створити видимість високих показників діяльності із кримінального переслідування, щоб отримати високу оцінку цієї діяльності.

Так, високопосадовець підрозділу Чернігівської міжрайонної державної податкової інспекції сфабрикував справу про ухилення від сплати податків вигаданого підприємця. Податківець підробив акт про результати перевірки дотримання вимог податкового законодавства суб'єктом підприємницької діяльності – фізичною особою та протокол про обставини вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 212 Кримінального кодексу України (Ухилення від сплати податків) щодо цієї особи. Ці «процесуальні документи» він направив до місцевого суду. На суд прийшов «підсудний», який «широ розкався». І вже під час попереднього розгляду справи суд звільнив «винного» від кримінальної відповідальності з огляду на визнання вини та відшкодування збитків у повному обсязі (68 тис. грн). Про це відшкодування навіть була надана довідка. Прокурор району вирішив перевірити факт відшкодування податкового боргу на таку суму. З'ясувалося, що гроші не надходили. Так було виявлено факт фальсифікації кримінальної справи¹.

¹ Податківець створив «мертву душу», а суд її судив! [Текст] : інтерв'ю з прокурором Черніг. обл. А. Василевським // Голос України. – 2007. – 11 квіт. (№ 1104).

Отже, оцінювання кримінально-процесуальної діяльності органів дізнання і досудового слідства за кількісними показниками свідчить про те, що правоохоронна система працює сама на себе. Окремим працівникам важливо відзвітувати про «потрібні» для системи показники. У свою чергу, правоохоронній системі важливо «правильно» відзвітувати перед політичною системою.

Чи буде від цього краще громадянам, які вже стали жертвами злочинів, або підозрюваними й обвинуваченими, які все одно стануть жертвами злочинів, пов'язаних із катуванням з метою добитися зізнання у вчиненні «злочину»? Чи може хтось, окрім відповідних (відповідальних) працівників правоохоронної системи, отримає задоволення від того, що «дільничний виявить два випадки насильства в сім'ї, сім – знайдуть по одній особі, яка має зброю, п'ять – по одному зберіганню наркотиків»?

Не таких показників очікує суспільство від правоохоронної системи. Для кожного громадянина важливим є те, що, звернувшись до правоохоронного органу, він повинен отримати належний правовий захист порушених злочином прав. Кожен громадянин повинен почувати себе у безпеці і не боятися того, що саме на ньому буде «зроблено» показник «зберігання наркотиків».

Дивним видається те, що всі, хто є причетним до діяльності правоохоронних органів, учені, котрі займаються дослідженням проблем кримінального судочинства, політики розуміють, що система оцінки діяльності правоохоронних органів, заснована на кількісних показниках, є протиприродною, неправовою, радянською, але змінити її протягом вісімнадцяти років незалежності України так і не вдалося. Зламати систему вкрай важко, але прагнути до цього треба.

Для зламу кількісної (радянської) системи оцінки діяльності прокуратури, органів досудового слідства і дізнання щодо здійснення кримінального переслідування не потрібні додаткові кошти, не треба готувати і приймати нові закони чи вносити зміни і доповнення до чинних законів. Для цього потрібна лише політична воля.

Прибічники існування кількісних показників можуть виступити проти відмови від них, аргументуючи це нібито тим, що правоохоронці взагалі перестануть працювати у напрямі викриття злочинів і осіб, які їх учинили, оскільки у такій спосіб вони хоча б прагнуть показати

свою роботу в кількісному вираженні. Але ж «показникове» стимулювання діяльності органів дізнання і досудового слідства призводить до кричущих порушень прав людей.

Окрім того, існують інші дієві стимули для ефективного та якісного здійснення кримінально-процесуальної діяльності під час досудового провадження – це кримінально-процесуальні гарантії прав учасників кримінального процесу. До них, зокрема, належать кримінально-процесуальна форма (а не формалізм); принципи кримінального процесу (у першу чергу, принцип публічності); право на оскарження (зокрема, право учасників процесу на оскарження бездіяльності посадових осіб, які ведуть процес); прокурорський нагляд; відомчий контроль тощо. До того ж існує безліч непроцесуальних гарантій забезпечення ефективної діяльності правоохоронних органів щодо порушення кримінальних справ і розслідування злочинів (прийняття присяги працівниками міліції; дисциплінарні заохочення і стягнення та інші види юридичної відповідальності аж до кримінальної тощо). Уявляється, що зазначених гарантій достатньо для того, щоб стимулювати активну, наступальну діяльність правоохоронних органів щодо порушення і розслідування кримінальних справ, у межах яких здійснюється кримінальне переслідування осіб. Просто треба навчитися правильно застосовувати ці гарантії та вчасно і жорстко реагувати на порушення прав людини. Не можна ставити показники (цифри) вище прав людини, яка у нашій державі згідно зі ст. 3 Конституції України є найвищою соціальною цінністю.

Безумовно, існуюча система оцінки діяльності компетентних державних органів із кримінального переслідування вичерпала себе. Вона підлягає заміні на основі нових науково обґрунтованих критеріїв і показників діяльності органів дізнання, досудового слідства і прокуратури.

Однією з перспективних систем є оцінювання ефективності діяльності органів кримінального переслідування за результатами опитування населення щодо ставлення останнього до діяльності відповідних органів. Таку практику намагаються впровадити окремі державні органи, зокрема органи внутрішніх справ. Аналіз задоволення населення діяльністю державних органів міг би здійснюватися на підставі інформації, наданої уповноваженим органом за результатами опитування експертів. До останніх можуть бути віднесені представники правозахисних організацій, адвокатів, з одного боку, і представники криміналь-

ної міліції, слідчі, прокурори – з другого. Середнє число і буде максимально наближене до об'єктивного стану справ у галузі боротьби зі злочинністю взагалі і кримінального переслідування, здійснюваного певними органами, зокрема.

У Російській Федерації питанням оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування приділяють увагу державні органи. Ці питання ставляться доволі широко, а саме у межах оцінки ефективності діяльності всіх органів виконавчої влади. Так, у розділі 3 «Правопорядок і громадська безпека» Методики оцінки ефективності діяльності органів виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації визначено три групи показників: 1) показники, динаміка *зростання* яких відображає ефективність діяльності органів виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації; 2) показники, динаміка *зниження* яких відображає ефективність діяльності органів виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації; 3) показники, що використовуються для експертної оцінки (курсив мій. – Авт.).

До показників першої групи належить ступінь реалізації у суб'єктах Російської Федерації заходів із профілактики тероризму і готовності до мінімізації і ліквідації його наслідків.

Другу групу показників складають: 1) рівень криміногенності (відсоток від опитаних); 2) кількість злочинів, вчинених особами, щодо яких винесені обвинувальні вироки, що набрали чинності; 3) питома вага осіб, які раніше були засуджені за вчинення злочинів, у загальній кількості осіб, засуджених на підставі обвинувальних вироків, що набрали чинності; 4) питома вага злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю, у загальній кількості зареєстрованих злочинів. Зазначені вище чотири показники є індикаторами рівня злочинності у певній адміністративно-територіальній одиниці, у тому числі й серед неповнолітніх.

До третьої групи показників Комісією віднесені витрати консолідованого бюджету суб'єкта Російської Федерації на правоохоронну діяльність, у тому числі й на утримання кримінальної міліції¹.

¹ Методика оценки эффективности деятельности органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации [Електронний ресурс] : утв. Комис. при Президенте Рос. Федерации по вопр. усовершенствования гос. упр. и правосудия (протокол № 1 от 18 июля 2007 г.). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/images/V17.doc>. – Заголовок з екрана.

Критерії і показники оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування використовують певні *суб'єкти*. Цих суб'єктів залежно від того, чи є вони причетними до провадження у кримінальній справі, можна поділити на дві групи: 1) суб'єкти, які здійснюють кримінальне провадження; 2) суб'єкти, які перебувають поза провадженням у кримінальній справі (представники державних органів, політичних партій, громадських організацій, місцевих громад, журналісти тощо).

У межах даного дослідження нас цікавить перша група суб'єктів.

У свою чергу, ця група суб'єктів поділяється на дві підгрупи: 1) суб'єкти – посадові особи, які мають право здійснювати відомчий контроль та прокурорський нагляд за діяльністю із кримінального переслідування; 2) суд.

Серед суб'єктів першої групи насамперед слід виділити посадовців, які перебувають у відносинах субординації на вищій сходинці: начальник слідчого відділу (управління, Головного слідчого управління), начальник органу дізнання (райвідділу, обласного управління, міністр). Оцінку ефективності діяльності нижчестоящих органів на підставі результатів відомчого контролю здійснюють вищестоящі у службовому відношенні органи. Оскільки оцінка ефективності кримінального переслідування здійснюється всередині системи органів, які його здійснюють, її можна називати внутрішньою оцінкою ефективності.

Зовнішню (проте всередині системи органів, які здійснюють кримінальне переслідування) оцінку здійснює прокурор, який наглядає за законністю у діяльності органів досудового слідства і дізнання. Проблемною для оцінювання прокурором діяльності із кримінального переслідування є двоїстість його процесуального становища під час досудового етапу кримінального переслідування, де він виступає одночасно у ролі переслідувача і наглядача за законністю у діяльності органів дізнання та досудового слідства.

Л. М. Давиденко з 1988 р. по 1998 р. проводив опитування прокурорів у Харківському інституті підвищення кваліфікації прокурорських кадрів стосовно того, ким вони себе відчувають: охоронцями закону чи обвинувачами? Одержані у результаті опитування дані підтверджують висновок про функціональну роздвоєність діяльності прокурора на досудовому провадженні. До 1991 р. більше половини опитаних проку-

рорів вважали себе охоронцями законності, а після 1991 р. – більше половини – обвинувачами¹. Автор правильно вважає, що лише зміщення акцентів у діяльності прокуратури у бік обвинувальної функції дозволить вийти з правової колізії, що склалась на слідстві. Окрім того, це, на його думку, надасть слідству змагальний характер, ... що забезпечить більш надійний захист прав його учасників².

До здійснення обвинувальної діяльності у кримінальному процесі прокурора спонукає покладена на вітчизняну прокуратуру функція боротьби зі злочинністю³. Причому прокуратура відіграє роль координатора всіх державних органів, зобов'язаних боротися зі злочинністю. Згідно зі ст. 10 Закону України «Про прокуратуру» та наказами Генерального прокурора України від 28 жовтня 2002 р. № 1/1 «Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю» і від 19 січня 2004 р. № 1 «Про організацію роботи та контроль виконання в органах прокуратури України» координація діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю визначена як важливий пріоритетний напрям роботи прокуратури.

Прокурор є представником обвинувальної влади. Головною його функцією у кримінальному процесі є підтримання державного обвинувачення у суді. Нагляд прокурора за законністю у діяльності слідчого здійснюється для того, щоб слідчий, не порушуючи закону, викрив обвинуваченого у вчиненні злочину, оскільки порушення слідчим законів під час формування системи доказів обвинувачення матиме наслідком неможливість для прокурора підтримувати обвинувачення у суді та може призвести до «розвалу справи». Саме у зв'язку із зазна-

¹ Давиденко, Л. М. Прокурор на попередньому слідстві: охоронець закону чи обвинувач? [Текст] / Л. М. Давиденко // Веси Фемиды. – 2000. – № 3. – С. 22.

² Там само. – С. 24.

³ Остання у кримінальному процесі трансформується у функцію кримінального переслідування, що розповсюджується на всі стадії процесу, а не тільки на судові його стадії, де прокурор підтримує державне обвинувачення. У зв'язку з цим логічно видається пропозиція щодо потреби викласти ст. 121 Конституції України «у новій редакції, зазначивши в ній, що основною функцією прокуратури є кримінальне переслідування осіб, які вчинили злочини, що здійснюється у формах, визначених Законом України «Про прокуратуру», та у суворій відповідності з вимогами кримінально-процесуального закону» (Ільковець, Л. Проблеми реформування досудового слідства. Пошук можливих шляхів вирішення [Текст] / Л. Ільковець // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 1. – С. 59).

ченою обставиною прокурор змушений наглядати за законністю у діяльності органів дізнання і досудового слідства. Метою такого нагляду є попередження порушень закону даними органами і вжиття до них відповідних заходів реагування.

У кримінальному процесі нагляд за законністю у досудових стадіях забезпечує прокуророві фундамент для його діяльності у суді. Здійснення прокурором нагляду на неналежному рівні до суду не сприятиме його ефективній обвинувальній діяльності у суді.

Викладене свідчить про те, що прокурорський нагляд у кримінальному процесі підпорядковується основному напряму його кримінально-процесуальної діяльності, яким є кримінальне переслідування.

Оцінка ефективності кримінального переслідування за результатами відомчого контролю та прокурорського нагляду дозволяє оперативно реагувати та виправляти недоліки, прогалини і помилки у діяльності підпорядкованих органів.

Оцінка ефективності діяльності органів кримінального переслідування, здійснювана судом, також є зовнішньою, оскільки суд перебуває поза межами системи цих органів, а функція правосуддя (вирішення справи) є відділеною від функції кримінального переслідування. Оцінка суду відображається ним у своєму рішенні, що ухвалюється за результатами розгляду обвинувачення, сформованого у результаті діяльності із переслідування. Вищою оцінкою цієї діяльності є обвинувальний вирок суду, який набрав чинності, або ж рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із наявністю обставин, передбачених статтями 7–11¹ КПК, яким суд констатує винність особи у вчиненні злочину. Постановлення ж судом виправдувального вироку або закриття кримінальної справи у зв'язку із відмовою прокурора від державного обвинувачення (ч. 2 ст. 282 КПК) свідчить про неефективність кримінального переслідування.

Висновки до розділу 1

1. *Кримінальне переслідування* – це системоутворюючий напрямок кримінально-процесуальної діяльності, тобто основна процесуальна функція, спрямована на встановлення ознак злочину; виявлення особи,

яка його вчинила; викриття цієї особи; висунення їй обвинувачення і підтримання обвинувачення в суді. Початковим етапом реалізації функції кримінального переслідування є отримання інформації в будь-який спосіб про вчинення діяння або бездіяльності, що мають ознаки злочину. Завершальним етапом є набрання обвинувальним вироком законної сили.

2. *Суб'єктами реалізації функції кримінального переслідування* є особа, яка проводить дізнання, орган дізнання, слідчий, прокурор.

3. З методологічної точки зору оцінка ефективності системи органів, які здійснюють в Україні кримінальне переслідування, має ґрунтуватися на певних критеріях, за якими визначається ефективність системи цих органів.

3.1. Першим і основним (головним) критерієм ефективності діяльності органів кримінального переслідування є рівень досягнення цими органами мети діяльності із переслідування (фактичний результат).

У конкретних кримінальних справах досягнення мети кримінального переслідування означає ухвалення судом обвинувального вироку або прийняття іншого рішення, яким особа визнається винною у вчиненні злочину, але у зв'язку із наявністю визначених законом обставин звільняється від кримінальної відповідальності. Ефективність кримінального переслідування не слід оцінювати як низьку в тому разі, коли внаслідок установлення у суді нових обставин, що не могли бути встановлені під час досудового розслідування, прокуророві доводиться приймати рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення. Прийняття прокурором цього рішення за даних обставин, навпаки, свідчить про ефективність його діяльності. Отже, критерій оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування, змістом якого є співвідношення мети і фактичного результату, може бути з однаковою результативністю застосований як у випадку, коли суд, погодившись із висновками прокурора щодо винності особи, ухвалює обвинувальний вирок, так і в разі, коли прокурор на законних підставах відмовився від державного обвинувачення, і переслідувана особа визнається невинною.

3.2. Другим критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його обґрунтованість. Обґрунтованими мають бути відповідні процесуальні акти, якими завершуються певні етапи діяльності

органів дізнання, досудового слідства, прокурора із кримінального переслідування: протокол затримання, постанова про притягнення як обвинуваченого, обвинувальний висновок, постанова прокурора про зміну обвинувачення у суді.

3.3. Третім критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його законність. Останню можна визначити як відповідність кримінального переслідування передбаченій законом формі (порядку). Ступінь відповідності діяльності співробітників системи органів, які здійснюють кримінальне переслідування, правилам, встановленим кримінально-процесуальним та іншими законами, і є тим критерієм, на підставі якого можна зробити висновок стосовно ефективності чи не-ефективності переслідування у конкретних кримінальних справах щодо певних осіб.

4. Сучасна *концепція оцінювання ефективності* має динамічний характер, оскільки вона змінюється відповідно до змін у розумінні тих феноменів, які ми оцінюємо, та методології оцінювання загалом. Існує потреба не в сумативному, а в системному оцінюванні якості, коли базовим принципом моделі оцінювання стає визнання того, що високий рівень якості знаходить відображення у високому ступені громадської довіри до судової системи.

Розділ 2

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ОРГАНAMI ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРОМ

2.1. Поняття, структура та види кримінально-правових норм

Поняття норми права в загальній теорії права. На різних історичних етапах розвитку держави формулювання поняття «норма права» зазнавало певних змін, а отже, і кількість ознак, і їх сутність визначалися неоднаково.

За радянських часів у спеціальній юридичній літературі, присвяченій нормам соціалістичного права, при визначенні поняття «правова норма» зазначалося, що норма права – це встановлене або санкціоноване державою загальне правило¹ поведінки, розраховане на невизначене число однотипних випадків і обов’язкове для всіх і кожного в умовах передбаченої ситуації, яке забезпечується засобами державного примусу. При цьому науковці зазвичай наголошували на детермінованості норм права матеріальними умовами суспільного життя,

¹ Правило – положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ; принцип, яким керуються у співжитті, у праці, в поведінці і т. ін.; зібрання якихось положень, що визначають порядок ведення або дотримання чого-небудь. Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 916.

підкреслювали, що норма права – це зведена «в закон» державна воля або, що фактично одне й те ж, воля пануючого класу. Зокрема, Ф. Н. Фаткуллін пропонував розуміти під нормою соціалістичного права систему встановлених (санкціонованих) і забезпечених державою загальнообов'язкових правил поведінки і пов'язаних з ними загальних велінь, покликаних у своїй єдності регулювати окремі суспільні відносини у відповідності з матеріально обумовленою волею і соціальними цілями трудящих мас на чолі з робітничим класом¹.

На сьогодні сформовані різні підходи, концепції і навіть школи щодо розуміння права та його норм (соціологічна, історична, етична, нормативістська та ін.), у яких досліджуються ті чи інші аспекти і прояви поняття права².

Норма права була предметом дослідження багатьох учених-правознавців, серед яких С. С. Алексєєв, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. В. Наден, О. Г. Петрова, О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович та ін.

На думку В. К. Бабаєва, «юридична норма (норма права) – загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного припису, яке регулює суспільні відносини»³.

«Норма права, – стверджує В. В. Лазарєв, – це загальнообов'язкове правило, що визнається і забезпечується державою, з якого випливають права і обов'язки учасників суспільних відносин, чиї дії покликані регулювати дане правило як зразок, еталон, масштаб поведінки»⁴.

Поступово в загальній теорії права сформувалося декілька підходів щодо визначення поняття «норма права». Одні визначають норму права як загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або визнане державою як регулятор суспільних відносин, що закріплює міру свободи і рівності у відповідності із загальними,

¹ Проблемы теории государства и права [Текст] : курс лекций. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – С. 220.

² Наден, О. Щодо поняття норми кримінального права [Текст] / О. Наден // Право України. – 2006. – № 2. – С. 27.

³ Общая теория права [Текст] : курс лекций / В. К. Бабаев, В. М. Баранов, П. П. Баранов и др. ; под общ. ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород : Нижегород. высш. шк. МВД РФ, 1993. – С. 282.

⁴ Общая теория права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1996. – С. 147.

груповими або індивідуальними інтересами населення, країни, забезпечується всіма засобами державного впливу, навіть примусом¹. Другі виходять з того, що це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що в установленому порядку приймається, відміняється та забезпечується відповідними державними органами у межах їх компетенції². Треті вважають, що норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою³.

І. В. Табарін, критикуючи існуючі в юридичній літературі догматичні, з його точки зору, визначення поняття «норма права», підкреслює, що ключовим моментом юридичного феномену – норми права є те, що тут відбувається фіксування змісту в матеріальній формі, як бажаного правоволодільцем права суб'єкта, так і призначеного для іншого учасника суспільних відносин обов'язку суб'єкта. Автор пропонує таке визначення: норма права – це сформульоване правоволодільцем для пред'явлення зобов'язаному суб'єкту правило поведінки людських індивідів, у якому чітко означені право й обов'язок, правоволодільець і зобов'язана особа, інші значущі для практичного виконання цього правила обставини, а також заходи владного примусу у разі невиконання встановленого обов'язку⁴.

Наведені визначення поняття «норма права» відрізняються одне від одного, проте в кожному з них знаходять відбиток такі ознаки норми права, як загальна обов'язковість, формальна визначеність, державне забезпечення будь-якими засобами, у тому числі примусового характеру. Ключовим моментом змісту норми права є те, що в ній фіксуються як права одного суб'єкта, так і обов'язки другого. Саме цим норма права відрізняється від усіх інших видів правил поведінки.

¹ Авраменко, Л. В. Теорія держави та права [Текст] : навч. посіб. / Л. В. Авраменко. – Х. : Вид. СПД ФО Валнярчук Н. М., 2004. – С. 182–183; Скакун, О. Теория государства и права [Текст] / О. Скакун. – Харьков : Консум, 1997. – С. 78.

² Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 150.

³ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 228.

⁴ Табарін, И. В. Современная теория права и новый научный курс [Текст] : монография / И. В. Табарин. – М. : Изд. авт., 2008. – С. 206–207.

Що стосується другого значення терміна «норма» – бути зразком поведінки, то воно знаходить вияв у тому, що правова норма дійсно являє собою еталон, модель (стандарт), зразок поведінки, яка є бажаною для одного суб'єкта суспільних відносин і юридичним обов'язком іншого, а саме зобов'язаного суб'єкта.

Таким чином, норма права (від лат. *norma* – правило поведінки, зразок) – це формально обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації¹.

Ознаки загального характеру норми права полягають у тому, що вона: а) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин; б) адресована колу неперсоніфікованих суб'єктів; в) діє у часі безперервно; г) не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю її застосувань; д) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою².

Поняття кримінально-правової норми. Розбіжності у визначенні норми права на загальнотеоретичному рівні не могли не позначитися і на формулюванні поняття «кримінально-правова норма» та визначенні її змісту. Екстраполюючи загальнотеоретичне визначення норми права на поняття й ознаки кримінально-правової норми, традиційно останнє формулюють таким чином: *норма кримінального права* – це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене державою, виражене в кримінальному законі та охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочинів³.

Окрім ознак загального характеру, що характеризують норму будь-якої галузі права, в тому числі і кримінального, слід виокремити специфічні ознаки кримінально-правової норми.

Передусім слід зазначити, що кримінально-правові норми є нормами *публічного* права, позаяк кримінально-правові відносини виникають

¹ Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / голова ред. кол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4. – С. 189.

² Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права і держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 3-тє, зі змін. і допов. – К. : ІСДО, 1995. – С. 123.

³ Див., наприклад: Филимонов, В. Д. Норма уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 13.

і розвиваються у сфері реалізації публічних (державних) інтересів. Одним із учасників цих відносин завжди є держава в особі уповноважених державних органів. За методом правового регулювання суспільних відносин кримінально-правові норми є *імперативними*. Це означає, що вони встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочин, і безпосередньо визначають поведінку посадових осіб цих органів. Учасники кримінально-правових відносин є нерівними і перебувають у субординаційній підпорядкованості. Юридичний пріоритет у питаннях захисту публічного інтересу (правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам) має воля органів державної влади. Проте, як зазначено в ст. 19 Конституції України, ці органи, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Наступною специфічною ознакою кримінально-правової норми є її належність до норм *матеріального* права. Це означає, що на її підставі виникають суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність.

Враховуючи те, що однією з найістотніших ознак права, а отже, і кожної окремої правової норми є формальна визначеність, зміст кримінально-правової норми знаходить вияв у нормативних приписах, які містить законодавство про кримінальну відповідальність.

Зважаючи на те, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України (ч. 1 ст. 3 КК), нормативні приписи розміщуються в статтях КК. Залежно від практичних потреб законодавець в одних випадках розміщує в одній статті один нормативний припис (статті 116, 117, 119, 196, 197 КК та ін.); у других – в одній статті – декілька приписів (наприклад, статті 115, 143, 171, 197¹ КК та ін.); у третіх – в одній статті КК може бути викладено частину припису, а інші його частини містяться в інших статтях або нормативних актах (так, ст. 396 КК передбачає відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а щоб визначити, який злочин є тяжким чи особливо тяжким, необхідно звернутися до ст. 12 КК, яка містить класифікацію злочинів залежно від ступеня їх тяжкості).

В узагальненому вигляді справедливим буде висновок, що норми Загальної частини КК стосуються якщо не всіх, то переважної більшості норм Особливої частини КК. Це свідчить про те, що в багатьох випадках для завершеності правового припису треба звернутися до статей як Особливої, так і Загальної частин КК.

Нормативно-правовий припис являє собою логічно завершене нормативне положення, безпосередньо сформульоване в окремій статті (чи її частині) КК. На відміну від норм, які є змістом права, нормативно-правові приписи уособлюють водночас і зміст, і форму права. Завдяки зовнішній формі (нормативно-правовий припис) досягається доступність для суб'єктів права зразка (еталона) правомірної поведінки, що пропонується кримінально-правовою нормою. З урахуванням традиції національної правової системи кримінально-правові норми в Україні знаходять вираз головним чином у нормативно-правових приписах, викладених у відповідних статтях КК. А отже, ці поняття («кримінально-правова норма» і «кримінально-правовий припис») не можна отожднювати.

У цьому контексті слушною є думка В. М. Горшенєва, який свого часу справедливо зазначав, що «в дійсності не всі нормативні приписи держави являють собою класичну модель норми права і тому немає достатніх підстав ототожнювати їх з нормою права». На його погляд, існує чимало нетипових нормативних приписів «нестандартного характеру, в яких відсутні ті чи інші властивості, ознаки, моменти, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права»¹.

Як видається, дане твердження є обґрунтованим. Доречно зауважити, що на необхідність розрізняти норму права і нормативний припис як зовнішню форму її буття звертало увагу чимало правників – фахівців у різних галузях права².

Наведений висновок знаходить підтвердження і в сучасних зарубіжних та вітчизняних наукових правових дослідженнях. Так, Р. Циппеліус зауважує, щоб скласти всі елементи «мозаїки», тобто тих приписів,

¹ Горшенев, В. М. Нетипичные нормативные предписания [Текст] / В. М. Горшенев // Сов. государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–115.

² Див., наприклад: Загальна теорія держави і права [Текст] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 242–243; Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики [Текст] / под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт-Издат, 2008. – С. 97–99 та ін.

з яких складається одне правило поведінки (тобто одна норма права. – Л. Д.), слід поміркувати. І далі автор пише, що «часто в процесі таких міркувань виявляється, що норма права розпорошена на окремі «фрагменти», які інколи буває важко ідентифікувати як її елементи, як модифікуючі або зобов'язальні чи, навпаки, такі, що звільняють від зобов'язання, частинки»¹.

У зв'язку з цим виникає потреба розрізняти кримінальне право як галузь права і кримінальний кодекс як комплексний кодифікований нормативно-правовий акт.

З позицій філософії права розрізнення і співвідношення права та закону і є тією предметною сферою і теоретичним простором, у межах якого вся ця проблематика праворозуміння (від поняття права до правового розуміння закону і держави) може бути адекватно осмислена і змістовно розгорнута як послідовне філософсько-правове вчення. Сенс зазначеного можна резюмувати так: предметом філософії права є «право в його розрізненні і співвідношенні із законом»².

Як зазначає Ю. В. Баулін, «розмежування кримінального права і кримінального кодексу підпорядковане правилам розбіжності права і закону, а також співвідношення змісту і форми»³.

Як пише Н. М. Оніщенко, «право не може ототожнюватися із законом, оскільки воно породжується не державою, а природою у широкому значенні цього слова і відображає не волю держави чи конкретного правителя, а природні закономірності буття. Фіксація в законі такого права надає самому закону правового характеру, виникає правовий закон»⁴.

І це дійсно так, адже будь-який закон об'єктивно породжується реальними потребами суспільства, тому своєю появою правова норма зобов'язана прагненням законодавця більш або менш адекватно відобразити і закріпити їх у відповідному правовому інституті. Так,

¹ Ципеліус, Р. Юридична методологія [Текст] : підручник / Р. Ципеліус ; пер., адаптація, прикл. з права України і список термінів Р. Корнута. – К. : Реферат, 2004. – С. 14.

² Нерсесянц, В. С. Філософія права [Текст] / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. груп-па ИНФРА • М — НОРМА, 1998. – С. 11.

³ Баулин, Ю. В. О методологическом значении деления права на частное и публичное для современной уголовно-правовой доктрины [Текст] / Ю. В. Баулин // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Пятой междунар. науч.-практ. конф. (24–25 янв. 2008 г.). – М. : Проспект, 2008. – С. 14.

⁴ Оніщенко, Н. Принцип верховенства права: теоретичні засади та практичний вимір [Текст] / Н. Оніщенко // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 38.

об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони втілюється в кримінально-правовій нормі шляхом її відображення в правосвідомості законодавця і закріплення в нормативному акті.

Закон про кримінальну відповідальність, на відміну від кримінально-правової норми, – це нормативно-правовий акт, що приймається вищим представницьким органом законодавчої влади або всеукраїнським референдумом і містить правові приписи, які встановлюють підстави і принципи кримінальної відповідальності, визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання чи інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Якщо за радянських часів у визначеннях кримінального закону був яскраво виражений його класовий характер¹, то сучасне законодавство про кримінальну відповідальність такого забарвлення не має.

Характерним є те, що і за радянських часів, і в сучасний період переважна більшість учених-криміналістів визнає, що закон про кримінальну відповідальність є єдиним джерелом кримінального права. Причому таким законом є як Кримінальний кодекс України в цілому, так і окремі його правові приписи.

Підміна змісту кримінально-правової норми змістом правового припису, викладеного в статті КК, може призвести до хибних висновків. Так, теоретик права М. М. Марченко наголошує, що норма права – це не констатація факту або відображення дійсності, не рекомендації, побажання або заклик. Це *державне веління* (курсив мій. – Л. Д.), яке має категоричний характер, припис, як люди повинні або можуть поводити себе в конкретній життєвій ситуації².

Якщо екстраполювати це положення на кримінально-правову норму, то складається враження, що держава приписує особі вчинити діяння, передбачене тією чи іншою статтею Особливої частини КК. Безумовно, що це не так.

З нашої точки зору, якщо виходити з того, що норма – це модель, зразок, стандарт поведінки, то стає очевидним, що такою нормою не

¹ Див., наприклад: Курс советского уголовного права: Часть общая [Текст] / отв. ред. : Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 46.

² Марченко, М. Н. Теория государства и права [Текст] : учебник / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 451.

може вважатися злочин. Норма – це правомірна поведінка, яка має відповідати соціальним очікуванням суспільства і держави. А кримінально-правовий припис – це застереження потенційним злочинцям, що у разі порушення встановленого стандарту поведінки до них можуть бути застосовані засоби державного примусу. Даний висновок знаходить підтвердження серед науковців-фахівців у галузі загальної теорії держави і права. Вони вважають, як зазначалося вище, що норма права є різновидом соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою¹.

Не заглиблюючись в аналіз теоретичних поглядів К. Біндинга, зазначимо, що свого часу він писав, що норма передує нормативним приписам кримінального закону. Злочинець порушує лише норму, а кримінальний закон адресується виключно органам державної влади, які застосовують державний примус у виді кримінального покарання².

Аналогічну точку зору висловлював і М. М. Коркунов, який відзначав, що кримінально-правові приписи адресовані не громадянам чи підданам, а саме суду та іншим державним органам, які застосовують ці норми³. О. В. Наден також підтримує цю позицію⁴.

На наш погляд, наведена точка зору має сенс, і останнім часом виявляється все більше її прихильників⁵.

На сьогодні ніхто не заперечує, що кримінальне право як матеріальна галузь публічного права об'єднує внутрішньо узгоджені і взаємопов'язані правові норми, виражені в нормативних приписах КК України. Це обумовлено наявністю в останніх певних спільних

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Абраменко та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 228.

² Binding, K. Die Normen und ihre Übertretungen, Erster Band, Vierte Aufl [Text] / K. Binding. – Leipzig, 1922. – SS. 3, 67.

³ Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. – 9-е изд. – СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1914. – С. 65, 122.

⁴ Наден, О. Диспозиції норм кримінального права [Текст] / О. Наден // Кримін. право. – 2006. – № 2. – С. 107.

⁵ Див.: Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – С. 25; Мельник, М. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія? [Текст] / М. Мельник // Право України. – 2004. – № 9. – С. 115–119; Наден, О. Щодо поняття норми кримінального права [Текст] / О. Наден // Право України. – 2006. – № 2. – С. 26–31; та ін.

властивостей, серед яких ключове значення має специфіка суспільних відносин, що ними регулюються. Розбіжність у поглядах науковців стосується визначення адресатів, до яких звернений той чи інший кримінально-правовий нормативний припис, зафіксований у відповідній статті КК.

Р. І. Корнута вважає, що кожна норма кримінального права має подвійний характер і визначає, яка саме поведінка є недозвolenною і що ця поведінка тягне за собою, тобто якими є несприятливі наслідки її недотримання. Адресатом санкції кожної норми кримінального права, на його думку, є, у першу чергу, кожен член суспільства, який має усвідомлювати її небажаність і негативні наслідки для себе, другим таким суб'єктом є суддя, який застосовує норму кримінального права на практиці, визначаючи відповідне покарання. Отже, норма права, на думку автора, регулює поведінку не одного, а декількох суб'єктів, які необов'язково пов'язані один з одним певними часовими чи просторовими зв'язками, принаймні доти, доки такі зв'язки не виникнуть якраз через застосування відповідної норми (як джерела вказівки на наявність певних ознак, які вважаються підставою для порушення кримінальної справи, тощо). Стосовно кримінального закону це означає, що кримінально-правова норма встановлює обов'язок особи утримуватися від забороненої поведінки, а у разі вчинення нею злочину – бути підданою кримінальному покаранню чи зазнати впливу інших заходів кримінально-правового характеру, а також уповноважує державу на застосування до такої особи заходів кримінально-правового примусу)¹.

Інший підхід сформовано в наукових працях Ю. В. Бауліна, М. І. Мельника, О. В. Наден, які вважають адресатом кримінально-правової норми державу. Як зазначає Ю. В. Баулін, кримінально-правова норма встановлює правило поведінки держави по відношенню до особи, яка вчинила злочин. З моменту вчинення злочину (юридичний факт) виникають кримінально-правові (матеріальні) відносини між державою та злочинцем, об'єктом яких є кримінальна відповідальність як обмеження прав і свобод злочинця. У межах цих відносин кримінально-правова норма передбачає повноваження держави покласти на злочин-

¹ Корнута, Р. Загальнотеоретичні особливості структури норми кримінального права [Текст] / Р. Корнута // Право України. – 2008. – № 11. – С. 73–74.

ця кримінальну відповідальність, а злочинець зобов'язаний підкоритися діям держави¹.

З огляду на наведене зазначимо, що, з нашої точки зору, кримінально-правова норма – це, з одного боку, загальнообов'язкове правило (зразок, модель, еталон, стандарт) правомірної поведінки особи, яке встановлюється з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується засобами державного примусу.

Самі правила правомірної поведінки в нормативних приписах КК України безпосередньо не відображені, але їх зовнішня форма у вигляді окреслення протиправних діянь робить ці правила доступними для суб'єктів права. Їх сутність полягає в покладенні на особу юридичного обов'язку утримуватись від учинення певних діянь, вичерпним чином передбачених статтями Особливої частини КК України. Порушення особою цього обов'язку тягне застосування до неї уповноваженими органами держави від її імені санкцій, передбачених цими статтями.

Отже, в нормативно-правових приписах законодавства України про кримінальну відповідальність зазначений обов'язок знайшов відображення лише в контексті санкцій, застосуванням яких держава загрожує особі в разі порушення цього обов'язку.

З другого боку, *кримінально-правова норма* – це законодавчо закріплене правило поведінки органів держави й уповноважених ними посадових осіб, що визначає їх повноваження щодо особи, яка вчинила злочин, та юридичний обов'язок останньої підкоритися вимогам держави.

Неоднакове ставлення науковців до визначення поняття «кримінально-правова норма» зумовлює розбіжності при з'ясуванні такої сутнісної ознаки кримінально-правової норми, як її внутрішня структурованість.

Структура кримінально-правової норми. Термін «структура» (від лат. *structura* – побудова) означає взаєморозташування, зв'язок складових чого-небудь, побудова, улаштування².

¹ Баулін, Ю. В. Проблеми ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокуратури [Текст] / Ю. В. Баулін // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 12.

² Современный словарь иностранных слов [Текст] / зав. ред. Е. А. Гришена. – М. : Рус. яз., 1993. – С. 584.

У філософії під структурою розуміють побудову і внутрішню форму організації системи, що виступає як єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, а також законів даних взаємозв'язків¹.

Структура норми права – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на складові елементи (диспозицію, гіпотезу, санкцію), що перебувають у певних зв'язках між собою.

Питання про структуру норм права, у тому числі кримінального, є одним з найбільш дискусійних у юридичній науці. Дослідженням проблеми структури норми права займалися такі теоретики права, як С. С. Алексєєв, В. С. Козлов, С. А. Комаров, М. М. Марченко, П. О. Недбайло, Л. С. Явич та ін.

У загальній теорії права існують дві концепції розуміння структури норми права: трьохелементна (гіпотеза, диспозиція і санкція) і двоелементна (диспозиція і санкція). Прихильники першої концепції традиційно виділяють у правовій нормі три складові (структурні) частини: гіпотезу, диспозицію і санкцію². Гіпотеза – вказівка на умови, за наявності яких норма має здійснюватися; диспозиція – визначення самого правила поведінки (юридичного обов'язку або правомочності); санкція – засоби примусу, що застосовуються при порушенні приписів диспозиції. Прихильники другої концепції виділяють диспозицію і санкцію.

Аналогічні підходи склалися і в науці кримінального права. Одні вчені дотримуються трьохелементної структури кримінально-правової норми і визначають її елементи таким чином: *гіпотеза* – це частина норми закону про кримінальну відповідальність (КК України), що визначає умови, за яких застосовується норма кримінального закону; *диспозиція* – це частина норми закону України про кримінальну відповідальність (КК України), яка визначає стандарт поведінки суб'єкта, що дозволений або заборонений, або заохочуваний або до якого цей

¹ Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд. перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – С. 437.

² Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2; Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Л. Д. Дурманов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 112–130; Кленова, Т. В. Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписаний в законодательстве [Текст] / Т. В. Кленова // Сов. государство и право. – 1988. – № 11. – С. 80–84; Козаченко, И. Я. Полный курс уголовного права [Текст] : в 5 т. / И. Я. Козаченко ; под ред. А. И. Коробеева. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – Т. 1: Преступление и наказание. – С. 199.

суб'єкт суспільних відносин зобов'язаний; санкція – частина норми закону України про кримінальну відповідальність, яка визначає види покарань або вид покарання, їх строк або розмір, що можуть застосовуватися за вироком суду до суб'єкта, який не виконав кримінально-правового припису¹.

Цього підходу до визначення структури норми кримінального права дотримується і Конституційний Суд України, який в одному зі своїх рішень визнав, що «кримінально-правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, що визначає умови, за яких застосовується правова норма щодо забороненої поведінки особи; диспозиції, що закріплює таку правову норму; санкції, що встановлює покарання до осіб, які порушили цю правову норму»².

І. Я. Козаченко вважає, що серед усіх структурних елементів відповідної статті КК пріоритетне становище має займати гіпотеза, тобто та частина статті КК, яка вказує на фактичні обставини, наявність яких є необхідною умовою застосування цієї статті. Він підкреслює функціональну важливість гіпотези і водночас звертає увагу на її просту формулу, яка відображена у словосполученні «Якщо хтось вчинить передбачений кримінальним законом злочин, то до нього буде застосована відповідна санкція»³.

Представники харківської школи кримінального права дотримуються двоелементної структури статей Особливої частини КК. Зокрема, В. І. Борисов прямо зазначає, що абсолютна більшість норм Особливої частини за своєю структурою відрізняється однорідністю складових елементів; у них чітко визначені диспозиція і санкція⁴. На його погляд, диспозиція – це частина норми Особливої частини, в якій визначається

¹ Гришук, В. К. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : навч. посіб. / В. К. Гришук. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. – С. 64.

² Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29–34.

³ Козаченко, І. Я. Полный курс уголовного права [Текст] : в 5 т. / И. Я. Козаченко ; под ред. А. И. Коробеева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – Т. 1: Преступление и наказание. – С. 201.

⁴ Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 46.

злочинне діяння, а санкція – це частина статті, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений у диспозиції.

У загальній теорії права висловлено також думку про те, що рішення даної проблеми змінюється залежно від сприйняття аналізованого нормативного матеріалу. І. С. Самощенко вважає, що норми кримінального права з точки зору тих громадян, яким вони адресовані як приписи, мають гіпотезу ..., диспозицію ... і санкцію. З точки зору суду, який розглядає кримінальну справу, гіпотезою є опис ознак злочину, а диспозицією – вказівка на вид і міру покарання¹. Конкретизуючи ці положення, О. В. Наден зазначає, що диспозиція норми кримінального права – це такий її структурний елемент, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінально-правових відносин покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність або ж звільнити її від такої.

На нашу думку, цей підхід є обґрунтованим, але потребує уточнення. Дійсно, кримінально-правова норма як загальнообов'язкове правило правомірної поведінки, за дотриманням якого здійснюється контроль з боку держави, а у разі порушення – застосовується покарання або інші заходи кримінально-правового характеру, структурно може бути виражена за схемою: якщо порушити встановлений стандарт поведінки (гіпотеза) шляхом вчинення забороненого діяння (диспозиція), то буде застосоване передбачене певною статтею покарання (санкція). Але справа в тому, що дотримання стандарту правомірної поведінки, хоча і є обов'язковою вимогою, але вона впливає лише зі смислу правового припису.

Види кримінально-правових норм. За радянських часів найпоширенішим був поділ кримінально-правових норм за їх змістом, запропонований О. А. Герцензоном: «Залежно від свого змісту кримінально-правові норми розрізняють трьох видів: 1) декларативні, тобто такі, що встановлюють загальні принципи кримінального права; 2) визначальні, тобто такі, що дають формулювання інститутів і понять кримінального права; 3) спеціальні, тобто такі, що містять опис складу злочину і встановлене за нього покарання»².

¹ Самощенко, И. С. Общая теория советского права [Текст] / И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 194.

² Герцензон, А. А. Уголовное право. Часть Общая [Текст] : учеб. пособие / А. А. Герцензон. – 2-е изд., перераб. – М. : РИО ВЮА, 1948. – С. 182.

Були й інші класифікації кримінально-правових норм. Зокрема, В. Г. Смирнов робив спробу класифікувати кримінально-правові норми за предметом їх безпосереднього регулювання. Вчений допускав можливість розрізняти норми, що визначають загальні властивості і конкретні ознаки злочинів і покарання. Він виходив з того, що «норми Загальної частини є засобом розкриття ознак, або їх гіпотез (умови застосування норм кримінального законодавства), або санкції (власне кримінально-правове правило поведінки)». Норми Особливої частини за характером виражених у них правил поведінки поділяв на: 1) заборонні, тобто такі, в яких законодавець вимагає під страхом покарання утримуватися від вчинення певних дій і 2) приписуючі, тобто в яких законодавець приписує під страхом покарання вчинити певні дії¹.

На нашу думку, кримінально-правові норми можуть бути класифіковані за різними критеріями. Так, за спеціалізацією кримінально-правові норми можна класифікувати на *типові* (класичні) і *нетипові* (спеціалізовані). Типова кримінально-правова норма закріплює в межах кримінально-правових відносин повноваження держави піддати злочинця кримінальній відповідальності, а злочинець зобов'язаний підкоритися діям відповідних компетентних органів держави. Такими є переважна більшість норм Особливої частини КК. Нетипові кримінально-правові норми виконують субсидіарну функцію, до них можуть бути віднесені норми, які визначають завдання Кримінального кодексу України (ст. 1), норми-дефініції, тобто норми, які містять визначення тих чи інших кримінально-правових понять (поняття злочину – ст. 11 КК; вини та її форми видів – статті 23–25 КК; поняття службової особи – ст. 18 КК та примітки 1 і 2 до ст. 364 КК; визначення значного, великого та особливо великого розміру коштів – примітка до ст. 212 КК та багато інших). Інколи їх називають роз'яснювальними². До нетипових норм слід віднести також норми, які регулюють поведінку держави у випадках, коли держава відмовляється від покладання на злочинця кримінальної відповідальності, тобто звільняє особу від кримінальної відповідальності (статті 44–49 КК).

¹ Смирнов, В. Г. *Функции советского уголовного права [Текст] / В. Г. Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – С. 39–43.*

² Борисов, В. І. *Норми Особливої частини КК, їх види та розвиток [Текст] / В. І. Борисов // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–15 квіт. 2007 р.). – Л., 2007. – Ч. 1. – С. 17–20.*

За функціональною спрямованістю кримінально-правові норми розрізняють на *охоронні* та *регулятивні*. Майже всі норми Особливої частини КК є охоронними, за винятком норм-дефініцій та обмежувальних норм. Це норми, що здійснюють регулювання суспільних відносин шляхом окреслення складу злочину та встановлення виду і розміру покарання за його вчинення. Регулятивними є кримінально-правові норми, що здійснюють регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладання на них юридичних обов'язків (наприклад, норма про необхідну оборону – ст. 36 КК; норми про звільнення від кримінальної відповідальності – статті 44–49 КК; норми про погашення і зняття судимості – статті 89–91 КК).

За ступенем визначеності варіанта поведінки можна виділити *абсолютно* і *відносно визначені* кримінально-правові норми. В першу чергу це стосується норм про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Абсолютно визначеними є норми, передбачені статтями 44–46 КК, у яких із вичерпною конкретністю і повнотою встановлено умови, за яких особа звільняється від кримінальної відповідальності або покарання, наприклад, ч. 2 ст. 74; норми про звільнення від покарання, передбачені частинами першими статей 78, 84 КК. Специфіка цих норм полягає в тому, що вони не залишають особі, яка застосовує таку норму, можливостей для розсуду. Відносно визначеними є норми, застосування яких залежить від розсуду (дискреції) особи, тому ці норми іменують також дискреційними. Прикладом відносно визначених норм є кримінально-правові норми, передбачені ст. 47, ч. 4 ст. 74, статтями 75, 77, ч. 1 і 2 ст. 79 КК та ін.

У юридичній літературі норми Особливої частини КК за своїм призначенням прийнято розрізняти на *заборонні*, *роз'яснювальні*, *заохочувальні* та *обмежувальні*¹.

Заборонні норми права – це норми, що встановлюють юридичний обов'язок особи утримуватися від певної поведінки, яка перешкоджає нормальному функціонуванню суспільних відносин. Юридична значущість заборонних кримінально-правових норм полягає в тому, що вони є практичним інструментом забезпечення захисту найвищих со-

¹ Борисов, В. І. Норми Особливої частини КК, їх види та розвиток [Текст] / В. І. Борисов // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–15 квіт. 2007 р.). – Л., 2007. – Ч. 1. – С. 18.

ціальних цінностей. Існування таких норм викликане необхідністю створення умов для нормального функціонування і розвитку громадянського суспільства та розбудови правової держави.

Хоча заборона вчиняти суспільно небезпечні діяння прямо не сформульована, вона впливає із загрози покаранням, визначеним санкцією¹. Заборонними вони називаються тому, що нормативні приписи вказують на заборонені діяння, що утворюють собою злочин.

В Особливій частині КК усі статті, за винятком ст. 401 КК, містять заборони вчиняти ті чи інші суспільно небезпечні дії (бездіяльність) під загрозою покарання.

Роз'яснювальними є ті норми, в яких дано визначення окремих понять і термінів, що застосовуються в одній або декількох статтях Особливої частини КК, або розкривається зміст окремих ознак злочину. Наприклад, визначено поняття: «службова особа» (пункти 1 і 2 примітки до ст. 364 КК); «бюджетні кошти» (п. 1 примітки до ст. 210 КК); «вимагання хабара» (п. 4 примітки до ст. 368); розкрито поняття таких ознак злочину, як: повторність вчинення злочинів (п. 1 примітки до ст. 185; примітка до ст. 224; п. 1 примітки 2354 КК); значна шкода (п. 2 примітки до ст. 185, примітки до статей 1881, 192, 2231 та ін.); тяжкі наслідки (п. 2 примітки до ст. 2321, п. 3 примітки до ст. 2351 КК та ін.). Прикметною ознакою розвитку сучасного кримінального законодавства є тенденція до розширення кола роз'яснювальних норм.

Заохочувальні норми – це передбачені КК України норми, що заохочують до правомірної, соціально корисної поведінки особу, яка вчинила злочин, шляхом пом'якшення, звільнення або усунення кримінально-правового обтяження.

В умовах сьогодення боротьба зі злочинністю знаходить вияв не тільки у застосуванні покарань, але й у використанні інших засобів кримінально-правового впливу. Як зазначає П. В. Хряпинський, «до механізму кримінально-правового регулювання все частіше залучаються засоби, засновані на заохоченні (стимулюванні) правомірної, соціально корисної поведінки»².

Особлива частина КК містить низку статей, у яких передбачено умови, за наявності яких особа, що вчинила злочин, звільняється від

¹ Рыбушкин, Н. Н. Запрещающие нормы в советском праве [Текст] / Н. Н. Рыбушкин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. – С. 29–30.

² Хряпинський, П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України [Текст] : монографія / П. В. Хряпинський. – Х. : Харків юрид., 2009. – С. 4.

кримінальної відповідальності (частини другі статей 111, 114, 255, 258³; частини треті статей 175, 263; частини четверті статей 112, 112¹, 307, 309, 311, 401; частини п'яті статей 235⁴, 235⁵, 321; частини шості статей 260, 369 КК). Аналіз чинного законодавства України про кримінальну відповідальність свідчить, що сфера застосування заохочувальних норм розширюється, що пояснюється тенденцією до його гуманізації.

Обмежувальні норми – це норми, якими обмежується кримінальна відповідальність певних осіб. Так, ч. 2 ст. 385 КК містить припис, згідно з яким не підлягає кримінальній відповідальності особа за відмову давати показання під час провадження дізнання, судового слідства або в суді щодо себе, а також членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. У частині 2 ст. 396 КК зазначено, що не підлягають кримінальній відповідальності за заздальгідь необіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом¹.

Завершуючи дослідження проблеми визначення поняття, структури та видів кримінально-правових норм, слід зазначити, що кримінально-правова норма, з якою б метою вона не створювалась, якою б вдалою не була її законодавча конструкція, нічого не варта, якщо вона неправильно застосовується або ж не застосовується взагалі. Тож наступне питання, яке підлягає розгляду, стосується проблеми застосування кримінально-правових норм.

2.2. Поняття, ознаки та стадії застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором

Стан дослідження поняття «застосування кримінально-правових норм». Особливістю розвитку сучасної юридичної науки є зосередження підвищеної уваги на питанні «що є право» та вивчення того, як діє право, функціонує в суспільстві, як за його допомогою можна організувати ефективне управління соціальними процесами. Однією із сутнісних складових впливу права на таке управління є зміцнення за-

¹ Відповідно до п. 11 ст. 32 КПК України близькими родичами є батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба і внуки.

конності, забезпечення кримінально-правовими засобами охорони прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, які неможливі без підвищення якості та ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора при розслідуванні злочинів. Головним (цільовим) показником належної роботи цих органів та прокурора є дотримання законності при застосуванні кримінально-правових норм.

Правозастосуванню в цілому й окремим питанням правозастосовчої діяльності присвячено численні роботи вітчизняних науковців-правників, зокрема, М. Г. Александрова, І. В. Бенедика, Д. О. Бочарова, І. Я. Дюрягіна, В. М. Горшеньова, П. О. Недбайла, В. А. Юсупова. В ході досліджень ними були визначені характерні ознаки правозастосування як специфічної форми реалізації права, а також у цілому сформовано єдину позицію щодо розуміння змісту й призначення правозастосовчої діяльності. Заслуговує на увагу критика щодо уявлення про ототожнення правозастосовчої діяльності з нормотворенням і такими формами безпосередньої реалізації правових норм, як використання, виконання й дотримання норм права. Як слушно зауважує П. М. Рабінович, «практична спрямованість теорії правозастосування, природно, зумовлюється її безпосередньо прикладним характером. Адже майже всі службові обов'язки професійних юристів зосереджуються на застосуванні юридичних норм...»¹. Зміст правозастосовчої діяльності становлять збирання, дослідження, опрацювання й зберігання інформації або, простіше кажучи, операції з нею. Метою такої діяльності є поширення загальних приписів правових норм на персонально визначених суб'єктів².

Проблемам застосування кримінально-правових норм усе більше уваги приділяється науковцями у галузі кримінального права, хоча наукова історія їх дослідження є нетривалою. Так, першу монографічну розвідку в другій половині 60-х рр. ХХ ст. здійснив Я. М. Браїнін³, на

¹ Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те зі змін. – К. : Атіка, 2001. – С. 132.

² Додин, Е. В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления [Текст] / Е. В. Додин. – Киев ; Одесса : Вища шк., 1976. – С. 27–31.

³ Браїнін, Я. М. Уголовный закон и его применение [Текст] / Я. М. Браїнін. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.

початку 70-х рр. дані питання досліджувалися А. В. Наумовим¹ та деякими іншими авторами². На сьогодні до переліку оприлюднених робіт необхідно долучити також праці Є. В. Благова³. Крім того, деякі аспекти загального поняття та стадій застосування кримінально-правових норм розглядалися в роботах, присвячених проблемам кваліфікації злочинів⁴. Проте й зараз дискусійним залишається визначення поняття «застосування кримінально-правових норм», не є достатньо дослідженим його зміст щодо таких суб'єктів, як органи досудового розслідування та прокурор, не виявлені ознаки та стадії застосування кримінально-правових норм зазначеними суб'єктами. Розгляду саме цих актуальних проблем присвячений даний підрозділ монографії.

У вітчизняному кримінальному законодавстві не зустрічаються поняття «застосування кримінально-правових норм», «застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором». Однак у Загальній частині чинного КК України сам термін «застосування» використовується стосовно закону про кримінальну відповідальність. У ч. 4 ст. 3 КК України зазначається, що «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено». В інших статтях Загальної частини КК даний термін пов'язується або з покаранням (ч. 2 ст. 2, ч. 1 ст. 50, ст. 51, ч. 3 ст. 52, ч. 3 ст. 55, ст. 81, частини 3, 5 ст. 82, частини 1, 2 ст. 104, частини 1–3 ст. 105, ч. 1 ст. 106, частини 1–3, 5 ст. 107 КК та ін.), або з примусовими заходами медич-

¹ Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм (по материалам следственной и прокурорско-судебной практики) [Текст] / А. В. Наумов. – Волгоград : Волгогр. правда, 1973. – 176 с.

² Див., наприклад: Эффективность применения уголовного закона [Текст] / отв. ред. Н. Ф. Кузнецова и И. Б. Михайловская. – М. : Юрид. лит., 1973. – 208 с.

³ Благов, Е. В. Основы применения уголовного права [Текст] : учеб. пособие / Е. В. Благов. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1992; Він же. Учение о применении уголовного права [Текст] / Е. В. Благов. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1993; Він же. Применение уголовного права (теория и практика) [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004.

⁴ Див., наприклад: Бурчак, Ф. Г. Квалификация преступлений [Текст] / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1983; Куринов, Б. О. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. О. Куринов. – М. : Изд-во МГУ, 1984; Навроцкий, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцкий. – К. : Атіка, 1999; Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2001; Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2004.

ного характеру (частини 2, 3 ст. 19, ч. 2 ст. 20, частини 1, 4 ст. 84, статті 93–95, ч. 1 ст. 96 КК), або зі строками давності (частини 4, 5 ст. 49, ч. 5 ст. 80 КК), або з примусовими заходами виховного характеру (статті 97, 98, ч. 1 ст. 99 КК).

У Прикінцевих та перехідних положеннях, які передбачені в КК України 2001 р., термін «застосування» вживається стосовно певних положень КК України 1960 р. або статей, частин статей чинного КК. Разом із тим чинне кримінальне законодавство, по суті, не містить загальних нормативних приписів щодо порядку застосування кримінально-правових норм. Такі правила у своїй більшості ґрунтуються на теоретичних положеннях, створюються практичними працівниками, які мають значний досвід роботи, а тому являють собою стале праворозуміння вирішення певної проблеми. Частина з них, як справедливо зазначається в літературі, відображена у постановах Пленуму Верховного Суду України з питань застосування судами законодавства у справах про окремі види злочинів¹. У таких постановах ідеться про судову практику, надаються судам необхідні роз'яснення, викладається тлумачення змісту тексту кримінального закону². Роль та значення цих документів для правоохоронних, судових органів, громадян зростає. Це пов'язано із впровадженням значних змін у соціально-політичному та економічному житті нашого суспільства та відповідним удосконаленням чинного кримінального законодавства. У КК України вже внесено чимало змін та доповнень, які в деяких випадках суттєво коригують відповідні нормативні приписи³. У зв'язку з новими кримінально-правовими реаліями активізується не тільки науково-дослідна діяльність, але й уточнюється практика застосування кримінального законодавства. Однак вищі судові інстанції на рівні узагальнюючого авторитетного бачення не можуть охопити всі правозастосовчі колізії або помилки та надати відповіді на запитання, які виникають у праців-

¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 4.

² Практика судів України з кримінальних справ (2001–2005) [Текст] / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса. – К. : Юрінком Інтер, 2005; Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 2008 р. № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 7 (95).

³ Див., напр.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення [Текст] : Закон України від 11 черв. 2009 р. № 1508–VI // Голос України. – 2009. – 18 лип. (№ 132).

ників правоохоронних та судових органів при застосуванні кримінально-правових норм. Наприклад, неправильний вибір і подальший аналіз кримінально-правової норми як конкретна причина помилкового застосування закону про кримінальну відповідальність до окремого випадку можуть бути пов'язані з багатьма чинниками та умовами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Слід зазначити, що і в Кримінально-процесуальному кодексі України¹, в якому значно частіше, ніж у КК, вживається термін «застосування», також не надається визначення цього поняття (див. наприклад: ч. 2 ст. 3 «застосовується кримінально-процесуальний закон»; ч. 3 ст. 3 «норми цього закону застосовуються»; ч. 4 та 5 ст. 11 – «застосування давності»; ч. 3 ст. 51¹, ч. 1 ст. 52³ – «застосування або відмова від застосування заходів безпеки»; ч. 1 ст. 53¹, ст. 106 – «застосування запобіжних заходів» тощо).

У сучасній українській мові слово «застосовувати» означає «використовувати щось, запроваджувати в ужиток; пристосовувати до чогось»². Щодо кримінально-правових норм, як і взагалі до права, це буде виражатися у співвідношенні (кореляції) певними суб'єктами, яким адресується конкретна правова норма, своєї поведінки з приписами закону. Однак, як зазначають автори, у такий спосіб уже давно розуміється реалізація права³. Разом із тим етимологічний зміст поняття «реалізація» тлумачиться як «здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя, виконувати завдання, плани тощо»⁴. Як бачимо, за своїм змістом поняття «застосування» та «реалізація» не завжди є тотожними. Тому дискусії науковців-юристів щодо співвідношення понять «застосування» та «реалізація» права набувають певного теоретичного сенсу. Так, А. В. Наумов визначає «застосування правової норми» як форму її реалізації⁵. Інші автори уточнюють таку позицію,

¹ Далі – КПК або КПК України.

² Новий тлумачний словник української мови [Текст] : у 4 т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 2. – С. 101.

³ Див., напр.: Піголкин, А. С. Применение норм советского права и социалистическая законность [Текст] / А. С. Піголкин // Сов. государство и право. – 1957. – № 10. – С. 111; Благов, Е. В. Применение уголовного права [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 65; та ін.

⁴ Новий тлумачний словник української мови [Текст] : у 4 т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 3. – С. 881.

⁵ Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм [Текст] / А. В. Наумов. – Волгоград : Волгогр. правда, 1973. – С. 37.

стверджуючи, що застосування норм права є особливою формою його реалізації, яка має певні характерні риси¹. Є. В. Благов наголошує, що прийняття та закріплення рішення про реалізацію права є родовою ознакою застосування права². Саме з останньою точкою зору слід погодитися.

Слід зауважити, що в кримінально-правовій літературі діапазон визначення поняття «застосування кримінально-правових норм» та подібних йому понять «застосування кримінального закону» і «застосування кримінального права» є достатньо широким. Так, А. В. Наумов зазначає, що *застосування кримінально-правових норм* – це державно-владна діяльність компетентних органів і службових осіб по здійсненню законності, спрямованої на вирішення питання (позитивного або негативного) про кримінальну відповідальність та покарання особи, яка вчинила злочин, або про правомірність вчинків особи й звільнення її від кримінальної відповідальності та покарання³. В. О. Навроцький розглядає *застосування кримінального закону* як таке, що складається з двох головних дій: кваліфікації діяння та визначення його правових наслідків (переважно – призначення покарання)⁴. Є. В. Благов визначає *застосування кримінального права* як прийняття та закріплення рішення щодо передбаченості (або непередбаченості) фактичних обставин у відповідній нормі й щодо визначеності (або невизначеності) заходів кримінально-правового характеру, які містяться в ній⁵.

Для пошуку відповіді на запитання про те, «що є застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором» вважаємо за необхідне звернутися до змісту понять «діяльність» та «правозастосовча діяльність» з тим, щоб зрозуміти, наскільки вони є вирішальними для предмета нашого дослідження.

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] / за ред. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 362.

² Благов, Е. В. Применение уголовного права [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 67.

³ Наумов, А. В. Применение уголовно-правовых норм [Текст] / А. В. Наумов. – Волгоград : Волгогр. правда, 1973. – С. 44–45. Примітка авторів: наведене судження А. В. Наумова потребує уточнення стосовно «правомірних вчинків». Мова повинна йти також про обставини, передбачені КК (необхідна оборона, крайня необхідність тощо), що виключають злочинність діяння.

⁴ Навроцький, В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 17.

⁵ Благов, Е. В. Применение уголовного права [Текст] / Е. В. Благов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 73.

У філософії та психології домінує визначення *діяльності* як специфічної форми активного ставлення людини до навколишнього світу, зміст якого складають його доцільні зміни, перетворення¹. Визначення поняття «діяльність» міститься також в енциклопедії кримінального права, де вказується, що діяльність – це сукупність рухів, актів бездіяльності людини, а також використання сил та закономірностей природи для досягнення визначеної мети².

Застосування кримінально-правових норм є окремим проявом юридичної практики у широкому розумінні, а саме проявом людської діяльності, пов'язаної зі сферою дії закону про кримінальну відповідальність.

Інтерес також становить *структура діяльності*, під якою в науці розуміється спосіб взаємозв'язку між елементами системи. Провідні спеціалісти у галузі філософії і психології визначають такі елементи цієї структури, як мета, засоби, результат і сам процес діяльності, особливо підкреслюючи, що дана структура є загальною структурою діяльності, яка фіксує всі її необхідні й достатні елементи³. На основі наукових знань про структуру будь-якої діяльності можна зазначити, що *структура діяльності органів досудового розслідування та прокурора охоплює не лише процес їх діяльності, а й засоби досягнення поставленої мети та результат цього процесу*. Відривати результат діяльності від процесу діяльності не можна.

Правозастосовча діяльність як діяльність компетентних суб'єктів має власні видові ознаки. Фахівці в галузі загальної теорії права частіше виділяють такі з них: складність; владний творчий характер, який зумовлює імперативність і варіативність її результатів; її реалізація на засадах законності, ефективності, доцільності й обґрунтованості (доказовості); нормативна регламентованість меж власного розсуду правозастосувача, а також порядку й форм її здійснення⁴. Правозастосовча діяльність – основний інструмент індивідуального правового

¹ Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 15.

² Энциклопедия уголовного права [Текст]. – СПб. : Изд. Малинина, 2005. – Т. 4 : Состав преступления. – С. 267.

³ Юдин, Э. Г. Системный подход и принципы деятельности: Методологические проблемы современной науки [Текст] / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – С. 286.

⁴ Бочаров, Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції [Текст] / Д. О. Бочаров. – Д. : АМСУ, 2006. – С. 4.

регулювання. Сутність індивідуальної регламентації – у виданні конкретизованих індивідуальних приписів на основі норм права. Крім того, індивідуальне регулювання потребує ще й реалізації новостворених суб'єктивних прав і обов'язків адресатами регулятивного впливу, а інколи й відповідного забезпечення їх реалізації. Тобто правозастосовча діяльність є складним явищем, яке не обмежується виданням актів застосування права. До того ж вона існує не лише в рамках передбаченої процесуальними нормами процедури розгляду справи.

На нашу думку, застосування кримінально-правових норм як різновид правозастосовчої діяльності може бути здійснено шляхом: 1) *використання кримінально-правової норми* (певної інтелектуальної роботи з приписами закону про кримінальну відповідальність, у яких вона втілена, під час якої проявляється корисність кримінально-правової норми, наприклад, при встановленні фактів і визначенні їх юридичної значущості здійснюється зіставлення та оцінка ознак, що притаманні вчиненому особою діянню, та таких, що охоплюються нормою; при тлумаченні певних приписів закону про кримінальну відповідальність та відмежуванні від інших законів тощо); 2) *запровадження кримінально-правової норми* (втілення в життя положень кримінально-правової норми щодо певного суб'єкта шляхом визначення (регулювання) його поведінки відповідно до статті КК); 3) *виконання кримінально-правової норми* (наприклад, визнання на підставі ч. 2 ст. 11 КК діяння, вчиненого особою, малозначним); 4) *закріплення (фіксування) факту застосування кримінально-правової норми в кримінально-процесуальному документі* (наприклад, зазначення у постанові про притягнення особи як обвинуваченого або в обвинувальному висновку певної статті або частини статті Особливої частини КК, яка передбачає вчинений особою злочин).

Застосування кримінально-правових норм можна розглядати як один із засобів втілення їх у реальну дійсність, тобто в життя¹. Це

¹ Наша точка зору ґрунтується, зокрема, на позиції В. М. Кудрявцева (див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – 2 изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004) та інших авторів, які її поділяють. Взагалі оцінка ролі права для суспільства, зокрема його ефективність, багато в чому залежать саме від того, як його «здійснюють», тобто як і наскільки його буде дотримано, виконано, а отже, така оцінка залежить від реальності. Див.: Циппеліус, Р. Юридична методологія [Текст] / Р. Циппеліус. – К. : Реферат, 2004. – С. 17.

один із засобів реалізації таких норм у формі індивідуально-конкретного припису шляхом їх використання, запровадження, виконання та фіксування в документі (акті). Важливо, що застосування вказаних норм завжди пов'язано з досягненням певної мети – прийняттям рішення та закріпленням його у кримінально-процесуальних документах.

Таке застосування норм, виходячи із завдань дослідження, яке було проведено фахівцями Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, ми розглядаємо як їх щодо певних суб'єктів – працівників органів досудового розслідування, перелік яких закріплений у ст. 102 КПК України (слідчих прокуратури, слідчих органів внутрішніх справ, слідчих податкової міліції і слідчих органів безпеки). Таким суб'єктом є також прокурор. Застосування кримінально-правових норм безпосередньо віднесено до компетенції органів досудового розслідування та прокурора і виявляється їх професійною діяльністю.

Синтез вищевикладеного, а також урахування положень КПК України щодо повноважень органів досудового розслідування та прокурора (статті 111, 112, 114 та ін.) дозволяє стверджувати, що *застосування кримінально-правових норм такими суб'єктами – це офіційна правова діяльність цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових норм на стадії дізнання або досудового слідства відповідно до правил, визначених КПК України.*

Ознаки застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором. Специфікою зазначеної діяльності є те, що це певна *офіційна* діяльність уповноважених державою органів та осіб, яка складається з процесу та результату такого процесу – винесення встановлених законом рішень щодо конкретних суб'єктів. Зміст і межі діяльності визначаються такими характеристиками: а) в ній реалізується воля держави, тому така діяльність є офіційною й обумовленою нормативно-правовими актами на рівні закону; б) вона здійснюється тільки певними суб'єктами, уповноваженими державою; в) її процес, у тому числі результати, відображаються в конкретних документах, які передбачені законом; г) обсяг і межі такої діяльності визначаються змістом кримінально-правових, кримінально-процесуальних норм та повноваженнями органу або особи, яка здійснює

таку діяльність; д) обсяг і межі повноважень органів досудового розслідування та прокурора охоплюють їх права й обов'язки на основі принципу законності приймати передбачені законом рішення щодо наявності ознак злочину в діянні певної особи чи їх відсутності; е) дані рішення мають для осіб конкретні правові наслідки; ж) вони приймаються для задоволення не особистих потреб правозастосувача, а потреб інших фізичних осіб та всього суспільства.

Зміст діяльності щодо застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором має, як уже було визначено, певну специфіку, ознаки. За формою та характером це діяльність, яка є *офіційною та має владний характер*.

Органи досудового розслідування та прокуратура належать до органів державної влади України, діяльність яких регламентована Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами. Визначальне значення для цих органів має положення Конституції України щодо їх діяльності (ч. 2 ст. 19). Конституційна вимога полягає в тому, що такі органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тому така діяльність повинна мати *правову форму, тобто здійснюватися на основі нормативних приписів відповідних нормативно-правових актів*.

Іншою ознакою є *індивідуалізований характер діяльності*, який полягає в тому, що зазначені органи при застосуванні кримінально-правових норм розглядають певні фактичні ситуації щодо конкретних осіб, надаючи їм правову оцінку.

Обов'язковою ознакою діяльності, що розглядається, є її *кримінально-процесуальний характер*, тому що вона являє собою офіційний порядок дій, передбачених КПК України, який у сукупності складається з низки послідовних стадій. При цьому кримінально-процесуальний характер діяльності пов'язаний з *кримінально-правовим характером*, тому що застосовуються саме кримінально-правові норми.

У роботі органів досудового розслідування та прокурора повинні бути відповідальність, наполегливість, прагнення до мети, свідоме проведення низки дій, які є необхідними. На цій підставі така діяльність характеризується *творчим та інтелектуальним характером*.

До ознак розглядуваної діяльності слід також віднести *юридично оформлений характер*. Маються на увазі випадки, коли діяльність або певний її етап (стадія) завершуються ухваленням спеціального акта (письмового), який називається актом застосування норм права або правозастосовним актом. Останній відіграє роль юридичного факту, тобто є таким, що породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини.

Можуть бути й інші характерні ознаки діяльності, які зумовлюються кримінально-процесуальною стадією, конкретними процесуальними діями суб'єктів застосування тощо.

Питання про стадії правозастосовного процесу в юридичній науці розглядається у двох аспектах: 1) з позицій загальної логічної характеристики будь-якої правозастосовчої діяльності, що є характерним, головним чином, для загальної теорії права; 2) з позицій розкриття функціонального прояву цієї діяльності по відношенню до реалізації норми матеріального права, яка застосовується. Для більш точного розуміння характеру процесуальних форм і структури (стадій) правозастосовного процесу (діяльності), з одного боку, слід виділяти *стадії виключно процедурного характеру*, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів (постанов про порушення кримінальної справи, зміну обвинувачення, обвинувального висновку тощо), а з другого – чітко відмежовувати *стадії функціонального характеру*, стадії розгляду всієї справи, які являють собою послідовність різних процесуальних дій, що закріплюються у різноманітних правозастосовчих актах і спрямовані на досягнення єдиної мети, що передбачено нормою матеріального права, яка застосовується¹. Очевидно, що на кожній стадії функціонального характеру суб'єкт, який застосовує закон, повинен вчинити певну логічну послідовність дій, спрямованих на застосування конкретної кримінально-правової норми й оформлення результату у відповідному правозастосовчому акті. Тобто «всередині» будь-якої зі стадій функціонального характеру можна виділити стадії (етапи) процедурного характеру, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів на даній функціональній стадії.

¹ Горшенев, В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 191, 193.

А тому не слід змішувати стадії процесу застосування правової норми зі стадіями кримінального процесу¹.

Як зазначає Д. О. Бочаров, на даний час найпоширенішою є концепція триелементної структури правозастосовчої діяльності, причіниками якої є С. С. Алексєєв, І. В. Бенедик, Ю. Н. Бро, В. М. Горшенєв, В. В. Лазарєв, С. М. Олейніков та ін. На їх думку, елементами структури правозастосовчої діяльності є: 1) встановлення фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) вибір та аналіз норми, що підлягає застосуванню; 3) ухвалення рішення та його належне оформлення². Вважаємо, що процес застосування кримінально-правових норм теж містить такі етапи (стадії), хоча і має свою специфіку, що зумовлена особливостями відповідних матеріальних норм.

Перша стадія. Питання про застосування правових норм виникає тоді, коли люди стикаються з такими реальними обставинами (фактами суспільного життя), які потребують правової оцінки та відповідного вирішення. Слід погодитися з тими авторами, які початковим моментом, з якого виникає необхідність застосування кримінально-правових норм, називають момент виявлення ознак злочину (точніше, ознак суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК). Останнє породжує необхідність державно-владного втручання, метою якого є локалізація конфлікту між правопорушником та іншою людиною, суспільством чи державою, відновлення порушених суспільних відносин, попередження можливості нових порушень³.

Приводи до порушення кримінальної справи закріплено у ч. 1 ст. 94 КПК України. З неї випливає, що виявлення ознак злочину може відбуватися як безпосередньо органом дізнання, слідчим, прокурором, так і опосередковано. Проте наявності самих лише приводів для порушення кримінальної справи ще недостатньо. Згідно з ч. 2 ст. 94 КПК справа

¹ Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999. – С. 79; Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юрист, 2004. – С. 14.

² Бочаров, Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції [Текст] / Д. О. Бочаров. – Д. : АМСУ, 2006. – С. 36.

³ Прохоров, В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность [Текст] / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Б. И., 1989. – С. 30.

може бути порушена тільки в тих випадках, коли є *достатні дані*, які вказують на наявність ознак злочину. Тому саме *встановлення фактичних обставин справи є першою стадією застосування кримінально-правової норми*. Правозастосувач повинен вирішити низку питань, що мають істотне значення та в сукупності надають підстави для прийняття рішення почати провадження у кримінальній справі або відмовити в порушенні кримінальної справи. Зокрема, до них відносять вирішення таких питань: 1) чи містять факти, про які одержано відомості, ознаки злочину; 2) за якими конкретними даними визнається, що факти, про які надійшли відомості, дійсно мали місце¹.

На цьому (першому) етапі здійснюється оцінка даних (фактів) щодо реально вчиненого, а також визначається їх юридична значущість (важливість)².

Друга стадія. Вибір норми, розрахованої на застосування в певній ситуації, потрібен для визначення юридичної основи справи. Він здійснюється шляхом офіційної оцінки встановлених фактичних обставин. При застосуванні кримінально-правової норми на цій стадії насамперед слід встановити, чи містить у собі діяння певної особи ознаки конкретного виду злочину. Процес встановлення відповідності між ознаками діяння, яке відбулося в реальній дійсності, і тими характерними ознаками злочинів певного виду, що нормативно закріплені в статті закону про кримінальну відповідальність, називають у кримінальному праві *кваліфікацією злочинів*. Але перед тим як кваліфікувати, необхідно проаналізувати нормативні приписи, що викладені в законі про кримінальну відповідальність шляхом його тлумачення.

Тлумачення полягає у з'ясуванні та всебічному розкритті змісту кримінально-правової норми, яка відображена (викладена) в законі про кримінальну відповідальність з метою його точного застосування. Тлу-

¹ Кримінальний процес України [Текст] : підручник / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошниченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – С. 184–185.

² Так, згідно зі ст. 64 КПК при провадженні, зокрема досудового слідства, підлягають доказуванню: 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; 4) характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.

мачення не може бути довільним, таким, що виходить за межі волі законодавця, вираженої в тексті закону¹.

Коли виявлено зміст кримінально-правової норми (встановлено, що саме мав на увазі законодавець, приймаючи певний закон про кримінальну відповідальність), уже можна порівнювати ознаки діяння, яке відбулося в реальній дійсності, з тими ознаками злочину певного виду, які зазначені в тексті закону про кримінальну відповідальність.

Відомо, що кваліфікація злочинів є окремим видом кваліфікації правопорушень. Проблеми кваліфікації злочинів виникають у слідчого, прокурора, судді, адвоката по кожній кримінальній справі. Кваліфікація злочинів здійснюється відповідними службовими особами як на стадії розслідування, так і на стадії судового розгляду будь-якої кримінальної справи. Питанням правильної кваліфікації злочинів значну увагу приділяє Верховний Суд України як при прийнятті його Пленумом постанов, так і при вирішенні окремих кримінальних справ. Тому саме кваліфікації злочинів слід приділяти найбільшу увагу при характеристиці стадій застосування кримінально-правових норм².

Слід одразу зауважити, що поняття кваліфікації злочину характеризується двома суттєвими ознаками. По-перше, кваліфікація злочину являє собою певний логічний процес, коли діяння конкретної особи зіставляється з ознаками злочину, викладеними в законі про кримінальну відповідальність. Особа, що досліджує конкретну поведінку людини, керується

¹ Докладніше про тлумачення закону про кримінальну відповідальність див.: Борисов, В. І. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-практичний коментар) [Текст] / В. І. Борисов, Ю. А. Пономаренко // Законодавство України: науково-практичні коментарі (юрид. журн.). – 2003. – № 8. – С. 23–32; Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3 вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 50.

² Питанням кваліфікації злочинів присвячено багато наукових досліджень. Див., напр.: Бурчак, Ф. Г. Квалификация преступлений [Текст] / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1983; Куринов, Б. О. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. О. Куринов. – М. : Изд-во МГУ, 1984; Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999; Він же. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2009; Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2001; Иногамова-Хегай, Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Иногамова-Хегай. – М. : ИНФРА-М, 2002. – С. 71–167; Марін, О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм [Текст] / О. К. Марін. – К. : Атіка, 2003. – С. 150–206; та ін.

у своїй діяльності законами логіки. Вона аналізує конкретні факти (обставини справи), зіставляє їх із формулюваннями закону і робить висновок про збіг (або навпаки, розбіжність) реальної поведінки людини з тими ознаками злочину, які позначені законодавцем у законі про кримінальну відповідальність. По-друге, кваліфікація злочину являє собою також певний результат правозастосовчої діяльності органу досудового розслідування, прокурора та суду, який полягає в закріпленні кваліфікації в офіційному юридичному документі: постанові слідчого, обвинувальному висновку, вироку суду й інших процесуальних документах. Саме в цих юридичних актах фіксується виявлена відповідність конкретного діяння, вчиненого особою, певній кримінально-правовій нормі, яку містить нормативно-правовий припис. Але оскільки ухвалення рішення та його належне оформлення є останньою (третьою), самостійною стадією процесу застосування кримінально-правової норми, то на цій (другій) стадії доречно говорити про розуміння кваліфікації як певного логічного процесу.

Потрібно мати на увазі, що кримінальний закон, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, є абстрактним, узагальнюючим нормативно-правовим утворенням. У ньому законодавцем закріплюються тільки найбільш характерні ознаки, типові для множини окремих суспільно небезпечних діянь визначеного виду. Разом із тим ціла низка загальних ознак злочину не знаходить безпосереднього текстуального відображення у приписах закону про кримінальну відповідальність. Висновок про те, що такі ознаки є необхідними для констатації злочину, робиться на основі положень Загальної частини кримінального законодавства, теорії кримінального права, практики застосування кримінального закону¹. На підставі таких ознак створюється права

¹ Так, напр., ч. 1 ст. 115 КК визначає вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Тобто в цій нормі закріплено такі ознаки: 1) суспільно небезпечний наслідок («заподіяння смерті»); 2) потерпілий («інша людина»); 3) вина («умисне»). Ці ознаки є типовими для всіх умисних убивств, відрізняють їх від інших злочинів. Але, окрім цих ознак, для застосування ч. 1 ст. 115 КК на основі положень Загальної частини кримінального законодавства необхідно встановити: 1) наявність суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності); 2) загальні ознаки суб'єкта злочину – це особа фізична, осудна, яка досягла 14-річного віку. Висновок про необхідність встановлення цих ознак робиться на підставі аналізу статей 11, 18, 22 Загальної частини КК України. Крім того, очевидно, що для застосування розглядуваної кримінально-правової норми (ч. 1 ст. 115 КК) необхідно, щоб між діянням і наслідком існував причинний зв'язок. Це впливає із практичного застосування закону. Положення щодо необхідності встановлення причинного зв'язку не закріплене ані в Загальній, ані в Особливій частинах КК, проте є загальновизнаним у теорії кримінального права.

модель певного виду злочину – склад злочину¹. Що ж стосується кожного окремого злочину як явища об'єктивної дійсності, то він завжди конкретний, і крім ознак, загальним чином властивих для злочинів даного виду, характеризується незліченною кількістю властивих тільки йому особливостей. Як зазначає С. С. Алексеев, при застосуванні права загальні правила розкриваються лише у зв'язку зі своєрідними обставинами². Тому задача правозастосовних органів і посадових осіб, які здійснюють офіційну кваліфікацію злочину, полягає у встановленні загальних ознак злочину, передбачених КК у конкретній поведінці людини.

Підсумовуючи розгляд перших двох стадій, слід визнати, що *фактично* процес застосування кримінально-правових норм починається з установлення фактів, що потребують правової оцінки, а *логічно* він починається з вибору норми, відповідно до якої кваліфікуються факти, тобто рух застосування здійснюється від норми до фактів, що мали місце в дійсності, за формулою дедуктивного силогізму: спочатку норма, потім факти, і нарешті, висновок³, що містить вказівку на закон про кримінальну відповідальність, у якому закріплена (відображена) кримінально-правова норма. У практичній діяльності органів досудового розслідування і прокурора фактичний і юридичний аспекти цього питання зазвичай збігаються, утворюючи єдність. Такий логічний хід міркування відображає фактичний процес застосування норм права, в тому числі кримінально-правових. Тобто це відбувається одночасно, являючи собою одномоментний акт. Кримінально-правова норма обирається та застосовується на основі юридично значущих фактів, а встановлення юридичної значущості, аналіз та оцінка цих фактів здійснюються на основі закону про кримінальну відповідальність, у якому закріплена кримінально-правова норма. Практика засвідчує, що правильне застосування правових норм має місце там і тоді, коли, як зазначав П. О. Недбайло, має місце узгодженість фактичної і юридич-

¹ Докладніше про функції складу злочину див.: Бажанов, М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция) [Текст] / М. И. Бажанов // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995. – Вип. 29. – С. 96–102; Борисов, В. І. Склад злочину як правова модель [Текст] / В. І. Борисов // Адвокат. – 2008. – № 2 (89). – С. 48–49.

² Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 345.

³ Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм [Текст] / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 221, 222.

ної сторін справи на основі вимог правових норм¹. Виходячи з цього, П. О. Недбайло та інші вчені стали висловлюватися щодо можливості об'єднати встановлення фактичних обставин справи та вибір, й аналіз норми, що підлягає застосуванню, у єдину стадію. Ці висловлення як наукові міркування були визнані слухними майже одноставно², проте як пропозиція, що знайшла б закріплення в теорії права, вони підтримані не були. Уявляється, що при дослідженні застосування кримінально-правової норми доцільно, як і в загальній теорії права, розглядати встановлення фактичних обставин справи та вибір і аналіз закону про кримінальну відповідальність, у якому вона закріплена, як самостійні стадії.

Третя стадія. Вона пов'язана з ухваленням рішення та його належним оформленням. На перший погляд, ця стадія застосування кримінально-правової норми здається вельми простою. Насправді вона має складну структуру. Елементами цієї структури є розумові операції, пов'язані з: 1) усвідомленням ситуації, що склалася; 2) формуванням висновку щодо доречності її вирішення; створенням варіанта рішення; 3) остаточним вирішенням питання щодо кваліфікації злочину; 4) документальним оформленням рішення в індивідуально-конкретних актах – процесуальних документах; 5) доведенням рішення до відома зацікавлених осіб. Усі ці операції відрізняються одна від одної, але у своїй сукупності утворюють єдину стадію логічного характеру – прийняття рішення³. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 97 КПК за заявою або повідомленням про злочин прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані не пізніше триденного строку прийняти одне з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу; 2) відмовити в порушенні кримінальної справи; 3) направити заяву або повідомлення за належністю. Це рішення закріплюється у відповідній постанові. Видання акта застосування права (індивідуального акта) є завершальною стадією правозастосовчої діяльності. Тобто відповідна кваліфікація на цій стадії знаходить своє закріплення в офіційному юридичному документі органів кримінального переслідування: поста-

¹ Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм [Текст] / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 221, 222.

² Бочаров, Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції [Текст] / Д. О. Бочаров. – Д. : АМСУ, 2006. – С. 38.

³ Теория юридического процесса [Текст] / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др. ; под ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1985. – С. 136.

нові слідчого, обвинувальному висновку, вироку суду й інших процесуальних документах. Оскільки ці акти мають важливе значення, то вони мають письмову форму. Саме в цих юридичних актах фіксується виявлена відповідність конкретного діяння, вчиненого особою, певній статті закону про кримінальну відповідальність. Як зазначають фахівці в галузі кримінального процесу, кримінально-процесуальне рішення – це виражений у встановленій законом формі індивідуальний правозастосовчий акт, у якому компетентні державні органи і посадові особи у відповідному порядку з метою вирішення правових та кримінологічних завдань кримінального процесу дають відповіді на питання, що виникли по справі, і виражають владне волевиявлення про дію чи бездіяльність, що впливає з установлених на момент винесення рішення фактичних обставин справи і приписів чинного законодавства¹. Закріплення ухваленого правозастосувачем рішення в офіційному документі є обов'язковим у тих випадках, коли цього вимагає закон. Так, наприклад, визнавши, що існує достатньо доказів, які вказують на вчинення злочину певного виду конкретною фізичною особою, і переконавшись у відсутності підстав для закриття кримінальної справи, що передбачені ст. 6 КПК, слідчий вносить постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого. Основні приписи про зміст даної постанови вказані у ст. 132 КПК².

Розгляд питання застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором дозволяє перейти до дослідження питань ефективності такого застосування.

2.3. Ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором: поняття, критерії та показники

Останнім часом правова наука стала приділяти більше уваги дослідженню проблем ефективності правового регулювання та ефективності застосування правових норм, зокрема кримінально-правових. Ці питання

¹ Зеленецький, В. С. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Стрейд, 2006. – С. 20.

² Кримінальний процес України [Текст] : підручник / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошниченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – С. 252.

розглядалися у працях А. Абрамової, В. Глазиріна, Ю. Красикова, Н. Кузнецової, Р. Кузьміна, О. Наден, А. Наумова, В. Нікітінського, В. Філімонова, О. Юлдашева та ін.¹ Серед правознавців існує чимало точок зору з приводу визначення як самого поняття ефективності закону про кримінальну відповідальність, так і критеріїв, за якими слід її визначати². Проте ефективність застосування кримінально-правових норм не є глибоко вивченою. Тому й досі відсутні в науці кримінального права чітке визначення поняття «ефективність застосування кримінально-правових норм», її критерії, показники, не встановлені визначальні негативні фактори, що впливають на ефективність такого застосування.

Зазвичай у теоретичних дослідженнях вживається термін *ефективність правосуддя*, що визначається ступенем досягнення завдань, які стоять перед останнім³. У теорії кримінального процесу розрізняють

¹ Абрамова, А. А. Эффективность механизма правового регулирования [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Абрамова ; Алтай. гос. ун-т. – Красноярск, 2006; Наден, О. Щодо методологічних засад розуміння кримінального права (у зв'язку з дослідженням проблем кримінально-правового регулювання) [Текст] / О. Наден // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 4. – С. 172–181; Глазырин, В. В. Эффективность правоприменительных актов [Текст] / В. В. Глазырин, В. И. Никитинский // Сов. государство и право. – 1984. – № 2. – С. 11–17; Кузнецова, Н. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона [Текст] / Н. Кузнецова // Соц. законность. – 1973. – № 9. – С. 29–32; Наумов, А. В. О понятии правоприменительной эффективности уголовного закона [Текст] / А. В. Наумов, Ю. А. Красиков // Вестн. МГУ. Сер. 11: Право. – 1981. – № 2. – С. 22–27; Никитинский, В. И. Эффективность норм трудового права [Текст] / В. И. Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1971; Филимонов, В. Д. Норма права и ее функции [Текст] / В. Д. Филимонов // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 5–12; Кузьмін, Р. Ефективність правозастосування та підхід до її забезпечення [Текст] / Р. Кузьмін, О. Юлдашев // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2007 – № 3. – С. 11–17; та ін.

² Савинок, А. Л. Совершенствование уголовного закона: проблема эффективности [Текст] / А. Л. Савинок // Кримінальний кодекс України 2001 р: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–15 квіт. 2007 р. : у 2 ч. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Ч. 2. – С. 283–286; Фріс, П. Л. До питання про ефективність кримінально-правової політики [Текст] / П. Л. Фріс // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 квіт. 2006 р.) : у 2 ч. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – Ч. 1. – С. 294–299.

³ Серед криміналістів першими увагу цим проблемам присвятили дослідники теорії покарань. Найбільш видатним слід вважати Б. С. Нікіфорова. Див. також: Серета, В. О. Як підвищити ефективність державного обвинувачення в суді [Текст] / В. О. Серета. – Х. : Харків юрид., 2007. – 304 с.

ефективність права, ефективність правозастосовчої діяльності, ефективність правоохоронної діяльності та ефективність прокурорської діяльності. Тому переважно *ефективність правозастосовчої діяльності* досліджувалась у юридичній науці саме з позицій теорії кримінального процесу. Фактично це окреме самостійне вчення, яке ґрунтується на теоретичних дослідженнях процесуалістів, що досліджували критерії істинності доказів (пізнання характеру та змісту об'єктивної істини як мети та принципу судового пізнання та доказування)¹. Проте і кримінально-правова складова цієї проблеми є надзвичайно важливою, об'ємною та такою, що потребує глибокого наукового вивчення.

Актуальність дослідження розглядуваної проблеми полягає також у тому, що правові норми, котрі на момент прийняття точно відображали суспільні потреби, з часом можуть застаріти, втратити ефективність і навіть бути шкідливими. В результаті недостатнього врахування різних об'єктивних чинників при створенні окремих норм останні можуть і не відображати або неповно відображати суспільні потреби. У працях науковців при розгляді окремих питань часто зустрічається посилення на те, що законодавство іноді відстає від розвитку суспільних відносин, своєчасно не відчуває потреби в їх розвитку тощо. Щоб правові норми не відставали від життєвих реалій, правильно відображали суспільні процеси, робота щодо вдосконалення законодавства має бути регулярною. Ця робота має ґрунтуватися на аналізі правозастосовної практики, тому що саме практика є джерелом інформації, яка дозволяє судити про якість правового інструментарію².

На початку дослідження даної проблеми, як зазначалося вище, автори розглядали питання ефективності права, ефективності правосуддя, ефективності правоохоронної діяльності, ефективності правових норм, і тільки пізніше проблеми ефективності правозастосування. Ефективність права іноді повністю або частково ототожнювалася з оптимальністю, правильністю, обґрунтованістю самих норм права та інших

¹ Морозов, Б. П. Критерии истинности результатов толкования уголовно-правовых норм [Текст] / Б. П. Морозов // 43 Международные юридические чтения : материалы ежегод. междунар. науч.-практ. конф. – Омск : Омск. юрид. ин-т, 2005. – Ч. 4. – С. 3–10.

² Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самошенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 4, 5.

правових приписів. Така позиція була, наприклад, викладена у роботах Д. Керімова, М. Лебедева¹. Інші дослідники, зокрема М. Д. Шаргородський, характеризували ефективність правових норм як «об'єктивну можливість», як «здатність застосованого засобу сприяти досягненню бажаного результату»².

Разом із тим, з таким підходом не погоджувався В. Нікітінський, який ефективність правових норм визначав як результативність їх впливу на суспільні відносини, які ними регулюються³, як співвідношення між фактичним результатом, який є наслідком реалізації закону, і поставленою ним метою⁴. Саме цю позицію ми вважаємо за можливе підтримати та враховувати у подальшому.

Зазначимо, що завдання щодо дослідження ефективності правових норм не можна зводити лише до отримання відповідних якісних характеристик (ефективна чи неефективна). Як правило, для його вирішення слід застосовувати більш точні, кількісні методи. Можливість одержання кількісного знання органічно пов'язана з розвитком теорії управління, соціології, теорії інформації. Новітні методи і прийоми дослідження правових явищ розширюють можливості наукових досліджень, сприяють одержанню достовірних результатів практичної реалізації норм права⁵.

З'ясуємо зміст терміна «ефективність», який є ключовим для понять, які ми розглядаємо. Встановлення його етимологічного значення пов'язують зі словом «ефективний», тобто «який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект»⁶. У той же час ефект –

¹ Керимов, Д. А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 143; Лебедев, М. П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения [Текст] / М. П. Лебедев // Сов. государство и право. – 1963. – № 1. – С. 31.

² Шаргородский, М. Д. Система наказаний и их эффективность [Текст] / М. Д. Шаргородский // Сов. государство и право. – 1968. – № 11. – С. 54.

³ Никитинский, В. И. Эффективность норм трудового права [Текст] / В. И. Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 12.

⁴ Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самошенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 22.

⁵ Там само. – С. 4, 5.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 268.

це результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів»¹. Виходячи з цього, під ефективністю в юридичному аспекті, а саме кримінально-правовому, слід розуміти певну міру досягнення потрібного результату внаслідок дій, що були здійснені на виконання вимог кримінально-правових норм. Збіг такого фактичного результату та завдань кримінального закону і свідчить про ефективність кримінально-правових норм.

У літературі правильно зазначається, що ефективність правових норм пов'язана насамперед з їх результативністю. Існують також точки зору, згідно з якими дія правових норм розглядається лише як їх безпосереднє застосування. Наприклад, С. Струмилін вказує, що кожен юридичний закон починає діяти, проявляти свої потенції лише у випадку, коли починають застосовувати санкції закону². Польський теоретик Ю. Якубовський також вважав, що можна говорити про ефективність певної норми права, якщо вона реалізується адресатами³. Інші автори визначали, що потрібно враховувати, що характер дії правових норм може бути різним. В одних випадках ефективність норми забезпечується тільки за рахунок її власної дії, в інших є результатом дії системи «норма плюс її застосування»⁴.

Уявляється, що ефективність застосування кримінально-правових норм доцільно розглядати у двох аспектах: як явище і як правове поняття. Як явище ефективність застосування кримінально-правових норм пов'язана із процесом управління, тому що кримінальне право, як і право взагалі, є інструментом регулювання відносин у суспільстві. У такому значенні *ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором є мірою результативності регулювання поведінки людей за допомогою наданих цим органам певних прав та обов'язків*. Звичайно, кожна кримінально-

¹ Яременко, В. Новый словарь украинської мови [Текст] : у 4 т. / В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконті, 1998. Т. 1. – С. 904.

² Струмилін, С. Г. Проблема социализма и коммунизма в СССР [Текст] / С. Г. Струмилін. – М. : Экономиздат, 1961. – С. 133.

³ Jakubowski, J. Pojęcia obowiązywania realizacji i skuteczności normy prawnej oraz podstawy ich rozrozumienia. Studia z teorii prawa [Текст] / J. Jakubowski – Warszawa, 1965. – S. 318.

⁴ Глазырин, В. В. Эффективность правоприменительных актов [Текст] / В. В. Глазырин, В. И. Никитинский // Сов. государство и право. – 1984. – № 2. – С. 11.

правова норма може бути застосована лише за наявності певних умов. Такі умови містяться як в одній, так і в декількох нормах кримінального права. До того ж, якщо диспозиція кримінально-правової норми має бланкетний характер, то ці умови передбачені в нормах інших галузей права. Ефективність такого правозастосування являє собою співвідношення між фактично досягнутим результатом застосування кримінально-правових норм та тією соціально значущою метою, для досягнення якої були прийняті відповідні правові норми. Це ступінь досягнення цілей кримінально-правового регулювання суспільних відносин. Така ефективність в узагальненому вигляді є показником виконання регулятивної функції кримінального права. Слід акцентувати, що застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором – це *індивідуальне* кримінально-правове регулювання певних суспільних відносин.

Одним із еталонних показників оцінки застосування правової норми є її мета, тому що тільки вона відображає результат, який має бути досягнутий.

У літературі справедливо зазначається, що встановлення мети конкретної норми права – це результат застосування всіх без винятку прийомів з'ясування змісту правових норм¹, що висуває як актуальну проблему телеологічний аналіз кримінально-правової норми. Саме на необхідність такого аналізу звертає увагу, наприклад, А. С. Шляпочников². У цілому ми погоджуємося з таким підходом.

Термін «телеологічний» походить від грецького *teleos* – мета, *logos* – вчення. Телеологічне тлумачення – це розкриття змісту закону, яке базується на з'ясуванні його цілей. Як вірно зазначає Є. П. Шикін, цілі правозастосування визначені нормативною основою механізму правового регулювання. У нього не може бути будь-яких інших цілей, не передбачених правом³. Таким чином, ефективність застосування кримінально-правових норм може оцінюватися лише за ступенем до-

¹ Пиголкин, А. С. Толкование нормативных актов в СССР [Текст] / А. С. Пиголкин. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 95.

² Шляпочников, А. С. Толкование советского уголовного закона [Текст] / А. С. Шляпочников. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 194.

³ Шикин, Е. П. Основные условия эффективности применения права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 710 / Е. П. Шикин ; Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1971. – С. 9.

сягнення тих самих соціальних цілей, що й ефективність уже застосованих кримінально-правових норм. Допомогою при цьому є те, що встановлення мети кримінально-правової норми, яка має своє відображення в статтях або частинах статей Особливої частини КК України, на наш погляд, потрібно починати з аналізу родового та безпосереднього об'єктів.

Слід, однак, зауважити, що цілі створення кримінально-правових норм можуть бути різними. По-перше, кримінально-правова норма може бути включена до КК у зв'язку з прийняттям Україною певних міжнародно-правових зобов'язань¹. Другим різновидом мети, як уявляється, може бути превентивна – коли криміналізуються певні діяння, які на даний час практично не зустрічаються, але потенційно мають значний рівень суспільної небезпеки, а тому повинні бути передбачені у КК². Третьюю, найбільш поширеною метою створення кримінально-правової норми є протидія реально існуючим суспільно небезпечним явищам. Звичайно, що відсутність практики застосування кримінально-правових норм, прийнятих у зв'язку з виконанням Україною міжнародно-правових зобов'язань, а також превентивних, не може розглядатися як неефективність відповідних норм як таких, або неефективність діяльності органів досудового розслідування чи прокурора, до компетенції яких входить їх застосування. Навпаки, в літературі вже відзначалося, що якщо правова норма має на меті перш за все попередження конкретних видів правопорушень, і ця мета повністю чи значною мірою досягається за допомогою факту оприлюднення даної норми, то правова вимога, безсумнівно, реалізується (шляхом дотримання), а незастосування норми свідчить саме про її високу ефективність³. У той же час систематична реалізація норми шляхом правозастосування необов'язково

¹ Наприклад, 14 липня 1993 р. постановою Верховної Ради України було ратифіковано Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1989 р. Відповідно до цієї Конвенції до КК України 1960 р. було введено ст. 631 «Найманство». У КК 2001 р. положення Конвенції відтворені з деякими уточненнями у ст. 447.

² До таких норм слід віднести, наприклад, ст. 436 «Пропаганда війни», ст. 274 «Порушення правил ядерної або радіаційної безпеки».

³ Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 27.

свідчить про її ефективність. Якщо встановлено, що часте застосування санкції практично не впливає на нестійких осіб, відповідну норму навряд чи можна визнати високоефективною¹.

Поняття «ефективність застосування норм» є оціночним, за допомогою якого визначається рівень функціональності застосування норм у динамічному стані.

Немає сумніву, що застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором може бути високоефективним, якщо воно буде відповідати певним вимогам з точки зору як діяльності цих органів, так і якості самих кримінально-правових норм. Для високої ефективності застосування норм необхідний належний рівень наукового забезпечення правотворчої та правозастосовчої діяльності, високий рівень професійної підготовки працівників правоохоронних органів, належне організаційне та матеріально-технічне забезпечення тощо. Проте поряд з такими, дещо загальними, критеріями можна виокремити і спеціальні, які в більшій мірі повинні характеризувати кримінально-правові норми незалежно від їх виду (наприклад, охоронні, заохочувальні та інші, про що вже йшлося вище).

Дійсно, на оцінку ефективності правозастосування впливають два фактори: 1) оцінка результативності діяльності органів досудового розслідування та прокурора при застосуванні кримінально-правових норм; 2) оцінка відповідності мети, з якою прийнята певна кримінально-правова норма, потребам суспільства на певному етапі його існування та розвитку. Якщо дещо розтлумачити вказані положення, то можна зазначити, що критерієм оцінки ефективності є, перш за все, *відповідність кримінально-правової норми науковим вимогам з точки зору змісту та форми її вираження в тексті закону*. Кримінально-правова норма має бути соціально обумовленою, об'єктивованою, закономірною, такою, що відповідає системності кримінального права. Так само її текстуальне викладення в законі має бути достатньо простим і зрозумілим, точно і однозначно виражати волю законодавця; складові законодавчого припису – внутрішньо збалансованими, не містити протиріч, повторів тощо.

Передусім текст закону про кримінальну відповідальність, у якому відображена кримінально-правова норма, має відповідати вимогам до-

¹ Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 27.

ступності, зрозумілості. Тому існування архаїзмів, неологізмів, вульгаризмів, загальноневживаних термінів, ускладнених термінів негативно впливає на такий показник ефективності кримінально-правової норми. На жаль, чинне кримінальне законодавство не позбавлене таких негативних проявів. Наприклад, дванадцять частин ст. 158 КК «Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікації підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців», положення нових статей КК (статті 368¹ «Незаконне збагачення», 369¹ «Зловживання впливом» та багато ін.) не позбавлені певної суперечності, невиправданої новизни термінології та складності архітекtonіки викладення.

Наступним критерієм оцінки ефективності є *результативність норми при її застосуванні*. Такий критерій розкривається за допомогою правильності, оптимальності кримінально-правової норми, корисності, необхідності застосування такої норми. Це означає, що в певному конкретному випадку застосування конкретної кримінально-правової норми є доцільним, достатнім, своєчасним та економічним.

Ще одним критерієм, на нашу думку, слід визнати *ступінь забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави* на етапі застосування кримінально-правової норми. Цей критерій відповідає вимогам, а точніше завданням кримінального законодавства, викладеним у ст. 1 КК України.

У свою чергу, показники ефективності застосування кримінально-правових норм визначають ступінь якості оцінки та величину певного критерію ефективності. Слід зауважити, що за своєю етимологією значення поняття «показник» означає: «Наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення в чому-небудь. Дані, які свідчать про кількість чого-небудь»¹. До показників ефективності, уявляється, можна віднести:

- фактичний стан злочинності в країні в певній сфері суспільного життя;
- фактичний стан злочинності в певному регіоні, який також охоплює стан злочинності за сферами суспільного життя;

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 838.

- статистичні дані про стан злочинності в країні в певній сфері суспільного життя;
- статистичні дані про стан злочинності в певному регіоні, який також охоплює стан злочинності за сферами суспільного життя;
- дані судових органів щодо прийнятих ухвал на незаконні дії органів кримінального переслідування під час досудового розслідування;
- дані апеляційних та касаційних інстанцій щодо скасування або зміни рішення судів 1-ї або 2-ї інстанцій;
- дані Європейського суду з прав людини, які стосуються України;
- відсутність (зменшення) заяв громадян або повідомлень засобів масової інформації про підготовку та вчинення злочину, які не були всебічно, повно розглянуті з подальшим законним реагуванням;
- відсутність (зменшення) незаконно порушених кримінальних справ;
- відсутність (зменшення) обвинувачень у вчиненні злочину, які не були підтверджені рішенням суду, що набрало законної сили;
- відсутність (зменшення) незаконного закриття кримінальних справ;
- відсутність (зменшення) кримінальних справ, направлених судом на додаткове розслідування у зв'язку з установленими помилками під час досудового слідства тощо.

Класифікувати показники ефективності можна по-різному. Наприклад, виходячи з територіального принципу, на *загальні, регіональні та індивідуальні* показники.

Виходячи з того, що обов'язок застосування кримінального законодавства покладається перш за все на працівників правоохоронних органів, викликає інтерес так само не лише ефективність кримінально-правових норм, але й сама ефективність кримінально-правозастосовчої діяльності, тобто діяльності щодо їх реалізації, застосування та виконання¹.

Раніше зазначалося, що ефективність кримінально-правового застосування є надзвичайно узагальненим, оцінним поняттям, яке відображає зміст, стан та рівень досягнення цілей і завдань правоохоронної діяльності взагалі, відображає показники якості застосування законодавства про кримінальну відповідальність, правильність його тлумач-

¹ До працівників правоохоронних органів віднесені зокрема ті особи, що визначені у статтях 1, 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р.

чення тощо¹. Така категорія є динамічною, адже відображає стан дотримання законності у широкому розумінні за певний період часу в межах окремого населеного пункту чи держави в цілому.

Критерії чи показники ефективності діяльності правоохоронних органів обумовлені, як уже зазначалося, перш за все змістом бажаних результатів, цілей здійснення такої діяльності, її перспективними наслідками. Тому ефективність діяльності правоохоронних органів та суду по застосуванню закону про кримінальну відповідальність та його виконанню залежить насамперед від істинності результатів тлумачення кримінально-правових заборон, що обумовлює подальшу правомірність, об'єктивність та правильність застосування такого закону.

Тлумачення є особливою розумовою діяльністю, спрямованою на усвідомлення суті закону (змісту закону та його цілей, волі законодавця тощо)². Щодо положень КК воно має бути об'єктивним, дійсним.

Тлумачення необхідне для з'ясування суті, змісту кримінального закону, його термінології, змісту оцінних понять тощо³. Особливо це є актуальним для національного кримінального законодавства. Так, наприклад, у випадку тлумачення відносно нового кримінального закону, що не має такої значної практики застосування, як попередній КК, та в умовах постійних доповнень та змін не лише самого тексту закону, а й деталізуючих його бланкетних нормативних актів⁴, уникнути помилок практично неможливо.

¹ Додатково можна вказати на такі роботи: Лемешко, О. Стан національної та особистої безпеки як показник ефективності застосування кримінального законодавства України [Текст] / О. Лемешко, В. Белєвцева // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 4 (55). – С. 214–221; Лемешко, О. М. Процесуальний імунітет та його вплив на ефективність застосування кримінального закону [Текст] / О. М. Лемешко // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – С. 153–162.

² Див., напр., зміст терміна «тлумачення кримінального закону»: Словарь по уголовному праву [Текст] / отв. ред. А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1997. – С. 579; Щепельков, В. Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты [Текст] / В. Ф. Щепельков. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 24–52.

³ Курс уголовного права: Общая часть [Текст] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 1999. – Т. 1 : Учение о преступлении. – С. 111–119.

⁴ Про висловлені у науці пропозиції створення окремого розділу КК, присвяченого правилам тлумачення, див.: Навроцький, В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2001. – С. 39–45.

Отже, ефективність діяльності щодо застосування кримінально-правових норм залежить, у першу чергу, від змісту, характеру результатів тлумачення кримінально-правових заборон конкретним суб'єктом правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Чинники, які впливають на результати такої діяльності, поділяють на дві групи. Перші з них характеризують сам нормативний акт, а другі характеризують самого суб'єкта правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Відповідно такі фактори можуть мати як позитивний, так і негативний вплив. Наприклад, протиріччя, прогалини кримінального законодавства, значна кількість деталізуючих положень бланкетних диспозицій, полісемічна термінологія, використання неспоріднених, запозичених термінів надзвичайно негативно впливають на системують властивості Кримінального кодексу, є підставою для некоректного застосування кримінально-правових норм¹. Але вказаних обставин необхідно уникати ще на етапі правотворення кримінального закону, його проектування, редагування. При правозастосуванні їх усунути майже неможливо. Тому не враховувати негативний вплив цих обставин на результати правозастосування також неможливо.

Інші фактори, віднесені до самого суб'єкта правозастосування. Серед них – наявність у суб'єкта системних знань у галузі кримінального права (особливо правил кваліфікації), загальна і правова культура його як особи – працівника правоохоронного органу, здатність використовувати логічні знання, усвідомлення системного характеру відповідного кодифікованого нормативного акта, його зв'язку з іншими галузевими законами, дієвість управління та контролю за здійсненням правозастосуванням тощо – усі вони так само мають відповідне впливове,

¹ Щепельков, В. Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты [Текст] / В. Ф. Щепельков. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 17–25; Лемешко, О. М. Значення уразливого, безпорадного стану або матеріальної чи іншої залежності потерпілої особи для вирішення питання про кримінальну відповідальність [Текст] / О. М. Лемешко // Сучасні проблеми юридичної науки та практики : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів / за заг. ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 237–239; Лемешко, О. М. Деякі аспекти співвідношення ознак «уразливого» та «безпорадного» станів потерпілої особи [Текст] / О. М. Лемешко, І. Б. Іванків // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–15 квіт. 2007 р.) : у 2 ч. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Ч. 2. – С. 84–87.

а іноді й вирішальне значення при визначенні стану ефективності кримінального правозастосування¹.

Критеріями істинності результатів тлумачення приписів, викладених у законі про кримінальну відповідальність, як певної умови подальшого ефективного застосування кримінально-правових норм є визначена сукупність вимог. За допомогою таких вимог-критеріїв можна зробити висновок про істотність тлумачення, ступінь його об'єктивності².

Критеріями ефективності тлумачення приписів, викладених у законі про кримінальну відповідальність (зміст, окремі ознаки, співвідношення з іншими приписами чи актами), на нашу думку, слід визнати ті критерії-правила, дотримання яких гарантує, забезпечує правильне розуміння нормативно-правових приписів, правильне сприйняття їх суб'єктами тлумачення.

До них перш за все слід віднести такі: 1) відповідність результатів тлумачення загальним положенням, завданням, цілям законодавства про кримінальну відповідальність, Конституції України та іншим законам держави, міжнародним договорам та конвенціям; 2) відсутність протиріч між результатами тлумачення та положеннями інших статей (частин, пунктів) закону про кримінальну відповідальність³; 3) відсутність протиріч між результатами тлумачення та правилами формальної логіки; 4) першочергове використання при тлумаченні офіційних джерел узагальнення практики застосування чинного законодавства про кримінальну відповідальність⁴; 5) дотримання вимоги обґрунтованості застосування тих чи інших способів тлумачення (наприклад, неабияке значення, іноді протилежне за наслідками, має обмежувальне чи

¹ Чухвичев, Д. В. Законодательная техника [Текст] / Д. В. Чухвичев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2006. – С. 175–184.

² Термін «критерій» має грецьке походження, і зазвичай під ним розуміють правило, ознаку, на підставі яких можна встановити достовірність та цінність чогонебудь.

³ Ідеться як про статті Загальної частини, так і безпосередньо про диспозиції статей Особливої частини. Проте практика застосування КК 1960 р. свідчить, що не виключені випадки, коли за результатами тлумачення встановлюється невідповідність кримінально-правової норми положенням інших галузевих законів чи інших нормативних актів.

⁴ Постанови та ухвали Пленуму Верховного Суду України, узагальнення практики застосування закону про кримінальну відповідальність апеляційними судами тощо.

поширювальне тлумачення)¹; 6) дотримання вимог якості, ясності, точності, визначеності результатів тлумачення, можливості сприйняття їх іншими суб'єктами для контролю та встановлення відповідності; 7) відсутність протиріч між результатами тлумачення та загальноновизнаними теоретичними положеннями, висновками, здобутками теорії кримінального права та ін.²

Цей перелік не є вичерпним, його можна продовжити. При цьому провідну роль відіграє вже існуюча правозастосовча правоохоронна діяльність у сфері законодавства про кримінальну відповідальність, судова практика його застосування, що виступають і результатом тлумачення, і певним критерієм істинності тлумачення положень закону про кримінальну відповідальність.

Суб'єкт кримінально-правозастосовчої діяльності повинен бути переконаним у тому, що він ясно усвідомлює зміст кримінально-правової заборони, результати тлумачення відповідають соціальним потребам.

Серед обсягу кримінально-правових приписів, які підлягають тлумаченню, основне навантаження покладається на практику тлумачення положень Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність. Це пояснюється тим, що Загальна частина являє собою системну, відносно стійку, усталену конструкцію, яка містить значну кількість теоретичних положень, процедурних приписів, які взаємопов'язані, узгоджені між собою. Вони мають вирішальний вплив на можливість застосування положень статей Особливої частини КК, у цілому виконання завдань Кримінального кодексу, визначених у ст. 1 КК України³. Надзвичайно велике значення має і безпосереднє форму-

¹ Наприклад, визначення змісту та виду умислу при незакінченому злочині (статті 13–15, 17 КК), зміст ознаки «група осіб» при визначенні співучасті та форм співучасті (статті 27–29 КК), зміст ознак «значна шкода», «зброя», «тяжкі та особливо тяжкі наслідки» при аналізі диспозицій низки статей Особливої частини продовжують залишатись дискусійними.

² Тому існує проблема постійного зростання досвіду, збагачення знань суб'єктів кримінального правозастосування, контролю за такою діяльністю. Вбачається, що система атестації, перевірки рівня кваліфікації, рівня знань потребує суттєвого покращення. Але ці питання не є кримінально-правовими за характером.

³ Див. докладніше: Коняхин, В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права [Текст] / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 129–145.

вання диспозицій статей Особливої частини КК. Удосконалення юридичної техніки закону про кримінальну відповідальність у цій частині виявляється і в тому, що замість казуїстичного перераховування у диспозиціях статей застосовуються узагальнюючі поняття. Диспозиції стають переважно компактними, що також сприяє уніфікації, дозволяє уникати прогалин законодавства¹. Проте іноді законодавець не дотримується вказаного правила².

У майбутньому законодавцю доцільно здійснювати роз'яснення спеціальної термінології, загальноживаних термінів, використовувати в їх прямому значенні, виключати архаїзми, історизми, неологізми, вульгаризми, уникати емоційної експресивної лексики, ускладненої термінології, використання іноземних термінів, підвищувати обсяг науково визнаних термінів, тобто дотримуватися законодавчої стилістики. Завданням юридичної техніки є формування точного, ясного та доступного викладення положень закону про кримінальну відповідальність. Це необхідно для досягнення його цілей, взаємоузгодженої діяльності законодавця та правозастосувача³.

Нарешті, слід визнати, що діяльність щодо застосування положень КК обумовлюється рівнем законодавчої техніки самого Кримінального кодексу як цілісного нормативно-правового акта. Для досягнення істинності результатів тлумачення кримінально-правових приписів як певної умови подальшого ефективного застосування законодавства про кримінальну відповідальність суб'єкту правозастосування необхідно дотримуватись певних вимог. Такі вимоги зумовлені цілями законодавства про кримінальну відповідальність, станом існуючої практики його застосування, відповідністю правилам формальної логіки, існуючому рівню розвитку кримінально-правової науки та ін.

¹ Николаев, К. Д. Об использовании обобщающих понятий при конструировании норм Особенной части УК России [Текст] / К. Д. Николаев // 43 Международные юридические чтения : материалы ежегод. междунар. науч.-практ. конф. – Омск : Омск. юрид. ин-т, 2005. – Ч. 4. – С. 10–12.

² Прикладом некомпактних диспозицій є, зокрема, положення статей 157, 158, 235⁴, 368¹, 369¹ КК України.

³ Фаткулина, М. Б. Уголовный закон: проблемы законодательной техники [Текст] / М. Б. Фаткулина // Уголовный закон: проблемы теоретического моделирования и применения : материалы межвуз. науч.-практ. конф. / отв. за вып. П. Н. Путилов. – Омск : Омск. акад. МВД России, 2006. – С. 31–32.

2.4. Актуальні проблеми забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором і шляхи її підвищення

Сучасні дослідники (особливо щодо коментування новел законодавства про кримінальну відповідальність) відзначають непослідовність законодавця, помилковість його висновків стосовно формулювання положень статей, що негативно впливає на його ефективність. Тому цілком виправданим є висновок Н. Ф. Кузнецової, яка основними критеріями ефективності закону про кримінальну відповідальність називає його застосовуваність до реальної злочинності і помилки у кваліфікації злочинів та їх караності¹.

Особливу увагу вважаємо за необхідне звернути на підвищення рівня професійної підготовки працівників органів досудового розслідування та прокурора. Це пов'язано з тим, що недостатній рівень зазначеної підготовки може призвести і призводить до помилок при застосуванні кримінально-правових норм. При цьому практичні працівники, особливо ті з них, які відповідають за розслідування кримінальних справ, часто припускаються помилок, що насамперед пов'язано з невірним або поверхневим розумінням основних засад та інститутів загальної теорії кримінального права, зокрема вчення про склад злочину, яке складає теоретичне та практичне підґрунтя для вирішення питань щодо правової оцінки вчиненого та кримінальної відповідальності особи. Окрім цього, частина справ повертається на додаткове розслідування у зв'язку із невідповідністю висновків органів досудового розслідування, що викладені в обвинувальному висновку, фактичним обставинам справи. Такі помилки пояснюються не лише неповнотою чи неточністю встановлення фактичних обставин справи, але й невірним встановленням зв'язку між складом злочину та доказами його ознак. Слід відзначити, що питання про помилки, яких припускаються практичні працівники під час застосування кримінально-правових норм, ще не стало предметом належного кримінально-правового дослідження. В науці

¹ Кузнецова, Н. Ф. Критерии эффективности уголовного закона [Текст] / Н. Ф. Кузнецова // Пять лет УК РФ: итоги и перспективы : материалы 11 Междунар. науч.-практ. конф. (30–31 мая 2002 г.), МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : ЛексЭст, 2003. – С. 37–38.

кримінального права значна увага приділяється, як правило, проблемам кваліфікації злочинів та помилкам, що мають місце під час її здійснення. Зокрема, це знайшло своє відображення у роботах Ф. Г. Бурчака, М. М. Вовпенка, Л. Д. Гаухмана, І. Я. Клівера, М. Й. Коржанського, В. М. Кудрявцева, Б. О. Курінова, В. О. Навроцького, А. В. Наумова, С. О. Тарарухіна. Окрему працю, присвячену помилкам у кваліфікації злочинів, опублікував Т. М. Марітчак¹.

С. О. Тарарухін на підставі вивчення судової практики зазначив, що найчастіше помилкові висновки щодо кваліфікації пов'язані із застосуванням бланкетних кримінально-правових норм. Ці помилки характерні, наприклад, для кваліфікації автотранспортних злочинів, різноманітних порушень правил охорони праці і техніки безпеки і т. п. В одних випадках під час кваліфікації вказаних діянь не встановлюється, які положення, що містяться в інших нормативно-правових актах, порушені, у других – недостатньо досліджуються причинні залежності між допущеними порушеннями таких положень і суспільно небезпечними наслідками, що настали; у третіх – не встановлюється, який нормативно-правовий акт діяв у час вчинення злочину, не враховуються його поточні зміни; в четвертих – має місце неправильне тлумачення чинних інших нормативно-правових актів. Не менш поширені під час кваліфікації помилки, пов'язані зі встановленням змісту оціночних понять. На думку того ж С. О. Тарарухіна, найбільш типовими вони є при розмежуванні основних і кваліфікованих видів деяких злочинів (наприклад, хуліганства), під час кваліфікації окремих видів зловживань, при визначенні розмірів заподіяної шкоди і т. ін.² У свою чергу, М. Й. Коржанський зазначав, що при кваліфікації найбільше помилок трапляється тоді, коли незадовільно оцінені і враховані ознаки способу вчинення діяння³. Т. М. Марітчак вважає, що зараз першочергового значення набувають помилки, допущені при кваліфікації злочинів у сфері господарської

¹ Марітчак, Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів [Текст] / Т. М. Марітчак. – К. : Атіка, 2004. – 186 с.

² Тарарухин, С. А. Теория и практика квалификации преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / С. А. Тарарухин. – Киев : РИО МВД Украины, 1978. – С. 31.

³ Коржанський, М. Й. Кваліфікація злочинів [Текст] : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – Вид. 2-ге. – К. : Атіка, 2002. – С. 3.

діяльності¹. Відзначаючи важливість цього етапу застосування кримінально-правових норм, М. І. Панов зауважує: «...помилки у кваліфікації завжди ведуть до помилок у призначенні покарання чи вирішенні інших питань щодо кримінальної відповідальності й означають порушення конституційних засад законності у суспільстві»². Наведені приклади свідчать, що науковці, аналізуючи процес застосування кримінально-правових норм та помилки, що можуть його супроводжувати, фактично зосереджують основну увагу на питаннях кваліфікації злочинів.

Як уже зазначалося вище, поняття «застосування норми права» включає: 1) аналіз фактичних обставин справи; 2) вибір (відшукування) відповідної норми; 3) переконання у правильності (істинності) тексту юридичного джерела, що містить потрібну норму, і встановлення його чинності; 4) з'ясування сенсу і змісту норми; 5) тлумачення норми; 6) прийняття рішення й видання акта, що закріплює це рішення³.

Помилки під час застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором можуть бути зумовлені невірним встановленням фактичних ознак вчиненого діяння або неправильною кваліфікацією⁴. Ці помилки можуть бути класифіковані за різними критеріями⁵. Вважаємо, що одним із таких критеріїв є відпо-

¹ Марітчак, Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів [Текст] : монографія / Т. М. Марітчак. – К. : Атіка, 2004. – С. 15.

² Панов, М. І. Встановлення протиправності як необхідна умова правильної кваліфікації злочинів [Текст] / М. І. Панов // Правові засади підвищення ефективної боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.). – Х. : Право, 2008. – С. 17.

³ Про застосування кримінально-правових норм докладніше див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – С. 13, Борисов, В. І. Застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором: поняття, ознаки та стадії [Текст] / В. І. Борисов, Л. М. Демидова, О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Вип. 16. – Х. : Кроссруд, 2008. – С. 3-18.

⁴ Про причини цих помилок докладніше див.: Пашенко, О. О. Виявлення помилок при застосуванні кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором – необхідна умова підвищення ефективності правозастосовчої діяльності [Текст] / О. О. Пашенко // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 36–38.

⁵ Див., напр.: Марітчак, Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів [Текст] : монографія / Т. М. Марітчак. – К. : Атіка, 2004. – С. 75–82.

відний елемент (ознака) складу злочину, при встановленні якого (якої) органами досудового розслідування чи прокурором було допущено помилку.

Загальноновизнано, що склад злочину утворюють чотири елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона. У процесі кваліфікації особа, яка її здійснює, може помилятися при встановленні будь-якого з цих елементів.

Далі, загальноновизнано, що кожен із елементів складу злочину утворюється відповідною сукупністю юридичних ознак. Тому на наступному (більш деталізованому) рівні ієрархії ознак складу злочину помилки у застосуванні кримінально-правових норм можна поділити на: а) помилки у визначенні характеру суспільних відносин, на які посягає злочин; б) помилки при встановленні предмета злочину (або помилки у предметі злочину)¹; в) помилки в особі потерпілого. Ці помилки (помилки при встановленні цих ознак) є різновидами помилок у такому елементі складу злочину, як об'єкт. У свою чергу, помилки в об'єктивній стороні злочину можна поділити на: а) помилки у діянні; б) помилки у наслідках; в) помилки у причинному зв'язку; г) часі; д) місці; е) засобах; є) знаряддях; ж) способі; з) обстановці вчинення злочину. Помилки при встановленні суб'єкта злочину поділяються на: а) помилки у встановленні того, що злочин вчинено фізичною особою²; б) чи є вона осудною; в) чи досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність; г) чи має ознаки спеціального суб'єкта злочину. Помилки в суб'єктивній стороні поділяються на помилки у встановленні: а) вини; б) мотиву; в) мети; г) емоційного стану, в якому перебувала особа на момент вчинення злочину.

Розглянемо найтипівіші помилки, які зустрічаються у слідчій практиці. Одними із показників таких недоліків у діяльності органів досудового розслідування та прокурора є дані судової адміністрації щодо: а) кримінальних справ, направлених судом на додаткове розслідування у зв'язку з порушеннями вимог КПК України, без усунення яких спра-

¹ Далі слова «при встановленні» наводитимуться не завжди, але у всіх випадках маються на увазі помилки, які відбуваються при встановленні певної ознаки.

² Відповідна помилка на практиці може існувати лише гіпотетично. Принаймні нам невідомі випадки, коли б в Україні органами досудового слідства чи прокурором порушувалися кримінальні справи стосовно юридичних осіб (фірм, підприємств, корпорацій), звірів, птахів тощо.

ва не може бути призначена до судового розгляду, або для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, якщо окремий розгляд справи щодо них неможливий (ст. 246 КПК); б) кримінальних справ, повернутих судом прокурору у разі, якщо прокурором були суттєво порушені вимоги статей 228–232 КПК, для усунення виявлених порушень (ст. 247¹ КПК).

Помилки *в особі потерпілого*, як свідчать матеріали практики, теж можуть бути двох видів. Перший вид пов'язаний із тим, що в деяких випадках не встановлюються конкретні особи, які є потерпілими від певного злочину. Помилки другого виду полягають у тому, що в Особливій частині КК є склади злочинів, потерпілими від яких можуть бути лише *певні* особи, в той час як правозастосувач необгрунтовано відносить чи не відносить конкретного потерпілого до кола цих осіб.

Помилки при встановленні *діяння* доволі часто пов'язані із невручуванням бланкетного характеру диспозицій деяких статей КК.

Як зазначається в узагальненні судової практики про злочини, пов'язані з порушенням вимог законодавства про охорону праці, однією з причин повернення справ на додаткове розслідування є невизначеність із *суб'єктом* злочину. Наприклад, при розгляді Баштанським районним судом Миколаївської області кримінальної справи щодо І. за ч. 2 ст. 271 КК прокурором було заявлено клопотання про направлення справи на додаткове розслідування для дослідження питання, чи був обвинувачений суб'єктом цього злочину. Суб'єктом зазначених злочинів є спеціальний суб'єкт. Його ознаки викладені у п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва»¹. При цьому, як зазначається в узагальненні, деякі слідчі не враховували цих роз'яснень і не всіх винних у порушенні вимог законодавства про охорону праці притягали до відповідальності².

Таким чином, вважаємо, що одним із критеріїв класифікації помилок, яких припускаються органи досудового розслідування та прокурор

¹ Закон і бізнес. – 2009. – 18–21 лип. (№ 29). – С. 14.

² Практика розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язані з порушенням вимог законодавства про охорону праці [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 23–29.

під час застосування кримінально-правових норм, є відповідний елемент (ознака) складу злочину, при встановленні якого (якої) було допущено помилку. Найчастіше помилки мають місце при встановленні предмета злочину, суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків, причинного зв'язку, вини та ознак спеціального суб'єкта злочину.

Як бачимо, процес застосування кримінально-правової норми охоплює не лише кваліфікацію, але й інші логіко-правові дії, що мають значення для її застосування. Це, як правило, дії, що стосуються аналізу фактичних обставин справи. Тому помилки під час застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором можуть бути зумовлені або невірним встановленням фактичних ознак вчиненого злочину, або неправильною кваліфікацією, або і тим й іншим одночасно.

Кваліфікація злочину – це лише один із етапів застосування кримінально-правової норми, що полягає у прийнятті рішення про те, яка саме стаття Особливої частини КК передбачає відповідальність за вчинений злочин, і в закріпленні цього рішення у кримінально-процесуальному акті на підставі встановлення ознак складу злочину. Звісно, що прийняте рішення може бути істинним або ні. В останньому випадку кваліфікація є хибною, а отже, і застосування кримінально-правової норми – помилковим.

Поділяємо думку М. Й. Коржанського, який відзначав, що до помилки у кваліфікації злочину часто призводить неврахування чи неправильна оцінка якоїсь однієї, іноді незначної обставини чи ознаки злочину¹. Тому кожна з цих ознак повинна бути ретельно досліджена при застосуванні кримінально-правової норми для того, щоб юридична характеристика конкретного правопорушення повністю відповідала його законодавчому опису².

Під час кваліфікації правозастосувач, усвідомлюючи подію злочину, не лише пізнає правовий факт, а й встановлює ступінь його суспільної небезпечності. При цьому він, прагнучи адекватно зіставити подію

¹ Коржанський, М. Й. Кваліфікація злочинів [Текст] : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – Вид. 2-ге. – К. : Атіка, 2002. – С. 3.

² Рарог, А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений [Текст] / А. И. Рарог. – М. : Профобразование, 2001. – С. 3.

і кримінально-правову норму, одночасно оцінює діяння з позиції його суспільної небезпечності. Як підстава такої оцінки виступають воля законодавця, інтереси суспільства, а не воля, бажання, інтереси конкретного суб'єкта офіційної кваліфікації. Тому розуміти кваліфікацію злочину як механічний формальний процес, у якому співвідносяться ознаки тексту закону і конкретного діяння, буде неправильним. Без всебічного, глибокого аналізу кримінально-правової норми і діяння кваліфікація неможлива¹. Тому кваліфікація злочину повинна ґрунтуватися на повноті знань про зміст кримінально-правової норми й істинності знань про її фактичні обставини, включаючи суспільну небезпечність вчиненого.

Як уже відзначалося в літературі, кваліфікація являє собою, з одного боку, процес, а з другого – результат².

Кваліфікація злочину може як відповідати закону, так і суперечити йому. Одне і те саме діяння доволі часто по-різному кваліфікується дізнавачем, слідчим, прокурором, судом. Тобто на відміну від фактів і конкретних обставин їх правова оцінка може бути правильною або неправильною, об'єктивною або упередженою, відповідати закону або суперечити йому.

Слід підтримати думку Т. М. Марітчака стосовно того, що помилки у кваліфікації злочинів мають не очевидний, а прихований характер. Неправильність у мисленні, діяльності з подальшим закріпленням помилки у процесуальному документі про кваліфікацію злочину набуває форми нібито правомірного, істинного рішення, що зумовлюється добросовісною оманною суб'єкта, який не передбачає і не бажає помилкового результату своєї діяльності. Умисне ж неправильне застосування права і юридична аргументація цього з метою приховати неправильну кваліфікацію повинні розцінюватися як службові правопорушення³.

Правильно кваліфікувати злочин означає встановити той факт, що конкретне розглядуване суспільно небезпечне діяння містить у собі всі ті особливості, які зазначив законодавець у певній статті Особливої

¹ Наумов, А. В. Законы логики при квалификации преступлений [Текст] / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 25.

² Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит, 1972. – С. 8.

³ Марітчак, Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів [Текст] : монографія / Т. М. Марітчак. – К. : Атіка, 2004. – С. 33, 34.

частини КК у якості типових і суттєвих ознак усіх злочинів даного виду. Правильна кваліфікація означає застосування саме тієї статті, пункту і частини статті чи сукупності статей, які відображають у виді лаконічної формули вчинений злочин чи сукупність злочинів. Порушення якої-небудь із цих вимог призводить до невірної, помилкової або неповної кваліфікації діяння. Неправильна кваліфікація – це застосування такого закону про кримінальну відповідальність, який у дійсності не охоплює конкретне аналізоване суспільно небезпечне діяння, тобто має місце очевидна помилка. Кваліфікація повинна визнаватися неповною у випадку незастосування всіх законів про кримінальну відповідальність, якими в дійсності охоплюється вчинений злочин. Отже, як відзначав М. Й. Коржанський, для вірної кваліфікації злочину необхідно вибрати і застосувати ту статтю КК, яка найповніше описує ознаки вчиненого діяння. У цьому і полягає юридична сутність кваліфікації злочинів. Визначити з багатьох подібних найнеобхіднішу кримінально-правову норму буває складно, що призводить до помилок. Щоб їх уникнути, Пленум Верховного Суду України змушений майже в кожній постанові про практику застосування законодавства про відповідальність за окремі види злочинів вказувати судам на необхідність посилити увагу до кваліфікації злочинів¹.

Правильна, точна, повна кримінально-правова кваліфікація є основою об'єктивної судової статистики. Неправильна кваліфікація призводить до спотворення дійсного стану і динаміки злочинності в країні. Це, у свою чергу, ускладнює напрацювання заходів щодо попередження і профілактики злочинів².

Слід відзначити, що на момент порушення кримінальної справи дуже часто відомі ще не всі обставини вчинення злочину. Їх наявність лише припускається у зв'язку з висуненням загальної версії про вчинене, яка побудована на підставі різнорідних даних, встановлених органом дізнання чи слідства. На цій стадії кримінального процесу кваліфікація є, як правило, попередньою (імовірнісною). Але це не означає, що вона є необгрунтованою, а тим паче помилковою. На цьому етапі розсліду-

¹ Коржанський, М. Й. Кваліфікація злочинів [Текст] : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – Вид. 2-ге. – К. : Атіка, 2002. – С. 8.

² Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2001. – С. 34.

вання кваліфікація ґрунтується на тих даних, що наявні в поточний момент. Ці обставини в подальшому уточнюються та перевіряються. Виникає потреба у виявленні нових даних, що належать до окремих ознак складу злочину. Звісно, на кожен конкретний часовий проміжок обсяг відповідних даних є стабільним. Отже, ці дані можна оцінити правильно або ні, а отже, кваліфікація (яка здійснюється на підставі цих даних), зокрема, і застосування кримінально-правової норми в цілому можуть бути правильними або хибними. Тобто помилка можлива вже під час винесення постанови про порушення кримінальної справи. Але іноді факт вчинення злочину є настільки очевидним, що він одразу отримує правильну юридичну оцінку. Проте набагато частіше вона ускладнена через неповноту відомостей про подію злочину, і чим скоріше цю прогалину буде усунено, тим більше гарантій для успішного розслідування справи. Ф. Г. Бурчак наводив з цього приводу такий приклад. При виявленні трупа зі слідами насильства, характер яких виключає можливість природної смерті або самогубства, у службової особи, що порушує кримінальну справу, будуть усі підстави визнавати її як справу про вбивство. Але до тих пір, поки не виявлено особу, яка вчинила вбивство, ніякий слідчий не зможе сказати, що саме мало місце в дійсності: умисне вбивство за обтяжуючих обставин, просте умисне вбивство, вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, вбивство у стані афекту чи вбивство через необережність. Проте кожен із цих видів вбивства тягне кваліфікацію за різними статтями КК, що передбачають і різні покарання¹.

Слідчий вирішує, по суті, два основні завдання одночасно: по-перше, прагне виявити всі фактичні обставини, що склали в минулому подію злочину як єдине ціле; по-друге, за рахунок поєднання встановлених фактів (їх синтезу) подумки відтворює подію злочину. Рішення цих завдань ускладнюється тим, що невстановлені поки що факти й обставини можуть виявитися виключно важливими для кваліфікації. Тому висновок слідчого про юридичну оцінку вчиненого до тих пір, поки він не дійде до висновку про необхідність притягнення конкретної особи до кримінальної відповідальності, навіть після порушення кримінальної справи не є остаточним. Під час розслідування кримінальної

¹ Бурчак, Ф. Г. Кваліфікація преступлений [Текст] / Ф. Г. Бурчак. – 2-е изд., доп. – Киев : Политиздат Украины, 1985. – С. 12, 13.

справи фактичні обставини та їх оцінка весь час уточнюються, конкретизуються. Так, наприклад, необхідність зміни обвинувачення на досудовому розслідуванні виникає у таких випадках: 1) коли встановлено обставини, що раніше не були включені до обвинувачення, або коли частина обвинувачення в результаті розслідування не знайшла свого підтвердження; 2) коли дії обвинуваченого кваліфікуються інакше, ніж у первісно пред'явленому обвинуваченні; 3) коли розслідуванням встановлено, що обвинувачений учинив злочин, за яким обвинувачення йому ще не пред'являлося¹. Досудове розслідування, а значить, і робота з фактичними даними закінчується складанням обвинувального висновку або винесенням постанови про припинення кримінальної справи. Тут уже немає місця для якихось імовірнісних висновків щодо фактичних обставин вчиненого і кваліфікації. Перед направленням справи до суду повинна бути встановлена об'єктивна істина по справі, тобто повністю підтверджена достовірність висновку про винуватість або невинуватість особи у вчиненні даного злочину. Складанням обвинувального висновку процес кваліфікації на досудовому слідстві завершується.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що недопущення названих вище помилок сприятиме підвищенню ефективності застосування кримінально-правових норм, зміцненню законності, призначенню справедливого покарання.

Шляхи підвищення ефективності застосування кримінально-правових норм необхідно визначати на підставі аналізування факторів впливу на якість правозастосування. Отже, до шляхів підвищення ефективності можна, зокрема, віднести:

- забезпечення якості як будь-якого закону про кримінальну відповідальність, так і КК в цілому як цілісного нормативно-правового акта;
- розвиток доктрини кримінального права щодо забезпечення належного рівня правотворчої та правозастосовчої діяльності;
- ліквідацію кримінально-процесуальних «прогалин», які не дозволяють забезпечити в належному обсязі повноту, всебічність, об'єктивність, своєчасність кримінально-правової кваліфікації злочину, а також роботу по запобіганню злочинам;

¹ Тарарухин, С. А. Теория и практика квалификации преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / С. А. Тарарухин. – Киев : РИО МВД Украины, 1978. – С. 17.

- підвищення рівня професійної підготовки працівників для органів досудового розслідування та прокуратури, спроможних вести роботу на необхідному рівні для ефективної боротьби зі злочинністю, та створення умов такої роботи;
- продовження вдосконалення кримінальної статистики та обліку як важливих показників ефективності правозастосування, що надавали б можливість реально оцінювати стан та ефективність боротьби зі злочинністю;
- підвищення рівня взаємодії зі спеціальними підрозділами по боротьбі зі злочинністю інших країн;
- тощо.

Висновки до розділу 2

Синтез результатів дослідження проблемних питань ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором і шляхів її підвищення дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Кримінально-правова норма – це, з одного боку, загальнообов’язкове правило (зразок, модель, еталон, стандарт) правомірної поведінки особи, яке встановлюється з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується засобами державного примусу. З другого боку, кримінально-правова норма – це законодавчо закріплене правило поведінки органів держави, яке визначає їх повноваження щодо особи, яка вчинила злочин, та юридичний обов’язок останньої підкоритися вимогам держави.

2. Специфічними ознаками кримінально-правових норм є їх належність до норм публічного права; за методом правового регулювання суспільних відносин кримінально-правові норми є імперативними; за соціальним призначенням – нормами матеріального права.

3. Кримінально-правові норми поділяються на такі види: за спеціалізацією – типові і нетипові; за функціональною спрямованістю – охоронні та регулятивні; за ступенем визначеності варіанта поведінки – абсолютно і відносно визначені; за своїм призначенням – заборонні, роз’яснювальні, заохочувальні та обмежувальні.

4. Застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором – це офіційно-правова діяльність цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових норм на стадії дізнання або досудового слідства відповідно до правил, визначених КПК України.

5. Застосування кримінально-правових норм вищевказаними правоохоронними органами має певні головні ознаки: 1) офіційний характер; 2) державно-владний характер; 3) правова форма; 4) індивідуалізований характер; 5) кримінально-процесуальний характер, який пов'язаний з кримінально-правовим характером; 6) творчий, інтелектуальний характер; 7) юридично оформлений характер, який відіграє роль юридичного факту; 8) метою є забезпечення завдань, що визначені законодавством України про кримінальну відповідальність.

6. Стадіями застосування кримінально-правових норм є: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) вибір та аналіз закону про кримінальну відповідальність за злочин, що підлягає кваліфікації; 3) ухвалення рішення та його оформлення.

7. Ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором є мірою результативності регулювання поведінки людей за допомогою наданих цим органам певних прав та обов'язків.

8. Ефективність являє собою співвідношення між фактично досягнутим результатом застосування кримінально-правових норм та тією соціально значущою метою, для досягнення якої були прийняті відповідні закони про кримінальну відповідальність. Це ступінь досягнення цілей кримінально-правового регулювання суспільних відносин.

9. Певною умовою подальшого ефективного застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором є об'єктивне тлумачення законів про кримінальну відповідальність, законів та нормативно-правових актів інших галузей права. Для досягнення істинності результатів тлумачення суб'єкту правозастосування необхідно дотримуватися певних вимог.

10. Ефективність діяльності по застосуванню кримінально-правових норм обумовлена рівнем якості як будь-якого закону про кримінальну відповідальність, так і Кримінального кодексу України як цілісного нормативно-правового акта.

11. Критеріями оцінки ефективності правозастосування перш за все є: відповідність кримінально-правової норми науковим вимогам з точки зору змісту та форми вираження; результативність норми при її застосуванні; ступінь забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави на етапі застосування кримінально-правової норми.

12. До показників ефективності належать різного роду фактичні дані про стани злочинності в державі чи окремому регіоні, сфері людської діяльності, статистичні дані, дані судових інстанцій тощо.

13. До основних проблем ефективності застосування кримінально-правових норм слід віднести проблему якості законодавства про кримінальну відповідальність, а також помилки органів досудового розслідування та прокурора під час застосування кримінально-правових норм.

14. Помилки застосування кримінально-правових норм зазначеними суб'єктами зумовлені невірним встановленням фактичних ознак вчиненого діяння або тлумаченням кримінально-правових норм чи неправильною оцінкою фактів, що призводить до помилкової кваліфікації. Подолання таких помилок можливо як шляхом об'єднання зусиль науковців, працівників правоохоронних та інших державних органів влади щодо підвищення професійного рівня їх представників, які займаються правозастосовчою та правотворчою діяльністю, так і забезпеченням якості закону, зокрема кримінального.

Розділ 3

ЕФЕКТИВНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРА

3.1. Поняття та зміст кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора

Завдання створення досконалої системи кримінального судочинства в Україні передбачає розробку теоретичних підстав оцінки якості та ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду¹. Викладене вимагає зазначити декілька моментів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної діяльності як об'єкта оцінки з позиції її ефективності.

У процесуальній теорії поняття «кримінально-процесуальна діяльність» є відносно усталеним. У різних працях його трактування

¹ Тут і далі виходячи з діяльнісного підходу до розуміння сутності кримінального процесу як специфічного виду діяльності спеціально уповноважених суб'єктів, здійснюваної на підставі та в порядку, визначеному в кримінально-процесуальному законі, ми поділяємо позицію щодо рівнозначності термінів «кримінальний процес», «кримінальне судочинство» та «кримінально-процесуальна діяльність». Див.: Алексеев, Н. С. Очерк развития науки советского уголовного процесса [Текст] / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – С. 22; Кримінальний процес України [Текст] : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – С. 14, Уголовно-процессуальное право Российской Федерации [Текст] : учебник / отв. ред. П. А. Лупинская. – М. : Юрист, 2005. – С. 21.

може мати відмінну сукупність характерних для цієї діяльності рис, проте більшість дослідників (П. А. Лупинська, В. В. Вандишев, Л. Д. Кокорев, В. Г. Дрьомов) виходять з того, що поняття «діяльність» у площині кримінального судочинства означає певну сукупність (комплекс, систему) правозастосовчих дій, які вчинюються суб'єктами у формі правовідносин, в установленому законом порядку та спрямовані на досягнення цілей кримінального судочинства. Наріжним моментом при визначенні сутності виду діяльності, що розглядається, є характер вирішення питання щодо кола її суб'єктів¹. Не вдаючись до ретельного дослідження цього питання, зазначимо лише таке. Оскільки прийняття правозастосовчих актів (кримінально-процесуальних рішень) як кульмінаційного етапу будь-якого правозастосовчого процесу (а саме із правозастосуванням пов'язується сутність та призначення кримінально-процесуальної діяльності) є виключною компетенцією уповноважених державою органів, суб'єктами виду діяльності, що розглядається, є виключно державні органи та особи, які здійснюють провадження по кримінальній справі, – органи досудового розслідування, прокурор, суд (суддя). Процесуальна ж діяльність решти учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників та законних представників тощо) здійснюється на підставі та у порядку, визначеному законом, та за своїм правореалізуючим характером відбивається у формах дотримання, виконання та використання норм права², а звідси й не підпадає під ознаки кримінально-процесуальної діяльності в силу її правозастосовчого характеру.

Отже, *кримінально-процесуальна діяльність органів досудового розслідування та прокурора* є різновидом правозастосовчої державної діяльності, що здійснюється у встановленому в законі порядку спеціально уповноваженими органами для реалізації поставлених перед ними завдань шляхом вчинення сукупності процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень у суворій відповідності з принципами верхо-

¹ Докладніше див.: Дремов, В. Г. Уголовно-процессуальная деятельность: сущность и основные черты [Текст] / В. Г. Дремов // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 103–106.

² Теория государства и права [Текст] : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1997. – С. 454.

венства права, законності, гуманізму, демократизму, рівності всіх громадян перед законом¹.

Враховуючи досить усталений зв'язок категорії «ефективність» з *якісною визначеністю* явища, необхідним уявляється з'ясування *змісту* діяльності органів досудового розслідування та прокурора², виділення та аналіз її структурних компонентів. Тут слід зауважити, що питання стосовно структури кримінально-процесуальної діяльності вже було предметом самостійного розгляду в сучасній загальнотеоретичній, філософській, а також процесуальній літературі³. Проте, з точки зору наших дослідницьких інтересів (виділення й аналіз структурних елементів кримінально-процесуальної діяльності як складових його ефективності), стисло зазначимо таке.

Екстраполяція загальнотеоретичних положень у сфері теорії соціальної та юридичної діяльності на кримінальне судочинство дає можливість стверджувати, що *змістовими* структурними компонентами кримінально-процесуальної діяльності є *суб'єкт, предмет, мета* (зав-

¹ Доречним із позиції оцінки ефективності є розгляд кримінально-процесуальної діяльності в *широкому* та *вузькому* її розумінні. У *широкому* розумінні – це загальна сукупність дій суб'єктів кримінального судочинства, які вчиняються у встановленому законом порядку. У *вузькому* розумінні – це діяльність кожного суб'єкта кримінального процесу, яка складається із сукупності дослідово вчинюваних ним конкретних процесуальних дій. Залежно від обраного критерію така діяльність може бути класифікована на різні її види (за суб'єктом, функціональною спрямованістю, періодом здійснення тощо). Оскільки діяльність органів досудового розслідування та прокурора в її широкому розумінні є завжди змістовною, здійснюється різними суб'єктами та за своїм характером не може бути одно-рідною, постільки й специфічною є структура кожного виду такої діяльності.

² У теорії діяльності під *змістом юридичної діяльності* (різновидом якої є кримінальна процесуальна діяльність, зокрема, діяльність органів досудового розслідування та прокурора) розуміється сукупність усіх її складових властивостей, елементів та процесів. Див.: Карташов, В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность [Текст] / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – С. 52.

³ Проблема комплексного дослідження кримінально-процесуальної діяльності, її сутності, структури, природи є малодослідженою. Серед сучасних робіт див., напр.: Дубинский, А. Я. Понятие, структура и содержание уголовно-процессуальной деятельности [Текст] / А. Я. Дубинский // Проблемы социалистической законности : респ. междувед. науч. сб. – Харьков, 1989. – Вып. 24. – С. 48; Погорельский, М. А. Понятия «деятельность» та його значення для теорії ОРД [Текст] / М. А. Погорельский // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 202–213; Аврутин, Ю. Е. Эффективность деятельности органов внутренних дел: государственно-правовые, социальные и организационные аспекты изучения, оценки, проектирования [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ю. Е. Аврутин ; С.-Петерб. акад. МВД России. – СПб., 1998; Малахова, Л. И. Функция уголовного преследования как вид процессуальной деятельности [Текст] / Л. И. Малахова // Рос. следователь. – 2003. – № 7; тощо.

дання), засіб, форма, результат діяльності, а також сама дія, які перебувають у певному взаємозв'язку та взаємозалежності. Для оцінної категорії «ефективність» досить важливим є той шлях, який призводить до необхідного результату. Як справедливо було зазначено у правовій літературі, «відношення результату до мети не є єдиним критерієм ефективності, оскільки важливим є не тільки сам результат, але й оцінка засобів та витрат, за допомогою яких цей результат досягається»¹. Визнаючи досягнення мети відправним моментом при оцінці ефективності кримінально-процесуальної діяльності, не можна недооцінювати засоби, що призводять до такої мети, оскільки «...без засобів цілі нереальні, нездійснювані, так само як і за відсутності цілей існуючі засоби не призводять до будь-якого результату»². Отже, об'єктами оцінки (з позиції якісної визначеності) буде виступати не лише результат кримінально-процесуальної діяльності, але й решта її змістових складових елементів. Робота механізму, з одного боку, повинна оцінюватися в повному обсязі як єдине цілісне явище, а з другого, визначатися якістю діяльності окремих його вузлів, ланок, елементів³. Інакше кажучи, результативність процесу, якщо вона закономірна, а не випадкова, не може розглядатися у відриві від якості його структурних елементів⁴.

¹ Пашков, А. С. Эффективность действия правовой нормы (к методологии и методике социологического исследования) [Текст] / А. С. Пашков, Л. С. Явич // Сов. государство и право. – 1970. – № 3. – С. 42.

² Керимов, Д. А. Философские проблемы права [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – С. 381.

³ Общая теория государства и права [Текст] : академ. курс : в 2 т. / ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2000. – Т. 2: Теория права. – С. 282.

⁴ Якісний підхід до розуміння ефективності діяльності у кримінальному судочинстві простежується у працях вчених, які розробляли цю проблему на рівні окремих стадій, інститутів, діяльності окремих суб'єктів кримінального процесу, так само і в ракурсі розгляду суміжних загальнотеоретичних питань: Соловьев, А. Б. Методология и методика исследования эффективности производства следственных действий [Текст] / А. Б. Соловьев // Актуальные проблемы досудебных стадий уголовного судопроизводства. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 75; Арсеньев, В. Д. Теоретические вопросы эффективности судебно-экспертной деятельности по уголовным делам // Организационные проблемы судебной экспертизы [Текст] / В. Д. Арсеньев, Б. А. Магійченко. – М., 1982; Элькин, П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П. С. Элькин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 65; Власов, В. И. Качество расследования преступлений [Текст] / В. И. Власов. – Ульяновск, 1985; Степанов, К. В. Проблемы качества предварительного расследования [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / К. В. Степанов. – Краснодар, 2004; Баев, О. Я. Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество [Текст] / О. Я. Баев. – М. : Юрлитинформ, 2007.

Тому правильним слід визнати діяльнісний підхід деяких дослідників до вирішення тих чи інших правових питань ефективності. Так, Ю. Є. Аврутин з цього приводу зазначає: «В основі методології аналізу ефективності правоохоронної діяльності має бути діяльнісний підхід. При цьому поняття «ефективність» має охоплювати всю структуру діяльності, тобто не тільки її результат, але й цільове призначення, процес та особистий стиль здійснення, засоби, що використовуються при цьому»¹. Ми не будемо вдаватися до теоретичного аналізу поняття вказаних структурних компонентів, оскільки даній проблематиці приділено значну увагу в процесуальній літературі. Тут лише зупинимося на деяких суттєвих моментах.

Оскільки вчинення суб'єктами кримінального переслідування певної сукупності дій, що створюють у своїй єдності специфічний напрям діяльності, завжди підпорядковано вирішенню конкретних *правових завдань*, то цілком зрозуміло, що питання щодо їх сутності слід розглядати як продовження аналізу змісту діяльності вказаних суб'єктів. Це уявляється виправданим і з погляду на те, що саме завдання будь-якої діяльності є інструментарієм оцінки її результативності, а значить, і ступеня її ефективності.

Як відомо, в ході діяльності органів досудового розслідування та прокурора на досудовому процесі вирішуються як безпосередні, так і загальні для всього провадження по кримінальній справі завдання. Останні детермінують характер безпосередніх завдань конкретних етапів чи стадій кримінального судочинства з урахуванням специфіки компетенції конкретних органів, що здійснюють провадження по справі.

У світі викладеного цілком логічно сформулювати систему завдань, що ставляться перед органами досудового розслідування та прокурором, стисло охарактеризувати зміст діяльності кожного з них та визначити конкретні напрямки вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності цих органів. Якщо виходити з того, що категорія «правове завдання» вказує на те, що у відповідності до закону необхідно здійснити органам та особам, які ведуть процес, під час здійснюваної ними

¹ Аврутин, Ю. Е. Эффективность деятельности органов внутренних дел: государственно-правовые, социальные и организационные аспекты изучения, оценки, проектирования [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ю. Е. Аврутин ; С.-Петербург. акад. МВД России. – СПб., 1998.

діяльності з метою вирішення загальних завдань кримінального судочинства, то спільними для всіх органів кримінального переслідування слід визначити такі завдання: 1) своєчасне виявлення злочинів; 2) швидке та повне розкриття злочину та викриття винних; 3) всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі; 4) забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності, і жоден невинний не був покараний; 5) забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу; 6) виявлення й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; 7) забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, та виконання вироку в частині конфіскації майна; 8) створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом. Розкриємо зміст перелічених вище завдань.

1. Зміст завдання щодо *виявлення злочинів* полягає в обов'язку органів досудового розслідування та прокурора в межах своєї компетенції своєчасно порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину. Своєчасне виявлення злочинів є правовою підставою для здійснення подальшого провадження по справі. Таке завдання вирішується в дослідчому кримінальному процесі під час здійснення діяльності, пов'язаної із прийманням, реєстрацією, перевіркою та вирішенням заяв, повідомлень та інших джерел інформації про вчинені злочини. Звідси досягнення необхідного результату у вигляді своєчасного початку кримінально-процесуальної діяльності у кожному випадку, коли для цього є передбачені законом приводи та підстави, залежить від правильності та послідовності виконання органом дізнання та слідчим вимог законодавства на всіх структурних елементах (етапах) дослідчого процесу, тобто при прийманні, реєстрації, перевірці та вирішенні заяв та повідомлень про злочини¹. Якщо перший етап провадження, що розглядається, пов'язаний з його ініціюванням (тобто спонуканням заявником компетентного органу до кримінально-процесуальної

¹ Як структурні елементи дослідчого кримінального процесу виступають приймання, реєстрація, перевірка та вирішення заяв та повідомлень про злочини. Див. докладніше: Зеленецький, В. С. Доследственное производство в уголовном процессе Украины [Текст] : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Кроссруд, 2009. – С. 45–59.

діяльності), то особа, яка веде процес, зобов'язана забезпечити приймання та реєстрацію кожного отриманого джерела інформації про вчинений злочин або злочин, що готується. Це завдання є вихідним. Від того, наскільки воно буде вирішено на першому етапі дослідчого провадження, настільки доброякісно будуть виконані всі інші кримінально-процесуальні завдання на подальших етапах цього провадження. До них входить перш за все завдання щодо перевірки достовірності інформації, наданої ініціатором провадження, про вчинений злочин або злочин, що готується. Засоби такої перевірки різноманітні та достатньо визначені. Однак перевірка не може обмежуватися лише з'ясуванням правильності та достовірності тверджень, що містяться в заяві. Особа, яка веде процес, має забезпечити всебічність, повноту та об'єктивність установлення всіх обставин вчиненого діяння. Завдяки цьому можна забезпечити прийняття законного та обґрунтованого підсумкового рішення за результатом розгляду інформації про вчинений злочин. Адже тільки на підставі доброякісного здійснення діяльності на кожному з етапів дослідчого процесу можна задовільно вирішити комплекс інших завдань, а значить, і створити необхідні умови для захисту прав і законних інтересів особи, держави та суспільства.

Разом із тим проблема дотримання порядку приймання, реєстрації, обліку та розгляду заяв та повідомлень про злочини є однією з найгостріших проблем у сфері кримінально-процесуальної діяльності органів кримінального переслідування. Відповідні статистичні дані та спеціальні дослідження свідчать, що вказані органи нерідко навмисно допускають низку порушень обліково-реєстраційної дисципліни з метою приховування законних джерел інформації про злочин від реєстрації, а злочину від обліку; фальсифікують матеріали різних видів проваджень; проявляють недбалість при здійсненні покладених на них обов'язків; приймають незаконні та необґрунтовані рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, а також незаконно порушують кримінальні справи. Так, проведені прокурорами перевірки в 2008 р. свідчать про негативну тенденцію щодо збільшення випадків приховування працівниками міліції злочинів від обліку, у тому числі тяжких та особливо тяжких, шляхом їх нереєстрації або незаконної відмови в порушенні кримінальних справ. При здійсненні нагляду прокурорами виявлено та поставлено на облік понад 18 тис. укритих від обліку злочинів, з них

у понад 17 тис. – скасовано постанови про незаконну відмову в порушенні кримінальних справ та порушено кримінальні справи. Майже 5 тис. спрямовано до суду. Закрито 221 кримінальну справу, порушену без законних підстав. За вимогами прокурорів за порушення закону при обліку злочинів понад 8 тис. працівників міліції притягнуто до дисциплінарної відповідальності, 36 – до кримінальної¹.

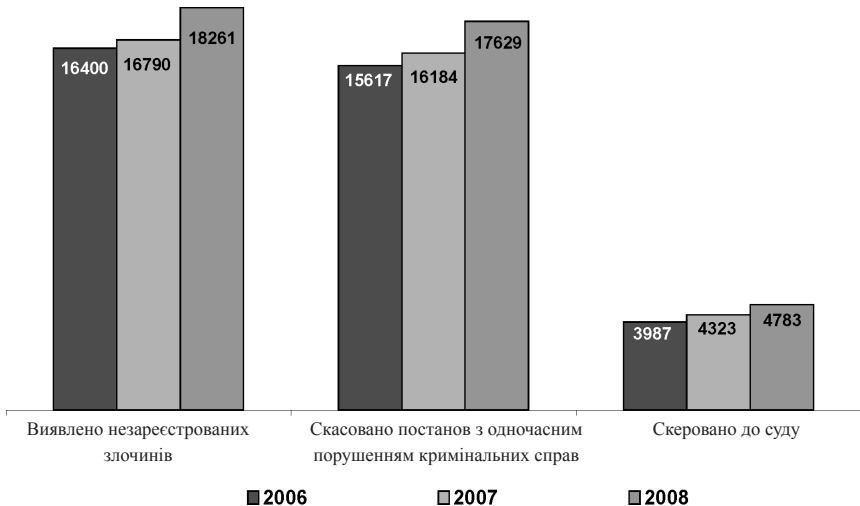

Рис. 1. Стан прокурорського нагляду за додержанням законів органами внутрішніх справ при провадженні дослідчих перевірок за 2006–2008 рр.

І хоча основна причина таких порушень законності на дослідчому провадженні добре відома – це залежність позитивної оцінки діяльності органів досудового розслідування від відсотка розкритих злочинів (від загальної кількості зареєстрованих заяв та повідомлень), втім укрита інформація про вчинені злочини від реєстрації призводить до суттєвих негативних наслідків. Перш за все затягується момент своєчасного прийняття адекватного, потрібного в конкретній ситуації рі-

¹ Інформація про стан законності в державі за 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gr.gov.ua>.

шення, втрачаються чи фальсифікуються сліди злочину; винні ухиляються від кримінальної відповідальності, виникає напруга між особами, які очікують правильного вирішення своїх заяв та повідомлень, і правоохоронними органами, що іноді трансформуються у тривалий конфлікт між ними; збільшується кількість скарг громадян у різні інстанції; виникають непотрібні листування та діяльність, пов'язані із захистом від необґрунтованих звинувачень; створюються комісії з перевірки законності та обґрунтованості таких скарг, що тягне за собою додаткові витрати; ініціюються конфліктні ситуації між різними працівниками правоохоронних органів, які також призводять до нераціональної витрати їх зусиль; як наслідок – фальсифікуються статистичні дані, у зв'язку з чим статистика адекватно не відображає реальний стан, динаміку та структуру злочинності, а значить, не надає достатню інформацію для ефективної діяльності щодо профілактики та запобігання злочинності.

У ракурсі вдосконалення прокурорського нагляду за дотриманням органами дізнання та слідства порядку приймання, реєстрації, обліку та розгляду заяв та повідомлень про злочини, що є одним з основних засобів попередження та усунення виявлених порушень закону, слід зазначити таке. Для успішного здійснення діяльності прокурора з перевірки стану дотримання законності органами дізнання та слідства під час приймання, реєстрації, обліку та розгляду заяв та повідомлень про злочини методичною основою такої діяльності має бути певна програма реалізації конкретних перевірочних заходів (сукупність тих пізнавальних дій, які необхідно вчинити для успішного виконання запланованих заходів). Основою такої перевірки має стати система конкретних показників, за якими має оцінюватися доброякісність, результативність та динамічність діяльності піднаглядових органів на визначеному етапі провадження, що стане предметом дослідження в подальших підрозділах цієї роботи.

2. Наступне завдання, що ставиться перед органами кримінального переслідування, є *швидке та повне розкриття злочину та викриття винних*. Останнє стосується всього кримінального судочинства та складається з двох указаних компонентів, які тісно пов'язані між собою, оскільки викриття винних поза процесом розкриття злочину, так само як і розкриття злочину без встановлення осіб, причетних до його вчи-

нення, є об'єктивно неможливим. Викриття винних означає встановлення всіх осіб, які причетні до вчиненого злочину, та з'ясування і доведення за допомогою доказів усіх епізодів злочинної діяльності кожного з обвинувачуваних.

Кримінально-процесуальний закон не містить поняття «розкриття злочину». Водночас правильне його розуміння має не тільки теоретичне, але й безпосереднє практичне значення. Існування чітких критеріїв, коли злочин вважається розкритим, має принципове значення для оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування.

Логічне тлумачення ст. 4 КПК дозволяє констатувати, що в законі під розкриттям злочину мається на увазі вжиття всіх передбачених законом заходів щодо встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і їх покарання. По-різному визначається момент розкриття злочину у відомчих нормативних актах. Так, відповідно до наказу МВС України № 701 від 18 жовтня 1993 р. «Про організацію роботи ОВС щодо розкриття злочинів» факт розкриття злочину ототожнюється із затриманням підозрюваного, його арештом чи притягненням особи як обвинувачуваного. За відомчим нормативним актом МВС України злочин, що не є тяжким, вважається розкритим під час дізнання, коли встановлена особа, яка вчинила такий злочин, і прокурором затверджена постанова про передачу кримінальної справи від органу дізнання до органу попереднього слідства. Розкриття ж тяжкого злочину пов'язується із прийняттям уже під час попереднього слідства рішення про притягнення особи як обвинуваченого.

На відміну від такого вузького тлумачення поняття «розкриття злочину» в тих же відомчих нормативних актах існує й широке його розуміння – не лише встановлення події злочину та винної особи, але й решти обставин, що входять до предмета доказування. Так, у Положенні про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості, затвердженому наказом Міністерства внутрішніх справ № 814/9413 від 2 вересня 2004 р., під розкриттям злочину розуміється «визначена законодавством і нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) комплексна діяльність оперативних підрозділів, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на встановлення наявності або відсутності (курсив

авт. – Н. Г.) суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також установлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів» (п. 1.2). «Розкриття злочинів передбачає встановлення у ході проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі: події злочину; вини особи, яка його вчинила; мотивів злочину; фактичних даних, що впливають на ступінь і характер відповідальності, характеризують таку особу; характеру й розміру шкоди, завданої злочином; інших обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи (п. 1.3). Отже, таке відомче трактування діяльності із розкриття злочину фактично ототожнює його з більш широкою за обсягом діяльністю слідчого із розслідування злочину.

Ми дотримуємося позиції тих вчених, які негативно ставляться до існуючого у практиці вузького розуміння терміна «розкриття злочину» (як встановлення події злочину й особи, що його вчинила) та розкритим вважають лише той злочин, обвинувальний вирок по якому набрав законної сили¹. Органи дізнання та слідства мають забезпечити повне розкриття злочину, тобто встановлення всіх осіб, винних у вчиненні злочину, з'ясування всіх обставин, що входять у предмет доказування. Такого рівня повноти слідчий не в змозі досягти при затриманні особи чи пред'явленні їй обвинувачення. Це є можливим лише наприкінці слідства, коли він дійде висновку щодо достатності доказів для складання підсумкового рішення досудового розслідування². У той же час слід наголосити на тому, що дані про розкриття злочинів слід визначати не за кінцевими наслідками розслідування кримінальних справ,

¹ Кожевников, Г. К. Назначение уголовного судопроизводства по новому УПК РФ [Текст] / Г. К. Кожевников // Государство и право. – 2002. – № 10; Погорельский, М. А. Мета і завдання кримінального процесу в новому КПК України [Текст] / М. А. Погорельский // Українське правосуддя: здобутки та перспективи : матеріали всеукр. наук.-прак. конф. (16 трав. 2008 р.). – Чернівці : Рута, 2008. – С. 367.

² Саме такий підхід до визначення сутності розкриття злочину відображений у п. 17 Інструкції про єдиний облік злочинів, затвердженій спільним наказом Генеральної прокуратури України від 26 березня 2002 р. № 20; МВС України від 26 березня 2002 р. № 84; Служби безпеки України від 20 березня 2002 р. № 293; Державної податкової адміністрації України від 20 березня 2002 р. № 126 та Міністерства юстиції України від 20 березня 2002 р. № 18/5.

а за відповідними судовими рішеннями, в яких констатується винність особи у вчиненні злочину. Саме такий підхід цілком узгоджується з послідовною реалізацією конституційного принципу презумпції невинуватості, відповідно до якого винність особи у вчиненні злочину встановлюється лише за обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62).

Отже, саме з набранням судовими рішеннями юридичної сили повинна збігатися й остаточна оцінка діяльності органу досудового розслідування по розкриттю злочину. Слід погодитися з В. В. Вапнярчуком, що той факт, що для об'єктивної оцінки діяльності деяких служб знадобиться іноді досить значний строк, не може розглядатися як перешкода, оскільки у противному разі завжди буде існувати гонитва за штучним показником, фальсифікація матеріалів або прийняття передчасних і необґрунтованих рішень на окремих етапах попереднього розслідування. Якщо ж оцінювати діяльність усіх служб і підрозділів органів попереднього розслідування по розкриттю злочинів будуть лише при наявності остаточного рішення, то це неминуче призведе до поліпшення їх взаємодії і дотримання вимог закону при здійсненні кримінально-процесуальної діяльності, так як всі вони тоді працюватимуть на один результат¹. Оскільки ж розкриття злочину як діяльність органу дізнання, слідчого та прокурора із встановлення події злочину та винної особи є за своєю суттю початковим етапом, а значить, і складовою частиною більш широкої за обсягом діяльності цих органів із розслідування злочину, здається недоречним результати цієї діяльності самостійно використовувати в якості одного з критеріїв оцінки ефективності. Тим більше, що, на думку більшості спеціалістів, саме відмова від визначального критерію «відсотка розкриттості злочинів» є кроком у зламі системи приховування злочинів (органи дізнання та слідчі нерідко діють за формулою: якщо зможеш розкрити – реєструй, якщо ні – приховай).

Швидке та повне розкриття злочину є одним із результатів діяльності із всебічного, повного та об'єктивного розслідування злочину. Тому ступінь виконання цього завдання поглинається оцінкою результативності діяльності із розслідування злочину. Причому якщо розкриття злочину завжди передбачає позитивну відповідь на запитання

¹ Вапнярчук, В. В. Особливості процесуального становища особи, яка провадить дізнання [Текст] / В. В. Вапнярчук. – Х. : Торсінг, 2001. – С. 79.

щодо існування події злочину та винності особи у його вчиненні, то при розслідуванні злочину одним із можливих результатів є підтвердження відсутності події злочину та невинності особи, яка притягнута до кримінальної відповідальності¹. Викладене має безпосереднє прикладне значення для правильної спрямованості оцінювання ефективності діяльності органів, а саме: для правильного виділення кількості часткових критеріїв результативності (похідних від однойменних завдань органів досудового розслідування та прокурора). Проте це не виключає необхідність відображення в державній та відомчій статистичній звітності показників, пов'язаних із результатами розкриття злочинів. Хоча момент констатації винності в них здійснюється до суду, разом із тим такі дані є корисними саме для правильної організації, розподілу зусиль органів досудового розслідування у боротьбі зі злочинністю.

3. Завдання щодо *всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі* (ст. 22 КПК) є основоположною вимогою до якості всієї діяльності органів кримінального переслідування із розслідування злочинів, яка передбачає достовірне встановлення всіх обставин справи, що входять до предмета доказування і є необхідними для розв'язання справи по суті. Тільки за цієї умови досягається об'єктивна істина — визначений рівень знань, що, без сумніву, відповідає дійсності. За своєю суттю повнота, всебічність та об'єктивність дослідження обставин справи у їх єдності складають узагальнену вимогу як до якості результату, продукції кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора із дослідження обставин справи, так і до системи процесуальних дій, під час здійснення яких формується бажаний результат розслідування справи. Отже, загальна оцінка ступеня виконання цього завдання тісно пов'язана з визначенням рівня правової якості діяльності органів досудового розслідування та прокурора по конкретній кримінальній справі. Розробка інтегрального поняття *«правова якість кримінально-процесуальної діяльності»* як неодмінної складової її ефективності в сучасних умовах ціннісної переорієнтації

¹ Дубривный, В. А. Деятельность следователя по расследованию преступлений. Общая характеристика. Цели. Действия [Текст] / В. А. Дубривный. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 24–25.

суспільства є актуальним питанням, що потребує самостійного комплексного розгляду¹. Але тут лише зазначимо таке.

Оскільки будь-яка діяльність органів досудового розслідування, врешті-решт, об'єктивізується в прийнятому ними *процесуальному рішенні*, постільки *доброякісність* останніх є тим визначальним критерієм, що характеризує загальний рівень якості кримінально-процесуальної діяльності цих органів на певному етапі провадження по справі. Відповідність будь-якого рішення системі вимог, що до нього ставляться, надає процесуальному акту властивості і доброякісності, зумовлює його правову ефективність. Основу доброякісності будь-якого процесуального акта складає його належне обґрунтування, підтвердження всіх висновків, які в ньому відображені, посиланнями на відповідні

¹ Для розкриття інтегрального поняття «правова якість кримінально-процесуальної діяльності» логічним та необхідним є синтез із норм чинного кримінально-процесуального законодавства системи вимог, яким вказана діяльність має відповідати. В той же час проблематичність виведення таких вимог шляхом аналізу норм чинного законодавства зумовлюється певною моральною застарілістю сучасного закону з позиції його соціальної, ціннісної орієнтації, на якій вже акцентувалась увага як на цих сторінках, так і в ряді політичних документів, зокрема, Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008; Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженій Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361, тощо. Тут, не претендуючи на вичерпність, лише перелічимо деякі з них: законність, обґрунтованість, справедливість, соціальна схвалюваність, транспарентність, своєчасність, професійність, доцільність, адекватність, культурність, індивідуальна визначеність по кожній кримінальній справі, економічність, раціональність тощо. При цьому всі якісні властивості кримінально-процесуальної діяльності органів кримінального переслідування перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності і лише у сукупності утворюють її необхідну якісну визначеність. Звичайно, що інтегративні властивості кримінально-процесуальної діяльності перекликаються з вимогами, що ставляться до окремих їх елементів, у силу їх системного об'єктивного взаємозв'язку. Наприклад, вимога законності є визначальною в правовій сфері. Норми кримінально-процесуального законодавства детально регламентують діяльність органів та осіб, які ведуть процес, шляхом визначення цілей їх діяльності, чіткої правової регламентації форм та строків здійснення такої діяльності, встановлення вимог до правосуб'єктності державних органів та осіб, які ведуть процес. Проте вказана вимога на інтегративному рівні наповнюється новим змістом, що акумулює в собі відповідні характеристики її структурних елементів у їх взаємодії, передбачає врахування інших якісних аспектів, що проявляються в результаті взаємодії суб'єкта із предметом діяльності по конкретній кримінальній справі.

норми права, сукупністю доказів і взаємопов'язаних із ними переконливих доводів. У реальному кримінальному процесі обґрунтованості рішень правозастосувача протистоїть можлива їх необґрунтованість. Це підтверджується повсякденною практикою діяльності як правоохоронних органів, так і суду. У той час як обґрунтованість процесуальних актів має особливе значення у правозахисному механізмі, оскільки є необхідною умовою реального забезпечення права громадянина на справедливий суд, стабільності і підвищення рівня виконуваності прийнятих рішень, їх необґрунтованість зумовлює появу протилежних, дуже негативних, а тому і небажаних наслідків як для окремих осіб та органів, що ведуть процес, так і для держави та суспільства в цілому. Причому, як справедливо відзначається в управлінській літературі, «наслідки помилок можуть перевищувати іноді силу впливу, на яку безпосередньо було розраховано (у позитивному сенсі) само рішення»¹. Тому не випадково саме така якість процесуальних документів останнім часом привертає значну увагу не лише Верховного Суду України, який притаманними йому засобами намагається спонукати дізнавачів, слідчих, прокурорів та суддів до належного рівня їх правозастосовчої діяльності, але й Європейського суду з прав людини, рішення якого мають для України безпосереднє значення. Цікавою є статистика, що свідчить про тенденцію різкого збільшення сум відшкодування нашою державою компенсацій матеріальної та моральної шкоди за рішеннями, винесеними Європейським судом проти України. Так, у 2008 р. Україна сплатила 20,5 млн грн компенсацій. Для порівняння: 2007 р. – близько 3 млн 257 тис., 2006 р. – 9 млн 270 тис., 2005 р. – 1 млн 688 тис., 2004 р. – 4 млн 158 тис. Станом на 1 січня 2009 р. Європейський суд розглянув близько 500 справ з України, рішення по яких винесені на користь скаргників. Причому одним із важливих моментів, на які звертав увагу Європейський суд, – це необґрунтованість як судових, так і досудових процесуальних рішень, їх голослівність, непідтвердженість.

Суб'єктами оцінки доброякісності процесуальних рішень органів досудового розслідування та прокурора є відповідні контролюючі чи наглядові органи (орган дізнання, начальник слідчого відділу, прокурор та суд). Звідси результати такої оцінки відображаються у відповідній

¹ Тихомиров, Ю. А. Управленческое решение [Текст] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Наука, 1972. – С. 121, 122.

системі процесуальних рішень цих органів, прийнятих за результатами здійснення ними своїх контрольних чи наглядових повноважень, так само як і в ході наступної діяльності з дослідження обставин справи у суді. Про негативну оцінку судом якості кримінально-процесуальних рішень, що приймаються на досудовому розслідуванні, свідчать перш за все факти винесення виправдувальних вироків, повернення справи на додаткове розслідування, повернення справ прокурору в порядку ст. 249¹ КПК; винесення судом окремих ухвал за фактами порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання та досудового слідства (протягом 2008 р. судами винесено 2,5 тис. окремих ухвал, при цьому 41,7 % від загальної кількості винесених ухвал (постанов) стосуються порушення законності при провадженні дізнання чи досудового слідства).

Про якість проведеного досудового розслідування також свідчить кількість судових доручень, наданих органам досудового розслідування в порядку ст. 315¹ КПК. На наш погляд, сам факт надання судом таких доручень з метою уточнення та перевірки фактичних даних свідчить про неякісне (неповне, однобічне чи суб'єктивно проведене) досудове розслідування та в реальній практичній діяльності використовується для усунення прогалин у дослідженні обставин справи. Тобто це фактично є можливістю для сторони обвинувачення, уникаючи відповідальності за неякісно проведене досудове розслідування, усунути недоліки у підготовці обвинувачення, вдосконалити «обвинувальну базу».

Інформаційними індикаторами негативної оцінки діяльності конкретних органів кримінального переслідування є також дані щодо кількості кримінальних справ: закритих прокурором у порядку ст. 229 КПК; по яких прокурором змінено початкове обвинувачення в порядку ч. 2 ст. 231 КПК; випадки: складання прокурором нового обвинувального висновку (ст. 230 КПК); зміни списку осіб, які підлягають виклику до судового засідання прокурором (у порядку ст. 229 КПК); скасування рішень органів досудового розслідування в порядку прокурорського нагляду та судового контролю; відсторонення слідчих від ведення розслідування внаслідок допущених порушень закону.

Як відомо, не всі відхилення процесуальних рішень від вимог, установлених у законі до їх форми та змісту, є приводом та підставою для

їх зміни та скасування. Втім, як показує практика, допущення правозастосувачами певних помилок (як формальних, так і змістових) при складанні процесуальних документів не дозволяє розглядати такі акти як законні й обґрунтовані. А їх наявність у матеріалах кримінальної справи викликає негативну оцінку діяльності органів досудового розслідування та прокурора з боку учасників процесу, формування стійкого негативно-го ставлення до якості діяльності правоохоронних органів узагалі.

Вважаємо, що самостійним інформаційним джерелом для оцінки доброякісності процесуальної діяльності цих органів мають стати результати вивчення матеріалів конкретних кримінальних справ прокурором за спеціально розробленою анкетною під кутом зору якості прийнятих слідчим чи органом дізнання процесуальних рішень на досудовому розслідуванні. На наш погляд, за результатом такого вивчення доречно складати певну довідку. Запровадження такої комплексної оцінки діяльності органів досудового розслідування (не лише з позиції правильності підсумкових рішень проведеного розслідування, але й з урахуванням якісної визначеності всієї сукупності здійснюваних ними процесуальних дій по справах) не тільки забезпечить формування адекватного загального уявлення щодо корисності діяльності як окремого працівника, так і всього органу, але й сприятиме стимулюванню відповідального ставлення правозастосувачів до необхідності повного, всебічного та об'єктивного установлення всіх дійсних обставин справи, а значить, і підвищенню загальної ефективності кримінального судочинства.

4. Вирішення завдання щодо *забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності, і жоден невинний не був покараний*, хоча й тісно пов'язано з установленням об'єктивної істини в результаті повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи, однак має свій зміст. Двоєдність формулювання завдання, що розглядається, диктується сутнісною спрямованістю кримінального судочинства не лише на притягнення винних до кримінальної відповідальності, але й на виправдання невинних. І це не випадково, оскільки для суспільства однаково важливим є як кримінальне переслідування та призначення винному справедливого покарання, так і відмова від кримінального переслідування невинних, звільнення їх від покарання. На жаль, три-

можними є дані статистики щодо кількості осіб, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності. Так, у 2008 р. судами виправдано 36 осіб, з яких 9 утримувалися під вартою. Унаслідок принципової позиції Генеральної прокуратури України на облік поставлено понад 250 осіб із 321, справи стосовно яких закрито слідчими міліцією з реабілітуючих підстав. Переважна більшість цих осіб допитувалась як підозрювані, стосовно них обирався запобіжний захід – підписка про невиїзд, а в подальшому справи закривалися за відсутності складу злочину.

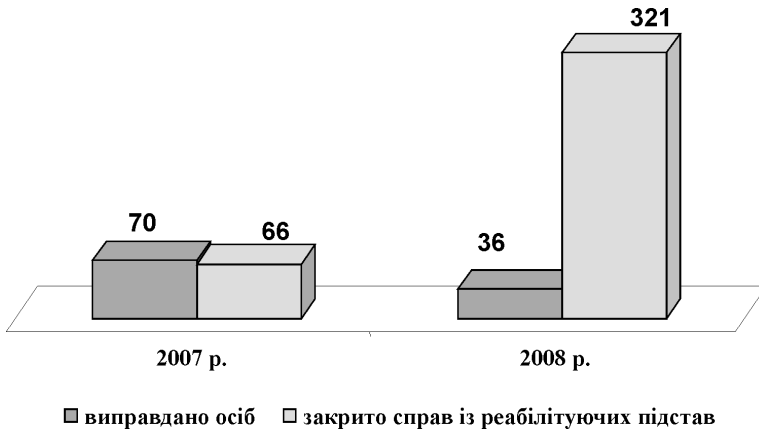

Рис. 2. Дані про незаконне притягнення громадян до кримінальної відповідальності органами внутрішніх справ за 12 місяців 2008 р.

Більше того, суттєвим елементом нової ідеології правозастосувача має стати розуміння того, що публічний інтерес, яким вони керуються у своїй діяльності, в демократичній державі не завжди складається з невідворотності кримінального покарання кожного, хто вчинив злочин. У певних випадках бажаним результатом змагального судочинства є взаємоприйнятний для сторін компроміс за умови відшкодування потерпілому шкоди.

У той же час консервативність правосвідомості сприяє залишенню критеріїв та показників, за якими провадиться оцінка роботи органів досудового розслідування та прокурора. На сьогодні на практиці по-

ширеною є оцінка розслідування кримінальних справ, закритих слідчим на досудовому провадженні чи спрямованих до суду для звільнення осіб від кримінальної відповідальності, як другорядної роботи. Найкращим результатом діяльності органів досудового розслідування визнається направлення справи до суду з обвинувальним висновком, затвердженим прокурором. Разом із тим правильне звільнення осіб від кримінальної відповідальності цілком відповідає призначенню кримінального судочинства, а значить, не має бути принципової різниці між цими двома категоріями розслідуваних кримінальних справ.

Проведений аналіз відповідних відомчих нормативних актів та форм статистичної звітності показав, що й досі існує певний план щодо кількості кримінальних справ, спрямованих органами досудового розслідування до суду за звітний термін. Утім цілком зрозуміло, що за умови індивідуальної специфічності та неповторності кожної кримінальної справи, такий підхід у сфері кримінального судочинства є недоречним та призводить правозастосувачів до однобічності дослідження обставин вчиненого злочину із притаманним обвинувальним ухилом. Априорі негативними показниками діяльності слідчого, які є підставою для притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, визнаються факти винесення виправдувального вироку у справі, яку розслідував слідчий, необґрунтоване притягнення особи до кримінальної відповідальності, скасування запобіжного заходу та інших процесуальних рішень¹.

На практиці фактом необґрунтованого притягнення особи як обвинуваченого визнаються випадки пред'явлення обвинувачення особам, щодо яких у подальшому справа була закрита за реабілітуючими підставами чи винесено виправдувальний вирок. При цьому не враховується законність та обґрунтованість такого рішення слідчого на момент його прийняття, виходячи з існуючої на той момент доказової бази. Такий підхід спонукає слідчого до спрямування до суду справи, по якій особі було пред'явлено обвинувачення, за будь-яких умов. Однак відомо, що факт притягнення особи як обвинуваченого лише розпочинає новий етап досудового розслідування, в ході якого слідчим активно

¹ Див., зокрема, п. 10.3 Положення «Про органи досудового слідства в системі МВС України», затвердженого наказом МВС України від 20 лютого 2006 р. № 160 «Про організацію діяльності органів досудового слідства системи МВС України».

продовжується пошуково-пізнавальна діяльність, спрямована на всебічне та повне встановлення предмета доказування. Цілком зрозуміло, що вказана відомча установка на направлення справи до суду з обвинувальним висновком за будь-яких умов стримує самостійність та неупередженість слідчого щодо оцінки матеріалів справи, не налаштовує його на об'єктивне дослідження. З огляду на це цілком правильною уявляється позиція щодо необхідності внести корегування у відомчі показники ефективності праці слідчих, які дозволять основним показником вважати загальну кількість розслідуваних справ без градації їх на такі, що закриваються та направляються до суду з обвинувальним висновком¹.

На негативну оцінку з боку вищих органів заслуговують і деякі законні та обґрунтовані дії органів досудового розслідування. Так, Генеральний прокурор України О. Медведько у своєму листі від 1 серпня 2008 р. № 09/1-233 «Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню», який був адресований усім підпорядкованим прокурорам, констатує, що сьогодні органи досудового розслідування та прокуратура ще мало зорієнтовані на альтернативне вирішення кримінальних справ, що не становлять великої небезпеки, шляхом застосування відновних процедур. Серед закритих судом внаслідок примирення сторін справ 83,4 % з них були направлені до суду з обвинувальним висновком. При цьому майже в усіх справах при їх судовому розгляді прокурори не заперечували проти закриття справи. Таке становище пояснюється існуючою негативною оцінкою роботи слідчого і прокурора щодо кримінального переслідування у разі обґрунтованого направлення такої справи до суду для звільнення від кримінальної відповідальності та її закриття внаслідок примирення. Критика такого роду законної діяльності висловлюється в рішеннях колегій деяких прокуратур обласного рівня.

У згаданому документі Генеральним прокурором наголошується на необхідності застосування відновного правосуддя на досудовій стадії та зазначається, що покарання не повинно бути єдиною обов'язковою метою діяльності прокурорів у кримінальному провадженні, оскільки

¹ Назаров, А. Д. Влияние следственных ошибок на ошибки суда [Текст] / А. Д. Назаров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 143.

у справах про злочини проти особи, які не являють великої суспільної небезпеки (невеликої тяжкості і необережні злочини середньої тяжкості), важливішим є відшкодування потерпілому шкоди і зміна обвинувачення свого ставлення до злочину на негативне, тобто відновлення порушених злочином суспільних відносин. У листі також підкреслюється, що мають бути виключені негативні оцінки роботи слідчого і прокурора з кримінального переслідування у випадках обґрунтованого направлення такої кримінальної справи до суду для звільнення особи від кримінальної відповідальності і закриття справи за припиненням.

У ракурсі надання правильної оцінки діяльності органів кримінального переслідування важливе методологічне значення має вирішення питання щодо того, чи в будь-якому випадку закриття кримінальної справи судом (у порядку ч. 2 ст. 282 КПК у результаті відмови прокурора від обвинувачення) тягне за собою негативну оцінку ефективності та якості діяльності органів досудового розслідування? Виходячи з існуючої правової регламентації, винесення судом вказаного процесуального рішення є одним із допустимих законом результатів діяльності, а тому не можна розцінювати прийняття такого рішення як надзвичайну подію, що тягне за собою негативні наслідки для слідчого, прокурора, та яку відповідно слід уникати у будь-який спосіб. Ефективність кримінального переслідування не слід оцінювати як низьку в тому разі, коли внаслідок установлення у суді нових обставин, що не могли бути встановлені під час досудового розслідування, прокуророві доводиться приймати рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення. Прийняття прокурором цього рішення за даних обставин, навпаки, свідчить про ефективність його діяльності. Неприяттягнення невинної особи до кримінальної відповідальності є таким же цінним для суспільства, як і притягнення винних до відповідальності. І якщо прокурор проявив ініціативу у вирішенні питання про неприяттягнення невинного до відповідальності, то його діяльність має бути оцінена як ефективна, оскільки суд у разі відмови потерпілого від подальшого підтримання обвинувачення зобов'язаний прийняти рішення про закриття кримінальної справи (ч. 2 ст. 282 КПК).

Отже, критерій оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування, змістом якого є співвідношення мети і фактичного

результату, може бути з однаковою результативністю застосований як у випадку, коли суд, погодившись із висновками прокурора щодо винності особи, ухвалює обвинувальний вирок, так і у разі, коли прокурор на законних підставах відмовився від державного обвинувачення і переслідувана особа визнається невинною. На необхідність прокурора гнучко реагувати на зміни у фактичній базі обвинувачення, що відбулися в ході судового розгляду справи, вказується в міжнародно-правових актах. Так, зокрема п. 14 Керівних принципів, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судові переслідування, прийнятих восьмим Конгресом ООН із попередження злочинності та поведження із правопорушниками (Гавана, Куба, 1990 р.), встановлює, що «...Особи, які здійснюють кримінальне переслідування, не порушують чи не продовжують судові переслідування або роблять все можливе для призупинення судового розгляду в тих випадках, коли безстороннє розслідування вказує на необґрунтованість обвинувачення».

Для спонукання прокурорів до їх належної діяльності необхідним є закріплення відповідних «стандартів» оцінки такої діяльності. Так, зокрема, доцільним уявляється включення до п. 5.7 наказу Генерального прокурора № 5 від 19 вересня 2005 р. «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення» положення, аналогічного зазначеному в п. 1.11 наказу Генерального Прокурора РФ від 17.08.2006 р. № 61 «Про організацію роботи прокурорів у судових стадіях кримінального судочинства», а саме: «вважати порушенням службового обов'язку прокурора його вимогу про винесення обвинувального висновку при відсутності доказів винності підсудного так само, як і необґрунтовану відмову державного обвинувача від обвинувачення».

Викладене зумовлює необхідність виваженого ситуативного підходу до оцінки результативності діяльності органів кримінального переслідування в рамках визначеного завдання з урахуванням не тільки даних формалізованої статистики, але й комплексу якісних показників діяльності органів кримінального переслідування: доброякісність актів обвинувачення органів досудового розслідування (вихідних, проміжних та кінцевих), відповідність вироку суду позиції державного обвинувача щодо обсягу та кваліфікації обвинувачення, мобільність прокурора у реагуванні на зміни в доказовій базі обвинувачення, що відбулися в ході

судового розгляду. Щодо останньої якісної характеристики діяльності прокурора на стадії судового розгляду слід зазначити, що в ході проведеного дослідження матеріалів практики встановлено: нерідко прокурори пасивно реагували та такі зміни. На практиці непоодинокими є випадки відмови обвинуваченого від «визнавальних» показань, даних ним на досудовому розслідуванні, зміни показань потерпілим, свідками обвинувачення на користь підсудного під час судового розгляду справи. По таких справах, як вбачається з відповідних протоколів судового засідання, в судових дебатах прокурори, як правило, просто перелічують докази обвинувачення, зібрані на досудовому слідстві, не надаючи оцінку причинам зазначених змін та сутності нових доказів. У кращому випадку прокурор обмежувався визнанням подібних змін та нових доказів такими, що не відповідають фактичним обставинам справи. По справах, де така діяльність прокурора супроводжувалася ще й поверховим вивченням матеріалів кримінальної справи суддею, результатом судового розгляду ставав незаконний та необґрунтований вирок, скасований судом апеляційної інстанції.

Так, по кримінальній справі, розглянутій місцевим судом, прокурором була подана апеляція, в якій державний обвинувач, не заперечуючи об'єктивність встановлених обставин справи судом першої інстанції, винність та кваліфікацію дій засудженого, просив скасувати вирок як незаконний у частині м'якості призначеного покарання. Через 2 місяці той самий прокурор зайняв кардинально іншу позицію і вніс до апеляції зміни, суть яких полягала в проханні визнати, що «винність П. у відкритому заволодінні чужим майном не знайшла свого підтвердження в судовому засіданні». Виникає запитання, чому прокурор із запізненням прореагував на зміни у сукупності доказів по справі в судовому засіданні, не надав належної оцінки зміненим у ході судового слідства показанням потерпілого та свідка та не скористався належним йому правом – змінити обвинувачення у суді у відповідності до ст. 277 КПК. Той факт, що у вихідній апеляції прокурор взагалі не торкався питання щодо доказування фактичних обставин справи, на наш погляд, свідчить про поверхове ставлення до виконання своїх процесуальних обов'язків.

У межах завдання, що розглядається, не можна залишити без уваги значення факту винесення судом виправдувального вироку для оцінки ефективності проведеного досудового слідства. Звичайно, в рамках конкретної кримінальної справи постановлення судом за результатом

судового розгляду виправдувального вироку логічно свідчить про не-ефективність діяльності органів кримінального переслідування, коли прокурор не зміг довести у суді обґрунтованість порушеного ним державного обвинувачення. У цьому разі рівень ефективності не підвищує навіть значний обсяг діяльності, виконаної органами кримінального переслідування. Якщо ж вдається до більш загальної оцінки феномену винесення виправдувальних вироків у демократичному суспільстві, то з певністю можна стверджувати, що якість проведеного розслідування не завжди є єдиною причиною їх постановлення. Так, у результаті проведеного спеціального дослідження питань постановлення виправдувальних вироків відомий російський процесуаліст І. Л. Петрухін дійшов висновку, що кількість виправдувальних вироків детерміновано дією низки чинників, з яких деякі сприяють їх збільшенню, інші – зменшенню. Автор виділяє велику групу таких чинників, до яких, окрім якості слідства, включає, зокрема, кримінальну політику, коливання якої викликає збільшення або зниження кількості виправдувальних вироків; стандарти доказаності обвинувачення, які вводяться вищими судами шляхом зміни рівня вимогливості до вироків; ідею «професійної солідарності» суддів, прокурорів, слідчих, органів дізнання, начебто таких, що виконують загальне завдання – стримують злочинність (більшість вважає, що вони мають «із розумінням» ставитися до труднощів слідства та не ставитися до нього занадто вимогливо, зокрема, постановляти якомога менше виправдувальних вироків, оскільки кожен такий вирок – велика неприємність для дізнавачів, слідчих, прокурорів); наявність чи відсутність дослідження (застосування дослідження призводить до зменшення кількості виправдувальних вироків); тиск на суд з боку прокуратури, МВС, органів дізнання по окремих кримінальних справах; суспільну думку, що формується правоохоронними органами, ЗМІ, не завжди компетентними та такими, що шукають сенсацій журналістами, та інші обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру¹.

Таке широке соціальне бачення причин поширеності виправдувальних вироків у суспільстві логічно застерігає проти визначення рівня якості досудового розслідування у прямій пропорційній залежності від кількості винесених виправдувальних вироків. Інакше кажучи, збільшення або зменшення кількості постановлених виправдувальних ви-

¹ Петрухін, І. Л. Оправдательный приговор [Текст] / И. Л. Петрухин // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 32.

років за певний проміжок часу у суспільстві не є однозначним показником погіршення або відповідно поліпшення якості діяльності органів досудового розслідування. Викладене ще раз підкреслює необхідність структурного, комплексного підходу до аналізу ефективності діяльності вказаних органів.

4. *Забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу* – одне з найважливіших завдань кримінального процесу. Згідно зі ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Специфіка реалізації суб'єктивних прав осіб у рамках кримінального судочинства полягає в тому, що їх здійснення може відбуватися як у рамках нормального процесу – шляхом самостійного вчинення правоволодарями – учасниками процесу певних дій, що впливають з їх правового статусу, так і шляхом втілення прав у життя за активною допомогою, сприяння (дозволом) суб'єктів кримінального процесу, зокрема, шляхом задоволення клопотань чи за власною ініціативою органу, що веде процес.

Самостійним елементом процесуального статусу учасника процесу є його законні інтереси, які полягають у прагненні суб'єкта до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом¹. І хоча законний інтерес

¹ Так, як справедливо зазначив Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень, хоча системний аналіз свідчить, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у всіх випадках вживання його у законах України у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «право» має один і той же зміст, все ж таки ці поняття не можна отожднювати. Поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається у частині першій статті 4 Цивільного процесуального кодексу та інших законах України, у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «право» (інтерес у вузькому розумінні цього слова), означає правовий феномен, який: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загально-визнаним принципам права; д) означає прагнення (неюрідичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним. (Див.: Рішення Конституційного Суду України № 18-рп від 1 грудня 2004 р. (у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес)).

суб'єкта займає другорядне місце в механізмі правового регулювання порівняно із правами та свободами, але саме ця категорія є важливим інструментом забезпечення тих об'єктивних потреб особи, що залишилися поза межами правового регулювання та не трансформувалися у низку відповідних суб'єктивних прав, закріплених у законі. Так, у якості законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, зокрема, слід розглядати намагання спростити підозру чи обвинувачення; не бути притягнутим до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, який така особа не вчиняла, тощо. З огляду на об'єктивну статичність права його певну відсталість від потреб суспільних відносин, які ним регулюються, не можна не констатувати те, що в сучасних умовах існує низка інтересів учасників процесу, які потребують необхідної правової гарантованості та конкретизації у відповідних суб'єктивних правах з відповідно кореспондуючими ним обов'язками органів щодо їх забезпечення. Особливо це стосується такої процесуальної фігури, як потерпілий, інтереси якого довго залишалися поза межами правового регулювання. У ракурсі існуючої тенденції розширення його процесуальних прав звернемо увагу на те, що в розвинутому демократичному суспільстві йому має бути забезпечено повну реалізацію його законних інтересів, зокрема, які стосуються: компенсації шкоди, завданої злочином, як з боку обвинуваченого, так і з боку держави; отримання інформації про хід кримінального провадження, його участі у процесі прийняття процесуальних рішень; забезпечення кваліфікованою правовою допомогою; забезпечення особистої безпеки та захисту від втручання в його приватне життя тощо. З цією метою потерпілий має стати активним учасником кримінального процесу, процесуальний статус якого має включати необхідну та достатню сукупність процесуальних прав, що забезпечуватимуть його доступ до правосуддя та ефективну реалізацію його законних інтересів. Проте за чинним КПК потерпілий позбавлений можливості: отримати повну і необхідну інформацію про хід та результати дослідного провадження, брати активну участь у процесі призначення та проведення експертизи; брати участь у слідчих діях, які проводяться за його клопотанням; бути учасником судово-контрольної діяльності на досудових стадіях

кримінального процесу; бути належним чином обізнаним щодо суті та процесуальних наслідків застосування скороченого порядку судового розгляду кримінальної справи.

У зв'язку з відсутністю гарантованості реалізації законних інтересів (у порівнянні із суб'єктивними правами учасників правовідносин, яким кореспондують відповідні обов'язки посадових осіб щодо забезпечення реалізації таких прав) процес втілення останніх у реальну дійсність ініціюється виключно самим суб'єктом та передбачає певні активні дії суб'єкта щодо доведення до відома посадових осіб своїх прагнень та одночасного обґрунтування правомірності та законності своїх вимог, що висуваються ним відповідно до його інтересів. У кримінальному судочинстві механізм реалізації законних інтересів передбачає подання зацікавленими особами відповідних клопотань чи скарг на дії чи рішення посадових осіб (у разі якщо зацікавлена особа вважає, що останніми прямо порушені його законні інтереси) та подальше можливе їх задоволення у разі визнання законності та правомірності вимог, що висуваються у таких зверненнях.

У силу викладеного обов'язок суб'єктів кримінального процесу щодо забезпечення суб'єктивних прав та законних інтересів можна розглядати в двох напрямках: 1) як здійснення посадовими особами провадження по кримінальній справі у суворій відповідності до закону (забезпечення режиму законності) та як гарантія забезпечення реалізації прав осіб у сфері кримінального процесу; 2) як обов'язок посадових осіб та органів, що ведуть процес, вчинити спеціальні процесуальні дії, спрямовані на сприяння учасникам процесу у реалізації належних їм прав чи задоволенні їх законних інтересів, якщо ці права та інтереси можуть бути реалізовані лише за умови вчинення посадовими особами певних зустрічних дій. Інакше кажучи, мова йде про надання особі всього необхідного для реалізації нею своїх прав та законних інтересів, зокрема, задоволення клопотань учасників процесу, надання учасникам процесу в установлених законом випадках необхідних матеріалів кримінальної справи для ознайомлення, дозволу зняття з них копій тощо). Щодо визначених напрямків стисло відзначимо таке.

Процесуальна форма створює оптимальні можливості для вирішення завдань кримінального судочинства. Її дотримання є неодмінною умовою доброякісності провадження конкретних процесуальних дій та прийнятих рішень. Дотримання режиму законності у сфері кримінального судочинства, з одного боку, створює належні умови для реалізації процесуальних гарантій прав осіб, які діють у силу закону, навіть при відсутності волевиявлення зацікавлених осіб (наприклад, дотримання принципу презумпції невинуватості, який перекладає тягар доказування на обвинувача та зобов'язує тлумачити всі сумніви на користь обвинуваченого; правило щодо недопустимості доказів, отриманих із порушенням закону тощо), з другого, забезпечує безконфліктну ситуативну реалізацію особою, втягнутою у сферу кримінального судочинства, належних їй прав у рамках закону. Наприклад, своєчасне порушення кримінальної справи є елементом забезпечення права потерпілого на доступ до правосуддя.

У ракурсі дотримання загального режиму законності при провадженні по кримінальній справі про належний рівень діяльності органів кримінального переслідування із забезпечення прав підозрюваного та обвинуваченого на захист свідчать факти про: забезпечення підозрюваного, обвинуваченого допомогою захисника в усіх передбачених у законі випадках, зокрема у випадках обов'язкової участі захисника; пред'явлення обвинувачення у присутності захисника; пред'явлення обвинувачення і матеріалів розслідування для ознайомлення; з'ясування стану фізичного та психічного здоров'я обвинуваченого; забезпечення права користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, і допомогою перекладача (переклад обвинуваченому, який не володіє мовою судочинства, всіх основних процесуальних документів на його рідну мову; наявність на кожному листі протоколу допиту такої особи підпису перекладача); врахування позиції підозрюваного, обвинуваченого при визначенні меж дослідження обставин кримінальної справи (чи з'ясовано та перевірено в обвинуваченого його алібі; які докази на його підтвердження він може надати; допит особи, у повному обсязі пред'явленого обвинувачення); відсутність випадків суттєвого порушення права на захист (зокрема, допущення участі у справі одного захисника для захисту двох обвинувачених, між показаннями яких

є суттєві протиріччя; необґрунтованої заміни захисників, допущених до справи, тощо)¹.

Оскільки в ході провадження по справі можуть виникати різні питання, пов'язані з обстоюванням та захистом як *законних прав* учасників процесу, вказаних прямо у тексті закону, так і їх *законних інтересів*, які часто виходять за межі визначених у законі їх суб'єктивних прав, цілком логічно стверджувати про існування особливого виду практичної діяльності суб'єктів кримінального процесу як певної сукупності здійснюваних ними процесуальних дій та прийнятих ними процесуальних рішень, що мають своєю безпосередньою метою забезпечення реалізації всього різноманіття таких прав та інтересів конкретних учасників процесу. Багатогранність прав учасників процесу, забезпечення яких у силу принципу публічності входить до обов'язку компетентних осіб, зумовлює наявність у структурі їх діяльності низки так званих «непостійних» або «факультативних» ситуативних елементів чи напрямків їх діяльності, що пояснюється індивідуальністю та специфічністю кожної кримінальної справи. До таких, зокрема, слід віднести забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (ст. 52¹ КПК); застосування заходів щодо піклування про неповнолітніх дітей заарештованого та заходів по охороні його майна (статті 159, 160 КПК) тощо. Як правило, вчинення таких дій у силу принципу публічності є обов'язком суб'єктів кримінального процесу і здійснюється за ініціативою органу, що веде процес. Іноді такі дії, спрямовані

¹ Тут слід зазначити, що специфічна спрямованість діяльності органів кримінального переслідування із забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального процесу визначається характером їх правового статусу. Загальним обов'язком органів кримінального переслідування щодо учасників процесу (як тих, хто потрапляє у сферу кримінального судочинства для відновлення своїх прав та законних інтересів або прав та законних інтересів особи, яку вони представляють, у випадку їх порушення вчиненням злочином (потерпілі, цивільні позивачі їх представники), так і тих, хто втягується до орбіти кримінального судочинства в силу їх причетності до вчинення злочину (підозрюваний, обвинувачений)) є забезпечення належних таким особам прав та законних інтересів. Стосовно групи учасників, які втягуються до орбіти кримінального судочинства в силу їх причетності до вчинення злочину (підозрюваний, обвинувачений), відповідний обов'язок посадових осіб та органів, що ведуть процес, зводиться до забезпечення їх права на захист, яке по суті є основою всіх процесуальних прав, що надаються особі для відстоювання своїх інтересів (Строгович, М. С. *Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности* [Текст] / М. С. Строгович ; под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1984. – С. 17).

на забезпечення реалізації прав та законних інтересів учасників процесу, вчинюються за клопотанням зацікавлених осіб.

Одним з основних засобів обстоювання та захисту учасниками процесу своїх прав та законних інтересів є заявлення ними різних клопотань. З урахуванням того, що законні інтереси учасників можуть бути багатовекторними, такими ж різноплановими можуть бути й заявлені ними клопотання. Не можна наперед передбачити їх зміст та кількість, що є суто специфічним по кожній кримінальній справі. З огляду на багатоаспектне значення клопотань учасників процесу в механізмі забезпечення загальної ефективності кримінального судочинства (засіб виявлення та попередження недоліків у слідчо-прокурорської діяльності; привід до відновлення порушених прав та законних інтересів учасників процесу; одна з форм безпосередньої участі громадян у зміцненні законності і дотриманні процесуальної форми) рівень якості їх вирішення має стати одним з основних показників критерію, що розглядається. Доброякісність вирішення клопотань учасників процесу передбачає їх розв'язання особою, що веде процес, без затримань, у строк, передбачений у законі, відсутність випадків необґрунтованого їх незадоволення. Індикаторами неналежної якості їх вирішення є: наявність по справі невіршених клопотань; необґрунтовані відмови; задоволення аналогічних клопотань, заявлених учасниками в ході подальшого провадження по справі.

Дієвим засобом захисту прав та законних інтересів учасників процесу є оскарження дій та рішень посадових осіб, що ведуть процес, у передбаченому законом порядку. Виходячи з цього якість розв'язання заявлених скарг (прийняття у строк без невиправданих затримань за результатом розгляду адекватного, законного та обґрунтованого рішення) є одним із суттєвих складових загальної якості діяльності органів кримінального переслідування із забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу. В цьому аспекті певного вдосконалення потребують форми статистичної звітності, в яких одним із важливих показників роботи органів є інформація про обсяг скарг осіб стосовно порушення їх прав під час досудового розслідування у співвідношенні з результатами розгляду таких скарг вищими органами. Зокрема, з точки зору ліквідації латентності скарг на кримінально-процесуальні дії та рішення міліції як органу дізнання на підтримку заслуговує запро-

понований у літературі захід організаційно-правового характеру щодо запровадження в органах внутрішніх справ окремої реєстрації скарг на процесуальні дії і рішення міліції саме як органу дізнання (в силу поліфункціональності цього органу), що надасть змогу реально оцінювати скарги з процесуальних питань, зосереджувати увагу на негативних моментах у роботі цього органу досудового розслідування, своєчасно їх виявляти та усувати. Мотивовані ж рішення органу дізнання за результатами перевірки, проведеної за скаргою, мають долучатися до кримінальної справи чи матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи¹.

Отже, викладене ще раз підтверджує практичну доцільність виділення окремого напрямку в оцінці ефективності діяльності органів кримінального переслідування з позиції *ступеня забезпечення прав та законних інтересів його учасників*. Спираючись на наведене, виникає практична та теоретична необхідність оцінки якості відправлення правосуддя не лише з позиції ступеня досягнення необхідного результату у вигляді законного, обґрунтованого та справедливого кінцевого рішення по справі, але й із позиції рівня забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу. Ця обставина зумовлює необхідність виділення рівня забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу в якості самостійного якісного показника ефективності як провадження по справі взагалі, так й ефективності провадження на певному його етапі.

5. Наступне завдання органів досудового розслідування та прокурора полягає у *виявленні та усуненні причин та умов, що сприяли вчиненню злочину* (статті 23, 231 КПК). Таке завдання є загальним для всього кримінального процесу, оскільки вирішується як на досудовому розслідуванні, так і в суді. Діяльність правоохоронних органів з усу-

¹ Федотова, Г. В. Оскарження дій та рішень міліції як органу дізнання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. В. Федотова. – К., 2008. – С. 12. Спеціальним дослідженням, проведеним авторами, констатовано, що через неузгодженість окремих положень відомчих нормативно-правових актів і невідповідність їх нормам КПК України, а також поліфункціональність міліції, яка водночас діє як орган кримінально-процесуальної, адміністративної та оперативно-розшукової компетенції, чимало скарг на кримінально-процесуальні дії та рішення і результати їх розгляду не долучаються до матеріалів кримінальних справ, а зберігаються в інших номенклатурних справах органів внутрішніх справ. Таким чином, важливі документи дізнання можуть приховуватися від належної оцінки діяльності органів досудового слідства, прокуратури та суду.

нення причин та умов, що сприяють злочинності та корупції, визнана свого часу колишнім Президентом України одним із пріоритетних напрямків державної діяльності¹.

З'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, тісно пов'язано із розслідуванням злочину та проводиться одночасно із доказуванням обставин, що складають предмет доказування (ст. 64 КПК). У той же час встановлення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, складає окремих напрямком у доказуванні, що зумовлено індивідуальною визначеністю понять «причини» й «умови». Підсумовує діяльність слідчого із з'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, винесення відповідного подання про їх усунення. Цей процесуальний документ має бути законним, належним чином обґрунтованим, своєчасним та результативним. *Обґрунтування* процесуального рішення слідчого про усунення обставини, що сприяли вчиненню злочину, складають фактичні дані, які всебічно та повно встановлюють причини й умови, що сприяли вчиненню злочину.

Результативність подань залежить від низки чинників, а саме: по-перше, від якості самого подання, зокрема його законності, обґрунтованості, вмотивованості та своєчасності; по-друге, від непроцесуальної діяльності посадових осіб – адресатів подань; по-третє, від якості контролю за виконанням подань з викладеного зрозуміло, що від органів кримінального переслідування залежать лише перший та третій аспекти.

Практика свідчить, що ефективність подань слідчого щодо виявлення та усунення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, здебільшого залежить від викладення в такому процесуальному документі конкретних заходів їх усунення, які є основним засобом запобігання злочинам. Такі заходи мають відповідати вимогам, що до них ставляться. Оскільки ж кримінально-процесуальний закон не містить таких вимог, то слідчий при розробці комплексу заходів щодо усунення виявлених негативних обставин, які сприяли вчиненню злочину, має

¹ Див.: Указ Президента України від 9 лютого 2004 р. № 175/2004 «Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції». На необхідність підвищення рівня всієї профілактичної роботи в правоохоронних органах і доведення її до нових вимог свого часу зазначено у постанові «Про комплексну програму профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» від 20 грудня 2006 р. Кабінету Міністрів України № 1767 та проекті Закону України «Про профілактику злочинів» від 12 травня 1998 р.

керуватися положеннями сучасної кримінології. Для того щоб такі заходи були дієвими та ефективними, вони мають бути законними, обґрунтованими, економічно доцільними, реальними, радикальними та конкретними¹. Як показав аналіз вивчених кримінальних справ, практика йде саме таким шляхом. Проте все ж таки нерідко слідчі у своїх поданнях обмежуються загальною вказівкою на необхідність усунення виявлених обставин, що сприяли вчиненню злочину, не рекомендують конкретні заходи для їх усунення (27 % від загальної кількості вивчених подань).

Щодо своєчасності винесення подання слід зазначити таке. Закон, встановлюючи обов'язок органу дізнання, слідчого та прокурора виявити причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та вжити заходів щодо їх усунення, не встановлює, в який момент провадження по справі ці заходи мають бути вжиті. Разом із тим правильне установлення моменту застосування таких заходів має велике значення для своєчасного запобігання злочинів, а значить, і для ефективності відповідної профілактичної діяльності слідчого. В літературі з цього питання висловлені різні, іноді досить протилежні думки. Видається правильною позиція, згідно з якою заходи, спрямовані на усунення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, можна застосовувати лише тоді, коли обставини, з приводу яких вони вживаються, встановлені достовірно. Оскільки ж, як показує практика, достовірне встановлення причини й умови можливо на різних етапах досудового розслідування (що частіше зумовлено характером злочину, обставинами кримінальної справи), постільки слідчий у разі їх вірогідного установлення зобов'язаний негайно, не дочекаючись закінчення досудового розслідування, прийняти заходи щодо їх усунення шляхом внесення відповідного подання. З огляду на це правильною та такою, що відповідає вимогам закону щодо запобігання вчиненню нових злочинів, слід визнати практику внесення слідчими подань з метою усунення лише певної частини обставин, що сприяли вчиненню злочину, в разі вірогідного установлення саме цих обставин².

¹ Докладніше про заходи усунення виявлених обставин, що сприяли вчиненню злочину, див.: Зеленецький, В. С. Предупреждение преступлений следователем [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1975. – С. 116–136.

² Там само. – С. 84–86.

Оскільки сукупність обставин, що сприяли вчиненню злочину, які викладаються у відповідному поданні слідчого чи прокурора, суттєво зачіпають права та законні інтереси обвинуваченого (не викликає сумніву, що для нього небайдуже, яку характеристику отримали його погляди, навик, традиції та інші чинники, що входять до структури обставин, які сприяли вчиненню злочину), а іноді й потерпілого (зокрема, у випадках, коли слідчий у поданні реагує на незаконні дії самого потерпілого), цивільного позивача чи відповідача, є цілком очевидною необхідність ознайомлення учасників процесу з цим процесуальним документом у рамках загальної процедури ознайомлення з матеріалами завершеного провадження у кримінальній справі. Отже, подання може бути винесено в будь-який момент провадження по справі, проте не пізніше закінчення досудового розслідування та до пред'явлення обвинуваченому й іншим учасникам процесу матеріалів кримінальної справи для ознайомлення. Такий підхід є правильним не лише з позиції забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу, але й з точки зору загальної ефективності кримінально-процесуальної діяльності. Запізніле складання слідчим подання після закінчення досудового розслідування ускладнить контроль за якістю профілактичної діяльності слідчого, а значить, може призвести до подальшого дублювання профілактичної діяльності слідчого прокурором чи судом.

Належний контроль з виконанням подання – складовий елемент ефективності профілактичної діяльності. Показником результативності профілактичної діяльності слідчого є фактичне вжиття зазначених у поданні заходів діяльності. Нас цікавить питання, в якому обов'язі контроль за виконанням стосується компетенції слідчого, а значить, наскільки реальне виконання його вказівок є показником ефективності його діяльності. Надмірне розширення контрольної діяльності слідчого за реалізацією внесеного ним подання може негативно вплинути на якість виконання ним свого основного завдання щодо швидкого та повного розслідування кримінальної справи, що знаходиться у нього в провадженні. Тому цілком правильним уявляється таке вирішення в процесуальній літературі питання щодо меж контролю слідчого за реалізацією внесеного ним подання: «...Контроль слідчих... відповідно до їх компетенції завершується із отриманням повідомлення про те, що

їх подання розглянуто та задоволено»¹. Як показує практика, не всі адресати – посадові особи, керівники підприємств, установ та організацій, яким надсилаються подання, вчасно та адекватно реагують на них. Більшість подань слідчих містить тривалі профілактичні рекомендації, корисність та ефективність яких простежується лише через певний, іноді значний проміжок часу.

З огляду на це контроль слідчого за реалізацією внесеного ним подання має завершуватися після закінчення провадження по справі. Надалі такий контроль має здійснювати прокурор із використанням засобів реагування, властивих прокурорському нагляду. Правовою підставою для початку здійснення такого контролю є порушення встановленого законом строку для відповіді на подання слідчого.

Виходячи з цього важливим джерелом інформації для надання адекватної оцінки профілактичної діяльності слідчого є узагальнення практики реагування на подання слідчих відповідними органами, установами та громадськими організаціями і вжиття заходів щодо усунення виявлених недоліків. Такі узагальнення проводяться один-два рази на рік. Інформація, що міститься в таких узагальненнях, є однаково важливою як для оцінки роботи слідчих, так і для самих слідчих в аспекті самоперевірки та виявлення корисності чи, навпаки, неефективності пропозицій, сформульованих ними у своїх поданнях.

Підвищенню ефективності усунення причин й умов, що сприяли злочину, сприятиме уніфікація організації обліку подань, внесених слідчими. На сьогодні найпоширенішою формою обліку внесених подань є ведення в органах прокуратури спеціальних журналів, у яких відображаються відомості про організації, до яких надіслано подання, дати їх надіслання тощо. Проте в літературі більш ефективною визнана інша форма обліку подань, відповідно до якої слідчий на кожне внесені ним подання заводить контрольну картку². Останню разом із копією подання необхідно спрямувати прокурору для здійснення ним контролю за реалізацією подання. Цим забезпечується координація діяльності слідчого із загальнонаглядовою роботою прокурора щодо запобігання

¹ Прокурорский надзор за расследованием преступлений органами охраны общественного порядка [Текст] / А. И. Жуков, В. К. Звирбуль, В. И. Рогинский, Т. И. Шипович ; под ред., с предисл. : Н. В. Жогин. – М., 1968. – С. 126.

² Див. докладніше: Зеленецкий, В. С. Предупреждение преступлений следователем [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1975. – С. 154–155.

злочинам. Позитивно оцінюючи цю форму, вважаємо за доцільне ввести єдину форму контрольних карток в усіх слідчих апаратах. Застосування єдиної форми контрольних карток полегшить узагальнення та вивчення слідчої практики щодо профілактики злочинів, дозволить як правильно організувати контроль за реалізацією подань, так і надавати адекватну та повну оцінку ефективності діяльності органів кримінального переслідування в цьому напрямку¹.

Належне виконання органами досудового розслідування покладеного на них завдання щодо виявлення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, та їх усунення виключають необхідність подальшого винесення судом окремої ухвали з цього питання. Втім при оцінці профілактичної діяльності слідчого з відомим ступенем умовності слід враховувати такий показник, як кількість окремих судових ухвал щодо причин та умов, що сприяли вчиненню злочину. Це пояснюється тим, що винесення судом таких рішень може обумовлюватися не лише недоброякісністю попередньої профілактичної діяльності слідчого щодо своєчасного внесення ним подання, повного та всебічного встановлення в поданні причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, але й неналежною непроцесуальною діяльністю посадових осіб – адресатів подань слідчих (фактичне незастосування ними необхідних заходів щодо усунення негативних обставин, на які вказано в поданні). Більше того, в ході судового дослідження можуть бути встановлені нові обставини, що за певних причин не були відомі на досудовому розслідуванні, проте безпосередньо стосуються причин й умов, що сприяли вчиненню злочину. Винесена за таких обставин окрема ухвала буде доповнювати попереднє подання слідчого. При цьому при винесенні такої ухвали суду не має потреби реагувати на всю групу обставин, що сприяли вчиненню злочину, – виносити узагальнюючий процесуальний акт. Достатньо звернути увагу на нові обставини, які за висновком суду є причинами й умовами вчинення злочину, та вказати на конкретні заходи щодо їх усунення.

¹ Дані статистики свідчать про необхідність посилення контролю за реалізацією подань слідчих. Так, зокрема, за даними МВС України за 2006 р. з 164 607 подань слідчих відповіді не надійшли на 11 312, тобто 9 % внесених подань залишились без реагування. Див.: Злочинність в Україні [Текст] : зб. ст. / Держкомстат України. – К., 2006. – С. 10.

З викладеного вбачається, що оцінка ефективності профілактичної діяльності слідчого має комплексний (якісно-кількісний) характер і не може базуватися лише на статистичних даних щодо співвідношення кількості кримінальних справ, розслідуваних слідчим, по яких внесено подання, до загальної кількості розслідуваних злочинів. Такі дані є зазвичай корисними для оцінки діяльності слідчих. Проте вони лише свідчать про ступінь активності слідчого, залишаючи поза увагою якісну характеристику внесених подань, що є основою їх результативності. З огляду на це необхідним уявляється використання якісних показників виконання органами досудового розслідування завдання щодо виявлення та усунення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину. Цими показниками мають бути принаймні такі: повнота та всебічність встановлення слідчими обставин, що сприяли вчиненню злочину, своєчасність внесення слідчим подання, адекватність заходів, запропонованих слідчим у поданні.

6. *Забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, і виконання вироку в частині конфіскації майна є наступним завданням органів кримінального переслідування.* В умовах створення в Україні правової держави особливо актуалізуються питання щодо створення реальних механізмів охорони і захисту права власності, гарантованого кожному громадянину Конституцією України (ст. 41). Злочин завжди завдає шкоду (перш за все майнову, фізичну, моральну) конкретній особі, її близьким родичам, підприємствам, установам, організаціям та суспільству взагалі.

Відшкодування збитків, завданих злочином, є одним із дієвих засобів відновлення порушених злочином соціальних прав та законних інтересів осіб, потерпілих від злочину. Саме тому реальний стан забезпечення відшкодування збитків потерпілим у країні є одним з основних критеріїв суспільної свідомості щодо соціальної справедливості. Проте в Україні гострою та соціально значущою залишається проблема відшкодування потерпілим майнової, моральної та фізичної шкоди, якої вони зазнали внаслідок вчинення злочину. Так, у 2008 р. збитки, установлені у кримінальних справах, зросли з 391 млн 833 тис. грн до 734 млн 211 тис. грн, або на 87,4 %; на стадії досудового слідства завдяки органам прокуратури відшкодовано 540 млн 180 тис. грн, що у 2,7 разу більше порівняно з 2007 р. Потерпілі розраховують на ефективні дії

держави щодо забезпечення їх прав. Разом із тим у деяких випадках слідчі не вживають усіх можливих заходів з метою відшкодування завданих збитків. Частка відшкодованих збитків становить менше 50 %¹.

І хоча відшкодування матеріальних збитків та інших шкідливих наслідків, завданих злочином, є загальним правовим обов'язком усіх суб'єктів кримінального процесу, реальність та повнота такого відшкодування здебільшого залежить від ефективності та своєчасності діяльності органів дізнання і слідства щодо забезпечення майнових прав потерпілого та цивільного відповідача ще на досудових стадіях процесу. Діяльність правоохоронних органів у визначеному напрямку умовно поділяється на два блоки. Перший з них – це комплекс дій, спрямованих на адекватне встановлення характеру та розміру шкоди, завданої злочином, а саме: визначення характеру й обсягу завданих злочином збитків, упущеної вигоди; визнання відповідної особи потерпілою та з'ясування у неї, чи була завдана моральна шкода; роз'яснення їй права на цивільний позов; визначення розміру відшкодування конкретній фізичній чи юридичній особі. Другий блок являє собою сукупність дій, спрямованих на забезпечення поновлення прав громадян шляхом повного відшкодування такої шкоди: розшук викрадених у результаті злочинного діяння матеріальних цінностей та повернення їх власнику; визначення кола осіб, які несуть відповідальність за заподіяну шкоду (визнання конкретної особи цивільним позивачем); виявлення можливих джерел відшкодування збитків; опис і накладення арешту на майно та вклади обвинуваченого, підозрюваного чи осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії; життя заходів для збереження виявленого майна. Тільки послідовне та якісне виконання всього комплексу вказаних дій органами досудового розслідування може забезпечити досягнення необхідного результату – повного відшкодування шкоди, завданої злочином. Поетапно зупинимося на певних аспектах вдосконалення діяльності органів кримінального переслідування у зазначеному напрямку.

¹ Доповідна записка заступника Генерального прокурора України В. П. Пшонки про стан прокурорського нагляду за додержанням правоохоронними органами законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства у кримінальних справах про злочини на пріоритетних напрямках економіки, у т. ч. додержання обліково-реєстраційної дисципліни та відшкодування завданих державі збитків.

Як показує аналіз практики, органи досудового розслідування не завжди з'ясовують у повному обсязі суми позовних вимог та обґрунтованість останніх, вид заподіяної шкоди. Деякі слідчі переконують потерпілих не заявляти цивільний позов у ході слідства, а зробити це під час розгляду справи в суді. З урахуванням того, що потерпілі, як правило, не обізнані з положеннями закону і при цьому досить рідко запрошують захисників для участі в судовому процесі, їх права та законні інтереси, особливо в частині відшкодування заподіяної злочином шкоди, у багатьох випадках залишаються зовсім незахищеними. Органи досудового розслідування всупереч вимогам п. 4 ст. 64 та ст. 66 КПК вкрай поверхово досліджують характер і розмір заподіяної злочином моральної шкоди, ступінь моральних і фізичних страждань потерпілого, не з'ясовують, у якій грошовій сумі або матеріальній формі він оцінює пов'язані з цими стражданнями втрати, та інші обставини, що мають значення для вирішення заявленого цивільного позову. Така практика призводить до перекладення органами досудового розслідування обов'язку доказувати характер і розмір моральної шкоди на цивільних позивачів (ними, як правило, є потерпілі) або на суд, що, у свою чергу, тягне постановлення невмотивованих у цій частині рішень.

Далі слід указати на необхідність активізації пошукової діяльності слідчих саме щодо виявлення майна підозрюваного чи обвинуваченого, на яке може бути звернено виконання вироку в частині заявленого цивільного позову, де б воно не знаходилося, або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ст. 51 КПК). У відомчих нормативних актах закріплено обов'язок органів дізнання ще на стадії порушення кримінальної справи при спрямуванні матеріалів перевірки у слідчі підрозділи для прийняття необхідних по них рішень одночасно приєднувати довідку із вказівкою заходів, проведених із метою пошуку вкладів, цінностей та іншого майна, на яке може бути накладено арешт¹. І хоча слідчі наділені законом для цього достатніми повноваженнями (загальні процесуальні заходи забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна полягають у проведенні органом досудового розслідування передбачених у КПК низки слідчих дій (допитів, оглядів, обшуків тощо), як показує практика, вони досить часто невідповідально підходять до виконання своїх обов'язків щодо розшуку майна та

¹ Метод. рек. МВС України № 3126 від 14 черв. 2000 р.

коштів, на які може бути накладений арешт. Так, зокрема, у справі за обвинуваченням К. за ч. 2 ст. 286 КК у порушенні правил безпеки дорожнього руху, внаслідок якого Ф. було заподіяно тяжкі тілесні ушкодження, потерпілий заявив цивільний позов про відшкодування шкоди на суму 25 тис. грн. Слідчий УМВС України в Сумській області виніс постанову про накладення арешту на майно К. і в той же день склав протокол про відсутність майна в обвинуваченого, хоча, як з'ясувалося пізніше, той мав у власності гараж¹.

Серед спеціальних заходів забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна, перелічених у ст. 126 КПК, найбільш дієвим є накладення арешту. Однак практика свідчить про певну інертність органів дізнання та слідства, зобов'язаних за наявності законних підстав застосовувати накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого. В ході вивчення матеріалів кримінальних справ виявлені випадки невирішення клопотань потерпілих, заявлених у ході провадження досудового розслідування, в яких ці учасники звертали увагу слідчих на наявність в обвинуваченого певного майна та клопотали про накладення на нього арешту. По таких справах аналогічні клопотання заявлялися потерпілими в подальшому в ході судового провадження, більшість з них задовольнялися при попередньому розгляді справи судом. Проте необхідність забезпечення вирішення цього завдання ще в досудовому процесі не знімається існуючими повноваженнями суду в частині забезпечення цивільного позову на підставі п. 7 ч. 1 ст. 253 КПК України, оскільки затягування з накладенням арешту на певне майно підозрюваного, обвинуваченого завжди небезпечно внаслідок можливості виключення такого майна із його володіння. Часто в ході слідства підозрювані й обвинувачувані відчужують належне їм майно шляхом укладення фіктивних угод на користь родичів і знайомих. Більшість таких фактів залишається поза увагою органів досудового розслідування і прокурорів, які не виявляють ініціативи щодо визнання в установленому порядку зазначених угод недійсними.

Слідчі також дуже рідко пропонують обвинуваченим добровільно відшкодувати завданий потерпілому збиток або усунути заподіяну йому шкоду, що є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК).

¹ Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 1 (53). – С. 29–30.

І хоча основною причиною неналежного забезпечення права потерпілого на відшкодування заподіяної йому шкоди сьогодні є перш за все відсутність чіткого законодавчого механізму реалізації зазначеного права, певні резерви полягають у вдосконаленні відповідної правозастосовчої діяльності органів досудового розслідування шляхом підвищення вимогливості контрольних та наглядових органів до якості їх діяльності у визначеному напрямку.

З огляду на це цілком правильною уявляється позиція Верховного Суду України щодо необхідності суддів гостро реагувати на виявлені під час судового розгляду факти незабезпечення або несвочасного забезпечення відповідними органами реального відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочинцем, і самим використовувати надані їм законом повноваження з метою такого відшкодування¹. Більше того, слід погодитися з тим, що усунути таку інертність органів дізнання та слідства, зобов'язаних застосовувати накладення арешту на майно за наявності законних підстав, можна шляхом встановлення обов'язку цих органів аргументувати, чому ними своєчасно не використовувались можливості щодо забезпечення вироку в частині цивільного позову².

Головним з основоположних критеріїв оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування має стати рівень результативності діяльності із забезпечення відшкодування шкоди. При цьому суттєвого вдосконалення потребує інструментарій (система показників) оцінки діяльності в цьому аспекті. Так, зокрема, основоположними показниками із виконання цього завдання мають стати: правильність установлення характеру та розміру шкоди, завданої злочинцем (у зіставленні із сумою відшкодування матеріальної шкоди за рішенням суду, що набуло законної сили); визначення кола осіб, які несуть відповідальність за заподіяну шкоду (визнання конкретної особи цивільним позивачем); виявлення всіх можливих джерел відшкодування збитків; своєчасність опису й накладення арешту на майно та вклади обвинуваченого, підозрюваного чи осіб, які несуть за законом матеріальну від-

¹ Пункт 24 згаданої постанови Пленуму Верховного Суду України.

² Тутынин, И. Б. Имущественные права потерпевшего и гражданского истца в уголовном судопроизводстве приносят в жертву законодательным регулированием и правоприменительной деятельностью [Текст] / И. Б. Тутынин // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності : тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (3 квіт. 2009 р.). – К. : Атіка, 2009. – С. 429–434.

повідальність за його дії; суми, добровільно погашені як до порушення справи, так і в процесі слідства, вилучені гроші і цінності для забезпечення відшкодування збитків. Джерелом формування цих показників мають стати дані щодо кількості виявлених прокурором фактів незастосування органами досудового розслідування заходів забезпечення цивільного позову; виявлених судом фактів незастосування органами досудового розслідування та прокурором заходів забезпечення цивільного позову (винесені окремі ухвали з цього приводу, випадки застосування судом таких заходів під час попереднього розгляду кримінальної справи в порядку ст. 255 КПК); результати аналітичного вивчення кримінальних справ в аспекті відповідності характеру та розміру шкоди, встановленої на досудовому розслідуванні, відповідним висновкам, відображеним у підсумковому судовому рішенні.

Враховуючи реально існуючі на практиці недоліки та прогалини в діяльності органів дізнання та слідства при забезпеченні поновлення прав потерпілих та цивільних позивачів, важливе значення для результативного вирішення цього завдання на стадії досудового розслідування має відповідний прокурорський нагляд за додержанням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином з цього приводу уявляється доцільним у наказі Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 р. № 4 «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які провадять дізнання та досудове слідство» серед основних критеріїв оцінки ефективності прокурорського нагляду за додержанням законів у діяльності органів, які провадять дізнання та досудове слідство, в якості окремого напрямку оцінки передбачити забезпечення дотримання вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, а саме правильність визначення характеру та розміру шкоди, завданої злочином, та забезпечення поновлення прав осіб шляхом відшкодування такої шкоди¹.

Зміна критеріїв оцінки ефективності діяльності в такому напрямку може суттєво посилити значення факту компенсації шкоди, завданої злочином, при провадженні по кримінальній справі, що відповідає су-

¹ Мезенцева, І. Нагляд прокурора за дотриманням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином у системі конституційних функцій прокуратури [Текст] / І. Мезенцева, О. Назарук // Вісн. прокуратури. – 2009. – № 9 (99). – С. 24.

часній тенденції кримінального судочинства щодо відновлення прав осіб, постраждалих від злочину, та є суттєвим кроком у напрямку підвищення захисту прав таких осіб.

7. Змістом завдання органів досудового розслідування та прокурора щодо *створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом* є дотримання цими органами процесуальної форми при документуванні процесу розслідування (забезпечення складання процесуальних документів у відповідності до вимог, що ставляться до них законом, дотримання законності при виявленні та фіксації доказової інформації). І хоча зміст цього завдання частково перехрещується зі змістом інших перелічених завдань, що ставляться перед органами досудового розслідування, зокрема, щодо повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи, методологічно важливим є окрема його постановка, що орієнтує правозастосувачів на більш виважений підхід при складанні початкових, проміжних та підсумкових процесуальних документів по справі у суворій відповідності до вимог, що ставляться законом до їх форми та змісту.

Значною мірою це завдання стосується прокурора, який, природно, у стадії порушення державного обвинувачення виконує низку дій, що мають контрольню-підготовчий характер. Основне призначення таких дій – не допустити до суду «слабкі» справи та справи з процесуальними порушеннями, виконати всі необхідні дії для забезпечення своєчасного розгляду справи у суді. Від якості здійснення прокурором своїх контрольню-підготовчих повноважень на кінцевому етапі досудового провадження і залежить ступінь забезпеченості необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом. Досконале вивчення прокурором матеріалів кримінальної справи, направленої йому слідчим, під кутом зору питань, указаних у ст. 228 КПК України, та прийняття за результатом такої перевірки адекватного і вчасного процесуального рішення (із числа тих, що вказані у ст. 229 КПК) забезпечує направлення до суду кримінальної справи такої якості, завдяки якій останнє має максимальну перспективу її судового розгляду без затримань та зволікань, викликаних необхідністю усунення недоліків проведеного досудового розслідування. Затверджуючи обвинувальний висновок, прокурор начебто бере на себе відповідальність за те, щоб справа не містила помилок та були б відсутні перепони для її розгляду по суті.

Джерелом для оцінки якості вказаного виду діяльності прокурора перш за все є результати попереднього розгляду справи у суді. Про допуск прокурором неякісно розслідуваної кримінальної справи до суду сигналізує її повернення прокурору зі стадії попереднього розгляду в порядку ст. 249¹ КПК (у разі встановлення *суттєвих порушень* прокурором вимог статей 228–232 КПК при перевірці ним справи з обвинувальним висновком, прийнятті рішень та направленні справи до суду).

Пленум Верховного Суду України суттєвими визнає такі порушення, допущені прокурором при виконанні ним вимог статей 228–232 КПК: затвердження обвинувального висновку, який складений із суттєвими порушеннями вимог кримінально-процесуального закону або містить недопустиму натуралізацію опису злочину; направлення справи до суду з незатвердженим обвинувальним висновком; направлення справи до суду за наявністю невирішених письмових указівок прокурора органів дізнання або слідчому про проведення додаткового розслідування, крім випадків, коли виконати зазначені у вказівках процесуальні дії неможливо; складання нового обвинувального висновку, який не відповідає вимогам статей 223, 224 КПК; зміна постановою обвинувального висновку з істотною зміною обвинувачення за фактичними обставинами чи із застосуванням статті кримінального закону з більш суворою санкцією без повернення справи слідчому для додаткового розслідування і пред'явлення нового обвинувачення; невирішення скарг учасників процесу на дії слідчого; затвердження обвинувального висновку не тим прокурором, якому надано таке право, тощо. При цьому суттєвими порушеннями при складанні обвинувального висновку, правильність якого повинен перевірити прокурор, слід вважати такі порушення вимог статей 223, 224 КПК, які виключають можливість здійснення обвинуваченим свого захисту і можливість прийняття судом законного рішення у справі з урахуванням такого обвинувального висновку. Зокрема, такі порушення мають місце у випадках, коли в обвинувальному висновку містяться положення, що суперечать одне одному; обвинувачення, викладене в обвинувальному висновку, є неконкретним або не збігається з обвинуваченням, викладеним у постанові про притягнення особи як обвинуваченого; коли обвинувальний висновок містить недопустиму натуралізацію опису злочину, зокрема статевого;

коли обвинувальний висновок не підписаний слідчим; коли в обвинувальному висновку відсутні дані про місце перебування обвинувачених, дані про потерпілого, якщо той установлений по справі; коли в обвинувальному висновку не зазначені докази, що зібрані у справі, і доводи, висунуті кожним з обвинувачених на свій захист, з результатами їх перевірки; коли в обвинувальному висновку немає посилань на аркуші справи; коли до обвинувального висновку не долучені передбачені законом додатки тощо¹. Особливу увагу суддів Верховний Суд України звертає на необхідну повноту обґрунтування обвинувального висновку, яка передбачає наведення в цьому процесуальному рішенні не тільки посилань на джерела доказів, що підтверджують обвинувачення, та доказів, отриманих у результаті перевірки доводів обвинувачених на свій захист, але й наведення короткого їх змісту, оскільки за вимогами ст. 65 КПК доказами у кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи. Такий акцент не випадковий, оскільки, як показує вивчення обвинувальних висновків, винесених по конкретних кримінальних справах, слідчі в описово-мотивувальній частині відповідних актів, як правило, обмежуються наведенням переліку джерел доказів захисту з посиланням на відповідні аркуші справи, в кращому випадку наводячи короткий зміст показань обвинуваченого. Проте викладення та оцінка в обвинувальному висновку як доводів обвинуваченого, наданих ним у свій захист, так і доводів захисника, наведених ним з метою спростування, послаблення чи зменшення обвинувачення, є важливим не лише для сторони захисту (з точки зору предметної підготовки до судового розгляду), але й для самого прокурора, який оцінює обґрунтованість обвинувачення та його судову перспективу. Таке обґрунтування обвинувального висновку надає прокурору можливість цілеспрямовано підійти до вивчення матеріалів кримінальної справи, об'єктивно та всебічно вирішити питання щодо необхідності його затвердження, а значить, і порушення державного обви-

¹ Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 6 від 30 трав. 2008 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

нування, висунути необхідні та достатні контраргументи для судового розгляду, а отже, й більш ефективно здійснювати свою обвинувальну діяльність у суді.

Факт повернення справи прокурору в порядку ст. 249¹ КПК є явно негативним показником його діяльності та свідчить про поверхове вивчення ним матеріалів кримінальної справи при затвердженні обвинувального висновку. З точки зору своєчасності усунення процесуальних помилок, на менш негативну оцінку заслуговують факти використання прокурором наданого йому законом права відкликати із суду кримінальну справу, по якій попередній розгляд ще не відбувся (ст. 232 КПК)¹.

Утім практика свідчить про не завжди якісне здійснення прокурором діяльності при вирішенні питання щодо порушення державного обвинувачення. За статистичними даними Верховного Суду України, в 2008 р. прокурору в порядку ст. 249¹ КПК України повернуто 1,3 тис. справ (2007 р. – 1,4 тис. справ) у зв'язку із суттєвими порушеннями вимог статей 228–232 КПК України. Значно зменшилась кількість кримінальних справ, відкликаних прокурором у порядку ст. 232 КПК України. Зокрема, у зв'язку з незатвердженням чи непідписанням обвинувального висновку, наявністю технічних помилок, що впливають на кваліфікацію злочину, помилковістю визначення підсудності, неправильним застосуванням кримінального закону та з інших підстав до початку попереднього розгляду протягом 2008 р. повернуто прокурору понад 1,8 тис. кримінальних справ (аналогічний період 2007 р. – 2,9 тис. справ).

У напрямку формування у прокурорів більш виваженого підходу до перевірки матеріалів кримінальної справи перед їх спрямуванням до суду зупинимося на деяких аспектах удосконалення системи оцінки їх діяльності.

Слід вказати на те, що необхідною умовою для своєчасного вирішення справи судом є правильне визначення органом досудового розслідування кола осіб, що підлягають виклику до судового засідання. І хоча, на перший погляд, це питання здається технічним, проте саме

¹ Тому в аспекті забезпечення адекватної оцінки ефективності діяльності прокурора уявляється доречним у системі державної статистики виокремлення показників щодо кількості фактів відкликання справи прокурором та повернення її судом у порядку ст. 249¹ КПК.

від якості його вирішення залежить правильність визначення меж доказування у суді. В ході аналізу матеріалів практики виявлена тенденція формування органами досудового розслідування надмірної сукупності обвинувальних доказів по справах, що направляються до суду з обвинувальними висновками. Слідчі нерідко включають до переліку осіб, які підлягають виклику до судового засідання, в якості свідків обвинувачення всіх допитаних ними осіб, у тому числі й тих, чиї показання жодним чином не посилюють доказову силу (полівалентність) обвинувальної сукупності доказів, а іноді й зовсім стосуються обставин, які не входять у предмет доказування по конкретній справі. Такий підхід слідчих пояснюється їх намаганням попередити випадки можливого розпаду доказової бази обвинувачення у суді (у разі зміни учасниками процесу показань під час судового розгляду). Однак це свідчить про формування надмірної сукупності доказів, що тягне за собою певні негативні наслідки з точки зору забезпечення ефективності провадження по справі, а саме: надмірні часові та матеріальні витрати на забезпечення виклику для допиту у суді таких свідків, вимушена відсутність оптимальної часової організації судового процесу тощо. Виходячи з цього негативним показником якості підготовки справи до суду слід вважати випадки зміни судом переліку осіб, що підлягають виклику до судового засідання (ст. 253 КПК). Випадки ж зміни такого переліку прокурором у ході здійснення ним своїх контрольних повноважень при порушенні державного обвинувачення є показником якісного вирішення прокурором завдань цієї стадії процесу.

У законі не вказаний строк, упродовж якого прокурор повинен виправити недоліки, виявлені судом, та повернути справу до суду. Як показав аналіз практики, справи повертались до суду, як правило, упродовж місячного терміну, який у більшості випадків був явно неадекватним сутності тих дій, які необхідно було вчинити прокурору для усунення виявлених судом порушень. Окрім того, це негативно відображається на оперативності усунення виявлених порушень та об'єктивно призводить до затягування провадження по справі, прокурор фактично набуває можливості вживати заходи для збирання нових доказів, проводити слідчі дії. У зв'язку з цим доречним уявляється законодавчо визначити граничний строк, протягом якого прокурор має виправити недоліки та повторно направити справу до суду. Отже, в аспекті надан-

ня оцінки діяльності прокурора важливим показником якості його діяльності в рамках визначеного тут завдання має стати *оперативність усунення виявлених порушень*, про яку свідчать дані щодо реальних строків повторного спрямування справи прокурором до суду після її повернення йому в порядку ст. 249¹ КПК.

Значення дотримання органами досудового розслідування та прокурором процесуальної форми при документуванні процесу розслідування особливо актуалізується в умовах послідовної реалізації принципу змагальності в кримінальному судочинстві, який зумовлює необхідність виключення будь-яких можливостей доопрацювання бази обвинувачення стадії судового розгляду (зокрема, шляхом повернення справи на додаткове розслідування). Всі недоліки обвинувачення, виявлені в суді, автоматично стануть перевагами захисту. Тому цілком логічно, що цей факт має активізувати органи кримінального переслідування на більш виважений підхід при підготовці матеріалів кримінальної справи для суду.

На завершення цього підрозділу слід вказати на те, що запропонована система правових завдань, які постають перед органами досудового розслідування та прокурором, виконує певну програмну функцію щодо їх процесуальної діяльності та найбільш оптимально її організує. Кожне завдання наповнене своїм змістом і визначає окремий напрямок діяльності суб'єктів кримінального процесу. Той факт, що іноді зміст одного завдання частково перехрещується зі змістом інших, аж ніяк не нівелює їх самостійного значення, а лише підкреслює той факт, що всі завдання, що вирішуються в ході діяльності органів кримінального переслідування, тісно пов'язані між собою та у своїй сукупності утворюють цілісну їх систему. Порівняльний аналіз завдань, що ставляться перед органами досудового розслідування та прокурором, свідчить, що більшість із них є загальними для всього кримінального судочинства. На досудовому провадженні вказані органи в ході здійснюваної ними діяльності роблять свій внесок у їх вирішення з урахуванням специфіки своїх повноважень та можливостей. У той же час існують і певні завдання, що визначають напрямки діяльності органів досудового розслідування лише в межах певних стадій процесу (зокрема, виявлення злочинів, створення умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом). Проте викладене не дає можливості поділяти такі за-

вдання на основні та другорядні, оскільки вирішення тих та інших здійснюється у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Процес вирішення одних завдань створює необхідні передумови для вирішення інших завдань, і лише у своїй єдності вони забезпечують ефективність усієї діяльності органів кримінального переслідування у сфері боротьби із злочинністю.

Адекватне усвідомлення сутності та змісту кожного з поставлених завдань є важливим не лише для самих правозастосувачів під час здійснюваної ними діяльності, але й має певне методологічне значення для контролюючих та наглядових органів. Оскільки структура (взаємопов'язані напрямки) діяльності органів досудового розслідування та прокурора детермінована сукупністю поставлених перед ними правових завдань, постільки кількість та найменування часткових критеріїв результативності такої діяльності є похідними від кількості та найменування відповідних завдань, а конкретні показники в межах таких критеріїв оцінки мають формулюватися виходячи із відповідного правового змісту того чи іншого завдання. Отже, для контролюючих та наглядових органів – це незамінний інструмент для надання адекватної оцінки ефективності діяльності підконтрольних чи піднаглядових органів.

3.2. Структурно-функціональний підхід до оцінки ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора

Для надання адекватної оцінки результативності, а значить, і соціальної корисності діяльності органів досудового розслідування та прокурора, вимір її ефективності, з позиції певної системи критеріїв, має здійснюватися поетапно. Як уже зазначалося, оцінка (як внутрішня, так і зовнішня) діяльності із кримінального переслідування є безперервним процесом, оскільки ця оцінка має проміжні цілі та результати. Так, наприклад, оцінка кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, може бути надана прокурором під час вирішення ним питання про затвердження обвинувального висновку; суддя оцінює діяльність слідчого і прокурора під час вирішення питання про призначення справи до судового розгляду.

Необхідність поетапної оцінки зумовлена тим, що процесуальна діяльність органів кримінального переслідування (тобто об'єкт оцінки, як і будь-яка інша соціальна діяльність) не є одноактною, а розвивається у просторово-часових межах та являє собою «специфічний набір дій та послідовне їх здійснення»¹. У той же час діяльність усіх органів, що здійснюють провадження по кримінальній справі, перебігає в рамках одного, відомим чином структурованого досудового кримінального процесу, а тому й розчиняється у функціонально-часовій послідовності його структурних елементів² – процесуальних стадіях, їх етапах; процесуальних діяч; елементарних процесуальних актах; квантах процесуальної дії. Звідси, з точки зору прослідкування часової динаміки кримінально-процесуальної діяльності, такі структурні елементи будуть не чим іншим, як складовими елементами її ефективності. При цьому вимір ефективності процесу в цілому повинен здійснюватися *послідовно-поступово* від кванта процесуальної дії до елементарного процесуального акту, далі – до етапу, конкретних стадій і, наприкінці, до кримінального процесу в цілому³. Інакше кажучи, послідовність здійснення дій у кримінальному судочинстві має одне з вирішальних значень, оскільки лише таке їх вчинення органами досудового розслідування та судом у ході провадження по конкретній кримінальній справі є необхідною умовою доброякісності та закономірної результативності всього процесу їх діяльності. Невиконання (чи неналежне виконання) тієї чи іншої елементарної процесуальної дії чи порушення встановленого в законі порядку їх вчинення свідчить про недоброякісність таких дій, а значить, знижує ефективність провадження на певному етапі, стадії, включаючи результативність усього провадження по конкретній справі.

З урахуванням специфіки структурної побудови досудового провадження слід виділити такі етапи (підетапи) забезпечення ефектив-

¹ Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – С. 107.

² Лобойко, Л. М. Стадії кримінального процесу [Текст] : навч. посіб. / Л. М. Лобойко. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – С. 17.

³ Зеленецкий, В. С. О структурно-функциональном подходе к определению эффективности решения задач в уголовном процессе Украины [Текст] / В. С. Зеленецкий // Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності : зб. наук. пр. – Х., 1999. – С. 95–99; Він же. Структурные элементы советского уголовного процесса // Актуальные проблемы государства и права в современный период : сб. науч. тр. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1981. – С. 232–233.

ності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування.

I. Дослідчий процес

Етапи:

- 1) прийняття заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини;
- 2) реєстрація прийнятих джерел інформації про злочини;
- 3) перевірка заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини;
- 4) вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини.

II. Досудове розслідування

Етапи:

1) провадження після порушення справи невідкладних та інших слідчих дій для з'ясування події злочину та участі в ній конкретної особи;

2) виконання процесуальних дій, пов'язаних із притягненням особи як обвинуваченого, її допитом, застосуванням до неї запобіжних заходів та інших заходів процесуального примусу (відсторонення обвинуваченого від посади тощо);

3) збирання та перевірка всіх інших необхідних доказів, які підтверджують або спростовують обвинувачення, обтяжують чи пом'якшують кримінальну відповідальність обвинуваченого;

4) виконання процесуальних дій, пов'язаних із закінченням розслідування, зі складанням відповідного підсумкового процесуального документа й належним направленням справи.

III. Порушення державного обвинувачення¹

Етапи:

1) прийняття до свого провадження кримінальної справи, що надійшла від слідчого;

2) реалізація прокурором своїх наглядових повноважень;

3) прийняття одного з підсумкових рішень.

Кожен із виділених етапів (структурних елементів) досудового провадження виконує свою функцію та робить свій внесок у загальну ефективність усієї кримінально-процесуальної діяльності органів кримінального переслідування. В кожному структурному елементі про-

¹ Щодо обґрунтування наявності цієї стадії у загальній структурі кримінального процесу див.: Зеленецький, В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Вища шк., 1979.

цесу вирішуються особливі, часткові завдання, що є локальними по відношенню до процесу в цілому. Діяльність на кожному з етапів характеризується певним локальним результатом чи результатами – підсумками проведеної дії чи певного виду діяльності (наприклад, порушення кримінальної справи, притягнення особи як обвинуваченого тощо). Якщо результат діяльності відповідає поставленій меті, то і діяльність, що забезпечує його досягнення, слід розглядати як результативну (відповідно – прийняття адекватного рішення за результатом розгляду заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини; законне, обґрунтоване та своєчасне притягнення особи як обвинуваченого). Саме локальний результат, що досягається за підсумком провадження конкретної процесуальної дії, створює вихідну «базу ефективності» для успішного здійснення наступних дій. Унаслідок взаємозв'язку виконаних дій та їх результатів кожен ефект, що досягається в ході провадження тієї чи іншої дії, пов'язаний з ефектом від вчинення інших наступних дій, що й призведе до їх накопичення, забезпечуючи загальну ефективність кримінально-процесуальної діяльності. У такий спосіб у процесі провадження реалізується своєрідний, функціональний за своєю природою закон накопичування ефективності кримінально-процесуальної діяльності. Як справедливо було зазначено у правовій літературі, «ефективність правової діяльності як системи взаємопов'язаних операцій є сумарним показником, підсумковою характеристикою..., вона утворюється як похідна від ефективності дії окремих елементів, що належать до різних рівнів системи»¹. Неефективним слід визнати той етап кримінально-процесуальної діяльності, який ускладнив (затягнув, призупинив) чи зробив неможливим настання наступного (необхідного для конкретної кримінальної справи) етапу цієї діяльності.

Такий структурно-функціональний підхід до виміру ефективності кримінально-процесуальної діяльності має суто практичне значення для суб'єктів, що здійснюють як внутрішню (посадовці, які перебувають у відносинах субординації на вищій сходинці: начальник слідчого відділу (управління, Головного слідчого управління), начальник органу дізнання (райвідділу, обласного управління, міністр), так і зовнішню (прокурор, який наглядає за законністю у діяльності органів досудово-

¹ Пугинский, Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях [Текст] / Б. И. Пугинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 211.

го слідства і дізнання) оцінку діяльності підконтрольних чи піднаглядових органів. Оцінювання – це не одноактна дія, а певний процес, що складається з надання низки проміжних оцінок. І в цьому важливим є правильне визначення як сукупності об'єктів оцінки, тобто сукупності дій та рішень, що підлягають оцінці, так і їх послідовності. Оскільки саме взаємозв'язок ефектів, досягнутих у кожному з виділених структурних елементів процесу діяльності органів кримінального переслідування, забезпечує сукупний успіх усієї кримінально-процесуальної діяльності цих органів, уявляється неможливим визначити, зокрема, ефективність діяльності слідчого на стадії досудового розслідування в цілому поза аналізу якісної визначеності провадження слідчим сукупності конкретних процесуальних дій в ході розслідування кримінальної справи. Суб'єкт оцінки має завжди йти від оцінки ефективності конкретної процесуальної дії до оцінки ефективності їх сукупності, а далі надавати сукупну оцінку ефективності діяльності конкретного органу чи посадової особи в межах конкретної стадії процесу.

На кожному етапі діяльність має задовольняти всім критеріям ефективності, бути не лише максимально результативною, але й якісною та здійсненою якомога швидко у межах встановлених у законі строків. Методологічно невірним, на наш погляд, є оцінювати діяльність органів кримінального переслідування лише з позиції її результативності. Визначити результативність (ефект) конкретного процесуального рішення чи дії є занадто складним завданням, хоча б з позиції того, що винесення поточних процесуальних рішень чи проведення певних слідчих дій та їх мета дуже часто віддалені у часі. З огляду на унікальність та неповторність фактичних обставин кожного злочину процес їх розслідування перебігає за наявності багатьох «невідомих». Низка процесуальних рішень приймається в умовах оперативної необхідності та жорсткого інформаційного й часового обмеження. У слідчого завжди існує виправданий ризик прийняття невірної рішення, яке необов'язково призведе до запланованого результату. Як правильно зазначав О. Б. Соловйов, «специфіка діяльності слідчого зумовлює необхідність прийняття у низці випадків рішень про проведення слідчих дій в умовах нестачі інформації, що іноді може призвести до необґрунтованого проведення слідчих дій»¹.

¹ Соловьев, А. Б. Актуальные проблемы досудебных стадий уголовного судопроизводства [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 79.

Нерідко на практиці визначальним чинником обрання слідчим найкращого варіанта поведінки є зумовлене його практичним досвідом вміння розпізнавати типову слідчу ситуацію. Навіть у разі вибору слідчим варіанта поведінки, що в подальшому буде визнаний як ненайкращий, таке процесуальне рішення має оцінюватися з точки зору рівня обґрунтованості на момент його прийняття з урахуванням конкретної інформаційної ситуації. З огляду на психічне підґрунтя для стимулювання правозастосувача до сумлінного виконання ним своїх обов'язків поза уваги та позитивної оцінки не можуть бути залишені законні процесуальні дії та рішення. І навпаки, кожне, навіть дрібне, з першого погляду, порушення законності не має бути залишено без негативної оцінки. Якщо ж оцінювати діяльність слідчого лише за кінцевими результатами його діяльності без урахування рівня якості його поточної правозастосовчої роботи, існує реальна загроза стримання його активності.

У ракурсі питань, що розглядаються, не можна не зупинитися на оцінці діяльності відповідних компетентних органів на кожному з етапів кримінального судочинства з позиції її *динаміки, швидкості*, оскільки якісне здійснення діяльності само по собі є лише базою для її ефективності. Ефективність кримінального судочинства можна констатувати лише за умови вирішення кримінальної справи у *мінімально можливий (стислий) фактично необхідний строк*, достатній для того, щоб особа, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування, та потерпілий змогли скористатися наданими правами, а компетентні органи кримінального переслідування ефективно та якісно вирішити поставлені перед ними правові завдання. Звідси, на окремий розгляд потребує питання щодо *динамічної сторони діяльності* органів досудового розслідування як складової її ефективності.

У теорії юридичної діяльності «активну, динамічну сторону юридичної діяльності утворюють правові дії та операції»¹. *Юридичні дії* являють собою зовнішньо виражені, соціально-перетворюючі акти суб'єктів, що тягнуть за собою певні правові наслідки та виконують роль фундаментальної ланки, підстави будь-якої юридичної діяльності. Сукупність взаємопов'язаних між собою дій, об'єднаних загальною локальною метою і спрямованих на вирішення більш-менш виокрем-

¹ Кудрявцев, В. Н. Право и поведение [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 12–13.

леного в рамках юридичного процесу завдання, *складає операцію*¹. У кримінальному судочинстві, як відомо, правове значення мають процесуальні дії – «частини конкретного виду процесуальної діяльності, здійснюваної у структурі конкретного етапу відповідної стадії на підставі та в порядку, передбаченому законом»². Їх різновидами є дослідчі, слідчі, судові та інші процесуальні дії. Останні є досить різноманітними за своїм змістом та призначенням у рамках загальної динаміки кримінального процесу. Проте розгляд цього питання не охоплюються нашим завданням. Тут лише акцентуємо увагу на те, що такі дії «будучи самостійними елементами структури діяльності, забезпечують «рух» всіх її компонентів та сторін»³. Отже, в ракурсі компонента ефективності, що розглядається, має йтися про відповідність такого «руху» певним стандартам (назвемо їх «*стандартами динаміки*»⁴ кримінально-процесуальної діяльності). Здається, саме на пошук певних вимог (наприклад, інтенсивності діяльності), що складають такий стандарт, були спрямовані зусилля деяких дослідників при розгляді питання щодо розмежування категорій «якості» та «ефективності» на тому чи іншому етапі кримінально-процесуальної діяльності.

Для того ж щоб у результаті якісного вчинення тих чи інших дій, операцій або їх динамічної системи досягався очікуваний ефект, назвемо його «додатковим» у вигляді *мінімально можливого (стислого) строку* (не на шкоду якості), сама динаміка повинна відповідати певним вимогам, стандартам. Такі стандарти, як правило, прямо не сформульовані, проте, з одного боку, впливають із відповідних правових положень (у тому числі й міжнародно-правових актів, присвячених тим чи іншим питанням діяльності органів кримінальної юстиції), з другого боку, диктуються основними принципами доцільної та раціональної

¹ Карташов, В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность [Текст] / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – С. 60.

² Зеленецкий, В. С. Структурные элементы советского уголовного процесса [Текст] / В. С. Зеленецкий // Актуальные проблемы государства и права в современный период : сб. науч. тр. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1981. – С. 232–233.

³ Карташов, В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность [Текст] / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – С. 62.

⁴ Стандарт у широкому розумінні – це певна норма, модель, еталон, зразок, який може бути елементом зіставлення з ним інших подібних об'єктів. Державні соціальні стандарти – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій (ст. 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»).

організації процесу діяльності у будь-якій соціальній сфері (звичайно, з їх певною адаптацією до специфіки кримінально-процесуального регулювання).

У кримінально-процесуальному законі вказані вимоги, сформульовані шляхом задавання *темпу* процесу виконання слідчих, судових та інших процесуальних дій (через установлення тим чи іншим чином строків їх виконання) та встановлення *певного порядку* їх вчинення (необхідна їх послідовність, одночасність виконання певної сукупності тих чи інших процесуальних дій).

З точки зору темпу¹ процесу кримінально-процесуальну діяльність характеризують її *висока ритмічність, безперервність, своєчасність вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень*. Так, наприклад, саме на цей бік процесу діяльності органів кримінального переслідування вказано в п. 12 Керівних принципів, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судове переслідування: «Особи, які здійснюють кримінальне переслідування, відповідно до закону виконують свої обов'язки справедливо, *послідовно та швидко*, поважають та захищають людську гідність та права людини, тим самим сприяючи забезпеченню необхідного процесу та *безперервному* функціонуванню системи кримінального судочинства»². Активність як особливий спосіб взаємодії з навколишньою дійсністю є важливою складовою психологічної структури діяльності органів, що ведуть процес. Активність, так само як і динамізм діяльності, слід пов'язувати з проблемою людського чинника в кримінальному судочинстві. Верховний Суд України у своїх узагальненнях неодноразово звертав увагу на неналежну активність діяльності прокурорів та органів досудового розслідування як одну із причин затягування строків провадження по справах. Так, найпоширенішою причиною призначення справ до судового розгляду за межами визначених законодавством строків є *неритмічне* надходження справ з органів прокуратури до суду. Як правило, дізнавачі і слідчі направляють кримінальні справи прокурорам в останні дні місяця, оскільки в перших числах наступного звітують про кількість справ, провадження по яких

¹ У сучасній мові під темпом розуміється ступінь швидкості виконання чого-небудь; швидкість здійснення, перебігу чого-небудь чи інтенсивність розвитку.

² Прокуратуры стран мира [Текст] : справочник / под общ. науч. ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 246–253.

закінчене, а прокурори передають справи до суду в останні або перші дні місяця. І коли суддя отримує до свого провадження в один день декілька справ, їх неможливо одночасно призначити до розгляду. Отже, заради гонитви за статистичними показниками страждає забезпечення «безперебійного» функціонування системи кримінального судочинства, що суперечить раціональному його динамізму.

Забезпеченню ритмічності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування сприятиме вдосконалення правової регламентації строків у кримінальному судочинстві (коригування існуючих строків крізь призму поглядів на їх адекватність та відповідність міжнародно-правовим стандартам, закріплення в КПК нових строків тощо), установа відповідальності посадових осіб за невиконання приписів закону щодо дотримання строків провадження; чітке розмежування компетенції органів кримінального переслідування, стимулювання їх активності та відповідальності за загальний обсяг виконаної ними діяльності по справі шляхом перегляду системи критеріїв оцінки їх роботи.

У ракурсі виділених напрямків стисло зупинимося на проблемі *своєчасності* провадження необхідних процесуальних дій та прийняття всіх кримінально-процесуальних рішень по справі, оскільки саме такої якості діяльність органів досудового розслідування є необхідною передумовою реального досягнення бажаного її результату у максимально стислий строк. Тут слід зазначити, що прийняття того чи іншого процесуального акта чи вчинення певних процесуальних дій у строки, вказані в законі, свідчить лише про законність дій правозастосувача (строки прийняття того чи іншого процесуального рішення, як правило, вказані в законі, у зв'язку з чим вихід за їх межі має кваліфікуватися як порушення закону). Більше того, прийняття певних процесуальних рішень у граничні строки, вказані в законі (зокрема, порушення кримінальної справи наприкінці третьої доби з моменту отримання заяви чи повідомлення про злочин), слід визнавати правильним лише по найбільш складних справах. Для задовільного вирішення питання щодо своєчасності прийняття процесуальних рішень слід виходити з оптимізації, скорочення строків їх фактичного прийняття в рамках встановлених у законі часових меж. Викладене здебільшого стосується проблеми вчасності вирішення заяв та повідомлень про злочини, якій у літературі

приділено чимало уваги. І це не випадково, оскільки саме від своєчасного початку провадження по справі залежить об'єктивна можливість розкриття злочину. Тому, як тільки отримані дані щодо наявності ознак злочину та відсутності обставин, що виключають провадження по справі, рішення про порушення кримінальної справи може і має бути прийнято до спливу строків вирішення заяв та повідомлень про злочини. З цього приводу цілком правильно В. В. Півненко розцінює як грубе порушення принципу швидкості розслідування порушення кримінальної справи про вмісне вбивство по закінченню трьох діб із моменту виявлення трупа з ознаками насильницької смерті та огляду місця події, тобто в межах граничного строку, вказаного у ст. 97 КПК України. В подібних випадках кримінальні справи мають порушуватися негайно з моменту отримання даних про ознаки вчиненого злочину, оскільки від цього залежить успіх розслідування¹.

Разом із тим поширеною слід визнати практику фактичного прийняття основних процесуальних рішень у граничні нормативні строки не лише в дослідчому процесі, але й у рамках досудового розслідування. Зокрема, це стосується такого важливого його етапу, як притягнення особи як обвинуваченого, який слідчі нерідко відкладають до закінчення розслідування, встановлення всіх обставин вчиненого злочину та фактично пред'являють особі обвинувачення за декілька діб до складання обвинувального висновку. Проте таку практику слід визнати негативною з позиції забезпечення обвинуваченому права на захист, та такою, що ускладнює процес розслідування злочину.

На окрему увагу заслуговує розгляд проблеми щодо своєчасності допущення інших учасників процесу до справи та визначення їх процесуального статусу. В межах даного дослідження торкнемося лише одного її аспекту – своєчасності визнання особи потерпілою. Буквальне тлумачення ст. 49 КПК України дає слідчому право виносити постанову про визнання особи потерпілою в будь-який момент провадження по справі, в тому числі й незадовго до його закінчення, безпосередньо перед ознайомленням із матеріалами кримінальної справи.

¹ Півненко, В. В. Быстрота – важнейший качественный показатель оценки эффективности работы следователя // Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності. – Х. : Ген. Прокуратура України, 1999. – С. 217–220.

Але запізніле визнання особи потерпілою тягне за собою низку негативних наслідків як щодо інтересів розслідування кримінальної справи (оскільки дані, які повідомляє потерпілий, можуть бути важливими, а іноді й вирішальними для розкриття злочину), так і для забезпечення прав осіб, постраждалих від злочину, на своєчасний доступ до правосуддя. У цьому зв'язку на підтримку заслуговують пропозиції вчених щодо формулювання висновку про визнання особи потерпілою в резолютивній частині постанови про порушення кримінальної справи або одночасного винесення двох постанов. У випадках, коли на час порушення кримінальної справи досить складно зробити висновок про визнання особи потерпілою через відсутність достатньої інформації, що підтверджує факт заподіяння фізичної, моральної або майнової шкоди, прийняття цього рішення може мати місце і згодом, у подальшому, але відразу ж після встановлення факту заподіяння шкоди конкретній особі¹.

Отже, оцінювати своєчасність прийняття конкретного процесуального рішення необхідно виходячи з конкретної ситуації, що склалася на момент його прийняття. З огляду на те, що статистичні дані свідчать лише про загальний строк досудового розслідування та фіксуються незаконні випадки порушення встановлених граничних строків прийняття певних процесуальних рішень, для адекватної оцінки своєчасності кримінально-процесуальної діяльності необхідним є якісний аналіз матеріалів конкретних кримінальних справ під кутом зору ситуативної (фактичної) адекватності строків прийняття таких рішень.

З точки зору вимоги *послідовності* вчинення дій, у рамках кримінального судочинства слід акцентувати увагу на необхідності впорядкованості процесу діяльності, яка передбачає певну логічну послідовність дій, їх алгоритмічність, стійкість логічного їх взаємозв'язку. В умовах кардинальної зміни та суттєвого оновлення основоположних інститутів кримінального судочинства впорядкованості кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування сприятиме об'єктивно необхідна її алгоритмізація – насичення нового КПК «процедурними» приписами, призначенням яких є конкретизація процесу

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) [Текст] / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Кроссруод, 2008. – С. 179–180.

здійснення тих чи інших прав та обов'язків, встановлення суворої послідовності операцій, що складають зміст процесуальних дій. Особливо ця якість кримінально-процесуального закону є необхідною в ракурсі врегулювання нових для національного права процедур. Це не слід розглядати як шлях надмірної формалізації кримінального судочинства, оскільки ще М. С. Строгович звертав увагу на те, що процедурні приписи (норми) не можна розглядати як формальні, оскільки вони наділені досить конкретним правовим змістом та по суті регулюють порядок відправлення правосуддя, встановлюючи шляхи та засоби досягнення завдань кримінального судочинства¹. Звичайно, не йдеться про абсолютну алгоритмізацію кримінально-процесуальної діяльності, що, по суті, є неможливим унаслідок органічної варіантності та ситуативності поведінки правозастосувачів у цій сфері. Необхідним є такий рівень алгоритмізації, що забезпечував би прозорість кримінально-процесуальної діяльності та виключав би прогальність процедурних норм. Упорядкованості кримінально-процесуальної діяльності сприятиме й ієрархічне закріплення завдань, що вирішуються у сфері кримінального судочинства в новому КПК, що, на наш погляд, визначить рівень значимості дій правозастосувачів, спрямованих на їх реалізацію².

Отже, лише ритмічне, своєчасне та послідовне здійснення кримінально-процесуальної діяльності зумовлює необхідну її тривалість – *стислість (короткість)* (охоплення діяльністю мінімальної кількості часу в межах встановлених законом строків), проте не на шкоду якості здійснення діяльності, а в раціональному їх поєднанні. Запропонований набір стандартів до динаміки кримінально-процесуальної діяльності не претендує на вичерпний перелік усіх її суттєвих рис. Він є лише відправною теоретичною конструкцією, яка визначає напрямки наповнення цих основних вимог специфічним для

¹ Строгович, М. С. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности [Текст] / М. С. Строгович, Л. Б. Алексеева, А. М. Ларин. – М. : Наука, 1979. – С. 75–76.

² Про ієрархічність побудови цілей та завдань кримінального судочинства докладніше див.: Глинська, Н. В. Завдання сучасного кримінального судочинства [Текст] / Н. В. Глинська // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності : тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (3 квіт. 2009 р.). – К. : Атіка, 2009. – С. 100–102.

сучасного кримінального судочинства змістом з метою його оптимізації та ефективного вирішення комплексу правових завдань¹.

Органом дізнання та слідчим у ході провадження по кримінальній справі допускається низка різноманітних помилок та порушень закону, наявність яких ускладнює чи взагалі унеможлиблює досягнення мети кримінального судочинства у таких справах². З точки зору ефективності загального провадження по справі особливе значення має своєчасність виявлення та усунення таких порушень. Ще в дореволюційні часи відомий криміналіст Г. Гросс підкреслював необхідність своєчасного усунення процесуальних помилок саме тими правозастосувачами, які їх допустили: «... Ніде допущена та виправлена помилка не завдає такої

¹ Забезпеченню дотримання строків у діяльності правозастосовчих органів сприятиме реалізація на законодавчому рівні закладених у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, напрямків реформування кримінально-процесуального законодавства щодо: чіткого визначення в законі конкретних процесуальних строків як на досудовому, так і судовому провадженні, спрощення загального порядку кримінального судочинства, запровадження до кримінального процесу певних прискорюючих процедур та пошуку оптимальних форм розв'язання конфліктів, попередження випадків навмисного затягування процесу його учасниками (передбачення механізмів запобігання зловживанням наданими процесуальними правами (надання недостовірної інформації, затягування провадження тощо)).

² У ході проведеного наукового дослідження були вивчені матеріали кримінальних справ, розглянутих місцевими судами, рішення по яких були скасовані або змінені вищими судами. Дослідниками вивчалися проблеми якості та оперативності діяльності органу дізнання, слідчого, прокурора, зокрема законність та обґрунтованість їх дій та рішень по конкретній кримінальній справі; з'ясувався характер допущених порушень закону по конкретній кримінальній справі. Виявлені в ході ознайомлення з матеріалами практики факти свідчать, що органи досудового розслідування нерідко допускають прийняття незаконних та необґрунтованих процесуальних рішень і недоброякісне вчинення певних процесуальних дій на різних етапах досудового процесу – від вирішення питання про порушення кримінальної справи до направлення справи до суду, що об'єктивно призводить до негативних загальних результатів проведеної по конкретній справі кримінально-процесуальної діяльності (неповнота та однобічність досудового розслідування). Викладене підтверджується й даними статистики. Так, протягом 2008 р. прокурорами скасовано 3,7 тис. незаконних постанов про порушення кримінальних справ, закрито 221 кримінальну справу, порушену без законних підстав. Скасовано 59,1 тис. постанов про зупинення слідства, 6,5 тис. постанов про закриття кримінальних справ, надано 57,6 тис. письмових вказівок. У порівнянні з попереднім роком більше кримінальних справ закінчено у строк понад 2 місяці (+45,4 %) та повернуто судами на додаткове розслідування (+4,1 %).

шкоди, як саме у справах по розслідуванню злочину та виявленню винних, та ніде виявлена помилка не виправляється так легко за умови її виявлення якомога швидше. Ні від кого не можна вимагати, щоб він не робив помилок, проте можна вимагати, щоб кожний, хто зробив помилку, негайно в цьому зізнався та виправив її. Це і є найбільш серйозною вимогою, яку можна ставити кожному чесному і добросовісному кримінальному діячу»¹.

У разі неусунення порушень та помилок, допущених самими правозастосувачами, вони мають бути якомога швидше виявлені та усунені контролюючими чи наглядовими органами. Чим більше віддаляється момент виявлення допущених помилок від моменту їх вчинення, тим складніше їх усунути, шкідливіше для загальної ефективності провадження по справі (хоча б з позиції затягування строків провадження). Прокурор з усіх органів кримінального переслідування є кінцевим фільтром. Він має попередити направлення до суду справи з наявними по ній процесуальними помилками. Однак результати вивчення матеріалів практики свідчать, що прокурори не завжди своєчасно й адекватно реагували на порушення законності, допущені органами дізнання та слідчими в ході провадження по справі, «пропустили» до суду кримінальні справи, по яких проведено розслідування не відповідало вимогам повноти та всебічності дослідження обставин справи. Таке становище на практиці звичайно свідчить про недостатню ефективність здійснення прокурором функції нагляду за досудовим розслідуванням.

Крім того, вивчення матеріалів практики показало, що в залежності від обставин справи в одних випадках вказані недоліки проведеного слідства були усунені в ході судового засідання, зокрема, шляхом більш ретельного допиту підсудного, потерпілого, свідків, надання судом доручення в порядку, передбаченому ст. 315¹ КПК, виклику та допиту нових свідків, проведення додаткових чи повторних експертиз, витребування документів тощо. В інших випадках суд за клопотанням сторін повертав справу на досудове розслідування.

У ході дослідження виявлені й випадки «пропущення» судом першої інстанції неповноти досудового слідства через поверхове вивчен-

¹ Гросс, Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики [Текст] / Г. Гросс. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 24.

ня матеріалів справи в ході судового розгляду, що призвело до прийняття судом незаконного та необґрунтованого вироку за результатом такого розгляду. Причому більше ніж у половині таких випадків у матеріалах відповідних кримінальних справ містилися клопотання підсудного чи його захисника щодо проведення певних дій, спрямованих на усунення неповноти встановлення фактичних обставин справи, зокрема, про проведення додаткових експертиз, виклик нових свідків тощо. Проте такі клопотання були безпідставно відхилені судом. У результаті такі справи апеляційний суд повертав на новий судовий розгляд чи на нове розслідування в залежності від характеру дій, вчинення яких було необхідним для усунення вказаних недоліків. І лише незначний відсоток кримінальних справ, де відмічалась неповнота та однобічність досудового розслідування, повертались на досудове розслідування прокурором за результатом вивчення ним матеріалів кримінальної справи, спрямованої слідчим для затвердження обвинувального висновку. Проте з позицій ефективності процесу провадження по конкретній кримінальній справі такі недоліки мають бути усунені саме прокурором на стадії порушення державного обвинувачення, не чекаючи судового розгляду справи. Окрім того, що саме у такий спосіб кримінальний закон вимагає від прокурора реагувати на виявлені недоліки слідства, у таких випадках наявна безумовна перевага прийняття своєчасного рішення, пов'язана з економією матеріальних витрат, особистого часу учасників процесу, продуктивною роботою суду.

3.3. Інструментарій оцінки кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора

Важко переоцінити значення правильної та об'єктивної оцінки діяльності органів досудового розслідування як для належної її організації, так і для самих правозастосувачів, діяльність яких оцінюється. Разом із тим чинна система такої оцінки містить низку недоліків, через що не можна адекватно відтворити результативність діяльності органів кримінального переслідування, а значить, й оперативно реагувати на прогалини в їх діяльності. Хоча проблема виміру ефективності

кримінально-процесуальної діяльності привертала та привертає увагу багатьох вчених, на сьогодні немає єдиного цілісного підходу до її вирішення. Зумовлено це, на наш погляд, переважно плутаниною та невизначеністю в самому понятійному апараті, за допомогою якого здійснюється така оцінка. Вказана обставина зумовлює необхідність розробки відповідного інструментарію такої оцінки, а саме: в рамках визначених критеріїв (напрямків оцінки) передбачити систему показників, яка дозволила б визначити ефективність роботи органів досудового розслідування на кожному з виділених етапів, а потім оцінити ефективність провадження досудового розслідування по конкретній справі в цілому.

Перш за все слід наголосити на необхідності розмежування понять «критерій» та «показник» ефективності кримінально-процесуальної діяльності, оскільки вони не є тотожними. Термін «критерій» за своєю суттю є ознакою, спрямованістю, «вимірником» оцінки, в той час як «показник» означає «абсолютну чи відносну величину у такої ознаки, ступінь якості її становища». Показники – прийнята одиниця міри відповідності критерію, еталону, нормі, стандарту. Показниками оцінки міри є: абсолютні (вага, обсяг) та відносні величини (індекс, коефіцієнт, відсоток тощо).

Як уже зазначалося, найбільш точним є оцінювання ефективності діяльності органів кримінального переслідування не за якимось одним критерієм, а за певною їх сукупністю. В той же час виділення занадто їх кількості логічно є невірним, оскільки фактично означає підміну критеріїв показниками. Власне, напрямків оцінки небагато, чого не можна сказати про показники – кількісна чи якісна характеристика практичної діяльності органів кримінального переслідування з позиції визначених напрямків її оцінки.

Критерії оцінки ефективності кримінально-процесуальної діяльності можна диференціювати на *загальні* та *часткові (локальні)*. *Загальні* критерії оцінки – результативність, якість, своєчасність кримінально-процесуальної діяльності органів кримінального переслідування. Вони є напрямками оцінки ефективності такої діяльності в широкому її розумінні, а саме: як сукупності дій суб'єктів кримінального судочинства, які вчинюються в установленому законом порядку в рамках усього провадження по конкретній кримінальній справі. За-

гальні критерії за своєю суттю можна диференціювати також на статичні та динамічні¹.

Часткові критерії відбивають спрямованість оцінки діяльності конкретного суб'єкта кримінального процесу в рамках усього провадження по справі чи сукупної діяльності суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності на певних етапах кримінального процесу.

Так, зокрема, оцінка результативності діяльності правозастосувача має відбуватися крізь призму ступеня виконання тих безпосередніх завдань, які перед ним поставлені. Отже, в рамках загального критерію результативності слід виділяти низку часткових критеріїв, що є похідними від конкретних розглянутих завдань органів досудового розслідування й прокурора та складаються, відповідно, із результативності діяльності органів досудового розслідування щодо виявлення злочинів та осіб, які їх вчинили; встановлення обставин вчиненого злочину; забезпечення цивільного позову чи можливої конфіскації). У межах загального критерію «*доброякісність* кримінально-процесуальної діяльності» відповідна низка локальних критеріїв віддзеркалює специфічність оцінки якості вчинених процесуальних дій та прийнятих процесуальних рішень на конкретних етапах процесуальної діяльності (якість складання конкретних процесуальних рішень по справі, проведення процесуальних та слідчих дій, якість вирішення клопотань тощо).

¹ *Статичним критерієм* ефективності кримінально-процесуальної діяльності є якість її статичних структурних елементів (суб'єкта, предмета, цілі, засобів, форми, результату) та якість їх внутрішніх системних зв'язків. Якісна визначеність діяльності та її структурних компонентів полягає в сукупності її суттєвих властивостей, що обумовлюють здатність такої діяльності позитивно впливати на врегулювання суспільних відносин у сфері кримінального судочинства шляхом адекватного вирішення в ході провадження такої діяльності комплексу поставлених перед нею завдань.

Динамічні критерії ефективності кримінально-процесуальної діяльності відображають якість самого процесу здійснення кримінально-процесуальної діяльності. Показниками якісної динаміки кримінально-процесуальної діяльності є належний її темп, дотримання суб'єктом діяльності необхідного порядку вчинення тих чи інших процесуальних дій (послідовності, одночасності їх вчинення тощо). Відповідність процесу діяльності суб'єктів кримінального процесу динамічним критеріям забезпечує досягнення по справі одного з необхідних результатів у вигляді швидкого врегулювання відповідного кримінально-процесуального конфлікту. Динамічні характеристики кримінально-процесуальної діяльності виступають як міра, «функція швидкості» руху до бажаного результату.

Локальні критерії будуються за такою ж схемою, що й загальні критерії оцінки, проте, виходячи зі специфічності діяльності в рамках конкретного етапу провадження по справі, мають наповнюватися індивідуальним змістом шляхом формування відповідних *стандартів (вимог)* як до процесу конкретного відрізка діяльності (її темпу, тривалості, засобів здійснення діяльності тощо), так і до його результату. Такі стандарти виводяться перш за все із закріплених у кримінально-процесуальному законі безпосередніх завдань конкретного структурного елемента процесу, обов'язків суб'єктів кримінального провадження з їх вирішення, а також формально-змістових вимог, що ставляться законом до складання конкретного процесуального рішення по справі.

У зв'язку з об'єктивною поліфункціональністю кримінально-процесуальної діяльності, існуванням низки часткових критеріїв, за якими оцінюється робота органів досудового розслідування та прокурорів на різних етапах, досить різноманітними та численними мають бути й відповідні показники. До системи показників ефективності діяльності органів кримінального переслідування включаються такі одиниці її виміру, які з різних боків (якісного та кількісного) відбивають діяльність цих органів. Якісні показники відбивають сутність явища або процесу в конкретних умовах місця й часу, кількісні – його розмір, відносну й абсолютну величину. Кількісні та якісні показники перебувають у тісному взаємозв'язку, і лише їх об'єктивна єдність надає можливість адекватно оцінити ефективність діяльності відповідних органів¹. У той же час, якщо з кількісними показниками ситуація більш-менш визначена², то цього не можна сказати про систему параметрів оцінки діяльності з якісної сторони, яка майже зовсім не сформована через превалюючий ще з радянських часів виключно кількісний підхід до виміру. Отже, розробка системи якісних показників є одним з основних методологічних завдань на шляху переходу до формування нової

¹ На тісний взаємозв'язок кількісних та якісних показників уже неодноразово зверталася увага в процесуальній літературі, особливо в межах виміру ефективності прокурорської роботи. Див., зокрема: Давиденко, Л. Поняття ефективності прокурорської роботи і теоретичні основи її вимірювання [Текст] / Л. Давиденко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2006. – № 1. – С. 23–24.

² Кількісні показники знаходять відбиття у звітах діяльності правоохоронного органу, його структурних підрозділів чи службових осіб (щомісячні, щоквартальні, щорічні) по виконанню покладених на них обов'язків, а також у довідках та інших документах.

концепції оцінки діяльності, основним лейтмотивом якої має стати оцінка роботи за якісними показниками з урахуванням рівня повноти, всебічності та об'єктивності дослідження обставин вчиненого злочину. І це зрозуміло, оскільки діяльність органів має оцінюватися перш за все з якісної сторони, оскільки саме якість є фундаментом ефективності. Випадкова ефективність, яка досягнута всупереч дотриманню вимог закону кримінального процесу, не потрібна.

Тут слід указати на те, що показники за напрямками якості, результативності та швидкості діяльності досить часто збігаються, що робить виділення цих напрямків оцінки в певних випадках досить умовним. Так, зокрема, дотримання процесуального строку – не тільки показник швидкості, але й неодмінний атрибут законності провадження, а значить, і забезпечення прав учасників процесу тощо.

При формулюванні системи показників ми виходили з того, що формалізовані статистичні дані не в змозі бути єдиним джерелом інформації для надання адекватної оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування. Існуюча система статистичного обліку і звітності в країні є занадто громіздкою та логічно неузгодженою, а отже, потребує суттєвого вдосконалення¹. Так, зокрема відсутня

¹ Треба визнати, що такі вимоги спонукали до оптимізації та скорочення статистичної звітності правоохоронців. Так, наприклад, у 2003 р. на виконання доручення Міністра внутрішніх справ України щодо максимального скорочення статистичної звітності органів внутрішніх справ та недопущення її формування працівниками оперативно-слідчих підрозділів міськрайлінорганів Департаментом інформаційних технологій МВС України була проведена ревізія діючої в системі статистичної звітності. Узагальнювалися 56 форм статистичної звітності про стан злочинності, результати оперативно-розшукової, слідчої, наглядово-профілактичної та адміністративної діяльності органів внутрішніх справ, 13 з яких – державні (затверджені Державним комітетом статистики), 41 відомча та 2 міжвідомчі. В результаті аналізу стало можливим скоротити 19 позицій відомчих звітів, що складає 34 % від загальної кількості, а у 6 звітах зменшено кількість показників. Крім того, в результаті аналізу відомчих вказівок і наказів, якими витребується статистична звітність, здійсненого структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ України, було скорочено 542 форми, що складає 61,2 % від загальної кількості форм статистичної звітності служб ОВС. Проведені МВС заходи підтверджують, що скорочення «дутих» показників, вірогідність яких часом викликає аргументований сумнів, підрозділів та надання яких займає безліч часу у практичних працівників, є можливим. Але кількість форм та позицій звітності (як державної, так і відомчої), що залишилася, все одно є вражаючою.

логічна систематизація показників з точки зору основних напрямків та видів кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування. Як показує практика, виведення такого вирішального, інтегрованого показника, як *продуктивність праці слідчого*, викликає заперечення в силу його необ'єктивності та неспроможності адекватно відобразити реальні затрати праці кожного слідчого. «Продуктивність праці» є досить умовним показником, який визначається кількістю закінчених одним слідчим справ без урахування складності справи (багато-епізодності, кількості свідків тощо).

На думку кримінологів, є необхідними заходи вдосконалення системи статистичної звітності, що включають створення: узгодженої системи показників, які відбивають реальний стан протидії злочинності в Україні; єдиної міжвідомчої системи інформування про злочини, причини й умови їх вчинення; банку нормативної, управлінської, аналітичної, науково-методичної, довідкової та іншої інформації, у тому числі із зарубіжних джерел, і налагодження системи користування цією інформацією зацікавленими відомствами і науковцями; методичних рекомендацій по використанню статистичного аналізу динаміки окремих видів злочинів, методик організації статистичних спостережень за розміром збитків; надійного механізму збору і використання відповідних даних не лише на національному, але і на регіональному рівнях¹.

У той же час слід вказати на те, що формалізована статистика, навіть за умови її вдосконалення, не в змозі надати вичерпну інформацію щодо якісної сторони роботи органів досудового розслідування. У статистич-

¹ Кальман, О. Г. Проблеми вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення протидії злочинності [Текст] / О. Г. Кальман // Боротьба з організ. злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – № 16. – С. 45; Климчук, В. Ми боремося не зі злочинністю, а за показники цієї боротьби [Текст] / В. Климчук // Юрид. вісн. України. – 1999. – 16 черв. (№ 10); Хавронюк, Н. Статистика – главный враг правосудия [Текст] / Н. Хавронюк, С. Трофимов // Зеркало недели. – 2002. – С. 6; Максимов, В. Якість, а не кількість має превалювати у міліцейській статистиці [Текст] / В. Максимов // Уряд. кур'єр. – 2002. – 2 серп. – С. 7; Гаврилов, Б. О реальности российской уголовной статистики [Текст] / Б. Гаврилов // Законность. – 1999. – № 6. – С. 27–32; Кондрашков, Н. Нужно разобраться в понятиях и критериях [Текст] / Н. Кондрашков // Законность. – 1999. – № 6. – С. 32–34; Коляда, П. Триедине завдання слідчих міліції [Текст] / П. Коляда // Юрид. вісн. України. – 2002. – 28 груд. – 3 січ. – С. 5; Лунеев, В. В. Контроль над преступностью: надежны ли показатели? [Текст] / В. В. Лунеев // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 89–102.

них звітах в основному вказуються лише *кількісні показники роботи*. Визначити рівень якості роботи того чи іншого органу досить часто є неможливим через відсутність певних логічно пов'язаних між собою даних. Так, наприклад, немає такого важливого для органів дізнання та досудового слідства показника, як проходження кримінальних справ у суді: рішення у справі; за якими статтями засуджені особи; чи змінювався запобіжний захід, характер вирішення судом питання щодо розміру шкоди, завданої злочинцем, тощо. За статичними даними об'єктивно не можна судити про реальність існування причин для продовження строків розслідування, робити висновок щодо того, чи є закриття кримінальної справи за реабілітуючих обставин результатом об'єктивної неможливості подолання стану інформаційної рівноваги чи незаконно-го та необгрунтованого порушення кримінальної справи, тощо.

У зв'язку з цим при визначенні загальної якості та результативності діяльності органів досудового розслідування та прокурора слід виходити не лише з формальних даних, що характеризують кінцевий результат судового розгляду (рішення суду по суті, вид та міра призначеного покарання, результати розв'язання цивільного позову тощо), але й враховувати поточну оцінку судом діяльності органів досудового розслідування, яка може міститися в окремих процесуальних документах суду – протоколі судового засідання, окремих ухвалах, постановках про повернення справи на додаткове розслідування, в описово-мотивувальній частині вироку суду тощо¹. Викладене зумовлює необхідність вибіркового вивчення матеріалів розслідуваних кримінальних справ під кутом зору якості проведеного розслідування як основного методу якісного аналізу діяльності органів досудового розслідування.

Таким чином, основними джерелами інформації для оцінки повинні бути державна й відомча статистична звітність; акти прокурорського реагування на порушення законності при провадженні досудового

¹ Для забезпечення адекватності оцінки діяльності органів досудового розслідування слушною слід визнати пропозицію щодо направлення судом прокурору довідки про результати судового розгляду, а також інформацію за встановленою формою про повноту та якість зібраних доказів, епізодів злочинної діяльності і доведеності участі обвинувачених у вчиненні злочину тощо. Див.: Скоморохов, Р. В. Криминологическая характеристика и специальное предупреждение должностных преступлений, совершаемых сотрудниками органов внутренних дел (по материалам Иркутской области) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. В. Скоморохов ; Вост.-сиб. ин-т МВД РФ. – Иркутск, 2004. – С. 98.

розслідування, рішення, прийняті в порядку відомчого контролю, скарги та клопотання юридичних та фізичних осіб; подання прокуратури та окремі ухвали судів, довідки про рух кримінальної справи; довідки, складені прокурорами за результатом вивчення матеріалів кримінальних справ; результати аналітичного вивчення матеріалів розслідуваних кримінальних справ; результати вивчення громадської думки населення про діяльність того чи іншого органу кримінального переслідування.

Отже, ефективність діяльності органів досудового розслідування та прокурора слід визначати за допомогою відповідної математичної інтерпретації таких показників, що кореспондують виділенням локальним критеріям її результативності.

1. Виявлення злочинів

1.1. Повнота виявлення злочинів:

- дані щодо кількості зареєстрованих заяв, повідомлень про злочини;
- дані щодо характеру прийнятого рішення за результатами їх вирішення;
- дані щодо кількості випадків виявленого приховування злочинів від реєстрації.

1.2. Якість та своєчасність діяльності з виявлення злочинів

1.2.1. Забезпечення законності при прийманні, реєстрації, перевірці чи вирішенні заяв та повідомлень про злочини:

- відсутність випадків відмови у прийнятті або *приховування від обліку* інформації (*індикатором* є дані щодо кількості прихованих злочинів);
- відсутність випадків фальсифікації матеріалів первинної перевірки;
- відсутність фактів фальсифікації матеріалів при прийманні, реєстрації, перевірці чи вирішенні заяв та повідомлень про злочини¹.

1.2.2. Забезпечення законності та обґрунтованості всіх видів рішень, що приймаються за результатом розгляду заяв та повідомлень про злочини:

¹ Кожен факт укриття злочину від обліку, прийняття незаконної постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, в тому числі шляхом фальсифікації, розцінюється як порушення законності (п. 3.1 наказу МВС України від 14 квітня 2004 р. № 400 «Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах внутрішніх справ України заяв та повідомлень про злочини, що вчинені або готуються»).

- відсутність випадків скасування прокурором постанов про порушення кримінальної справи;
- відсутність випадків скасування прокурором постанов про відмову в порушенні кримінальної справи з одночасним порушенням кримінальних справ, направлених до суду від загальної їх кількості;
- відсутність випадків скасування судом постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи;
- відсутність випадків скасування судом постанов про відмову в порушенні кримінальної справи;
- кількість кримінальних справ, порушених за неякісно зібраними матеріалами дослідчої перевірки, що призвело до обґрунтованого їх закриття за реабілітуючими підставами.

1.3. Забезпечення реалізації прав та законних інтересів усіх зацікавлених осіб на дослідчому процесі, зокрема права на оскарження прийнятого рішення:

- своєчасне повідомлення зацікавлених осіб про порушення кримінальної справи (дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею встановлених у ст. 98² КПК України строків направлення копії постанови про порушення справи особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому);
- вручення копії постанови про відмову в порушенні кримінальної справи зацікавленими особам та роз'яснення їм права на оскарження прийнятого рішення.

1.4. Дотримання строків на дослідчому провадженні:

- дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором строків проведення перевірки заяв (повідомлень) про злочин;
- дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, судом строків винесення постанови про порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину або щодо особи, яка вчинила злочин, чи постанови про відмову в порушенні кримінальної справи;
- дотримання органом дізнання, слідчим строку надання прокуророві копії про порушення кримінальної справи;
- дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею строків вручення копії постанови про порушення справи особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому.

2. Швидке та повне встановлення обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі

2.1. Результативність:

Із загальної кількості розслідуваних кримінальних справ:

а) кількість закінчених провадженням справ, направлених прокурору з обвинувальним висновком, постановою про направлення справи до суду для звільнення особи від кримінальної відповідальності, закриття справи у порядку, передбаченому ст. 7³ КПК України, або з постановою про застосування примусових заходів медичного характеру;

б) кількість закритих провадженням справ;

в) кількість зупинених провадженням справ.

2.2. Якість встановлення обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі:

– кількість (питома вага) справ, повернутих на додаткове розслідування;

– кількість справ, по яких прокурором змінено початкове обвинувачення в порядку ч. 2 ст. 231 КПК;

– кількість випадків складання прокурором нового обвинувального висновку (ст. 230 КПК).

2.3. Якість складання процесуальних рішень (визначається стосовно всіх (вихідних, проміжних та підсумкових) процесуальних рішень, прийнятих органом досудового розслідування та прокурором на досудовому провадженні).

2.3.1. Відповідність процесуального рішення вимогам закону щодо його форми, зокрема:

– зазначення найменування, дата та місце його складання;

– наявність на ньому необхідних підписів;

– відсутність виправлень (якщо є виправлення – обговорення них);

– наявність у ньому вступної, описово-мотивувальної та резолютивної частини;

– прийняття рішення належним суб'єктом;

– погодження прийнятого рішення у випадках, встановлених у законі, з начальником слідчого відділу чи прокурором.

2.3.2. Відповідність процесуального рішення вимогам закону щодо його змісту, зокрема:

– наявність у процесуальному рішенні фактичного та нормативного обґрунтування, тобто наведення в описово-мотивувальній його частині:

а) сукупності доказів та взаємопов'язаних з ними доводів, що підтверджують правильність прийнятого рішення;

б) посилань на відповідні норми матеріального та процесуального законодавства;

– вказівка в резолютивній частині процесуального рішення порядку та строків його оскарження.

Основним *індикатором* показника якості прийнятих процесуальних рішень є дані щодо кількості *скасованих рішень слідчого про:*

– направлення розслідування кримінальної справи (направлення кримінальної справи за підслідністю; об'єднання кримінальних справ; виділення матеріалів кримінальної справи в окреме провадження; зупинення та закриття провадження);

– обрання чи зміну запобіжного заходу;

– проведення окремих слідчих дій;

– допуск та притягнення фізичних і юридичних осіб для участі по справі.

2.4. Законність діяльності органів досудового розслідування під час встановлення фактичних обставин справи:

– відсутність випадків відсторонення слідчих від ведення розслідування через допущені порушення закону;

– відсутність випадків винесення судом окремих ухвал за фактами порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання та досудового слідства.

2.5. Дотримання процесуальних строків при провадженні досудового розслідування:

– дані про кількість справ, провадження в яких було завершено понад строки, що визначені процесуальним законом, з них кількість справ:

– розслідуваних у строки понад 2 місяці (із загальної кількості закінчених справ у строк понад 2 місяці з дня встановлення особи, яка вчинила злочин, виділяються справи, які закінчені в такі строки: до 3-х місяців; від 3-х до 6-ти місяців; понад 6 місяців до 1 року; понад 1 рік);

– розслідуваних без продовження строків;

– дані про кількість нерозслідуваних кримінальних справ, у т. ч. із встановленими особами, які розслідуються понад встановлені терміни на кінець звітного періоду;

– відсутність випадків прийняття поточних процесуальних рішень поза межами строків, встановлених у кримінально-процесуальному законодавстві.

3. Встановлення особи, винної у вчиненні злочину

3.1. Результат:

– кількість обвинувачених по справах, направлених прокурору з обвинувальним висновком;

– кількість осіб, виправданих судом чи щодо яких справу закрито за реабілітуючими підставами.

3.2. Якість діяльності органів досудового розслідування із встановлення особи, винної у вчиненні злочину

3.2.1. Обґрунтованість актів обвинувачення

3.2.1.1. Обґрунтованість постанови про притягнення особи як обвинуваченого:

– наведення в постанові посилання на докази, що обґрунтовують правильність встановлення обставин пред'явленого обвинувачення, та доводів, що пояснюють значення вказаних доказів для встановлення обставин обвинувачення;

– викладення мотивів кваліфікації дій обвинуваченого;

– наведення посилань на норми КК, що передбачають склад конкретного злочину.

3.2.1.2. Обґрунтованість обвинувального висновку:

– у випадку повного або часткового невизнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні інкримінованого йому злочину – наведення:

а) доказів, що спростовують доводи обвинуваченого, які він навів у свій захист (наводяться окремі докази або їх сукупність);

б) угруповання доказів стосовно окремих доказуваних положень;

в) оцінки наведених доказів;

г) часткових висновків про хибність доводів обвинуваченого;

– наведення посилань на джерела доказів, що підтверджують обвинувачення, із посиланням на аркуші справи, з наведенням короткого їх змісту та викладенням, критичний аналіз наведених доказів;

– наведення оцінки доказів, що суперечать версії обвинувачення;

– аналізу обставин, що визначають ступінь тяжкості вчиненого діяння;

– дослідження даних, що характеризують особу обвинуваченого;

– аналізу обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання з наведенням доказів, що підтверджують наявність цієї обставини, їх аналізу та посилань на відповідний пункт статей 66, 67 КК;

– наведення посилань на норми КК, що передбачають склад конкретного злочину.

3.2.2. Своєчасність пред'явлення обвинувачення:

– відсутність випадків порушення строку пред'явлення обвинувачення, встановленого ст. 133 КПК.

3.2.3. Стабільність початкового обвинувачення:

– збіг фабули обвинувачення, сформульованої в постанові про порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину, з фабулою обвинувачення, викладеною в обвинувальному висновку;

– збіг фабули обвинувачення, сформульованої в постанові про притягнення особи як обвинуваченого, з фабулою обвинувачення, викладеною в обвинувальному висновку;

– відповідність вироку суду позиції державного обвинувача щодо обсягу та кваліфікації обвинувачення, що ставиться підсудному.

4. *Забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу*

Загальні показники (щодо всіх учасників процесу)

4.1. Забезпечення права учасників процесу на предметне оскарження прийнятих процесуальних рішень:

– оголошення прийнятих рішень учасникам процесу в передбачених законом випадках;

– своєчасне вручення копій процесуальних рішень учасникам процесу у передбачених законом випадках;

4.2. Своєчасне допущення до справи учасників процесу

4.3. Якість вирішення клопотань, заявлених учасниками процесу в ході провадження по справі:

– відсутність випадків немотивованої відмови в задоволенні клопотань учасників процесу про: доповнення досудового слідства; зміну кваліфікації злочину; закриття справи; виконання будь-яких слідчих дій чи прийняття процесуальних рішень, забезпечення прав та законних

інтересів особи, яка подала клопотання, чи особи, яку він представляє, тощо;

– у разі повторної заяви учасником процесу клопотання, аналогічного тому, у задоволенні якого йому було відмовлено слідчим, на наступних етапах провадження по справі відсутність випадків його задоволення;

– відсутність у справі невіршених клопотань;

– відсутність випадків вирішення клопотань понад трьох діб, установлених ст. 129 КПК.

4.4. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві:

– відсутність випадків задоволення прокурором чи судом скарг осіб, перелічених у ст. 52¹ КПК, на постанову органу дізнання або слідчого про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування.

Показники щодо підозрюваного та обвинуваченого.

4.5. Забезпечення прав підозрюваного та обвинуваченого на захист:

– забезпечення підозрюваного, обвинуваченого допомогою захисника в усіх передбачених у законі випадках, зокрема у випадках обов'язкової участі захисника;

– пред'явлення обвинувачення у присутності захисника;

– пред'явлення обвинувачення і матеріалів розслідування для ознайомлення;

– з'ясування стану фізичного та психічного здоров'я обвинуваченого;

– забезпечення права користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, і допомогою перекладача (переклад обвинуваченому, який не володіє мовою судочинства, всіх основних процесуальних документів на його рідну мову; наявність на кожному листі протоколу допиту такої особи підпису перекладача);

– врахування позиції підозрюваного, обвинуваченого при визначенні меж дослідження обставин кримінальної справи (чи з'ясовано та перевірено в обвинуваченого його алібі; які докази на його підтвердження він може надати; допит особи, у повному обсязі пред'явленого обвинувачення);

– відсутність випадків суттєвого порушення права на захист (допущення участі у справі одного захисника для захисту двох обвинува-

чених, між показаннями яких є суттєві протиріччя; необґрунтованої заміни захисників, допущених до справи, тощо).

4.6. Законність та обґрунтованість затримання:

- кількість затриманих відповідно до статей 106, 115 КПК;
- кількість осіб, яких звільнено безпосередньо слідчим або органом дізнання, без внесення за згодою прокурора подання до суду у порядку, передбаченому частиною 2 ст. 165² КПК (у зв'язку з непідтвердженням підозри щодо вчинення злочину; недоцільністю застосування до затриманого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; закінченням установленого законом строку затримання);
- доброякісність протоколів затримання (вказівка точного часу (день, година, рік, місяць), підстав та мотивів затримання);
- вручення затриманому копії протоколу затримання з переліком його прав та обов'язків;
- відсутність постанови суду про визнання затримання незаконним у порядку ч. 8 ст. 106 КПК.

4.7. Законність та обґрунтованість застосування запобіжних заходів

4.7.1. Законність та обґрунтованість подань органів досудового розслідування та прокурора про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи продовження строків тримання під вартою:

- відсутність постанов суду про відмову в обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи про відмову в продовженні строку тримання під вартою, які були залишені без зміни судом апеляційної інстанції в разі їх апеляційного оскарження);
- наведення в поданні слідчого про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту конкретних доказів та аргументів, що підтверджують висновок про неможливість забезпечення належної поведінки такої особи в разі її залишення на волі до вирішення справи по суті;

4.7.2. Законність та обґрунтованість постанов органів досудового розслідування та прокурора про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу, не пов'язаного із взяттям під варту:

- відсутність випадків скасування відповідних постанов органів досудового розслідування в результаті їх оскарження чи в порядку прокурорського нагляду;

– наведення в постанові конкретних доказів та аргументів, що підтверджують реальність існування хоча б однієї з обставин, перелічених у ч. 2 ст. 148 КПК.

5. Виявлення та усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину

5.1. Активність слідчих щодо винесення подань:

– дані щодо співвідношення кількості кримінальних справ, розслідуваних слідчим, по яких внесено подання, до загальної кількості розслідуваних злочинів.

5.2. Результативність подань:

– дані щодо кількості внесених слідчими подань про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів у порядку ст. 23¹ КПК України, та кількості подань, за якими на кінець звітнього періоду не отримано в установленій (місячний) строк відповіді про вжиті заходи.

5.3. Якість подання:

– вказівка в поданні на конкретні заходи до усунення обставини, що сприяли вчиненню злочину;

– обґрунтованість подання слідчого про усунення обставини, що сприяли вчиненню злочину (наведення в поданні фактичних даних, які всебічно та повно встановлюють причини й умови, що сприяли вчиненню злочину);

– своєчасність внесення подання (відсутність випадків винесення подання після закінчення досудового розслідування та пред'явлення обвинуваченому та іншим учасникам матеріалів кримінальної справи для ознайомлення).

6. Забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, та виконання вироку в частині конфіскації майна

6.1. Правильність визначення органом досудового розслідування характеру та обсягу завданих злочином збитків:

– збіг даних щодо характеру та розміру шкоди, завданої злочином, установлених органом досудового розслідування, із сумою відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рішенням суду, що набуло законної сили.

6.2. Якість діяльності органу досудового розслідування щодо вжиття заходів забезпечення цивільного позову:

– правильне та своєчасне визначення кола осіб, які несуть відповідальність за заподіяну шкоду (визнання конкретної особи цивільним позивачем);

– розшук викрадених у результаті злочинного діяння матеріальних цінностей та повернення їх власнику;

– виявлення всіх можливих джерел відшкодування збитків;

– своєчасність опису й накладення арешту на майно та вклади обвинуваченого, підозрюваного чи осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії;

– суми, добровільно погашені як до порушення справи, так і в процесі слідства, вилучені гроші і цінності для забезпечення відшкодування збитків.

Джерелом формування цих якісних показників мають стати дані щодо кількості виявлених прокурором фактів незастосування органами досудового розслідування заходів забезпечення цивільного позову; виявлених судом фактів незастосування органами досудового розслідування та прокурором заходів забезпечення цивільного позову (винесені окремі ухвали з цього приводу, випадки застосування судом таких заходів під час попереднього розгляду кримінальної справи в порядку ст. 255 КПК); результати аналітичного вивчення кримінальних справ в аспекті відповідності характеру та розміру шкоди, встановленої на досудовому розслідуванні, відповідним висновкам, відображеним у підсумковому судовому рішенні.

7. Створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом

7.1. Недопущення прокурором спрямування до суду справ із наявними в них процесуальними помилками:

– відсутність випадків повернення справ прокурору в порядку ст. 249¹ КПК;

– відсутність випадків відкликання справ прокурором у порядку ст. 232 КПК.

7.2. Правильне визначення органом досудового розслідування кола осіб, які підлягають виклику до судового засідання:

– відсутність випадків зміни переліку осіб, які підлягають виклику до судового засідання прокурором (у порядку ст. 229 КПК);

– відсутність випадків зміни переліку осіб, які підлягають виклику до судового засідання, судом у порядку підготовки справи до судового розгляду (в порядку ст. 253 КПК).

Запропонована система показників при відповідній їх математичній інтерпретації¹ надає достатню можливість для аналізу якості та ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора як по конкретній кримінальній справі (через кількісно-якісну характеристику процесу формування результату конкретного розслідування), так і діяльності кожного працівника за конкретний період (місяць, квартал, півріччя, рік) чи сукупної діяльності органів вказаних органів у районі, місці, області тощо.

Поетапна оцінка діяльності органів за системою показників дозволить контролюючим та наглядовим органам приймати ефективні управлінські рішення по застосуванню заходів усунення виявлених недоліків. У той же час слід зазначити, що органи дізнання, слідчі та прокурор діють у стадіях, що передують кінцевому вирішенню справи по суті. Звідси їх відсотковий внесок у досягненні загального результату уявляється можливим виділити лише з певним ступенем умовності, оскільки існує безліч чинників, що в змозі звести на нуль результативність їх діяльності в досудовому провадженні. Це означає, що оцінка їх діяльності може відбуватися ізольовано від результатів вирішення конкретної справи по суті.

3.4. Загальні напрями підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора

Результати оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування дозволяють визначити прогалини у діяльності цих органів, сформулювати напрями і виявити ресурси підвищення ефективності діяльності.

¹ Розробка відповідної методики, призначеної для оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування за системою виділених критеріїв, є окремим самостійним завданням та не входить у рамки даного дослідження. Оцінка не тільки результату, але й якості шляху до нього являє собою досить складне завдання для відповідної кількісної оцінки та потребує подальшої розробки з використанням знань інших наук.

На ефективність діяльності органів кримінального переслідування впливає комплекс економічних, кадрових, організаційних, правових, політичних умов, на підставі яких формулюються напрями підвищення ефективності діяльності цих органів. До загальних напрямів підвищення діяльності із кримінального переслідування належать такі.

1. *Впровадження наукових результатів у практику діяльності органів кримінального переслідування.* Дослідження проблем боротьби зі злочинністю взагалі і кримінального переслідування зокрема здійснюються для того, щоб отримані результати були впроваджені у практику діяльності органів дізнання, досудового слідства і прокуратури. Саме практика є кінцевим пунктом усіх наукових досліджень, покликаних слугувати суспільству засобом задоволення його потреб.

Впровадження як процес характеризує рух кінцевого наукового результату від конкретного наукового підрозділу чи певного науковця до моменту його втілення у практичну діяльність, змістом якої є кримінальне переслідування. Рух цей відбувається у структурі діяльності певних суб'єктів, які здійснюють впровадження даних науки у практику. Остання складається із різноманітних дій, що відрізняються своїм призначенням, роллю у досягненні поставленої мети і місцем у загальному процесі впровадження. Ці дії за своїм цільовим призначенням об'єднуються в особливі функціональні утворення, що є самостійними частинами (етапами), з єдності яких і складається весь процес впровадження науки у практику кримінального переслідування.

Діяльність, що утворює зміст даного процесу, здійснюється планомірно-поступально за певними правилами. Останні визначають і сутність, і всю систему процесу впровадження, внаслідок чого вони виступають як принципи процесу впровадження. Всі перераховані ознаки процесу впровадження вимагають самостійного дослідження. Тут зазначимо, що у процесуальному аспекті включення конкретного наукового результату до існуючої системи засобів боротьби зі злочинністю й утворює зміст процесу впровадження досягнень науки у практику діяльності органів кримінального переслідування. Інакше кажучи, процесуальний аспект поняття впровадження відображає функціональний аспект матеріалізації результатів наукового дослідження у практику боротьби зі злочинністю, у підсумку якої підвищується ефективність даного виду боротьби.

Впровадження як результат є підсумком відповідного процесу, його кінцевим пунктом. Тому, відзначаючи залежність результату впровадження від якості здійсненого процесу, можна сказати: яким є процес впровадження, таким є і його кінцевий результат. Якщо ми хочемо, щоб кінцевий результат впровадження був належним, тобто таким, яким він запланований, необхідно, щоб сам процес впровадження здійснювався на відповідному рівні й забезпечував досягнення результату необхідної якості.

З огляду на поетапний підхід до процесу впровадження варто вказати на важливість доброякісного здійснення діяльності на кожному етапі впровадження з метою досягнення проміжного результату певної (необхідної) якості. Дотримання цієї вимоги є вельми істотним, оскільки кожний проміжний результат виступає як засіб досягнення кінцевого результату впровадження і, отже, останній перебуває у прямій залежності від якісної визначеності всієї сукупності результатів загального процесу впровадження досягнень науки у практичну діяльність органів кримінального переслідування.

Як бачимо, кожний етап впровадження робить свій внесок у досягнення кінцевого результату. Останній є загальним і спільним результатом діяльності всіх суб'єктів впровадження, які здійснювали даний процес на відповідному етапі.

Процес впровадження характеризується функціональним динамізмом. Для результату впровадження, навпаки, властивою є статика. Якщо науковий результат впроваджений у практику, значить, він укоренився у структурі діяльності органів кримінального переслідування, став його складовим елементом, без якого цей процес не може розглядатися як функціонально доброякісний, такий, що відповідає науково обґрунтованим вимогам.

Впроваджений у практику результат повинен надати процесу кримінального переслідування певного позитивного ефекту. Виконати цю свою роль такий результат може лише у процесі свого функціонування. Але його роль здійснюється у структурі діяльності із кримінального переслідування, тобто після завершення впровадження конкретного результату у практику зазначеної діяльності. Тому він не може включатися у структуру процесу впровадження.

З урахуванням усього викладеного вкажемо, що включення наукового результату у практику діяльності органів кримінального переслі-

дування, яке приносить передбачений позитивний ефект, і утворює зміст розглядуваного поняття.

2. *Підвищення рівня компетентності посадових осіб, які здійснюють кримінальне переслідування.* Некомпетентна посадова особа, реалізуючи владні повноваження щодо кримінального переслідування, може завдати непоправної шкоди інтересам суб'єктів кримінального процесу, державним і загальносуспільним інтересам. Здійснення діяльності некомпетентною особою несе потенційну загрозу ефективності кримінального переслідування.

Але якщо захисник – адвокат може відмовитися від захисту підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного через свою некомпетентність (п. 2 ч. 7 ст. 48 КПК), то дізнавач, слідчий, прокурор об'єктивно не можуть відмовитися від здійснення кримінального переслідування з причини власної некомпетентності, оскільки факт призначення їх на посаду є визнанням (іноді й формальним) їх компетентності.

Поняття компетентності є доволі широким. Воно охоплює сукупність знань посадової особи у багатьох сферах. У структурі компетентності виділяють чотири аспекти: 1) гносеологічний (характеризує суб'єкта з погляду засвоєння знань); 2) нормативний (характеризує те, що вправі, зобов'язаний знати, робити компетентний суб'єкт); 3) функціональний (визначає діяльнісну сторону суб'єкта, його здатність діяти на основі придбаних, наявних у нього знань, умінь, навичок); 4) особистісний (виявляється в усвідомленні фахівцем своєї якісної визначеності, в оцінці своїх професійних здібностей у відповідності до пропонованих до даної спеціальності вимог)¹. Для визначення впливу компетентності на рівень ефективності діяльності посадових осіб органів дізнання, досудового слідства і прокуратури безпосереднє зна-

¹ Зеленецький, В. С. Компетентность специалиста (о теоретической компетентности практиков и практической компетентности теоретиков) [Текст] / В. С. Зеленецкий // Весы Фемиды. – 2000. – № 4. – С. 48–49. Ю. О. Тихомиров визначає компетентність як «уміле і кваліфіковане виконання особою покладених на неї публічних обов'язків» і виділяє у зв'язку із таким розумінням компетентності три її аспекти: 1) добре і навіть глибоке знання особою своїх службових і державних функцій; 2) правильне розуміння завдань, покладених на відповідний орган; 3) компетентність у загальносуспільному сенсі – дії посадової особи в інтересах держави і суспільства (Див.: Тихомиров, Ю. А. Теория компетенции [Текст] / Ю. А. Тихомиров. – М.: Изд-г-на Ю. А. Тихомирова, 2001. – С. 216).

чення мають три перших аспекти, оскільки вони підпадають під нормативне регулювання.

Усі ці аспекти так чи інакше пов'язані з обізнаністю суб'єкта. Безперечно, бути компетентним (обізнаним) повною мірою у всіх сферах науки і практики неможливо навіть за наявності дипломів про вищу освіту за всіма спеціальностями, за якими здійснюється підготовка кадрів у державі. Йдеться про мінімум знань у тих сферах, що є необхідними для дізнавача, слідчого, прокурора для ефективного виконання повноважень, наданих кримінально-процесуальним законом. Однак не можна заперечувати і той факт, що у багатьох випадках для того, щоб реалізувати свої повноваження щодо кримінального переслідування, посадовим особам відповідних органів доводиться використовувати знання в певних галузях у повному обсязі. У випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання, посадові особи органів дізнання, досудового слідства, прокуратури мають право призначити експертизу і доручити її провадження суб'єктам, які володіють цими знаннями у повному обсязі. Варто зазначити, що експертиза є лише однією із форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі. Окрім неї, існують й інші його форми¹.

Швидкоплинність змін у законодавстві, у різних сферах життя суспільства, що реформується, зумовлює необхідність постійного поновлення посадовими особами органів дізнання, досудового слідства і прокуратури своїх знань, необхідних для вирішення завдань кримінального процесу у межах реалізації своєї компетенції. Знань, отриманих під час підготовки у вищому навчальному закладі, якими б якісними вони не були на час випуску фахівця, об'єктивно не може вистачити на весь час його трудової діяльності. Тому одним із способів, і до того ж основним, підвищення рівня компетентності посадових осіб державних органів, уповноважених на здійснення кримінально-

¹ Про інші форми використання знань обізнаних осіб під час провадження у кримінальних справах див.: Бондаренко, О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004.

процесуальної діяльності, є їхня перепідготовка і підвищення кваліфікації¹. Іншим способом підвищення рівня обізнаності (компетентності) у галузі здійснення кримінального переслідування є спеціалізація посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури. Спеціалізація дозволяє посадовим особам зосередитися на провадженні справ про окремі (як правило, складні для провадження) категорії злочинів.

В основу спеціалізації дізнавачів та слідчих покладаються характеристики: 1) злочинів (господарські, проти життя та здоров'я особи, проти власності, проти громадської безпеки, проти безпеки руху та експлуатації транспорту тощо); 2) осіб, які їх вчинили.

Компетентність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, характеризується, у першу чергу, якісним рівнем знань, а не їх обсягом. Необізнана особа (без відповідної кваліфікації, некомпетентна) не може бути призначена на посаду дізнавача, слідчого чи прокурора. Якщо навіть призначення відбудеться, то вона не зможе самостійно повною мірою реалізувати покладені на неї повноваження².

Вимога про наявність вищої юридичної освіти ставиться при призначенні на посади прокурорів та слідчих прокуратури (ч. 1 ст. 46 Закону України «Про прокуратуру»).

Стосовно слідчих органів внутрішніх справ така вимога ставиться на рівні відомчого нормативно-правового акта (п. 4.1 Положення про органи досудового слідства в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом МВС України від 31 березня 2008 р. № 160 «Про організацію діяльності органів досудового слідства системи Міністерства внутрішніх справ України»). Однак дане

¹ Кузьмин, С. Переподготовка прокурорско-следственных работников [Текст] / С. Кузьмин, В. Владимиров // Законность. – 1995. – № 11. – С. 25–32; Рохлин, В. Совершенствовать переподготовку следственных кадров [Текст] / В. Рохлин, Е. Ищенко, В. Чичаев // Соц. законность. – 1988. – № 9. – С. 59–61.

² Практика показує, що призначені на посаду слідчі протягом двох років потребують порад більш кваліфікованих фахівців. Так, за даними М. А. Погорецького, 84 % опитуваних слідчих прокуратури, МВС та СБУ зі стажем роботи до двох років вказали, що більшість процесуальних рішень вони не можуть приймати самостійно, а вважають за необхідне звертатися за допомогою та порадами до начальника слідчого відділу і прокурора (Погорецький, М. А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система [Текст] : монографія / М. А. Погорецький. – Х. : Арсіс, 2002. – С. 55).

положення на практиці виконується не повною мірою. Так, кількість слідчих органів внутрішніх справ, які мають вищу юридичну освіту, станом на 1 січня 2005 р. складала 96,1 % (9755 осіб), із них освітньо-кваліфікаційних рівнів «магістр» і «спеціаліст» – 83,9 % (8521 особа), «бакалавр» і «молодший спеціаліст» – 12,2 % (1234 особи)¹.

В органах дізнання, враховуючи специфіку їх основної діяльності, іноді висувається вимога про наявність або юридичної освіти, або освіти в тій чи іншій галузі діяльності. Так, згідно з п. 2.4 Положення про органи дізнання в системі МНС України, затвердженого наказом Міністерства надзвичайних ситуацій України від 27 квітня 2004 р. № 187, «у місцевих органах державного пожежного нагляду як органах дізнання повноваження щодо проведення попередніх перевірок заяв, повідомлень та іншої інформації про пожежі та здійснення дізнання у справах про пожежі і порушення протипожежних правил покладаються на одного з державних інспекторів цього органу за наявності в нього відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче, ніж «спеціаліст» за напрямком «пожежна безпека» або «правознавство».

У деяких державах з метою стимулювання посадових осіб органів, що ведуть кримінальний процес, до постійного підвищення рівня своєї професійної підготовки вводиться ліцензування заняття прокурорсько-слідчою діяльністю як окремим видом юридичної практики (США). У подальшому, якщо такий працівник не пройде перепідготовку, він може бути позбавлений права займатися професійною діяльністю. В. В. Сухонос, ознайомившись із досвідом підвищення кваліфікації прокурорських кадрів у США, дійшов висновку, що запровадження ліцензування в Україні буде спонукати прокурорські кадри дбати про постійне підвищення кваліфікації².

Перед тим як призначити особу на посаду дізнавача, слідчого, прокурора і надати їй владні повноваження, завжди з'ясовується рівень її компетентності. Держава створює умови для підвищення цього рівня, оскільки від нього залежить правильність і повнота реалізації повноважень щодо кримінального переслідування створених нею органів і призначених на відповідні посади осіб. Держава заінтересована у високому рівні компе-

¹ Лист Головного слідчого управління від 25 квітня 2005 р. № 13/7-3776.

² Сухонос, В. В. Організаційно-правові проблеми кадрового забезпечення органів прокуратури [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / В. В. Сухонос ; Нац. юрид. акад. України – Х., 1999. – С. 13.

тентності посадовців, оскільки саме вони формують переконання членів суспільства у своїй захищеності від злочинних посягань.

3. *Об'єднання зусиль різних правоохоронних органів у сфері кримінального переслідування.* Здійснення кримінального переслідування осіб за вчинення злочинів, що є підслідними органам досудового розслідування різних відомств, може бути ефективним лише за умови, коли вони будуть діяти злагоджено, об'єднавши зусилля слідчих, а у необхідних випадках і оперативних працівників. Взаємодія правоохоронних органів щодо кримінального переслідування осіб здійснюється у межах слідчих та слідчо-оперативних груп, правовою основою для створення яких є ст. 119 КПК.

На сьогодні в Україні проблемним залишається питання щодо формування так званих слідчих груп змішаного складу, до яких залучаються слідчі з різних відомств (МВС України, прокуратури, податкової міліції та Служби безпеки України).

Щодо питання створення слідчих груп змішаного (міжвідомчого) складу у літературі висловлювались різні думки. Зокрема, Л. М. Карнеєва, І. С. Галкін¹, А. І. Роцин², О. В. Синеокий³ виступають за можливість організації таких груп. І. Д. Гончаров вважає, що практика створення слідчих груп змішаного складу була доцільною лише у той час, коли не існувало жорсткого регулювання підслідності кримінальних справ. «Насамперед, – пише автор, – це стосувалося категорії справ так званої змішаної підслідності, які порушували слідчі органів внутрішніх справ, а потім їх передавали для подальшого розслідування до прокуратури. Саме у таких випадках створення об'єднаних слідчих груп було доцільним, але після того як законодавець скасував змішану підслідність, подальша необхідність у таких слідчих групах відпала і для їх створення не існує достатніх підстав»⁴.

¹ Карнеєва, Л. М. Расследование преступлений группой следователей [Текст] / Л. М. Карнеєва, И. С. Галкин. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 12–13.

² Роцин, А. И. Организационные вопросы расследования преступлений группой следователей [Текст] / А. И. Роцин // Соц. законность. – 1965. – № 2. – С. 42.

³ Синеокий, О. В. Виды следственных и следственно-оперативных групп: сравнительный анализ [Текст] / О. В. Синеокий // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 62.

⁴ Гончаров, И. Д. Бригадный метод расследования уголовных дел и процессуальное положение следователя [Текст] / И. Д. Гончаров / Труды КВИШ. – Киев, 1972. – № 6. – С. 194–195.

З цього приводу Д. П. Письменний і В. М. Федченко правильно вважають, що автор не врахував, що слідчі будь-якого підрозділу мають однакові процесуальні права, і тому на запитання про те, чи можливе створення «змішаних» слідчих груп, які складаються зі слідчих різних відомчих установ, необхідно відповісти позитивно. До того ж судження І. Д. Гончарова з цього питання не відповідають практиці, що склалась на місцях, де дуже часто виникають ситуації, за якими справи порушуються відносно великої кількості злочинів різної підслідності, особливо коли їх вчиняють організовані злочинні угруповання. Саме у таких ситуаціях розібратися відразу і зробити стовідсотковий висновок про те, які з виявлених злочинів мають судову перспективу, а які – ні, неможливо. Для цього необхідно залучити до складу групи слідчих з інших відомств, які спеціалізуються на розслідуванні таких злочинів. Лише після з'ясування головних питань слідства необхідно приймати рішення щодо подальшого складу групи¹.

Наказом МВС України № 458 від 30 квітня 2004 р. передбачається для розкриття злочинів загально-кримінальної спрямованості, в яких відповідно до підслідності слідство проводиться слідчими прокуратури та органів безпеки, міжвідомчі слідчо-оперативні групи (п. 1.1), а для розкриття і розслідування міжрегіональних злочинів, які вчинені на території декількох областей, створення міжрегіональних слідчо-оперативних груп (п. 1.9)².

Підвищення рівня координації діяльності різних правоохоронних органів, уповноважених здійснювати кримінальне переслідування, створення і діяльність слідчих та слідчо-оперативних груп є резервом підвищення ефективності діяльності цих органів.

4. Зменшення рівня формалізму в діяльності органів кримінального переслідування. Досудове провадження в українському кримінальному процесі залишається до цього часу вкрай заформалізованим, громіздким, незрозумілим для громадян через відсутність логіки у ба-

¹ Письменний, Д. П. Правові та організаційні засади розслідування злочинів слідчою та слідчо-оперативною групою [Текст] : навч. посіб. / Д. П. Письменний, В. М. Федченко. – Д. : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 49.

² Про затвердження положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості [Електронний ресурс] : наказ МВС України № 458 від 30 квіт. 2004 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

гатьох процедурах реалізації їх прав і законних інтересів. Невипадково у Розділі 2 Концепції реформування кримінальної юстиції України зазначено, що досудове розслідування має бути позбавлене зайвої формалізації¹.

Прокурор у результаті реформування кримінально-процесуального законодавства так і не набув статусу повноцінного державного обвинувача, під керівництвом якого слідчі готують кримінальну справу до розгляду у суді. Уся відповідальність за результати досудового провадження до цього часу покладається на орган дізнання і на слідчого, процесуальне керівництво якими здійснює не прокурор, а начальник органу дізнання і начальник слідчого підрозділу відповідно. Прокуророві ж відводиться роль фактично стороннього наглядча за діяльністю органів дізнання і досудового слідства.

Законодавством не забезпечена активна роль прокурора й у судовому провадженні. У суді вся відповідальність за результати розгляду справи покладається на суд (суддю). У суду немає реальних процесуальних важелів впливу на прокурора з метою спонукати його до активного дослідження обставин кримінальної справи. По суті прокурор у суді презентує результати діяльності слідчого, а не власні. Те, що не доробив прокурор у досудовому провадженні, за нього доробить суд під час судового розгляду – дасть доручення у порядку ст. 315¹ КПК; поверне кримінальну справу для провадження додаткового розслідування і при цьому ще й зазначить в ухвалі (суддя – у постанові), що саме треба зробити під час цього розслідування. Такий правовий статус (тобто статус «процесуальної безвідповідальності») має піти у небуття.

Для всіх, хто стикався із сучасним розслідуванням та розглядом справ у судах, цілком очевидно, що однією із причин слідчої та судової тяганини є виконання значного обсягу дій, що мають формальний характер та є непотрібними для досягнення позитивного результату провадження у кримінальній справі. Чого варті лише повторні виклики очевидців злочину для відібрання пояснень, давання показань особам,

¹ Концепція реформування кримінальної юстиції України [Текст] : затв. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лют. 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» // Офіц. вісн. Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.

які здійснюють дізнання, а потім ще й слідчим та суддям? Безглуздість цього є очевидною як для осіб, які ведуть процес, так і для тих, кого викликають. Але все упирається у необхідність дотримання кримінально-процесуальної форми, що у розглядуваній ситуації є гальмом для кримінального процесу.

Часто прийнято говорити про формалізм як негативний аспект у діяльності дізнавачів, слідчих, прокурорів і суддів, пов'язаний із дотриманням ними зовнішньої форми на шкоду суті кримінальної справи взагалі, і правам та законним інтересам суб'єктів процесу, зокрема. Тобто формалізм – продукт діяльності нерадивих дізнавачів, слідчих, прокурорів. Однак це далеко не так.

Формальність в українській мові визначають як дію або умову, необхідну «для виконання якоїсь справи відповідно до прийнятого порядку, законності; «виконання якого-небудь традиційного звичаю, виробленого правила, що *не має істотного значення*» (курсив авт.)»¹. Формальності, передбачені кримінально-процесуальним законом, утворюють собою зміст як процесуальної форми, так і процесуального формалізму. Тому і ті й інші стають обов'язковим елементом кримінально-процесуальної діяльності із переслідування осіб за вчинення злочину. Отже, формалізм у діяльність дізнавача, слідчого, прокурора закладає у норми права законодавець.

Діяти формально у деяких випадках змушені практично всі працівники, які виконують певний обсяг діяльності із кримінального переслідування.

Це відбувається тоді, коли практика застосування законів виробляє вкрай заформалізовані процедури (наприклад, виконання органом дізнання доручення слідчого у порядку ч. 3 ст. 114 КПК). Процес виконання цього доручення складається із дванадцяти етапів: 1) складання доручення слідчим; 2) направлення його до відділу документального забезпечення органу дізнання; 3) направлення доручення із відділу документального забезпечення до начальника органу дізнання; 4) розгляд цього документа начальником органу дізнання і визначення ним виконавця; 5) направлення доручення до відділу документального забезпечення; 6) отримання і виконання доручення особою, якій воно до-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2003. – С. 1328.

ручено начальником; 7) підготовка матеріалів на виконання доручення і супровідного листа від імені начальника органу дізнання на ім'я слідчого; 8) спрямування матеріалів і листа до відділу документального забезпечення; 9) спрямування їх із відділу документального забезпечення до начальника; 10) розгляд матеріалів начальником і підпис листа; 11) направлення листа і матеріалів до відділу документального забезпечення; 12) отримання слідчим матеріалів виконання доручення.

І це при тому, що термін виконання доручення складає до десяти днів! За такого підходу енергія працівників органів дізнання часто є спрямованою не на ефективне виконання доручення слідчого, а на «ефективне» оформлення документів, які не відіграють ніякої ролі для виконання завдань кримінального судочинства, сформульованих у ст. 2 КПК. І це є цілком зрозумілим, оскільки в оперативних працівників не вистачає часу на належне виконання доручення. Тому і з'являються у кримінальних справах формальні відписки на адресу слідчого про те, що встановити певні обставини чи осіб, яких вимагав слідчий у своєму дорученні, «неможливо».

Це лише один приклад зайвої і нікому не потрібної формалізації досудового розслідування. Під час розслідування на перше місце поступово виходять не «живі» процедури, а «паперові». Практичні працівники дають власну оцінку ситуації із формалізацією досудового розслідування. Так, на думку В. Б. Грачова, начальника слідчого управління, який пропрацював більше тридцяти років слідчим, «ніде у світі немає такого формалізованого процесу, де, вибачте, на кожне чхання треба оформлювати, та ще й з участю понять, процесуальні документи, де прокурор, суддя можуть з будь-якого самого незначного приводу направити слідчому кримінальну справу на додаткове розслідування»¹.

Кримінально-процесуальна форма і кримінально-процесуальний формалізм є тісно пов'язаними між собою поняттями. Але як віднайти ту межу, яка відокремлює форму від формалізму? Відповідь на це запитання не може бути однозначною й універсальною для всіх кримінальних справ, що розслідуються і розглядаються в Україні. У будь-якому разі кримінально-процесуальна форма закінчується, а формалізм починається там, де законодавець чи працівник правоохоронного

¹ Грачев, В. Б. Следствие ведут новички [Текст] / В. Б. Грачев // Рос. газета. – 2000. – 4 авг.

органу або суд (суддя) починають здійснювати дії і приймати рішення, що є зайвими, не зумовленими потребою справедливого вирішення кримінальної справи.

«Діяти формально» означає виконувати ту чи іншу дію, приймати те чи інше рішення без урахування обставин конкретної кримінальної справи, того становища, в якому опинився на конкретний час провадження у кримінальній справі той чи інший її учасник. У той же час посадовець, що провадить процесуальні дії і приймає процесуальні рішення, перебуває «під прикриттям» закону, точніше, тих формальностей, що містяться у законі. Але чи здатна подібна діяльність забезпечити повну і всебічну реалізацію прав і законних інтересів осіб, що залучаються до кримінального судочинства, здійснювати кримінальне переслідування ефективно? Очевидно, що ні.

Ученим, які працюють над дослідженням проблем кримінального процесу, слід спрямувати зусилля на вивчення питання щодо приведення теоретичних положень про кримінально-процесуальну форму до оптимальної межі, яка б виключала формалізм, у першу чергу, у кримінально-процесуальному законодавстві. Глибокому дослідженню має бути піддане і питання про впровадження у кримінально-процесуальне законодавство і практику його застосування принципу верховенства права, який на відміну від принципу верховенства закону сприятиме повній реалізації прав і законних інтересів особи, а не сліпому виконанню заформалізованих процедур на користь не особи, а кримінально-процесуальної форми (точніше, формалізму).

У той же час з метою підвищення ефективності кримінального переслідування у законодавство слід ширше впроваджувати спрощені форми провадження. Запровадження останніх у діяльності із кримінального переслідування здатне забезпечити економію сил і засобів відповідних органів.

5. Впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур (відновного правосуддя). Зменшенню навантаження на органи кримінального переслідування, а отже, і підвищенню його ефективності сприятиме і ширше впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур і примирення. Саме на цьому наголошується у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (п. 5

Розділу 10)¹ та у Концепції реформування кримінальної юстиції України (Розділ 1)².

Зменшення навантаження на органи кримінального переслідування за рахунок впровадження програм відновного правосуддя³ у кримінальних справах про злочини, що не є тяжкими, дозволить цим органам вивільнити значну частину сил і засобів для ефективного здійснення переслідування у справах про тяжкі й особливо тяжкі злочини та інші злочини, де примирення є неможливим.

Комітет міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації № R (99) 19 державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, прийнятій Комітетом на 679-й зустрічі представників Комітету від 15 вересня 1999 р., відмічаючи використання медіації у кримінальних справах як гнучке, всеохоплююче, спрямоване на вирішення проблем доповнення, рекомендує державам – членам Ради Європи застосувати процедури медіації на підставі визначених у Рекомендації принципів і порядку її здійснення⁴.

Із 2003 р. в Україні успішно діють експериментальні проекти з використання медіації між потерпілими і правопорушниками для розв'язання кримінальних конфліктів. Наразі практичний досвід мають громадські та благодійні організації у дванадцяти регіонах України. На державному рівні ініціатива підтримується Верховним Судом України, Міністерством юстиції України, Академією суддів України, Генеральною прокуратурою України та Національною академією прокуратури України, Державним департаментом України з питань виконання покарань⁵.

¹ Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Текст] : затв. Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

² Концепція реформування кримінальної юстиції України [Текст] : затв. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лют. 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» // Офіц. вісн. Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.

³ Основною формою відновного правосуддя є медіація.

⁴ Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, прийнята Комітетом міністрів РЄ від 15 вересня 1999 р.

⁵ Впровадження відновного правосуддя в діяльність органів прокуратури як елемент реформи кримінальної юстиції в Україні: підсумки за рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/press>.

У 2004 р. при Міністерстві юстиції України було створено Міжгалузеву робочу групу з метою формування державної Концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя (медіації) у кримінальному судочинстві України. Проект такої концепції було створено, але стало зрозуміло, що потрібно готувати більш ґрунтовний документ, що відображав би можливості застосування медіації. Отже, розроблений проект Концепції став підґрунтям для подальшого розвитку цього напрямку діяльності Міністерства.

Пунктом 25 Перспективного плану законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання¹ передбачено розроблення законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запровадження реституційного правосуддя та про медіацію професійних посередників)», виконання якого покладено на Кабінет Міністрів України.

Програмою діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»² передбачено забезпечення розвитку процедури медіації (примирення) (п. 2.3).

Згідно з Планом заходів, спрямованих на реалізацію пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України у 2008 р. (п. 105)³, до березня 2008 р. планувалося розроблення законопроектів щодо застосування процедури медіації (посередництва). Даних про розроблення таких законопроектів нам віднайти не вдалося.

Попри відсутність законодавчої регламентації процедури медіації в Україні застосовуються. У будь-якому випадку йдеться про розширення сфери використання таких процедур. Генеральний прокурор України О. Медведько у своєму листі від 1 серпня 2008 р. № 09/1-233 «Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню»

¹ Перспективний план законодавчих робіт Верховної Ради України п'ятого скликання [Електронний ресурс] : затв. постановою Верхов. Ради України від 30 листоп. 2006 р. № 397-V. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

² Український прорив: для людей, а не політиків [Електронний ресурс] : Програма діяльності Каб. Міністрів України : затв. постановою Каб. Міністрів України від 16 січ. 2008 р. № 14. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

³ План заходів, спрямованих на реалізацію пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України у 2008 р. [Електронний ресурс] : затв. розпорядженням Каб. Міністрів України від 27 лют. 2008 р. № 383. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

наголосив прокурорам областей і прирівняним до них прокурорам на позитивному досвіді запровадження медіації в інших державах. У цьому листі вказано також на те, що і міжнародні рекомендації, і практика використання відновних процедур в Україні свідчать про необхідність започаткування таких процедур ще на досудовій стадії провадження. Однак, як зазначає О. Медведько, застосуванню процедур медіації перешкоджає консервативність психології прокурорів при розслідуванні та розгляді в судах справ щодо осіб, які вперше притягуються до кримінальної відповідальності за злочини, що не являють великої суспільної небезпеки. Вони (прокурори) ще мало зорієнтовані на вирішення таких справ, не виявляють у цьому ініціативи.

Подібну пасивність прокурорів щодо застосування процедур медіації можна пояснити, у першу чергу, відсутністю відповідних методичних рекомендацій та правової регламентації процедур передавання кримінальної справи медіаторам (підстав, строків, процесуального порядку, правових наслідків тощо).

Отже, позитивне вирішення на законодавчому рівні розглядуваних тут питань є суттєвим резервом зменшення навантаження правоохоронних органів щодо кримінального переслідування у кримінальних справах про злочини, де є можливим примирення обвинуваченого і потерпілого, а значить, і підвищення ефективності такого переслідування в усіх інших справах.

Висновки до розділу 3

1. Кримінально-процесуальна діяльність органів досудового розслідування та прокурора є різновидом правозастосовчої державної діяльності, що здійснюється в установленому в законі порядку спеціально уповноваженими органами для реалізації поставлених перед ними завдань шляхом вчинення сукупності процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень у суворій відповідності з принципами верховенства права, законності, гуманізму, демократизму, рівності всіх громадян перед законом.

2. Спільними для всіх органів досудового розслідування та прокурора слід визначити такі завдання: 1) своєчасне виявлення злочинів; 2) швидке та повне розкриття злочину та викриття винних; 3) всебічне,

повне й об'єктивне дослідження обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі; 4) забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності, і жоден невинний не був покараний; 5) забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу; 6) виявлення й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; 7) забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, та виконання вироку в частині конфіскації майна; 8) створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом. Система перелічених правових завдань виконує певну програмну функцію щодо процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора та найбільш оптимально її організує. Адекватне усвідомлення сутності та змісту кожного з них є важливим не лише для самих правозастосувачів під час здійснюваної ними діяльності, але й має певне методологічне значення для контролюючих та наглядових органів при наданні ними оцінки ефективності діяльності відповідних підконтрольних чи піднаглядових органів.

3. Складниками ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора є, по-перше, якість її статичних структурних елементів (суб'єкта, предмета, цілі, засобів, форми, результату діяльності); по-друге, якість її динамічної сторони, та по-третє, доброякісність внутрішніх системних зв'язків структурних елементів діяльності (сукупність тісно пов'язаних між собою інтегративних властивостей кримінально-процесуальної діяльності (її законність, обґрунтованість, справедливість, соціальна схвалюваність, своєчасність, професійність, доцільність, адекватність, культурність, індивідуальна визначеність по кожній кримінальній справі, економічність, раціональність тощо)).

4. У ракурсі виявлення моменту переходу якісної діяльності в ефективну слід зосередитись на динамічній стороні діяльності як складовій її ефективності. Остання в кримінальному процесі представлена у вигляді системи дослідчих, слідчих та інших процесуальних дій, що забезпечують «рух» усього провадження по справі. Такий «рух» має відповідати певним *«стандартам динаміки»* кримінально-процесуальної діяльності для забезпечення вирішення кримінальної справи в межах *раціонального, розумного строку* (не на шкоду якості). Ці стандарти,

з одного боку, впливають із відповідних провових положень (у тому числі й міжнародно-правових актів, присвячених тим чи іншим питанням діяльності органів кримінальної юстиції), з іншого боку, диктуються основними принципами доцільної та раціональної організації процесу діяльності у будь-якій соціальній сфері.

5. У кримінально-процесуальному законі вказані вимоги сформульовані шляхом задавання *темпу* процесу виконання дослідчих, слідчих, судових та інших процесуальних дій (через встановлення тим чи іншим чином строків їх виконання) та встановлення *певного порядку* їх вчинення (необхідної їх послідовності чи вимоги одночасності виконання певної сукупності тих чи інших процесуальних дій). З точки зору темпу процесу кримінально-процесуальну діяльність характеризують її висока ритмічність, безперервність; своєчасність вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Дотриманню цих стандартів у реальній практичній діяльності органів досудового розслідування та суду сприятиме закріплення в новому КПК України адекватних строків провадження по справі; чітке розмежування компетенції суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, стимулювання їх активності по справі шляхом перегляду системи критеріїв оцінки роботи органів кримінальної юстиції; наявність у КПК норм, які б, з одного боку, забезпечували своєчасність провадження тих чи інших процесуальних дій, а з іншого, встановлювали адекватний момент для здійснення прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю, встановлення кримінально-процесуальної відповідальності за порушення певних строків суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності тощо.

6. З точки зору *послідовності* вчинення дій у рамках кримінального судочинства слід акцентувати увагу на вимозі *впорядкованості* процесу діяльності, яка передбачає певну логічну послідовність дій, стійкість логічного їх взаємозв'язку. В умовах кардинальної зміни та суттєвого оновлення основоположних інститутів кримінального судочинства впорядкованості кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду сприятиме її об'єктивна необхідна алгоритмізація – насичення нового КПК «процедурними» приписами, призначенням яких є конкретизація процесу здійснення тих чи інших прав та обов'язків, встановлення строгої послідовності операцій, що складають зміст процесуальних дій.

7. Ритмічне та послідовне здійснення кримінально-процесуальної діяльності обумовлює необхідну її тривалість – *стислість* (*короткість*) (охоплення діяльністю мінімальної кількості часу в межах встановлених законом строків), проте не на шкоду якості здійснення діяльності, а в раціональному їх поєднанні. Національна модель кримінального процесу має органічно поєднувати можливість вирішення кримінально-правового спору у мінімальний строк з максимальним рівнем забезпечення прав та законних інтересів його учасників.

8. Оцінка якості динамічної сторони діяльності з позиції її стислості (короткості) має ситуативний характер, оскільки обумовлюється рядом об'єктивних факторів, індивідуальних у кожній кримінальній справі (позиція Європейського суду з прав людини, Конституційного та Верховного Суду України).

9. На ефективність діяльності органів кримінального переслідування впливає комплекс економічних, кадрових, організаційних, правових, політичних умов, на підставі яких формулюються напрями підвищення ефективності діяльності цих органів. До загальних напрямів підвищення діяльності із кримінального переслідування належать такі: впровадження наукових результатів у практику діяльності органів кримінального переслідування; підвищення рівня компетентності посадових осіб, які здійснюють кримінальне переслідування; об'єднання зусиль різних правоохоронних органів у сфері кримінального переслідування; зменшення рівня формалізму в діяльності органів кримінального переслідування; впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур (відновного правосуддя).

10. Здійснювана в Україні реформа нормативно-правової бази кримінального судочинства, в ході якої планується кардинальна зміна та оновлення сутності низки процесуальних стадій та докорінних інститутів кримінально-процесуального права, повинна йти одночасно з формуванням якісно нової правосвідомості правозастосувачів, на базі глибокого переосмислення сутності кримінального судочинства не як єдиного засобу боротьби зі злочинністю, а як гармонійного засобу вирішення соціально-правових конфліктів.

Розділ 4

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

4.1. Зміст і види судової діяльності на досудовому провадженні

Судова реформа, яка здійснюється в Україні, нерозривно пов'язана із посиленням ролі суду в сучасному кримінальному процесі. Конституційне положення, відповідно до якого юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124), знайшло свій розвиток у кримінально-процесуальному законодавстві України, зокрема в частині суттєвого розширення меж дії суду на досудових стадіях кримінального процесу, де судовий захист є особливо затребуваним. Це пояснюється тим, що публічно-правовий характер кримінального судочинства викликає необхідність вторгнення держави до сфери приватного життя людини з метою захисту прав та законних інтересів інших осіб, інтересів держави та суспільства у зв'язку із вчиненням злочину або загрозою його вчинення. Для досягнення цієї мети органам, які здійснюють досудове провадження, закон надає владні повноваження, пов'язані із суттєвим обмеженням конституційних прав людини (права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла та майна; таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції тощо). Як зазначав І. Я. Фойницький, саме у галузі кримінального права та

процесу знаходяться межі для вторгнення держави до сфери особистої свободи громадян¹.

У деяких випадках дії та рішення органів дізнання, досудового слідства та прокурора не тільки зачіпають інтереси осіб, які стають учасниками кримінально-процесуальних відносин, а й породжують наслідки, що виходять далеко за їх межі, суттєво обмежуючи права та інтереси інших осіб, які не мають безпосереднього відношення до вчиненого злочину. Перевірка законності й обґрунтованості такого обмеження в майбутніх судових стадіях процесу може не бути ефективним засобом відновлення порушених прав цих осіб. Тому виникає необхідність у наданні невідкладного судового захисту, оскільки, виходячи зі ст. 3 Конституції України, судова влада як державна влада зобов'язана сприяти нормальному життю людини, утверджувати пріоритет її прав та свобод.

Важливим також є й те, що, на відміну від судових стадій кримінального процесу, де забезпечується транспарентність судової діяльності, досудове провадження здійснюється з дотриманням таємниці досудового слідства, що суттєво ускладнює будь-який соціальний контроль за діяльністю органів дізнання та досудового слідства, а тому й особливого значення тут набувають такі гарантії захисту прав людини, як прокурорський нагляд, судовий та відомчий контроль.

Об'єктивна потреба у судовому захисті прав, свобод і законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності на досудовому провадженні викликала необхідність пошуку законодавцем нових форм реалізації судової влади у кримінальному судочинстві. Такими стали особливі провадження щодо прийняття судом рішення про проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права людини, і застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, а також розгляду скарг учасників процесу на дії та рішення органу дізнання, досудового слідства та прокурора.

Відповідно до КПК України огляд житла та іншого володіння особи (ст. 190), обшук житла та іншого володіння особи (ст. 177), примусова виїмка із житла та іншого володіння особи, виїмка документів, що становлять державну або банківську таємницю, а також документа вико-

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] / И. Я. Фойницький. СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 586–587.

навчого провадження (ст. 178), накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187¹), направлення обвинуваченого на стаціонарну судово-медичну або судово-психіатричну експертизу (ст. 205), усунення захисника від участі у справі (статті 61 і 61¹), застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту (статті 155 і 156), продовження строку тримання під вартою (ст. 165³), накладення арешту на вклади підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ст. 126), поміщення неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до настання віку кримінальної відповідальності, у приймальник-розподільник (ст. 7³), продовження затримання підозрюваного (ст. 165²) здійснюються виключно за рішенням суду. Законом передбачено порядок ініціювання органом дізнання, слідчим і прокурором судового розгляду подання про проведення зазначених дій та прийняття судом відповідного рішення.

Особливість даного провадження полягає в тому, що на відміну від судового розгляду кримінальної справи воно безпосередньо не пов'язане з вирішенням питання винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину та призначення йому покарання. В його основі лежать інші процесуальні відносини, пов'язані із забезпеченням конституційних прав людини на особисту недоторканність, недоторканність житла, майна, приватного життя тощо у сфері кримінального судочинства. Проте ці відносини виникають у зв'язку зі здійсненням основного провадження щодо порушення кримінальної справи та розслідування злочину, а тому вони мають похідний від основного провадження характер. Специфіка цих відносин потребує адекватного комплексного правового регулювання, яке суттєво відрізняється від загального порядку і є проявом диференціації кримінально-процесуальної форми.

Така ж необхідність у встановленні особливого процесуального механізму виникає і при оскарженні до суду рішень та дій органу дізнання, слідчого і прокурора та судовому розгляді скарги у межах досудового провадження. За загальним правилом дії слідчого та прокурора можуть бути оскаржені до суду в будь-який момент досудового провадження. Скарги розглядаються судом першої інстанції при попередньому розгляді справи або при розгляді її по суті (статті 234, 236 КПК України). Однак скарги на окремі їх дії та рішення, прямо визна-

чені законом, розглядаються судом протягом досудового провадження, оскільки зволікання з наданням судового захисту в таких випадках може викликати наслідки, які неможливо буде усунути в майбутніх стадіях кримінального процесу, у зв'язку з чим особа буде позбавлена можливості ефективного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів.

За чинним КПК України предметом оскарження до суду і відповідно судового розгляду скарги протягом досудового провадження є постанови про порушення кримінальної справи, про відмову у порушенні кримінальної справи, про її закриття, про відмову у застосуванні заходів безпеки або їх скасування, затримання особи як підозрюваного. Розглядаючи скарги учасників процесу, суд також не вирішує питань доведеності обвинувачення, кваліфікації злочину, кримінальної відповідальності обвинуваченого. Його діяльність спрямована на перевірку законності та обґрунтованості прийнятих процесуальних рішень, обмеження прав і свобод людини та їх негайне відновлення за наявності відповідних підстав.

Таким чином, в основі обох видів зазначених особливих проваджень, як зазначалося вище, лежать правові відносини, пов'язані із захистом конституційних прав людини у сфері кримінального судочинства, зокрема, при порушенні кримінальної справи та здійсненні досудового розслідування.

Розгляд та вирішення зазначених питань складають сутність судової діяльності в досудових стадіях кримінального процесу, яка, безумовно, відзначається суттєвою специфікою порівняно зі здійсненням судом правосуддя в його традиційному розумінні. Саме специфікою діяльності суду в цих стадіях кримінального процесу пояснюється суттєва розбіжність її функціональної характеристики в науковій літературі. Висловлені в процесуальній науці точки зору з цього приводу умовно можна поділити на два види.

Прихильники першої з них (А. П. Гуськова, М. М. Ковтун, В. М. Лебедев, Л. М. Лобойко, І. Є. Марочкін, Н. Г. Муратова, О. Д. Назаров, І. Л. Петрухін, О. П. Рижаков, Н. В. Сібільова, Р. В. Ярцев, Ю. К. Якімович та ін.) вважають, що діяльність суду на досудових стадіях кримінального процесу є різновидом правосуддя й охоплюється його змістом як єдиної функції суду в кримінальному процесі, а те, що судовий орган починає свою роботу ще на стадії досудового розслідування, свідчить

лише про високий ступінь розвитку правосудної діяльності, її системний характер¹. Така позиція є виразом монофункціонального підходу до характеристики діяльності суду.

Представники іншої точки зору (І. В. Гловюк, М. М. Гузела, М. А. Колоколов, Е. З. Трошкін, А. Р. Туманянц, Н. М. Чепурнова, В. І. Чорнобук, Д. В. Філін, О. В. Хімічева, О. В. Шилов) виходять із її поліфункціональної характеристики і зазначають, що характер виконуваних на досудовому провадженні процесуально-правових дій суду, рішення, які він приймає в цій стадії, не пов'язані з вирішенням справи по суті, а тому й не можуть розглядатися як різновид правосуддя у його традиційному розумінні². У зв'язку з цим одні науковці характеризують діяльність суду на досудових стадіях кримінального процесу як окрему його функцію – судовий контроль³, інші вважають, що він здійснює декілька самостійних функцій – дозвільну, функцію застосування заходів кримінально-процесуального примусу та судовий контроль⁴.

Прихильники позиціонування правосуддя та судового контролю як функцій судової влади на досудовому провадженні підкреслюють їх неоднакове функціональне призначення, адже при здійсненні правосуддя найбільш яскраво вираженою є регулятивна функція держави, тоді як при виконанні судового контролю судовими органами реалізується контрольна діяльність держави та виконується охоронна функція⁵.

Теоретична конструкція судового контролю як самостійної функції суду засновується на відповідному розумінні функції правосуддя. У цьому зв'язку з'ясуванню питання щодо правової природи зазначених напрямків судової діяльності має передувати аналіз поняття правосуддя

¹ Смирнов, А. В. Уголовный процесс [Текст] : учебник / А. В. Смирнов, К. Б. Калининский. – СПб. : Питер, 2004. – С. 103.

² Колоколов, Н. А. О праве, суде и правосудии [Текст] / Н. А. Колоколов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2006 – С. 197.

³ Туманянц, А. Р. Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства [Текст] / А. Р. Туманянц. – Х. : Основа, 2000. – С. 20.

⁴ Гловюк, І. В. Судова діяльність у досудовому провадженні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. В. Гловюк ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – С. 4.

⁵ Чепурнова, Н. М. Судебный контроль в РФ: проблемы методологии, теории и государственно-правовой практики [Текст] / Н. М. Чепурнова. – Ростов н/Д, 1999. – С. 60–61.

(зокрема, в кримінальному судочинстві), оскільки саме воно є вирішальним для функціональної характеристики суду на досудовому провадженні в кримінальному процесі. Залежно від того, який зміст укладається у це поняття, має визначатися і природа судового контролю в кримінальному судочинстві, а саме: чи є він самостійною функцією суду або його слід характеризувати як форму здійснення правосуддя.

Традиційним за радянських часів поглядом на правосуддя є розуміння його як втіленої в особливу процесуальну форму діяльність суду, що здійснюється ним на демократичних засадах і полягає у розгляді та вирішенні кримінальних справ, а також у застосуванні на підставі закону і згідно з правосвідомістю покарання осіб, винних у вчиненні злочину¹. С. А. Альперт відзначав, що функція правосуддя здійснюється не інакше як на основі сформульованого і пред'явленого обвинувачення. Її здійснення означає правильне, відповідно до закону і обставин справи, вирішення основного питання – про винуватість чи невинуватість підсудного та про призначення винному справедливого покарання². Схоже визначення правосуддя надає О. В. Рябцева: це державна діяльність суду щодо розгляду по суті кримінальних справ, прийняття рішення про визнання особи винною або невинною, призначення винному справедливого покарання у встановленій законом процесуальній формі і прийняття заходів по відшкодуванню шкоди, пов'язаної із кримінальним переслідуванням³. На погляд Ф. А. Абашевої та З. З. Зінатулліна, правосуддя як форма реалізації судової влади завжди пов'язана з вирішенням основного питання кримінального судочинства – питання про винуватість або невинуватість обвинуваченого (підсудного) в інкримінованому йому злочині⁴. Цей же підхід до розуміння правосуддя можна побачити й у роботах інших науковців (О. Д. Бойкова⁵,

¹ Кримінальний процес України [Текст] : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – С. 81.

² Альперт, С. А. Суб'єкти уголовного процесса [Текст] / С. А. Альперт. – Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 1997. – С. 23.

³ Рябцева, Е. В. Правосудие в уголовном процессе России [Текст] / Е. В. Рябцева. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 13.

⁴ Абашева, Ф. А. Правосудие по уголовным делам: может ли оно быть досудебным? [Текст] / Ф. А. Абашева, З. З. Зинатуллин // Рос. юстиция. – 2008. – № 12. – С. 69.

⁵ Курс советского уголовного процесса: Общая часть [Текст] / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 26–27.

3. З. Зінатулліна, Т. З. Зінатулліна¹, О. Р. Михайленка², О. В. Хімичевої³).

Виходячи із наведеного сутність правосуддя, з огляду на зазначені його дефініції, виражається в тому, що це є спосіб реалізації виключно судової влади, який чітко регламентований законом та здійснюється у відповідній процесуальній формі; його предметом є розгляд та вирішення кримінальної справи; саме з ним у сфері кримінального судочинства пов'язане вирішення питання про винуватість або невинуватість підсудного та про його кримінальну відповідальність; підсумком здійснення правосуддя є судові рішення про визнання особи винною або невинуватою і призначення винному справедливого покарання. Звідси логічним є й висновок, що правосуддя є характерним виключно для судових стадій кримінального процесу, оскільки тільки в цих провадженнях здійснюється розгляд кримінальної справи по суті і прийняття рішення про винність або невинуватість особи, обвинуваченої у вчиненні злочину⁴. Аналізуючи цей підхід до визначення поняття правосуддя, неважко помітити, що в ньому превалує характеристика самої діяльності суду. Водночас сутнісному аналізу феномену правосуддя належної уваги в ньому не приділяється.

Разом із тим слід зазначити, що наведена інтерпретація правосуддя не є єдиною та загальновизнаною у правовій науці. Скоріше вона була традиційною за радянських часів, проте останнім часом доктринальні підходи до визначення сутності та змісту функції правосуддя зазнали суттєвих змін. Дослідження наукових надбань різних періодів розвитку юридичної науки свідчить, що поняття «правосуддя» еволюціонує у зв'язку зі зміною уявлень щодо призначення судової влади у правовій державі, значення прав і свобод людини і громадянина, співвідношення публічних та приватних інтересів. Щодо цього Н. В. Сібільова правильно відзначає, що аналіз існуючих визначень правосуддя дає змогу виокремити в них постійні (стабільні) і змінні (динамічні) ознаки; до

¹ Зінатуллин, З. З. Уголовно-процессуальные функции [Текст] / З. З. Зінатуллин, Т. З. Зінатуллин. – Ижевск, 2002. – С. 168.

² Михайленко, О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя [Текст] / О. Михайленко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 40.

³ Химичева, О. В. Концептуальные основы процессуального контроля и надзора на досудебных стадиях уголовного судопроизводства [Текст] : монография / О. В. Химичева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2004. – С. 206.

⁴ Рябцева, Е. В. Правосудие в уголовном процессе России [Текст] / Е. В. Рябцева. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 13.

останніх належать ті, які відбивають панівні на той чи інший час у науці ідеологічні та правові доктрини. До ідеологічних доктрин, які правила за радянських часів, науковець відносить визнання суду як органу боротьби зі злочинністю, що був покликаний охороняти від будь-яких посягань державний і суспільний устрій, політичні й економічні основи держави, права та інтереси громадян. До правових доктрин, які панували в той же час і теж були теоретичною основою для визначення природи правосуддя, належить позитивістська доктрина права, яка визначала тотожними явищами право і закон¹.

Сучасний період розвитку юридичної науки характеризується зміною підходів до визначення місця і ролі судової влади в суспільстві та державі, розробкою лібертарно-юридичної теорії праворозуміння, яка охоплює релевантні досягнення легізму та юснатуралізму. Судова влада стає незалежною та самостійною гілкою влади, до виключної компетенції якої належить здійснення правосуддя, яке становить зміст судової діяльності по вирішенню юридично значущих справ, що мають правові наслідки². Головним призначенням органів судової влади, за визначенням Ю. М. Грошевого, є розв'язання правових конфліктів: між людьми, людиною і державою, різними структурами держави³, захист прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права. Отже, призначення правосуддя полягає в тому, щоб забезпечувати баланс інтересів там, де має місце їх конфлікт⁴. Підкреслюючи особливу роль судової влади, В. О. Лазарева правильно зазначає, що вона призначена стояти між двох інших гілок державної влади, стримуючи та врівноважуючи їх у прагненні до абсолютизації, та між ними і людиною, виконуючи роль гаранта забезпечення інтересів людини⁵.

¹ Сібільова, Н. В. Еволюція поняття «правосуддя» [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 189.

² Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 29–30.

³ Конституційно-правові засади становлення української державності [Текст]. – Х. : Право, 2003. – С. 235.

⁴ Фурсов, Д. А. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам [Текст] / Д. А. Фурсов, И. В. Харламова. – М. : Статут, 2009. – Т. 1 : Теория и практика организации правосудия. – С. 158.

⁵ Лазарева, В. Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе [Текст] / В. Лазарева. – Самара : Самар. ун-т, 2000. – С. 16.

Лібертарна теорія права відрізняє право і закон і виходить з того, що адекватне розуміння їх співвідношення має ґрунтуватися саме на розмежуванні цих понять. Справедливість входить до поняття права, оскільки право за визначенням є справедливим, а справедливість – якість та риса права, правова категорія і характеристика. У зв'язку з цим питання про справедливість чи несправедливість закону є, по суті, питанням про правовий чи неправовий характер закону, його відповідність чи невідповідність праву¹. При такому підході суддя, вирішуючи правовий конфлікт, здійснює саме правосуддя, а не законосуддя, на що вірно звертає увагу Н. В. Сібільова². У зв'язку з цим слід погодитися з точкою зору Б. В. Малишева, який зазначає, що функцією суду як суспільної інституції є захист (або гарантування) Права шляхом розгляду правових спорів. Саме особливий спосіб захисту Права і відрізняє суд від інших правоохоронних органів. Тому від того, як ми розуміємо Право, залежить і наше розуміння правосуддя. Якщо услід за радянським ідеологічним юридичним позитивізмом розглядати право як інструмент придушення пануючим класом інших класів, то поняття правосуддя наповниться статистським (державницьким) змістом, де головний акцент буде поставлено на виконанні судом певної функції держави. Якщо ж під правом, наслідуючи ідеї прихильників природно-правової концепції, розуміти одну з форм реалізації принципу справедливості (який є основним для більшості різновидів вказаної концепції), що лежить в основі природних прав людини, то розуміння правосуддя збігається з пошуком судом справедливості у конкретному випадку, тобто зі справедливим захистом прав людини. Виходячи з цього, правосуддя існує для захисту справедливості, яка матеріалізується в основних і невідчужуваних правах людини. Саме тому під правосуддям пропонується розуміти спосіб розв'язання спору про право, яким захищаються права і свободи суб'єктів права (фізичних осіб, юридичних осіб, держави, суспільства): а) на підставі закону та принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму; б) на постійній і професійній основі спеціальними органами державної влади – судами, акти яких забезпечуються авторитетом держави³.

¹ Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2001. – С. 175.

² Сібільова, Н. В. Еволюція поняття «правосуддя» [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 190.

³ Малишев, Б. В. Правосуддя і судова правотворчість [Текст] / Б. В. Малишев // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія. – К. : Б-ка Міжнар. часоп. «Проблеми філософії права», 2009. – С. 240.

Цілком поділяючи цю точку зору щодо змістовної характеристики функції правосуддя, разом із тим вважаємо, що важливе значення має і її формальна або зовнішня характеристика, яку Б. В. Малишев відносить до поняття судочинства, підкреслюючи при цьому й етимологічну різницю цих термінів: правосуддя – «судити про право», а «судочинство» – чинити суд¹. Утім з'ясування змісту функції правосуддя, на нашу думку, неможливо у відриві від такої її невід'ємної ознаки, як встановлений законом порядок її здійснення, оскільки розгляд та вирішення судом правового конфлікту можливі лише у межах судового засідання, що перебігає у встановленій законом процесуальній формі. Процедура здійснення правосуддя має відповідати низці вимог, вона сама повинна бути справедливою, що дозволяє суду винести законне, обгрунтоване та справедливе рішення. Обстановка судового засідання створює умови для найбільш повної реалізації принципів кримінального процесу, забезпечення прав і законних інтересів сторін. У зв'язку з цим слід погодитися з думкою С. П. Погребняка, який зазначає, що лише додержання вимог справедливості під час здійснення судочинства дозволяє характеризувати його як правосуддя².

Наведений природно-правовий підхід до характеристики правосуддя заслуговує на підтримку, оскільки найбільш правильно відображає природу суду, яка у свідомості людини з давніх часів асоціюється виключно зі справедливим вирішенням спору та цілком відповідає ідеї верховенства права.

З'ясування сутності правосуддя, таким чином, можливе лише за умови розгляду в єдності діяльності суду по розгляду правових конфліктів, яка здійснюється у встановленій законом процесуальній формі відповідно до вимог справедливості та її кінцевого результату – захисту прав людини, інтересів суспільства і держави, який знаходить свій формальний вираз у рішенні суду. При такому підході до визначення правосуддя, як зазначає В. С. Бігун, кожен суд може вважатися таким, що здійснює судочинство, але не кожен суд є таким, що здійснює правосуддя³. Останнім часом цей підхід поділяється фахівцями різних галу-

¹ Малишев, Б. В. Правосуддя і судова правотворчість [Текст] / Б. В. Малишев // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія. – К. : Б-ка Міжнар. часоп. «Проблеми філософії права», 2009. – С. 242.

² Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 63.

³ Бігун, В. С. Філософія правосуддя: деякі антропологічні й аксіологічні виміри (нотатки до постановки проблеми) [Текст] / В. С. Бігун // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасн. Третього всеукр. «круглого столу» (23–24 лист. 2007 р.). – Л. : СПОЛОМ, 2008. – С. 55.

зей юридичної науки. Так, О. Шутенко обґрунтовано звертає увагу на нерозривність процесу здійснення судової діяльності з її кінцевим результатом – захистом прав як ознакою сутності правосуддя. Крім цієї ознаки, авторка називає також і справедливість, доступність та транспарентність як ознаки, які «перетворюють формальну послідовність процесуальних дій у велич здійснення правосуддя»¹.

Зазначений природно-правовий підхід до характеристики правосуддя дозволяє виділити його сутнісні ознаки, сукупність яких буде покладено до підґрунтя його поняття. Як правове поняття правосуддя, за визначенням В. Я. Тація та Ю. М. Грошевого, характеризується такими ознаками: це вид державної діяльності, в якій реалізується судова влада; це особливий процесуальний порядок, чітко регламентований законом, що встановлює процедуру діяльності суду щодо розгляду та вирішення конкретних справ, рішення, які має приймати тільки суд². Крім того, до ознак правосуддя також відносять: а) наявність спору про право (або сумніву в законності акта державного органу, дії або бездіяльності посадової особи, з яких випливає порушення суб'єктивних громадянських прав); б) спеціальний предмет судової діяльності; його складають врегульовані нормами права суспільні відносини, що потребують судового захисту; в) особливий спосіб застосування норм права, якому передують з'ясування дійсних обставин справи, дослідження та оцінка доказової бази; д) порядок завершення розгляду справи, який полягає в прийнятті судового рішення, іншого судового акта (ухвали, постанови) як підсумку повного або скороченого судового розгляду³.

Наведені ознаки дозволяють відійти від традиційного розуміння правосуддя і дають підстави для висновку про те, що в кримінальному судочинстві правосуддя не слід пов'язувати виключно із розглядом кримінальної справи по суті та вирішенням питання щодо винуватості або невинуватості підсудного. Завдання суду полягає в тому, щоб

¹ Шутенко, О. Правосуддя як засіб реалізації права на судовий захист [Текст] / О. Шутенко // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 4. – С. 97.

² Конституційне право України [Текст] / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики – К. : Укр. центр правнич. студій, 1999. – С. 288–289.

³ Фурсов, Д. А. Теорія правосуддя в кратком трехтомном изложении по гражданским делам [Текст] / Д. А. Фурсов, И. В. Варламова. – М. : Статут, 2009. – Т. 1: Теория и практика организации правосудия. – С. 126–127.

урегулювати правовий конфлікт, поставити в ньому крапку, захистивши при цьому права та законні інтереси людини, інтереси суспільства та держави. На вирішення цього завдання спрямована діяльність суду, яка в сучасному кримінальному процесі може здійснюватися не лише у зв'язку із розглядом кримінальної справи, а й стосовно будь-яких інших правових конфліктів, які в основі мають кримінально-процесуальні відносини, пов'язані зі здійсненням основного провадження по кримінальній справі. Тому під правосуддям, на наш погляд, слід розуміти діяльність судової влади з розгляду й вирішення правових конфліктів з метою захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, яка здійснюється в установленому законом порядку з додержанням основоположних принципів права.

З огляду на це концептуальне положення, діяльність суду на досудовому провадженні в кримінальному процесі цілком відповідає зазначеним ознакам правосуддя і тому так само має характеризуватися як правосуддя, що здійснюється у специфічних процесуальних формах і в особливому порядку з урахуванням завдань та специфіки стадії порушення кримінальної справи і досудового розслідування.

4.2. Роль та значення судової влади в оптимізації діяльності органів досудового розслідування та прокурора

Суттєве розширення юрисдикції суду в кримінальному процесі, віднесення до його компетенції розгляд та вирішення питань, пов'язаних із обмеженням конституційних прав людини при здійсненні досудового розслідування, а також скарг учасників процесу на дії та рішення органу дізнання, досудового слідства та прокурора потребує оцінки оптимальності цих напрямків судової діяльності та їх ефективності. Це надасть можливість відповісти на запитання щодо відповідності чинного механізму реалізації права на судовий захист у досудових стадіях кримінального процесу існуючим потребам у його отриманні, а також виявити можливі шляхи вдосконалення чинної моделі функціонування судової влади в досудовому провадженні.

Поняття оптимальності правосуддя та його компоненти ґрунтовно досліджені І. Л. Петрухіним, Г. П. Батуровим та Т. Г. Морщаковою. З'ясування оптимальності правосуддя, як зазначають ці автори, передбачає перш за все відповідь на запитання: чи викликана правосуддя будь-якою соціальною потребою, тобто чи потрібен цей інститут суспільству, чи має він соціальну цінність. Стосовно здійснення правосуддя в досудових стадіях кримінального процесу це питання уявляється вельми актуальним, оскільки даний інститут є відносно новим і тому потребує оцінки саме в цьому аспекті.

Соціальна цінність та ефективність конкретного правового інституту являють собою його якісні властивості, пов'язані з визначенням місця та значення даного інституту в механізмі правового регулювання. Як зазначає Ф. М. Фаткуллін, соціальна цінність виражається в основному у здатності відповідного правового інструменту відображати об'єктивні суспільні інтереси і сприяти їх досягненню. Соціальна цінність правової норми виступає як одна з обов'язкових передумов її ефективності. Ефективні лише ті її наслідки, що сприяють суспільному прогресу. Якщо соціальна цінність уявна, об'єктивно немає її ефективності. Поняттям же ефективності має визначатися інша властивість, а саме: здатність тих чи інших частин правової системи благотворно впливати на суспільні відносини при конкретних соціальних умовах¹.

Гуманістична концепція природного права, віддзеркаленням якої є конституційне положення, закріплене у ст. 3 Конституції України, – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, – визначає призначення судової влади в сучасному кримінальному процесі: вирішувати правові конфлікти, відновлювати порушені права та законні інтереси однієї сторони і захищати від можливого необґрунтованого порушення або обмеження благо іншої сторони. При цьому, як вірно зазначає І. Б. Михайловська, соціально значимим є не тільки результат вирішення конфлікту, а й процедура його вирішення. Соціальні наслідки законодавчо передбаченої процедури можуть посилювати або послаблюва-

¹ Фаткуллін, Ф. Н. Актуальные вопросы эффективности советского уголовного процесса [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 9–11.

ти довіру до суду та державної влади в цілому, зміцнювати або підри-
вати офіційно проголошену систему цінностей¹.

Розгляд судом подань органів дізнання та досудового слідства про проведення слідчих дій, застосування запобіжного заходу та проведен-
ня оперативно-розшукових заходів, а також скарг учасників криміналь-
ного процесу на їх дії та рішення здійснюється, як зазначалося вище,
в порядку двох особливих проваджень. Цей порядок визначає сутність
механізму реалізації конституційного права людини і громадянина на
судовий захист у досудових стадіях кримінального процесу. За своєю
правовою природою право на судовий захист є правом-гарантією, вна-
слідок чого воно є ефективним засобом захисту всіх інших прав, свобод
та законних інтересів людини. Запровадження механізму його реаліза-
ції на досудових стадіях кримінального процесу надає можливість за-
цікавленій особі реально та своєчасно отримати судовий захист. Саме
в цьому, на нашу думку, полягає соціальна цінність цієї процедури,
оскільки вона являє собою технологію правового (судового) захисту
прав і свобод людини при здійсненні провадження в досудових стадіях
кримінального процесу.

Соціально значимим є і результат судової діяльності, яка спрямова-
на на вирішення правового конфлікту, забезпечення нормального буття
людини, дотримання її прав у сфері кримінального судочинства. Адже
судова влада існує не для самореалізації та самоорганізації, а для впо-
рядкування суспільних відносин, гармонізації інтересів у суспільстві.
Вирішуючи правові конфлікти, судова влада захищає різні соціальні
цінності, пріоритет серед яких надається правам та свободам людини.
Тому і рішення суду, яке відповідає вимогам законності, обґрунтова-
ності та справедливості, завжди сприяє авторитету судової влади, по-
силює довіру суспільства до суду, позиціонує судовий захист як най-
більш ефективний вид державно-правового захисту прав, свобод та
законних інтересів людини.

Обмеження конституційних прав людини на досудових стадіях
кримінального процесу виключно за рішенням суду є гарантією до-
тримання права, оскільки прийняття рішення про його застосування

¹ Михайловская, И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уго-
ловного процесса [Текст] / И. Б. Михайловская // Государство и право. – 2005. –
№ 5. – С. 114.

і виконання цього рішення тим самим органом виконавчої влади створює небезпеку зловживання владою, безпідставного порушення прав і свобод людини. У зв'язку з цим провадження щодо розгляду судом подань органів досудового розслідування може розглядатися як спосіб, певна технологія самообмеження держави, оскільки виключно на підставі судового рішення можливим стає застосування примусу, що виключає зловживання державою власною репресивною владою¹.

Оцінка соціальної цінності діяльності суду щодо розгляду подань органів дізнання, досудового слідства та прокурора, а також скарг учасників кримінального процесу на дії та рішення органів досудового розслідування також має проводитися з урахуванням того впливу, який вона здійснює на практику цих органів, спрямовуючи її в русло неухильного дотримання прав людини у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Гарантованість судового захисту та перспектива судової перевірки процесуальних документів, які складаються органами дізнання та досудового слідства, зумовлює необхідність більш вимогливого ставлення до їх законності та обґрунтованості з боку цих органів, наведення в них аргументів, здатних переконати суддю на користь прийняття рішення, що запитується. Те саме стосується й можливості оскарження рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, оскільки судова перевірка їх законності та обґрунтованості, що здійснюється у змагальній процедурі, одним із можливих рішень суду передбачає їх скасування. Тому орган дізнання та слідчий, які потенційно підпадають під судовий контроль, повинні бути особисто зацікавлені в дотриманні прав людини при проведенні досудового провадження.

Другою якісною властивістю судової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу є її ефективність, оцінка якої передбачає необхідність виділення певних критеріїв, які в сукупності дозволяють дійти науково обґрунтованих висновків з цього питання та виявити шляхи її можливої оптимізації.

Вбачається, що критеріями ефективності цих напрямків діяльності судової влади можуть виступати такі: 1) рівень фактичного досягнення мети цієї діяльності, тобто її результативність; 2) відповідність рішень

¹ Про концепцію самообмеження держави див.: Мизулина, Е. Б. Уголовный процесс: концепция самоограничения государства [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Е. Б. Мизулина ; Ин-т государства и права РАН. – М., 1993.

суду, прийнятих за результатами судового розгляду подання органів досудового розслідування або скарги учасників кримінального процесу, вимогам законності, обґрунтованості та вмотивованості; 3) оперативність судової діяльності.

Перший із названих критеріїв має переважне значення, оскільки загальне поняття ефективності будь-якої діяльності, в тому числі й кримінально-процесуальної, визначається перш за все саме через співвідношення її фактичного результату та поставленої мети.

Метою діяльності суду на досудовому провадженні є, як зазначалося вище, захист прав, свобод та законних інтересів людини при здійсненні дослідчого кримінального процесу¹ та досудового розслідування злочинів, недопущення безпідставного обмеження прав людини при застосуванні кримінально-процесуального та оперативно-розшукового примусу, вирішення правового конфлікту, а також забезпечення дотримання вимог закону на цих стадіях кримінального судочинства. Якщо зазначена мета збігається з отриманим результатом судової діяльності, то можна стверджувати про її ефективність.

Результат судової діяльності завжди формалізується у відповідних процесуальних рішеннях. Стосовно її напрямків на досудовому провадженні в кримінальному процесі такими рішеннями є постанови суду, якими завершується розгляд подання органу дізнання, слідчого та прокурора або скарги учасника кримінального процесу. Як і будь-які інші акти судової влади, ці постанови мають відповідати певним вимогам, зокрема, бути законними, обґрунтованими та вмотивованими. Відповідність прийнятого рішення цим вимогам завжди свідчить про ефективність діяльності, яка привела до прийняття рішення такої якості. Таким чином, обидва критерії є об'єктивно пов'язаними між собою, а оцінка ефективності діяльності суду в цих стадіях кримінального процесу може здійснюватися лише з урахуванням обох цих критеріїв у їх взаємозв'язку.

Важливе значення для забезпечення ефективності діяльності суду в досудових стадіях кримінального процесу має також оперативність судового провадження, яка об'єктивно є необхідною внаслідок специ-

¹ Про сутність та структуру дослідчого кримінального процесу див.: Зеленецький, В. С. Доследственное производство в уголовном процессе [Текст] : монографія / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Кроссруд, 2009.

фіки кримінально-процесуальних відносин, що виникають як при зверненні органів дізнання та досудового слідства до суду з поданням про проведення слідчих, оперативно-розшукових дій та застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, так і при оскарженні дій та рішень цих органів учасниками кримінального процесу. Оперативність судової діяльності в цих стадіях кримінального процесу є чинником, який безпосередньо впливає на досягнення її мети (в ряді випадків особа потребує невідкладного судового захисту, оскільки зволікання з його отриманням може мати такі наслідки, які в подальшому неможливо буде усунути). Саме цим і пояснюється необхідність звернення за судовим захистом на цих етапах провадження по кримінальній справі, який при наявності до того відповідних підстав має бути наданий оперативно, тобто у стислі строки, конкретний період яких повинен визначатися з урахуванням специфіки предмета оскарження. Не слід забувати також і те, що оперативність судової діяльності не лише забезпечує ефективність поновлення порушеного права, а й спрямована на мінімізацію тих негативних наслідків, які може мати для здійснення досудового розслідування подача скарги (зокрема, це стосується оскарження постанови про порушення кримінальної справи).

З огляду на це КПК стосовно кожного з двох особливих проваджень передбачає строки судового розгляду процесуальних документів, які ініціюють провадження. Так, судовий розгляд подання органів досудового розслідування здійснюється негайно (ст. 177 КПК), що є цілком виправданим з точки зору необхідності забезпечення можливості вирішення завдань органів кримінального переслідування. Стосовно судово-контрольної діяльності, яка здійснюється в порядку відповідного особливого провадження, законом передбачені різні строки залежно від специфіки рішення, яке виступає предметом оскарження, його місця та ролі в системі кримінально-процесуальної діяльності. Скарга на постанову про порушення кримінальної справи розглядається суддею не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду, а рішення про відкриття провадження за скаргою приймається протягом доби від дня надходження скарги до суду (ст. 236⁸ КПК); скарга на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи розглядається суддею не пізніше десяти днів із дня її надходження до суду (ст. 236² КПК), скарга на постанову про закриття кримінальної справи – не пізніше п'яти

днів, а у разі складності справи – десяти днів із дня надходження закритої справи до суду (ст. 236⁶ КПК). При оскарженні затримання скарга розглядається одночасно з поданням про взяття особи під варту, а якщо вона надійшла після обрання запобіжного заходу, вона розглядається суддею протягом трьох діб із дня надходження (ст. 106 КПК). При оскарженні до суду постанови про відмову у застосуванні заходів забезпечення безпеки або про їх скасування скарга розглядається суддею негайно (ст. 52⁵ КПК).

Аналіз зазначених законодавчих положень дозволяє дійти висновку, що передбачені ними строки судового розгляду подання та скарги в цілому відповідають вимозі оперативності (швидкості) цих видів проваджень. Разом із тим, вважаємо, що строк судового розгляду скарги не слід «прив'язувати» до дня надходження до суду матеріалів кримінальної справи, як це, наприклад, передбачено стосовно розгляду скарги на постанову про закриття кримінальної справи (ст. 236⁶ КПК), оскільки оперативність судового захисту прав та законних інтересів зацікавлених осіб у такому випадку залежить від сумлінного виконання органами дізнання та досудового слідства обов'язку щодо надання матеріалів справи на вимогу суду. Неналежне його виконання призводить до невинуватеної тяганини із судовим розглядом скарги, порушує право особи на судовий захист. У зв'язку з цим вбачається, що єдиним моментом, з якого слід відраховувати строк судового розгляду скарги учасника кримінального процесу, є день надходження її до суду. Подальші дії, пов'язані із витребуванням судом матеріалів справи і наданням їх органами досудового розслідування у визначений термін, складають зміст судового провадження, яке ініційоване скаргою заінтересованої особи.

Можливість здійснення правосуддя у встановлений законом строк має забезпечуватися певними процесуальними механізмами, які перешкоджають невинуватеному затягуванню судового процесу. У зв'язку з цим особливого значення набуває виконання органом дізнання, слідчим та прокурором обов'язку щодо надання суду запитуваних матеріалів, які є необхідними для розгляду скарги. Невиконання цього обов'язку перешкоджає розгляду скарги та ефективному поновленню порушених прав особи, що загалом призводить до ускладнення її доступу до правосуддя та отримання ефективного судового захисту. Тому вбачається, що виконання органами досудового розслідування обов'язку

своєчасно надати запитувані судом матеріали має забезпечуватися певними процесуальними гарантіями. Стосовно розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи КПК передбачив відповідне положення про те, що у разі неподання без поважних причин матеріалів, на підставі яких було прийняте рішення про порушення справи, у встановлений суддею строк суддя вправі визнати відсутність цих матеріалів підставою для скасування постанови про порушення кримінальної справи. Втім рішенням Конституційного Суду України від 30 червня 2009 р. № 16-рп /2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236⁸ Кримінально-процесуального кодексу України дане положення визнане таким, що не відповідає Конституції України, оскільки воно зумовлює винесення судом рішення, яке ґрунтується не на всебічному, повному та об'єктивному дослідженні всіх матеріалів, а лише на юридичному факті неподання без поважних причин до суду цих матеріалів у визначений строк¹. У цьому контексті доречним є звернення до окремої думки судді Конституційного Суду М. А. Маркуш, яка цілком слушно, на наш погляд, зазначила, що, визнавши це положення неконституційним, суди втратили ефективний механізм розгляду скарги впродовж строку, визначеного у ч. 1 ст. 236⁸ КПК, тому що розгляд скарги залежить не від строків, закріплених у законі, а від волі однієї зі сторін – сторони обвинувачення, яка може без поважних причин не подати матеріали, на яких ґрунтується постанова про порушення кримінальної справи, що перешкоджатиме розгляду скарги по суті. Орган чи посадова особа, які порушили кримінальну справу або у провадженні яких вона перебуває, мають бути заінтересовані у відстоюванні правильності й обґрунтованості прийнятого ними рішення. Відмова цих осіб без поважних причин надіслати до суду матеріали породжує сумніви щодо правомірності порушення кримінальної справи і цілком логічно повинна розглядатися як відсутність таких матеріалів або їх явну доказову недостатність чи здобуття незаконним шляхом,

¹ Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 р. № 16-рп /2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236⁸ Кримінально-процесуального кодексу України [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1800.

що, у свою чергу, свідчить про обмеження прав особи, щодо якої було порушено кримінальну справу, або інтересів якої ця справа стосується¹. Підтримуючи цю точку зору, слід додати, що практика застосування ст. 236⁸ КПК після прийняття зазначеного рішення Конституційного Суду України свідчить про чисельні порушення встановленого законом присікального строку розгляду судом скарг на постанови про порушення кримінальної справи з причин неподання у визначений суддею строк матеріалів кримінальної справи, що в цілому негативно вплинуло на ефективність даного інституту.

Оцінка ефективності судової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу передбачає необхідність звернення до відомостей офіційної статистики, які презентовані в офіційних звітах про роботу суду та органів, що здійснюють кримінальне переслідування. Звернення до цих даних, звичайно, не дає можливості дійти остаточних висновків щодо ефективності цієї діяльності, проте дозволяє виявити певні тенденції та зробити деякі узагальнення щодо динаміки та якісної характеристики судової діяльності в дослідному кримінальному процесі та на стадії досудового розслідування.

Стосовно судово-контрольної діяльності, тобто розгляду судом скарг учасників кримінального процесу на дії та рішення органу дізнання, слідчого та прокурора, судова статистика дозволяє встановити й певні закономірності: кожен рік спостерігається тенденція до збільшення загальної кількості розглянутих судами скарг, що свідчить про довіру громадян до судової влади, використання ними механізмів судового захисту як найбільш ефективних. Так, у 2006 р. кількість розглянутих судами скарг на дії та рішення органів досудового розслідування збільшилася порівняно з 2005 р. на 16,1 %; їх суди розглянули 11,6 тис., з яких задоволено 5,6 тис., або 47,8 % від кількості розглянутих². У 2007 р. тенденція до збільшення кількості скарг на дії органів досудового розслідування та прокурорів збереглася, чому сприяли й зміни законодав-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 р. № 16-рп /2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236⁸ Кримінально-процесуального кодексу України [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1800.

² Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 34.

ства щодо оскарження постанов про порушення кримінальної справи. Так, суди розглянули 20,3 тис. скарг, що на 74 % більше, з яких задоволено 8,5 тис., або 42,1 %¹. Менш значне, але все ж таки збільшення скарг спостерігалось і в 2008 р. – суди розглянули 21,4 тис. скарг на дії органів досудового розслідування, що на 5,2 % більше ніж у 2007 р. З них задоволено 8,6 тис., або 40,4 % від кількості розглянутих².

Крім встановлення тенденції до збільшення звернень учасників кримінального процесу до судового захисту, аналіз наведених даних офіційної статистики дозволяє дійти ще одного важливого висновку: кількість задоволених скарг кожного року перевищує 40 % від загальної кількості поданих до суду скарг. Це є досить високим показником, який свідчить про ефективність судово-контрольної діяльності в цих стадіях кримінального процесу, а також про порушення прав людини при здійсненні досудового провадження, які, на жаль, набули досить значного поширення.

Другий напрямок судової діяльності в досудовому провадженні, який стосується розгляду судом подань органів дізнання та досудового слідства, характеризується такими статистичними показниками: у 2006 р. суди розглянули 143,8 тис. подань органів досудового розслідування з різних питань, із них задоволено 134,8 тис., або 93,7 % від кількості розглянутих. Зокрема, розглянуто 44,6 тис. подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, задоволено 39,5 тис. таких подань, або 88,4 %. Суди розглянули 12,4 тис. подань про продовження строків тримання під вартою, із них задоволено 12,1 тис. або 97,7 %³. У 2007 р. кількість розглянутих судами подань органів досудового розслідування з різних питань збільшилася на 9,6 % і становила 157,6 тис. Із них задоволено 146,9 тис. подань, або 93,2 % від кількості розглянутих. Зокрема, розглянуто 44 тис. подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, задоволено 38,6 тис. таких подань, або 87 %. Суди розглянули 11,7 тис. подань про продовження строків тримання під вартою; із них задоволено 11,4 тис.,

¹ Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 6 (94). – С. 40.

² Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 5 (105). – С. 21.

³ Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 34.

або 97,6 %¹. У 2008 р. суди розглянули 174,4 тис. подань органів досудового розслідування з різних питань, що на 10,6 % більше порівняно з 2007 р. Із них задоволено 161,1 тис. подань, або 92,4 % від кількості розглянутих. У тому числі розглянуто 44,6 тис. подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, що на 1,3 % більше, з яких задоволено 38,4 тис., або 86,3 %. Суди розглянули 11,6 тис. подань про продовження строків тримання під вартою; із них задоволено 11,3 тис., що складає 97,7 %². Таким чином, 93 % є майже постійним показником кількості подань органів дізнання, досудового слідства та прокурора про проведення слідчих дій, що обмежують конституційні права людини, які задовольняються судами. Що ж стосується застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, то тут показник є меншим, але також майже постійним – приблизно 87–88 % від усієї кількості подань органів досудового розслідування задовольняються судами.

Наведені статистичні дані свідчать про те, що в абсолютній більшості подання органів досудового розслідування задовольняються судами. Даючи оцінку такій статистиці (вона в Російській Федерації є приблизно такою ж), І. Л. Петрухін зазначає: високий показник задоволення подань прокурорів і слідчих – не ознака великих успіхів прокуратури та органів розслідування, а свідчення низької ефективності судового контролю за розслідуванням злочинів. Причин автор наводить декілька: значне службове навантаження суддів районного суду; покладення однієї і тієї ж функції на слідчого і суддю; дія принципу солідарності в роботі суддів і прокурорів, які вважають, що їх пов'язує професійний обов'язок боротися із злочинністю і надавати один одному в цьому допомогу³. В цілому наведені аргументи заслуговують на підтримку. Судді нерідко не висувають високих вимог до якості подань слідчих, не вимагають наведення в них доказів, які підтверджують обґрунтованість обмеження конституційного права людини шляхом проведення запитуваної слідчої дії або застосування запобіжного заходу

¹ Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 6 (94). – С. 40.

² Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р. [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 5 (105). – С. 22.

³ Петрухін, І. Л. Судебная власть: контроль за расследованием преступлений [Текст] / И. Л. Петрухин. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 137.

у вигляді взяття під варту, продовжують пов'язувати взяття під варту з майбутнім покаранням за вчинений злочин, що є неприпустимим, виходячи із принципу презумпції невинуватості, тощо. Як наслідок – винесення незаконної та необгрунтованої постанови суду, порушення конституційних прав людини. У зв'язку з цим доречним є звернення до практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд), зокрема, його рішень стосовно України, яких останнім часом з'явилося вже чимало, з проблеми обгрунтування постанови суду про взяття під варту та продовження його строків.

Так, у Рішенні у справі «Ткачов проти України» від 13 грудня 2007 р. Суд зазначив, що повторювання формальних підстав для взяття під варту, зазначених у ст. 148 КПК України, без будь-якої спроби продемонструвати, яким чином вони застосовуються відносно справи заявника, не може бути розцінено як «відповідні» та «достатні» підстави застосування запобіжного заходу¹. У справі «Слоєв проти України» Суд підкреслив необхідність обгрунтування тримання особи під вартою до її засудження. Продовження строку тримання під вартою також має обгрунтовуватися відповідними підставами. Після спливу певного проміжку часу навіть обгрунтована підозра у вчиненні злочину не може бути єдиним виправданням позбавлення волі, а тому судовим органам потрібно надати інші пояснення продовження тримання особи під вартою². Отже, неприпустимим є застосування даного запобіжного заходу та продовження його строку без належного обгрунтування відповідного процесуального рішення – спочатку подання органу досудового розслідування, потім – постанови суду. Тим часом практика свідчить, що досить часто слідчі звертаються до суду з поданням, яке не містить обгрунтування необхідності застосування даного запобіжного заходу. Незважаючи на це, судді виносять рішення про його застосування. У такому випадку судову діяльність слід визнати неефективною, тобто такою, яка не тільки не дала очікуваного результату, а й завдала суттєвої шкоди правам та законним інтересам підозрюваного, обвинуваченого.

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ткачов проти України» // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 31. – Ст. 1031.

² Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Слоєв проти України» [Текст] // Юрид. вісн. України. – 2009. – 1–7 серп. (№ 31 (735)).

Проте, звичайно, в судовій практиці існує чимало й інших прикладів, які свідчать про досить високу ефективність даного механізму реалізації судової влади. Такі приклади були нами виявлені при безпосередньому вивченні практики розгляду судами подань органів досудового розслідування про проведення слідчих дій та застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Так, розглянувши подання слідчого про проведення обшуку за місцем проживання Б., суд виніс постанову про відмову в проведенні обшуку, пославшись на те, що всупереч ст. 177 КПК України в поданні органу досудового розслідування не зазначено, які знаряддя злочину, предмети та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети та документи, що мають значення для встановлення істини, можуть знаходитися за місцем проживання Б., і чому документи, які цікавлять слідство, не можуть бути вилучені у Б. шляхом проведення виїмки. Враховуючи те, що кримінальна справа порушена за фактом вчинення злочину, обвинувачення Б. не пред'явлено, докази, які підтверджують її причетність до вчиненого злочину, в поданні не наведені, суддя відмовив у задоволенні подання¹. Інші матеріали стосуються розгляду судом подання слідчого про поміщення обвинуваченого у стаціонар для проведення судово-психіатричної експертизи. За результатами розгляду подання суд відмовив у поміщенні обвинуваченого у стаціонар, обґрунтувавши своє рішення у такий спосіб: матеріали кримінальної справи не містять даних про те, що в експерта виникла необхідність тривалого обстеження обвинуваченого, у зв'язку з чим він і потребує проведення судово-психіатричної експертизи в умовах стаціонару. Посилання органу досудового розслідування на те, що обвинувачений не з'являється на виклик слідчого, а його привід неможливо здійснити у зв'язку з опором обвинуваченого та його матері, не є підставою для поміщення обвинуваченого у стаціонар для проведення судово-психіатричної експертизи². Аналогічних прикладів у судовій практиці чимало.

Оцінюючи дані офіційної статистики, не слід забувати й про те, що перед тим як подання надходить до суду, його ретельно перевіряє прокурор, який здійснює нагляд за дотриманням закону органами дізнання та досудового слідства. Він має право та зобов'язаний відмовити у дачі

¹ Арх. місц. суду Київ. р-ну м. Харкова за 2008 р.

² Там само.

згоди на подання, яке не відповідає вимогам щодо форми та змісту. Тому певна частина подань, які ініціюються органами досудового розслідування, взагалі не надходять до суду з причин відмови прокурора у їх погодженні. Як зазначає заступник Генерального прокурора України, в деяких областях України значно збільшилася кількість звільнених у справах слідчих МВС через відмову прокурора підтримати подання про взяття під варту. Що ж стосується питання ефективності судової діяльності, то за цими ж даними у Полтавській та Луганській областях більше ніж на половину, а в Рівненській майже вдвічі зросла кількість звільнених через відмову суду в обранні запобіжного заходу взяття під варту. А загалом по країні їх кількість збільшилася в дев'ятнадцяти регіонах – усього майже на 400 осіб¹.

Порядок обмеження конституційних прав людини у сфері кримінального процесу виключно за рішенням суду має суттєві переваги порівняно з будь-яким іншим. Як зазначено в рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 р., втручання органів виконавчої влади у права осіб має підлягати ефективному контролю, який зазвичай має здійснюватися судовим органом, щонайменше як останньою інстанцією, оскільки судовий контроль надає найбільші гарантії незалежності, безсторонності та здійснення належного провадження². В більшості випадків цей інститут виступає надійною перешкодою для незаконного обмеження прав і свобод людини при здійсненні досудового розслідування та ефективним механізмом поновлення порушених прав. Запровадження механізму реалізації судової влади на досудових стадіях кримінального процесу взагалі змінило природу досудового розслідування; воно, як слушно зазначив І. Л. Петрухін, втрачає у зв'язку з цим сліди інквізиції і набуває властивостей сучасного цивілізованого судочинства³. На цьому етапі провадження змагальність діє лише тією мірою, якою в ньому допускається участь суду.

Ефективність правосуддя, в тому числі й на досудових стадіях кримінального процесу, багато в чому залежить від досконалості про-

¹ Пшонка, В. Реальну картину злочинності міліція приховує [Текст] / В. Пшонка // Юрид. вісн. України. – 2010. – 27 лют. – 5 берез. (№ 9 (765)). – С. 5.

² Рішення від 2 листоп. 2006 р. у справі «Волохи проти України» // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 4 (92). – С. 33.

³ Петрухін, І. Л. Судебная власть: контроль за расследованием преступлений [Текст] / И. Л. Петрухін. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 134.

цесуальних норм. Неякісність кримінально-процесуального закону суттєво її знижує та в цілому негативно впливає на правозастосовчу практику. У зв'язку з цим С. А. Альперт правильно підкреслив, що ефективність діяльності судів при розгляді кримінальних справ безпосередньо пов'язана з тенденціями законодавства, які стосуються як організації, так і функціонування судової влади¹.

Вбачається, що пошук можливих шляхів підвищення ефективності діяльності суду на досудових стадіях кримінального процесу має відбуватися у площині удосконалення тих правових форм судового захисту, які вже існують у чинному законодавстві. З цією метою, зокрема, уявляється необхідним:

– встановити в законі чіткі процедури розгляду судом у порядку особливого провадження подань органів дізнання, досудового слідства та прокурора, а також скарг учасників кримінального процесу;

– передбачити нормативні вимоги щодо форми та змісту процесуальних документів органів дізнання, слідчого та прокурора, а також суду, які складаються у зв'язку зі здійсненням цих особливих проваджень;

– розширити межі судового контролю, встановивши певні критерії, які визначають предмет оскарження, оскільки, як свідчить правозастосовна практика, визначений чинним законодавством предмет оскарження не задовольняє тим потребам в отриманні невідкладного судового захисту, які існують у реальному кримінальному процесі (зокрема, чинний КПК не передбачає можливості оскарження до суду бездіяльності органів, у провадженні яких знаходиться кримінальна справа, а також багатьох дій та рішень слідчого, якими обмежуються конституційні права людини (проведення обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, реалізації речових доказів на досудовому провадженні тощо). У зв'язку з цим заінтересовані особи звертаються до застосування порядку оскарження, передбаченого Кодексом адміністративного судочинства України, оскільки відповідно до його статті 17 компетенція адміністративних судів поширюється на спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскар-

¹ Альперт, С. А. Вопросы повышения эффективности суда при рассмотрении уголовных дел [Текст] / С. А. Альперт // Сб. крат. тез. и науч. сообщ. науч.-практич. конф. по итогам науч.-исследоват. работ, выполн. проф.-преподават. составом Укр. гос. юрид. акад. в 1993 г. – Харьков, 1994. – С. 160–161.

ження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності. Таким чином, створюється ситуація, коли юридичний факт, що викликає необхідність звернення до суду, виникає в одному процесуальному режимі, у зв'язку із кримінально-процесуальними відносинами, а судовий захист прав та законних інтересів особи здійснюється в іншому. Така ситуація вбачається алогічною і може бути пояснена виключно недосконалістю чинного кримінально-процесуального механізму реалізації конституційного права людини на судовий захист;

– встановити чіткі строки судового розгляду подань органів дізнання, досудового слідства та прокурора, а також скарг учасників процесу та строк для надання до суду матеріалів, які підтверджують законність й обґрунтованість рішення, що оскаржується;

– розширити процесуальні права осіб, інтересів яких стосується провадження щодо судового розгляду подання органів дізнання, досудового слідства та прокурора, зокрема, надати особам, у житлі чи іншому володінні яких проведено обшук або примусову виїмку, права апеляційного оскарження постанови суду; надати підозрюваному, обвинуваченому та його захиснику право знайомитися з поданням про взяття під варту, а також матеріалами, які його обґрунтовують, оскільки це є важливою гарантією права на захист та забезпечення змагальних засад при розгляді подання органів досудового розслідування; забезпечити участь потерпілого при вирішенні питання щодо застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту;

– запровадити інститут слідчих суддів.

Висновки до розділу 4

Проведене теоретичне дослідження питань ефективності діяльності суду на досудовому провадженні в кримінальному процесі дозволяє дійти таких висновків:

1. Основним призначенням судової влади є вирішення правових конфліктів, яке здійснюється у різних видах судочинства та у процесуальних формах, притаманних кожному з них.

2. У сучасному кримінальному процесі суд діє на всіх його стадіях, у тому числі й на досудовому провадженні. При цьому, на відміну від судових стадій кримінального процесу, в його досудовому провадженні діяльність суду здійснюється в порядку двох особливих проваджень, які тісно пов'язані з основним провадженням, є похідними від нього та спрямовані на захист конституційних прав людини при порушенні кримінальної справи та досудовому розслідуванні.

3. Проведений аналіз сутнісних ознак правосуддя дозволив визначити його як діяльність органів судової влади з розгляду й вирішення правових конфліктів з метою захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, яка здійснюється в установленому законом порядку з додержанням основоположних принципів права. З огляду на таке розуміння правосуддя можна констатувати, що й у досудових стадіях кримінального процесу суд здійснює саме правосуддя, вирішуючи правові конфлікти, які виникають у зв'язку із вчиненням злочином та провадженням щодо його розслідування.

4. Оцінка ефективності діяльності органів судової влади на досудовому провадженні має здійснюватися за певними критеріями, якими можуть виступати такі: 1) рівень фактичного досягнення мети цієї діяльності, тобто її результативність; 2) відповідність рішень суду, прийнятих за результатами судового розгляду подання органів досудового розслідування або скарги учасників кримінального процесу, вимогам законності, обґрунтованості та вмотивованості; 3) оперативність судової діяльності.

5. Системний підхід до аналізу механізмів захисту прав людини, що діють у досудових стадіях кримінального процесу, дозволяє дійти висновку про те, що діяльність суду, яка здійснюється у межах двох особливих проваджень, є важливим елементом системи кримінального процесу, здатним за наявності відповідних підстав компенсувати неефективність або досить низьку ефективність діяльності органів кримінального переслідування, попередити безпідставне обмеження права людини або у стислі строки його поновити.

6. Ефективність діяльності суду досягається різними факторами, серед яких судочинні, загальносоціальні (політичні, економічні, культурні, моральні, освітні), організаційні та процесуальні.

Аналіз чинного КПК України стосовно правового регулювання діяльності суду в досудових стадіях кримінального процесу, а також практики його застосування дозволяє дійти висновку, що резерви для підвищення її ефективності слід, перш за все, шукати в удосконаленні існуючих правових форм та порядку захисту прав, свобод та законних інтересів людини, а також підвищенні вимогливості суддів до якості кримінально-процесуальних актів органів дізнання та досудового слідства, вихованні непримиренного ставлення до порушень закону, які допускаються при здійсненні досудового провадження, і поваги до прав людини, які в правовій державі визнаються найвищою соціальною цінністю.

Розділ 5

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЗДІЙСНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

5.1. Поняття організаційно-тактичних засобів та їх значення для оптимізації досудового розслідування

Підвищення ефективності діяльності слідчих органів залежить на-самперед від якості розроблених криміналістикою методів, прийомів та засобів здійснення досудового розслідування. Досягнення мети кримінального судочинства неможливе без застосування оптимальної системи процесуальних дій, здійснення ретельної підготовки до їх провадження, обрання найбільш доцільних тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися, тощо. Більше того, самі слідчі завжди конче зацікавлені в обранні таких методів, прийомів та засобів, пізнавальні можливості яких найбільш повно сприяють вирішенню завдань щодо одержання правдивих показань, визнання вини, виявлення і фіксації певних слідів злочину в матеріальній обстановці або в пам'яті людей, розв'язання конфліктної ситуації, мінімізації тактичного ризику і недопущення настання негативних наслідків, упередження і подолання протидії розслідуванню.

Серед сучасних криміналістичних розробок особливе місце посідають організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування. До причин такої спрямованості наукових досліджень передусім

слід віднести, з одного боку, відповідний рівень теоретичних розробок у зазначеній галузі криміналістичних знань, а з другого, потреби практики щодо необхідності комплексного провадження слідчих дій, оперативно-розшукових, ревізійних, організаційних та інших заходів, тактичних прийомів з метою вирішення таких завдань розслідування, розв'язання яких іншими, не сукупними засобами просто неможливо¹. При цьому йдеться про поєднання як організаційно-управлінських, так і суто тактичних підходів до здійснення досудового розслідування, тобто створення таких системних структур розслідування, які б забезпечували оптимальність його провадження. В даному разі під управлінням розуміється «свідома вольова дія на організований об'єкт з метою утримання його в організованому стані або приведення його в бажаний стан. «Управляти» означає передбачати, керувати, координувати, контролювати»². У свою чергу, організація як процес упорядкування розслідування шляхом «раціонального вибору, розподілу сил знарядь, засобів, які має у своєму розпорядженні слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства»³ передуює управлінню, поєднується з ним, є необхідною передумовою

¹ З метою визначення найбільш раціональних шляхів підвищення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування співробітниками Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України за спеціально розробленою анкетой було проведено опитування 320 слідчих, з яких слідчих прокуратури – 298 респондентів, СБУ – 22 респонденти. В опитуванні взяли участь слідчі прокуратури з таких регіонів України: Автономна Республіка Крим – 7; Вінницька обл. – 9; Дніпропетровська обл. – 44; Закарпатська обл. – 8; Запорізька обл. – 47; Київська обл. – 44; Львівська обл. – 9; Миколаївська обл. – 14; Одеська обл. – 28; Сумська обл. – 23; Тернопільська обл. – 11; Херсонська обл. – 35; Хмельницька обл. – 19. Відсотковий розподіл за досвідом роботи склав: до 1-го року – 10,6 %; до 3-х років – 21,3 %; до 5-ти років – 21,9 %; до 10-ти років – 26,2 %; більше 10-ти років – 20 %.

Результати, отримані в ході проведення опитування, свідчать про те, що слідчі віддають перевагу комплексному застосуванню слідчих дій і оперативно-розшукових заходів або тактичних прийомів. Так, під час здійснення досудового розслідування слідчими найбільш часто застосовуються такі організаційно-тактичні засоби, як системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) (на це вказало 36,6 % опитаних слідчих) та тактичні операції (зазначило 49,7 % респондентів).

² Керженцев, П. М. Принципы организации [Текст] / П. М. Керженцев. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 42.

³ Ларин, А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация [Текст] / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 59.

успішного управління. «Саме через організацію досягається мета управління будь-яким процесом. Організація є практичною реалізацією, найважливішим елементом процесу управління»¹.

Зазначене стимулювало науковців до запровадження поняття «організаційно-тактичні засоби», необхідності розроблення відповідної теоретичної концепції і реалізації її положень у практику розслідування злочинів.

Слід відзначити, що поняття «організаційно-тактичні засоби» в криміналістиці є доволі новим, яке зустрічається вельми рідко і стосовно змісту якого на сьогодні не існує єдиної точки зору серед учених-криміналістів. Ось чому з'ясування сутності поняття «організаційно-тактичні засоби» необхідно здійснювати в контексті розгляду засобів криміналістичної тактики в цілому. Так, деякі науковці вважають, що головними засобами криміналістичної тактики є тактичні прийоми й рекомендації, а також слідчі дії, у рамках яких вони реалізуються². У навчальній криміналістичній літературі до засобів криміналістичної тактики найбільш часто відносять тактичні прийоми, тактичні рекомендації, тактичні комбінації і тактичні операції³.

Як видається, окремі положення із наведених суджень є доволі дискусійними. Зокрема, викликає певне заперечення віднесення слідчих дій до розряду тактичних засобів. Навпаки, всі існуючі тактичні засоби і перш за все прийоми та рекомендації реалізуються в межах проведення слідчих дій і вже по одній цій причині самі слідчі дії не можуть розглядатися як засоби криміналістичної тактики. Все ж таки треба виходити з того, що слідчі дії – це передусім передбачений законом процесуальний інструментарій доказування.

При визначенні найбільш істотних ознак, які притаманні організаційно-тактичним засобам, слід виходити з того, що в цьому понятті поєднуються як організаційні, так і тактичні засади здійснення досудо-

¹ Дулов, А. В. Тактические операции при расследовании преступлений [Текст] / А. В. Дулов. – Мн. : Изд-во БГУ, 1979. – С. 75.

² Бахін, В. П. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. 1. – С. 179.

³ Криміналістика [Текст] : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : НОРМА – ИНФРА•М, 1999. – С. 456; Криміналістика [Текст] : підручник / кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2008. – С. 133; та ін.

вого розслідування. При цьому під організаційними засадами перш за все розуміється оптимальне взаєморозташування і взаємозв'язок елементів певного комплексу (комбінацій, операцій), провадження яких обумовлене єдиною метою та здійснюється в певних умовах місця і часу. У свою чергу, тактичні засади передбачають вибірковість, варіантність, ситуаційну залежність, доцільність у застосуванні певних засобів і їх спрямованість на вирішення локальних, проміжних завдань розслідування.

Отже, організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування – це різновид засобів криміналістичної тактики, відмінними особливостями яких є поєднання в них організаційних та тактичних засад. У зв'язку з цим під організаційно-тактичними засобами здійснення досудового розслідування слід розуміти оптимальну сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) і тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. Спираючись на висловлене, до організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування слід віднести типові системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і типові тактичні операції. Саме вони у своїй єдності забезпечують оптимальне вирішення тактичного завдання й утворюють певну систему організаційно-тактичних засобів і саме в них виникає потреба у проведенні відповідних досліджень.

Щодо проблем формування організаційно-тактичних засобів, то, як видається, можна виокремити два аспекти. Перший пов'язаний із процедурою їх розроблення, а другий – із можливістю їх реалізації в повсякденній практиці розкриття та розслідування злочинів. Умовно ці аспекти, на нашу думку, можна назвати «утворюючий, творчий» та «діяльнісний, практичний». Зазначені аспекти перебувають у певному діалектичному взаємозв'язку, оскільки самі по собі тактичні прийоми і рекомендації, тактичні комбінації і операції мало що означають для практики розслідування злочинів, якщо порядок їх використання з цією метою не забезпечено організаційно, якщо вони розроблені без урахування реальних потреб практики і якщо, нарешті, вони не стали надбанням слідчих, дізнавачів, оперативних працівників при їх навчанні (професійній підготовці).

Приступаючи до побудови систем тактичних приймів, необхідно враховувати те, що це складний, творчий процес, який передбачає необхідність адаптації філософських положень і підходів щодо систематизації у відповідності до предметної сфери дослідження, що передусім передбачає з'ясування поняття «система» та визначення її ознак.

У найбільш загальному вигляді система розглядається як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь»¹ або як «сукупність елементів певним чином пов'язаних між собою та утворюючих деяку цілісність»². У літературних джерелах мають місце різні визначення цього поняття. В сучасній науці під системами зазвичай розуміють складні об'єкти, що характеризуються не тільки множинністю, а й різнотипністю, різноякісністю утворюючих їх елементів та зв'язків³. Так, одні вчені під системою розуміють сукупність елементів, які перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, котра утворює певну цілісність, єдність⁴. Інші розглядають її як упорядковану сукупність взаємозалежних і взаємодіючих елементів, які закономірно утворюють єдине ціле, що має властивості, відсутні в елементів і відносин, його утворюючих⁵, чи характеризують як сукупність взаємодіючих між собою відносно елементарних структур або процесів, об'єднаних у єдине ціле виконанням деякої загальної функції, яка не зводиться до функцій її компонентів⁶. Деякою мірою уточнює запропоновані визначення П. К. Анохін, зазначаючи, що системою можна назвати тільки такий комплекс вибірково залучених компонентів, взаємодія і взаємозв'язок яких набуває харак-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 1126.

² Краткий словарь по философии [Текст] / под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1982. – С. 304.

³ Там само. – С. 304, 305; Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 610, 611.

⁴ Казаневская, В. В. Философско-методологические основания системного подхода [Текст] / В. В. Казаневская. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. – С.28; Садовский, В. Н. Основания общей теории систем [Текст] / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – С. 92–102.

⁵ Кравченко, Р. Г. Основы кибернетики [Текст] / Р. Г. Кравченко, А. Г. Скрипка. – М. : Экономика, 1974. – С. 21.

⁶ Биологическая кибернетика [Текст] / под ред. А. Б. Когана. – М. : Высш. шк., 1972. – С. 9.

теру взаємодії компонентів для одержання фокусованого корисного результату¹.

Щодо систематизації тактичних прийомів, то необхідно наголосити, що це багатоаспектна проблема, складність розв'язання якої передусім пов'язана з двома основними причинами:

- 1) відсутністю єдності у розумінні тактичного прийому;
- 2) недостатнім рівнем розробленості тактики (тактичних прийомів) окремих слідчих.

Слід також відзначити, що в криміналістичній літературі відсутня й єдність поглядів науковців стосовно поняття «система тактичних прийомів», хоча багато з них у своїх дослідженнях цей термін використовують. Зокрема, Р. С. Белкін писав, що розробка тактики слідчої дії передбачає систематизацію застосовуваних при її провадженні тактичних прийомів, типізацію їх системи у межах цієї слідчої дії. Така система має відкритий характер, оскільки завжди може бути поповнена прийомами, не регламентованими законом².

Водночас у літературних джерелах поряд із поняттям «система тактичних прийомів» зустрічаються й інші, наприклад групи або блоки тактичних прийомів. Так, О. М. Васильєв зазначав, що психологічний вплив, безпосередньо спрямований на подолання установки на неправду та на одержання правдивих показань від свідків і потерпілих, являє собою фактично групу тактичних прийомів³. Г. Г. Доспулов пропонує групувати тактичні прийоми відповідно до тих функцій, які вони виконують, і на підставі цього виокремлює: 1) тактичні прийоми, що використовуються у кооперативних ситуаціях; 2) тактичні прийоми, що використовуються у конфліктних ситуаціях із несуворим суперництвом; 3) тактичні прийоми, що використовуються у конфліктних ситуаціях із суворим суперництвом⁴. Ще більш непослідовну позицію з цього

¹ Анохин, П. К. Теория функциональной системы // Общие вопросы физиологических механизмов. Анализ и моделирование биологических систем [Текст] / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1970. – С. 19.

² Белкин, Р. С. Очерки криминалистической тактики [Текст] : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 119.

³ Васильев, А. Н. Тактические приемы допроса свидетеля и потерпевшего [Текст] / Васильев А. Н., Карнеева Л. М. // Тактика допроса. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 94.

⁴ Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 72.

питання займає В. І. Комісаров, який, з одного боку, у структурі тактики вважає за необхідне викладати відповідні групи прийомів, що засновані на положеннях різних наук, а з другого – пропонує розглядати й загальну систему прийомів провадження слідчої дії¹.

Безумовно, запропоновані групи тактичних прийомів мають певне орієнтовне значення. Однак вони відображають лише окремі, найбільш загальні напрямки у тактиці провадження окремих слідчих дій. Більше того, тактичні прийоми у групі характеризуються хаотичною послідовністю їх розміщення, відсутністю логічного взаємозв'язку між ними, неузгодженістю й обмеженістю можливостей щодо порядку застосування.

У свою чергу, В. Г. Гончаренко і Ф. М. Сокиран з метою упорядкування тактичних прийомів пропонують утворювати певні їх блоки. Зокрема, ними виокремлюється п'ять блоків тактичних прийомів, що сприяють реалізації психологічного впливу:

1) естетичний блок (культура поведінки слідчого; його зовнішній вигляд; інтер'єр службового приміщення; стан оргтехніки; ознайомлення осіб – з посиланнями на закон – з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням окремих слідчих дій);

2) процесуальний блок (попередження про кримінальну відповідальність за давання свідомо неправдивих показань і за відмовлення від давання показань; роз'яснення правових наслідків поведінки в процесі слідства підозрюваних або обвинувачених; суворе дотримання слідчим норм кримінально-процесуального законодавства; повідомлення осіб – учасників слідчої дії про використання в ході слідчої дії науково-технічних засобів);

3) етичний блок (дотримання слідчим у процесі провадження слідчих дій норм етики і моралі; тактовність, доброзичливість, увічливість, чуйність у звертанні до людей, які мають відношення до справи; повага честі та гідності осіб, які з ним спілкуються, турбота про охорону їх здоров'я, майна);

4) тактико-криміналістичний блок (переконання; виявлення винної поінформованості (психологічний експеримент із метою визначення

¹ Комиссаров, В. И. Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования [Текст] / В. И. Комиссаров // Актуальные проблемы борьбы с преступностью : материалы респ. науч.-практ. конф. (14–15 мая 1992 г.). – Екатеринбург, 1992. – С. 275.

винної поінформованості); раптовість; створення видимої поінформованості слідчим (перебільшеної, зменшеної); часткове повідомлення інформації, яку має слідчий; використання суперечностей у показаннях окремих осіб; використання суперечностей між показаннями й іншими доказами у справі; повідомлення про результати експертиз; оголошення всієї доказової інформації; повідомлення певних відомостей з метою переконання особи у неминучості розкриття вчиненого злочину; пред'явлення речових доказів; словесна розвідка; психологічна підготовка особи до наступної слідчої дії; відтворення особі фрагментів звуко-, відеозапису, кінозйомки за окремими епізодами або фактами розслідуваного злочину; повторне проведення окремих слідчих дій);

5) психологічний блок (надання психологічної допомоги нагадуванням, активізацією мислення й пам'яті з метою відтворення раніше сприйнятих фактів; стимулювання позитивних якостей особистості; спонукання особи до окремих вчинків або дій шляхом активізації її емоцій і почуттів; стимулювання пригадування забутого за допомогою асоціацій за суміжністю, подібністю, контрастом; подолання недоліків відновлення сприйнятого; відтворення асоціативних зв'язків шляхом накопичення або відновлення слідів афектів, виклик минулих емоцій, рухових реакцій, образів, зафіксованих підсвідомістю; відновлення обставин сприйняття; зняття розсіювання уваги шляхом її акцентування; активізація установок в емоційно-вольовій сфері)¹.

Перелічені блоки, природно, можуть надати певну допомогу слідчому в обранні і використанні прийомів психологічного впливу в процесі розслідування злочинів. Водночас, на нашу думку, формування прийомів за зазначеними блоками є спірним за такими міркуваннями:

1) розподіл прийомів за блоками здійснюється стосовно характеру їх спрямованості (естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний і психологічний блоки). За межами цих блоків залишилися природа і вид тієї чи іншої слідчої дії, її мета, функціональне призначення, ситуаційна варіантність тощо;

2) виділення зазначених блоків є досить умовним і відбиває лише окремі сторони тих чи інших прийомів; чітко не прослідковується грань

¹ Гончаренко, В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 24, 25.

між блоками прийомів – естетичним та процесуальним, тактико-криміналістичним та психологічним. Так, естетичний блок містить низку процесуальних вимог, пов'язаних з ознайомленням осіб з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням слідчих дій. До тактико-криміналістичного блоку віднесені прийоми з яскраво вираженою психологічною функцією: переконання, психологічний експеримент, психологічна підготовка до наступної дії та ін.;

3) у запропонованих блоках відсутня логічна послідовність розміщення тактичних прийомів, що не сприяє їх оптимальному використанню; у кожному із блоків пропонується неузгоджений, приблизний їх перелік;

4) окремі «прийоми», які рекомендуються у блоках, не є тактичними (зовнішній вигляд слідчого, інтер'єр службового приміщення, суворе дотримання норм кримінально-процесуального закону, чуйність у звертанні до людей, активізація установок в емоційно-вольовій сфері та ін.). Це й елементарні дії (або обов'язки), і прийоми організації праці, і вимоги кримінально-процесуального законодавства, і цілі напрямки діяльності слідчого. Деякі блоки (естетичний, етичний, процесуальний) фактично не містять у своєму складі тактичних прийомів;

5) такі «прийоми», як психологічний експеримент із метою визначення винної поінформованості, створення видимої поінформованості слідчим (перебільшеної чи зменшеної), відновлення слідів афектів, виклик минулих емоцій, суперечать моральним та етичним принципам кримінального судочинства, а тому не можуть бути визнані як допустимі;

6) багато прийомів у блоках не розкриті за своїм змістом і мають декларативний характер (дотримання слідчим норм етики і моралі, повага честі і гідності, турбота про охорону здоров'я і майна, стимулювання позитивних якостей особистості, активізація установок в емоційно-вольовій сфері та ін.).

З огляду на викладене вважаємо, що найбільш доцільним різновидом упорядкування тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій є їх систематизація, яка має такі загальні та специфічні системоутворюючі ознаки:

– *цілісність системи тактичних прийомів*. Система має функціонувати як певний цілісний організм, де кожний тактичний прийом посідає своє місце та виконує необхідні функції. При цьому елементи

системи мають бути безпосередньо чи опосередковано взаємопов'язані і вибірково взаємодіяти між собою, а самій системі мають бути притаманні нові інтегральні властивості, які відсутні в ізольованих тактичних прийомів;

– *структурованість системи тактичних прийомів*. Система тактичних прийомів має являти собою логічну послідовність елементів, які до неї входять, та перебувають у причинно-наслідковому і субстанціональному зв'язку між собою¹. Так, система тактичних прийомів окремих слідчих дій у своїй структурі передбачає наявність відповідних підсистем і окремих тактичних прийомів, підпорядкованих цілям і ситуаціям. Розташування тактичних прийомів у системі (підсистемі) пов'язано з їх тактичною доцільністю та ефективністю використання у певній послідовності;

– *взаємозалежність системи тактичних прийомів і середовища*. Елементи системи можуть взаємодіяти із зовнішнім середовищем і змінювати при цьому свій зміст або внутрішню будову. При взаємодії системи із середовищем система виступає активним компонентом². Під середовищем у даному випадку необхідно розуміти зовнішні стосовно конкретної системи прийомів об'єкти (місце події чи обшуку, психіка допитуваного тощо). Так, у процесі допиту обвинуваченого може бути використана система тактичних прийомів, спрямована на викриття неправди в показаннях допитуваного. Дана система виступає засобом впливу на психіку допитуваного, що дозволяє змінити його позицію, одержати певну інформацію. У свою чергу, й об'єкт може впливати на систему, що пов'язано з необхідністю відмовитися від застосування такої системи або змінити її окремі елементи. Таким чином, у процесі взаємодії між системою прийомів і об'єктом відбувається їх взаємний вплив один на одного;

– *ієрархічність системи тактичних прийомів*. Компоненти системи тактичних прийомів окремих слідчих дій (огляду, обшуку, допиту,

¹ Богинский, В. Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] / В. Е. Богинский // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез. – Харьков : Юрвуз, 1978. – С. 260.

² Полевой, Н. С. Кибернетика как наука и ее роль в формировании и развитии правовой кибернетики [Текст] / Н. С. Полевой // Правовая кибернетика социалистических стран. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 18.

пред'явлення для впізнання та ін.) мають певне диференційоване розташування відповідно до мети і ситуаційної зумовленості. При цьому компоненти системи взаємозалежні і взаємодіють у межах цієї системи, будучи її підсистемами. Разом із тим кожен компонент системи як підсистема має визначену самостійність, якісну відособленість, у силу чого може розглядатися як самостійна система іншого рівня;

– *множинність опису системи тактичних прийомів*. Система (підсистема) тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання. Дане положення зумовлене специфікою виду і характеру злочину, наявністю або дефіцитом інформації, на основі якої формуються ті чи інші прийоми, динамічністю ситуації.

Крім загальних ознак системі тактичних прийомів притаманні також специфічні ознаки (властивості), які відбивають її своєрідність. До них належать:

– *цільова спрямованість системи тактичних прийомів*. Будь-яка система тактичних прийомів має виконувати свої функції, переслідуючи суворо визначені цілі. Мета процесуальної дії виступає важливим критерієм систематизації тактичних прийомів. Цільова спрямованість тактичних прийомів має відповідати меті процесуальної дії.

Дослідження тих чи інших тактичних прийомів показує їх повторюваність у системах (підсистемах) прийомів із різною цільовою спрямованістю. Так, пред'явлення доказів на допиті здійснюється з метою: 1) надання допомоги добросовісному допитуваному під час пригадування забутого; 2) орієнтування його на виклад відомостей про факти, що цікавлять слідство; 3) деталізації і конкретизації показань для виключення залежності встановлення істини від позиції, зайнятої допитуваним; 4) викриття допитуваного, який дає свідомо неправдиві показання; 5) нейтралізації установки допитуваного, який відмовляється давати показання, і формування у нього установки на давання повних і правдивих показань¹. Таке положення пов'язане з можливістю того ж самого тактичного прийому виконувати різні функції. Зазначену особливість тактичних прийомів необхідно враховувати при формуванні їх систем (підсистем);

¹ Комарков, В. С. Тактика пред'явлення доказательств на допросе обвиняемого [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. С. Комарков ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1973. – С. 13.

– *вибірковість систем тактичних прийомів*. Система прийомів повинна працювати тільки у відповідній ситуації, при якій вона є оптимальною. Використання систем (підсистем) тактичних прийомів окремих слідчих дій зумовлено їх цільовою спрямованістю та ситуаційною варіантністю. Вибірковість системи виявляється у тому, що застосовуються ті з її підсистем, що сконструйовані для роботи у ситуації, яка склалася на даний момент¹. Як правильно зазначає В. І. Комісаров, між системою тактичних прийомів і ситуаціями їх реалізації існують нерозривні зв'язки, які впливають на формування науково обгрунтованої системи прийомів розслідування². Тому у тактиці слідчої дії подібні ситуації мають бути виявлені, типізовані, для кожної ситуації мають бути визначені специфічні завдання і відповідно до них – групи тактичних прийомів³. Взаємозв'язок між обранням тактичних прийомів та слідчою ситуацією полягає в тому, що така залежність дозволяє: а) визначити перелік тактичних прийомів слідчої дії; б) здійснити вибір тих чи інших тактичних прийомів, обумовлених тими фактичними даними, що мають місце; в) визначити характер тактичних прийомів, їх конкретний зміст; г) встановити послідовність реалізації тактичних прийомів з урахуванням існуючої інформації;

– *динамічність (гнучкість) системи тактичних прийомів*. Тактичні прийоми можуть виконувати свою пізнавальну й організаційну роль тільки у тому випадку, якщо вони матимуть рухливість, пластичність, гнучкість⁴. Система тактичних прийомів має широкий діапазон проявів у своєму конкретному змісті й особливостях її використання. Зокрема, гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів. Одні тактичні прийоми відіграватимуть провідну роль, і їх застосування забез-

¹ Богинский, В. Е. Системы тактических приемов допроса [Текст] / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев : Вища шк., 1979. – Вып. 18. – С. 60.

² Комиссаров, В. И. Теоретические проблемы следственной тактики [Текст] / В. И. Комиссаров ; под ред. А. И. Михайлова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 86.

³ Комиссаров, В. И. Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования / В. И. Комиссаров // Актуальные проблемы борьбы с преступностью : материалы респ. науч.-практ. конф. (14–15 мая 1992 г.). – Екатеринбург, 1992. – С. 276.

⁴ Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 126.

печить ефективність слідчої дії, інші, в силу меншої їх інформаційної цінності, – другорядну¹. Така вказівка справедлива, тому що ті чи інші тактичні прийоми у конкретних умовах мають різний якісний зміст, відрізняються своєю інформаційною насиченістю. Прийоми, що входять до системи, можуть мати якість взаємозамінності. Так, пред’явлення речового доказу може бути замінено оголошенням висновку експертизи або оголошенням показань певної особи. Взаємозамінність зовсім не означає того, що всі прийоми за своєю спрямованістю однотипні й у цьому відношенні не мають специфіки². Можливість взаємозамінності прийомів не означає хаосу у використанні їх систем. Саме система передбачає найбільш доцільну послідовність застосування прийомів та їх характер. Тому взаємозамінність має певні межі і не завжди можлива взагалі;

– *варіантність систем тактичних прийомів*. Множинність слідчих дій, а також різноманітні ситуації зумовлюють і варіантність систем (підсистем) тактичних прийомів. Тому при розробці та побудові систем тактичних прийомів насамперед повинні бути простежені ситуації слідчих дій як самостійний різновид ситуацій, що не є тотожними слідчим ситуаціям. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою частиною³.

Широкий арсенал типових систем тактичних прийомів дозволяє обирати саме ту, яка відповідає ситуації, що склалася. Від системи тактичних прийомів, що у даній ситуації стає малоефективною, слідчий може перейти до іншої, яка в силу ситуації, що склалася, є більш необхідною та ефективною⁴. Зміна ситуації слідчої дії вимагає застосування відповідної системи (підсистеми) тактичних прийомів;

¹ Богинский, В. Е. Системы тактических приемов допроса [Текст] / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев : Вища шк., 1979. – Вып. 18. – С. 60.

² Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 126.

³ Ковтуненко, Л. П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. П. Ковтуненко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2008.

⁴ Богинский, В. Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] / В. Е. Богинский // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез. – Харьков : Юрвуз, 1978. – С. 260.

– *алгоритмічність*¹ систем тактичних прийомів. Системи прийомів являють собою своєрідні алгоритми (типові програми) для слідчого в процесі їх використання. Застосування таких систем полегшує прийняття правильних рішень у різних ситуаціях. Завдання алгоритмізації полягають в тому, щоб, використовуючи наукові рекомендації криміналістики, колективний досвід передової слідчої практики, полегшити працівникам слідчих органів прийняття правильних і оптимальних рішень у найбільш складних ситуаціях². У свою чергу, алгоритмічність систем тактичних прийомів полягає в тому, що вона приписує певний порядок у використанні тактичних прийомів – їх форму, зміст, послідовність застосування, що дозволяють передбачати настання цілком визначеного результату у випадку їх використання.

Таким чином, система тактичних прийомів слідчої дії повинна становити не просту їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

З огляду на викладене, а також враховуючи загальні та специфічні системні ознаки і властивості, що притаманні поняттю системи тактичних

¹ У літературних джерелах поняття алгоритму визначається як система правил виконання обчислювального процесу, що призводить до розв'язання певного класу завдань після скінченного числа операцій (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 13), або як точний припис про виконання у певному порядку дій чи операцій, які приводять до розв'язання тих чи інших завдань (див.: Краткий словарь по философии [Текст] / под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1982. – С. 12), або розглядається як припис, що задає на основі системи правил послідовність операцій, точне виконання яких дозволяє вирішувати завдання певного класу (див.: Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 17).

² Соя-Серко, Л. А. Программирование расследования [Текст] / Л. А. Соя-Серко // Соц. законность. – 1980. – № 1. – С. 50, 51; Шаталов, А. С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты [Текст] / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000; Коновалова, В. Алгоритмізація в теорії криміналістики [Текст] / В. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169–174; Журавель, В. Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів [Текст] / В. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2008. – Вип. 2 (53). – С. 191–200; Шепітько, В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності [Текст] / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – Вип. 44. – С. 46–50; та ін.

прийомів, вважаємо за доцільне сформулювати таке її визначення. Система тактичних прийомів – це упорядкована сукупність (комплекс, комбінація) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.

Щодо такого організаційно-тактичного засобу, як «тактична операція»¹, то його виникнення також зумовлене передусім потребами практики у комплексному провадженні слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій з метою вирішення тактичних завдань розслідування. Як відзначає В. О. Коновалова, «на сьогодні серед теоретичних проблем криміналістичної тактики викликає інтерес концепція тактичних операцій як своєрідної форми розслідування, що об'єднує організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії для швидкого й ефективного вирішення слідчих завдань»².

У криміналістичній літературі запропоновано різні визначення поняття «тактична операція». Більшість цих визначень містять вказівку на те, що тактична операція – це комплекс, сполучення, група чи система дій та (або) заходів. Так, М. П. Яблоков указує, що тактична операція – це система різного роду взаємопов'язаних дій, прийомів (не тільки слідчих, а й оперативно-розшукових), об'єднаних єдиним задумом та керівництвом³. О. Б. Серова пише, що тактична операція – це система заходів,

¹ Поряд із терміном «тактична операція» у криміналістичній літературі були запропоновані й інші. Так, Р. С. Белкін сукупність слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що спрямовані на вирішення певного тактичного завдання, називав «тактичною комбінацією» (див.: Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 202–208). На думку Г. А. Матусовського, більш доцільним є вживання терміна «криміналістичні операції» як своєрідні комплекси дій слідчого, спрямовані на вирішення тактико-криміналістичних та методико-криміналістичних завдань. Перший різновид криміналістичних комплексів дій слідчого має яскраво виражений тактичний характер, тоді як другий виходить за межі вирішення суто тактичних завдань і охоплює відповідні етапи розслідування, а в деяких випадках спрямований на вирішення навіть стратегічних завдань (див.: Матусовский, Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ [Текст] / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – С. 154).

² Коновалова, В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития [Текст] / В. Е. Коновалова // Актуальные проблемы криминалистики : материалы міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Гриф, 2003. – С. 68.

³ Яблоков, Н. П. Криминалистика [Текст] : учебник / Н. П. Яблоков. – М. : НОРМА-ИНФРА•М, 2000. – С. 191.

спрямованих на розслідування злочинів у межах однієї кримінальної справи¹. Л. Я. Драпкін зазначає, що тактичною операцією є комплекс слідчих, оперативно-розшукових, організаційно-підготовчих та інших дій, що проводяться за єдиним планом і спрямовані на вирішення окремих проміжних завдань². М. В. Салтевський вказує, що тактична операція – це засіб діяльності слідчого, який застосовується для вирішення тактичних завдань, що виникають при розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів³.

Розробники концепції тактичних операцій виокремлювали різноманітні ознаки цієї категорії. Так, А. В. Дулов виділив такі ознаки: сукупність слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій; єдиний план; тактичне завдання, яке не може бути вирішене провадженням окремих слідчих дій⁴. Л. Я. Драпкін – комплекс слідчих, оперативно-розшукових, організаційно-підготовчих та інших дій; єдиний план; окреме проміжне завдання, підпорядковане загальній меті розслідування⁵. В. І. Шиканов – систему узгоджених між собою дій; єдиний план; регламентованість кримінально-процесуальним законом; проміжне тактичне завдання, зумовлене предметом доказування; алгоритм дій⁶. С. Ф. Здоровко – сполучення (комплекс, систему) однойменних або різнойменних слідчих дій, а також (або) оперативно-розшукових заходів, а іноді й організаційно-технічних заходів; взаємозалежність дій, що входять до тактичної операції; черговість (послідовність) або одно-

¹ Серова, Е. Б. Криминалистическое учение о тактических приемах, комбинациях и операциях [Текст] / Е. Б. Серова // Курс криминалистики : в 3 т. / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – Т. 1: Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика. – С. 482.

² Драпкин, Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия [Текст] / Л. Я. Драпкин // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия : тез. науч.-практ. конф. – Л., 1976. – С. 54.

³ Салтевський, М. В. Криміналістика [Текст] : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – Ч. 2. – С. 79.

⁴ Дулов, А. В. Тактические операции при расследовании преступлений [Текст] / А. В. Дулов. – Мн. : Изд-во БГУ, 1979. – С. 44.

⁵ Драпкин, Л. Я. Основы теории следственных ситуаций [Текст] / Л. Я. Драпкин. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1987. – С. 54.

⁶ Шиканов, В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса [Текст] / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1978. – С. 117–118.

часність виконання дій; вибірковість і спрямованість дій на вирішення проміжного завдання розслідування; ситуаційну зумовленість; єдине керівництво з боку слідчого; єдиний план¹. В. М. Шевчук – системність взаємозалежних і взаємоузгоджених слідчих, оперативно-розшукових та інших дій; зумовленість цієї системи дій слідчою, а іноді й дослідною ситуацією; плановірність їх проведення й реалізації; керівну роль слідчого (за винятком оперативно-тактичних операцій, де керівником може бути й посадова особа органів дізнання); цілеспрямованість дій на вирішення окремих проміжних тактичних завдань².

На підтримку доцільності розроблення концепції тактичних операцій науковцями наводилися й різноманітні аргументи. Так, на думку О. Я. Баєва, дослідження злочинів можна уявити собі у вигляді послідовного або паралельного вирішення слідчим низки локальних завдань, які забезпечують розкриття злочину і всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин, що входять до предмета доказування по кримінальній справі. При цьому далеко не завжди можна вирішити те чи інше завдання за допомогою однієї слідчої дії, тактичного прийому, оперативно-розшукового заходу. У таких випадках слідчий планує і реалізує тактичну операцію³. В. Є. Корноухов вважає, що слідчий у процесі розслідування в основному оперує побічними доказами, а тому доказування правових цілей розслідування відбувається через встановлення проміжних фактів, які й визначають тактичні завдання розслідування, а отже, і необхідність провадження тактичних операцій⁴.

З огляду на висловлене можна запропонувати такі узагальнюючі висновки, які необхідно враховувати при формуванні концепції тактичних операцій:

¹ Здоровко, С. Ф. Розслідування вбивств, вчинених організованими злочинними групами (типові тактичні операції) [Текст] / С. Ф. Здоровко. – Х. : Гриф, 2004. – С. 15.

² Шевчук, В. М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення [Текст] / В. М. Шевчук // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 70. – С. 85.

³ Баєв, О. Я. Основы криминалистики [Текст] : курс лекцій. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экзамен, 2003. – С. 252.

⁴ Корноухов, В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы [Текст] / В. Е. Корноухов. – М. : Норма, 2008. – С. 93.

– тактична операція – це поєднання однойменних або різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації;

– тактична операція – це організаційно-тактичний засіб, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок, що має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними й організаційними заходами;

– типові тактичні завдання, як і тактичні операції, виявляються і систематизуються при розробці методик розслідування окремих видів злочинів, але не будь-яке типове завдання породжує типову операцію, тому що завдання може бути вирішено і за рахунок провадження однієї слідчої дії. У зв'язку з цим тактична операція виникає тоді, коли тактичне завдання неможливо розв'язати іншими засобами та в інший спосіб;

– сутність тактичної операції слід досліджувати в нерозривній єдності із завданнями розслідування. Більше того, гносеологічні помилки щодо визначення рівня завдань даються взнаки й при виокремленні тактичних операцій і, як наслідок, поява в криміналістичній літературі пропозицій щодо формування таких тактичних операцій, що суперечать їх концепції. Так, О. В. Лапін, досліджуючи проблему розслідування квартирних крадіжок, у числі тактичних операцій називає «Збирання інформації»¹. В. В. Лисенко на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виокремлює такі тактичні операції, як «Викриття злочинця», «Збирання доказової інформації»². Як ілюстрацію тактико-криміналістичних операцій І. М. Комаров розглядає таку, як «Збирання, дослідження та оцінка побічних доказів причетності особи до злочину»³.

¹ Лапін, А. В. Теория и практика производства тактических операций при расследовании квартирных краж [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Лапін ; Белорус. гос. ун-т. – Мн., 1986. – С. 11.

² Лисенко, В. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Лисенко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 24.

³ Комаров, И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве [Текст] / И. М. Комаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 167.

Наведені організаційні форми за їх метою, спрямованістю, колом вирішуваних завдань навряд чи можна віднести до розряду тактичних операцій. Видається, що в цих випадках спостерігається деяке перебільшення значущості такої категорії, як тактична операція, і надання їй невластивих функцій. Звісно, що остання характеризується вибірковістю та ситуаційною зумовленістю і спрямована на оптимальне вирішення тактичного (проміжного) завдання розслідування, що досягається правильною організацією провадження слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У зв'язку з цим вирішення таких завдань, як викриття злочинця, а тим більше збирання доказової інформації аж ніяк не можна віднести до розряду тактичних, оскільки вони є головними завданнями всього досудового розслідування, що впливають з диспозиції відповідної статті КК України та предмета доказування. У цьому питанні ми солідарні з В. Є. Корноуховим, який відзначає, що «збирання (точніше – формування) доказів пронизує увесь процес розслідування так само, як їх дослідження та оцінка, тобто зазначена операція охоплює в цілому процес розслідування, а тому навряд чи може бути тактичною операцією»¹;

– кожна тактична операція повинна мати своє чітко визначене змістовне наповнення у вигляді комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які б мали достатньо вузьку спрямованість і забезпечували реалізацію певного тактичного (проміжного) завдання;

– тактичні операції повинні розроблятися у контексті формування відповідної видової або підвидової методики (мікрометодики), тобто вони мають бути їх невід'ємною складовою. Крім того, вони мають виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим, і бути максимально «прив'язаними» до типових слідчих ситуацій. Головним є не те, яку назву мають ці тактичні операції, а які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи входять до їх структури, на вирішення яких завдань вони спрямовані та в якій послідовності виконуються.

Отже, організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування як різновид засобів криміналістичної тактики поєднують у собі організаційні та тактичні засади, що надає можливість при комплексному їх застосуванні забезпечувати найбільш ефективне вирішен-

¹ Корноухов, В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы [Текст] / В. Е. Корноухов. – М. : Норма, 2008. – С. 126.

ня тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях.

5.2. Критерії та показники визначення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування

Ефективність здійснення досудового розслідування злочинів багато в чому залежить від правильної організації цього процесу¹. У свою чергу, організація діяльності з розслідування злочинів здійснюється шляхом застосування слідчим сукупності різноманітних засобів, до яких А. В. Дулов відніс такі: процесуальні, психологічні, управлінські, тактичні та технічні². Оптимальність організації процесу розслідування та реалізації перелічених засобів залежить передусім від таких чинників: ретельного аналізу вихідної інформації (на цей чинник вказали 44,7 % опитаних слідчих); конкретизації предмета доказування та правильного визначення завдань розслідування (49,7 %); аргументованого визначення шляхів та способів вирішення поставлених завдань (25 %); вмотивованого висунення версій та складання письмового плану розслідування (38,8 %); ретельного контролю за виконанням плану розслідування (22,5 %); своєчасного корегування плану розслідування (30,6 %); організації здійснення слідчих дій та тактичних операцій (48,8 %); належної координації дій учасників розслідування (37,8 %); налагодженої системи взаємодії у процесі розслідування між слідчими та оперативно-розшуковими органами (69,1 %); належного матеріально-технічного забезпечення процесу розслідування (50,3 %).

Серед найбільш дієвих засобів підвищення ефективності організації розслідування можна назвати такі: а) розроблення систем типових версій та механізмів їх використання при розслідуванні конкретного різновиду злочинів, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки

¹ Величкін, С. А. Организация расследования преступлений [Текст] / С. А. Величкін. – Л. : ЛГУ, 1985; Зеленский, В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты [Текст] / В. Д. Зеленский. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1989; та ін.

² Дулов, А. В. Тактические операции при расследовании преступлений [Текст] / А. В. Дулов. – Мн. : Изд-во БГУ, 1979. – С. 16, 17.

(такої ж думки дотримуються 61,6 % опитаних респондентів); б) вдосконалення процедури висунення і перевірки робочих версій та контрверсій (35,3 %); в) більш широка практика застосування алгоритмізації та програмування процесу розслідування (14,7 %).

До перспективних напрямків підвищення ефективності здійснення досудового розслідування злочинів слід віднести й організаційно-тактичні засоби. У зв'язку з цим перед ученими-криміналістами постають завдання не лише щодо розроблення самих організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування, а й відповідності цих засобів критеріям ефективності. При визначенні критеріїв необхідно виходити з того, що ефективність організаційно-тактичних засобів визначається, з одного боку, можливістю отримання відповідного результату, а з другого, оптимальністю їх застосування¹. Крім того, слід враховувати й те, що вибір слідчими тих чи інших організаційно-тактичних засобів не є абсолютно вільним, а зумовлений низкою чинників, до яких, як видається, можна віднести на пізнавальному рівні – характер слідів злочину, на нормативному рівні – наявність правових підстав, на тактичному рівні – фактичну необхідність та ефективність їх застосування².

Отже, визначення критеріїв ефективності застосування організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування доцільно здійснювати на підставі поєднання двох чинників – *результативності й оптимальності*.

Під результативністю слід розуміти передусім одержання максимуму потенційно можливої доказової інформації (на це вказали 75 % опитаних слідчих). Водночас при оцінці результативності застосуван-

¹ На сьогодні більш докладно в процесуальній та криміналістичній літературі розглянуті питання ефективності провадження окремих слідчих дій (див.: Казинян, Г. С. Проблемы эффективности следственных действий [Текст] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : ЕГУ, 1987; Соловьев, А. Б. Система следственных действий как средство уголовно-процессуального доказывания (проблемы уголовного процесса и криминалистики) [Текст] : науч.-метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2006; та ін.).

² При визначенні чинників, що зумовлюють вибір слідчим необхідних організаційно-тактичних засобів, ми враховували позицію С. А. Шейфера щодо визначення найбільш доцільних слідчих дій (див.: Шейфер, С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Норма, 2001. – С. 43–45).

ня певних організаційно-тактичних засобів недостатньо виходити з однієї лише констатації одержання доказової інформації. У кожному конкретному випадку важливо визначати такі показники, як величина, обсяг, кількість отриманих відомостей у відповідності до потенційних можливостей кожного із застосовуваних організаційно-тактичних засобів у певній ситуації розслідування, а також необхідно з'ясувати рівень досягнення мети і вирішення завдань розслідування, наприклад, одержання правдивих показань, визнання вини, ступінь впливу цих засобів на розв'язання конфліктної ситуації, забезпечення слідчої таємниці, в тому числі таємниці джерел отримання необхідної інформації, зниження або подолання наміру протидії розслідуванню, збереження до певного моменту ще не використаного джерела доказової інформації тощо. З цього виникає необхідність у встановленні рівня ефективності застосування кожного конкретного організаційно-тактичного засобу.

Результативність застосування конкретного організаційно-тактичного засобу при здійсненні тієї чи іншої слідчої дії зазвичай досягається за умов обов'язкового врахування: обсягу інформації, яка є у розпорядженні слідчого (на цей чинник вказали 57,5 % респондентів); професійного рівня слідчого, його пізнавальних, комунікативних та конструктивних здібностей (54,7 %); ступеня складності завдань, що підлягають розв'язанню (18,7 %); наявності чи відсутності часу для належної підготовки до слідчої дії (28,1 %); характеру самої слідчої дії (вербальна, невербальна, комплексна)¹ (17,8 %); позиції та поведінки учасників слідчої дії (16,2 %); ситуації слідчої дії (безконфліктна, конфліктна, прихильна, тупикова) (21,6 %); ступеня тактичного ризику та рівня прогнозованості поведінки учасників слідчої дії (6,6 %); можливості застосування науково-технічних засобів (21,6 %) та залучення фахівців різних галузей знань до участі в слідчій дії (27,2 %).

¹ Проведене анкетування показало, що під час здійснення досудового розслідування найбільш часто в провадженні слідчих знаходяться такі слідчі дії: допит (на цю слідчу дію вказало 97,8 % опитаних слідчих); очна ставка (33,7 %); пред'явлення для впізнання (11,6 %); обшук (20,3 %); виїмка (47,5 %); слідчий огляд (68,4 %); освідування (5,9 %); відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент та перевірка показань на місці) (18,4 %); одержання зразків для порівняльного дослідження (26,2 %); призначення експертизи (56,9 %); накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з каналів зв'язку (3,1 %).

Щодо останнього чинника, то як позитивне слід визнати доволі широку практику звернення слідчих за допомогою до спеціалістів різних галузей знань при проведенні слідчих дій. Так, 56,9 % респондентів відзначили, що роблять це завжди, 17,2 % – інколи. Разом із тим є високим рівень негативного та/або байдужого ставлення слідчих до залучення спеціалістів – 25,9 %. Найбільш часто слідчі звертаються до таких категорій спеціалістів: криміналісти (79,4 %); товаровзнавці (22,5 %); інженери в галузі комп'ютерної техніки (10,9 %); економісти (3,1 %); бухгалтери (2,5 %); медики (4,5 %); психологи (2,4 %); аудитори (3,1 %); будівельники (2,1 %); екологи (1,9 %); хіміки (1,2 %).

Водночас оцінювати ефективність застосування організаційно-тактичних засобів виключно за одержаним результатом видається не зовсім правильним. Важливо при цьому враховувати, за допомогою яких конкретно засобів і трудових затрат досягнуто цього результату. Ось чому ефективність окремих організаційно-тактичних засобів поряд із результатом повинна також визначатися з урахуванням оптимальності їх застосування, тобто щоб ці засоби застосовувалися у відповідності до чинного законодавства (так вважають 60,3 % опитаних слідчих), своєчасно (52,8 %), на високому професійному рівні (36,9 %), з належною фіксацією отриманих результатів у відповідності до приписів кримінально-процесуального закону (43,4 %), із залученням спеціалістів різних галузей знань (27,2 %), з використанням необхідних тактичних прийомів, їх комплексів (24,9 %), із застосуванням необхідної криміналістичної техніки (20,9 %), з дотриманням відповідних тактичних рекомендацій (10,9 %).

Враховуючи висловлене, можна сформулювати дві процесуальні умови, які визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу для вирішення певного окремого завдання доказування: по-перше, необхідно, щоб безпосередня мета і пізнавальні можливості конкретного організаційно-тактичного засобу, що застосовується, максимально збігалися з характером тих окремих завдань, що вирішуються на певному етапі розслідування; по-друге, мають суворо дотримуватися спеціальні процесуальні приписи, з якими законодавець пов'язує забезпечення оптимального режиму зібрання доказів і дотримання прав осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Крім процесуальних умов, що визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу, також треба виходити з його тактичної доцільності, яка, у свою чергу, зумовлена декількома обставинами: 1) можливістю розв'язати певне першочергове завдання доказування шляхом застосування близьких за пізнавальними можливостями організаційно-тактичних засобів; 2) необхідністю вирішення декількох близьких по важливості завдань доказування за рахунок застосування різних організаційно-тактичних засобів; 3) можливістю послідовного застосування декількох однакових або різних організаційно-тактичних засобів (тактичних комплексів); 4) можливістю оперативної заміни одного організаційно-тактичного засобу на інший, більш доцільний у даній ситуації розслідування.

Так, серед найбільш ефективних тактичних прийомів, що спрямовані на розв'язання конфліктних ситуацій, можна назвати такі: максимальна деталізація показань (на цей прийом вказали 42,8 % опитаних слідчих); пред'явлення доказів із нарощуванням їх викривної сили (42,5 %); зіставлення показань з іншими доказами (41,3 %); стимулювання позитивних якостей підозрюваного, обвинуваченого (32,8 %); роз'яснення положень закону (24,1 %); використання конфліктних стосунків між співучасниками злочину (19,6 %); оголошення показань інших осіб (10,3 %); пред'явлення з початку ключового доказу з роз'ясненням того, що він не є останнім (6,9 %).

Отже, варіантність, можливість заміни одних організаційно-тактичних засобів іншими і є запорукою реалізації тактичної доцільності при обранні саме найбільш ефективного з них, наприклад, від системи тактичних прийомів, яка у даній ситуації стає малоефективною, слідчий може перейти до іншої, котра в силу ситуації, що склалася, є більш необхідною та ефективною¹.

Таким чином, системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) та тактичні операції не лише утворюють систему організаційно-тактичних засобів, але й є головним інструментарієм слідчого для розв'язання тактичних завдань, що виникають у тій чи іншій слідчій ситуації.

¹ Богинский, В. Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] / В. Е. Богинский // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез. – Харьков : Юрвуз, 1978. – С. 260.

Загально визнаним є також твердження, що ефективність застосування організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування залежить від того, наскільки в них знайшли реалізацію принципи планування та прогнозування як невід'ємні складові конструктивної діяльності слідчого. Йдеться про розумові операції, які спрямовані на формулювання завдань розслідування та визначення найбільш раціональних і ефективних шляхів їх розв'язання, а також передбачення можливих найбільш імовірних результатів процесу доказування, форм поведінки учасників кримінального процесу, наслідків застосування тих чи інших організаційно-тактичних засобів тощо. І хоча прогнозування має допоміжний характер по відношенню до планування, воно його істотно збагачує, а взаємна інтеграція конкретних прийомів планування та прогнозування дозволяє розробити оптимальну процедуру прийняття тактичного рішення. У зв'язку з цим прогноз слід розглядати як одну з підстав планування поряд із версією і слідчою ситуацією (ситуацією слідчої дії).

Дійсно, прогноз дозволяє уточнити коло завдань, що виникають перед слідчим на певному етапі розслідування, визначити їх пріоритетність, з'ясувати характер і специфіку тих ситуацій, у яких слідчому доведеться діяти в майбутньому, створити ймовірну модель поведінки протидіючої сторони і правильно обрати платформу для застосування організаційно-тактичних засобів розслідування щодо успішного подолання цієї протидії. Своєрідний синтез планування та прогнозування дозволяє раціонально поєднувати розумові, евристичні операції з конкретними пошуковими діями, забезпечуючи їх оптимальну послідовність, що повною мірою відповідає ситуаційному підходу в криміналістиці та природі організаційно-тактичних засобів.

Виходячи з важливості планування та прогнозування для забезпечення ефективності організації розслідування в цілому та провадження організаційно-тактичних засобів, зокрема, як позитивне слід відзначити те, що переважна більшість опитаних нами слідчих (92,8 %) здійснює планування досудового розслідування за рахунок складання письмових планів. При цьому письмові плани складаються головним чином з метою: організації процесу розслідування в цілому (на це вказали 91,2 % опитаних слідчих); здійснення окремої слідчої дії (24,7 %); провадження тактичної операції (14,4 %). Серед форм письмового плану найпо-

ширенішими є такі: розгорнуті згідно із запропонованою типовою формою (44,1 %); прості у вигляді переліку слідчих дій (41,2 %); у вигляді блок-схем (алгоритмів) (17,8 %); сітьові графіки (3,7 %).

Аналізуючи організаційно-тактичні засоби, треба виходити з того, що кожен із них має своє функціональне призначення, де поряд із пізнавальним вагоме місце посідає регулятивний аспект, тобто ступінь і характер впливу на ситуації, що виникають під час розслідування в цілому або на провадження окремих слідчих дій. Враховуючи зазначене, обов'язковими умовами планування є з'ясування характеру ситуації, що виникла, і визначення тих тактичних завдань, які необхідно розв'язати. Так, якщо є всі підстави вважати, що конфліктна ситуація пов'язана з наданням неправдивих показань, то й головні завдання щодо застосування організаційно-тактичних засобів мають бути спрямовані на усунення цієї конфліктної ситуації та отримання максимально правдивих даних. Зазначене завдання за своєю сутністю є тактичним, і його розв'язання повинно здійснюватися за рахунок застосування системи тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту та викриття неправди. У свою чергу, змістовність цих прийомів буде визначатися причиною конфлікту і мотивами надання неправдивих показань. Щодо можливих причин і мотивів, то слідчий висуває відповідні версії, на перевірку яких і спрямовані визначені у плані системи тактичних прийомів. Крім того, не слід забувати і про необхідність побудови прогностичних моделей можливої поведінки, реакцій допитуваного на застосування тих чи інших прийомів за рахунок використання рефлексивного мислення та управління. Ось чому в плані необхідно передбачити регулятивні заходи, які б скеровували хід слідчої дії у бажаному для слідчого напрямку і мінімізували можливість настання тупикових ситуацій.

Запорукою належного проведення тактичних операцій (особливо в конфліктних і несприятливих ситуаціях) є успішне поєднання планування і прогнозування. При цьому обов'язковою умовою є правильне формулювання тактичного завдання як підґрунтя провадження тактичної операції. Це завдання повинно базуватися, з одного боку, на виведених з версії наслідків, а з другого, на результатах прогнозування. Ось чому як складові елементи тактичного завдання повинні виступати припущення або наслідки з версії, а також прогностичний висновок.

Зазначене дозволяє сформулювати тактичне завдання такого змісту: «Необхідно затримати гр. С., який вчинив вбивство та ймовірно має при собі вогнепальну зброю, ймовірно знаходиться за місцем проживання, ймовірно чинитиме опір». Реалізація такого завдання може бути здійснена за рахунок провадження тактичної операції «Затримання злочинця».

Крім того, необхідно враховувати, що ефективність тактичної операції також обумовлена рівнем інформаційної бази, що складає платформу для планування цього організаційно-тактичного засобу. Так, при складанні плану тактичної операції «Затримання злочинця» необхідно враховувати відомості про його фізичну силу, агресивність, злочинний досвід, наявність зброї, злочинних та корупційних зв'язків, а також прогностичні судження щодо можливих шляхів відходу з місця затримання, характеру протидії, можливості захоплення заручників тощо. При розробленні плану тактичної операції «Викриття неправди в показаннях підозрюваного» слід брати до уваги дані про психічні властивості підозрюваного, його роль у реалізації злочинного наміру, стосунки з іншими учасниками злочинної групи, схильність до повідомлення неправдивих показань, коло оточуючих осіб і насамперед тих, на алібі яких може посилатися допитуваний, та ін. Плануючи провадження такої тактичної операції, як «Документ», слідчому доцільно мати у своєму розпорядженні інформацію про виключний перелік документів, що підлягають вилученню і дослідженню, коло осіб (фізичних чи юридичних), у володінні яких ці документи знаходяться, ймовірні місця їх знаходження, форму їх збереження (паперові, електронні) та можливі способи їх знищення тощо.

Таким чином, процес планування тактичної операції включає такі послідовні етапи: а) формулювання тактичного завдання, яке необхідно розв'язати; б) визначення засобів розв'язання цього завдання (комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів); в) визначення строків виконання і самих виконавців; г) контроль за виконанням і облік результатів. При цьому обов'язковою умовою є узгодженість дій усіх суб'єктів, що залучаються до реалізації тактичної операції, що не виключає можливість складання індивідуальних планів дій кожного з них.

Розглядаючи проблематику планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів, не можна залишити осторонь і такий доволі новий науковий напрямок, як можливість запровадження програмування (алгоритмізації) в діяльність слідчого. Дійсно, намагання науковців надати практиці передові рекомендації щодо підвищення ефективності слідчої діяльності в цілому і такого її аспекту, як планування, зокрема, закономірно привернули їх увагу до розроблення і запровадження алгоритмічного підходу, що передбачає насамперед побудову системи типових моделей розслідування злочинів, тобто здійснення його програмування¹.

Гносеологічним підґрунтям для реалізації ідеї програмування процесу розслідування слід вважати наявність багатоваріантного підходу до розв'язання пізнавальних завдань. Відомо, що завдання можуть вирішуватись евристичним (творчим) і алгоритмічним шляхом. Перші завдання за своєю природою і змістом є більш ускладненими, другі – простішими, і в їх розв'язанні простежується елемент повторюваності. У зв'язку з цим вагомим значення набуває виділення в науці криміналістиці таких категорій, як типова слідча ситуація, типова версія, типове тактичне завдання і рішення. Функціональним підґрунтям можливості програмування розслідування є запровадження в криміналістичну науку кібернетичних підходів, зокрема щодо розроблення схем типових рішень і типізованих дій слідчого в деяких типових слідчих ситуаціях з використанням персональної комп'ютерної техніки.

Виходячи з того, що розслідування є завжди складним пізнавальним процесом, реалізація якого здійснюється головним чином евристичним (творчим) шляхом, де алгоритм виконує лише допоміжну роль, то й програмування є складовою частиною, певним етапом планування.

¹ Соя-Серко, Л. А. Программирование расследования [Текст] / Л. А. Соя-Серко // Соц. законность. – 1980. – № 1. – С. 50, 51; Шаталов, А. С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты [Текст] / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000; Коновалова, В. Алгоритмізація в теорії криміналістики [Текст] / В. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – X. : Право, 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169–174; Журавель, В. Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів [Текст] / В. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. – X. : Право, 2008. – Вип. 2 (53). – С. 191–200; Шепітько, В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності [Текст] / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – Вип. 44. – С. 46–50; та ін.

Слідчий, спираючись на розроблені в науці програми дій, у відповідності до ситуації, що виникла, враховуючи реальні можливості, складає детальний план розслідування. За таких обставин значення програмування як засобу доведення методичних рекомендацій до слідчого полягає в тому, що воно надає йому можливості у випадках, коли є готові оптимальні рішення, не займатися їх винаходом, а брати і використовувати вже готові¹. При цьому обов'язково треба враховувати, що методичні приписи, які містяться в програмі, є лише передумовами до діяльності. У той же час успіх розслідування досягається не стільки ступенем їх опанування, скільки професійним використанням в умовах конкретної ситуації. Відтак застосування алгоритмічних схем, програм вимагають від слідчого значних інтелектуальних зусиль. Ідея програмування розслідування не повинна позбавляти слідчого можливості пошуку евристичних рішень, навпаки, програма має стимулювати його ініціативу щодо відшукування нового оригінального рішення навіть і такого, яке не передбачено її розробниками².

Отже, планування та прогнозування як обов'язкові умови ефективного застосування певних організаційно-тактичних засобів являють собою інтеграцію різноманітних розумових операцій, що спрямовані на розв'язання ієрархічного комплексу завдань, побудованих із врахуванням типології, та відображають загальні і специфічні сфери застосування окремих логічних методів і прийомів пізнання при розслідуванні злочинів.

Аксіоматичним є положення, що ефективність організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування напряму залежить від якості проведених наукових розробок. Ідеться передусім про такий рівень криміналістичних наукових досліджень, який дозволяє сформулювати усталені й уніфіковані погляди на переважну більшість існуючих проблем, мінімізувати кількість дискусійних підходів до

¹ Соя-Серко, Л. А. Программирование и творчество в деятельности следователя [Текст] / Л. А. Соя-Серко // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1980. – С. 33.

² Быховский, И. Е. Программирование расследования: возможности и перспективы [Текст] / И. Е. Быховский // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1980. – С. 66, 67.

розв'язання певних наукових завдань, що, безсумнівно, піде на користь реалізації теоретичних розробок у практичну діяльність. У протилежному випадку багатоваріантність підходів до вирішення того чи іншого наукового завдання, зайві наукові дискусії, відволікання зусиль науковців на з'ясування стосунків не сприяють реалізації службової функції науки криміналістики. Зокрема, аналізуючи будь-який організаційно-тактичний засіб, можна констатувати, що, незважаючи на значну наукову та практичну значущість цих категорій, питання щодо визначення їх поняття в криміналістичній літературі залишаються дискусійними. Так, на сьогодні можна виокремити декілька підходів до визначення поняття тактичного прийому. На думку одних учених-криміналістів, зазначену категорію слід розглядати як спосіб дії, обраний слідчим з урахуванням слідчої ситуації¹, інші науковці вважають, що тактичний прийом охоплює не тільки спосіб дій, але й лінію поведінки слідчого², або навіть є способом вербального і невербального впливу на об'єкт (фрагмент об'єктивної дійсності, документ, предмет, людину), що сприяє ефективному збиранню та використанню інформації, оптимізації розв'язання інших завдань щодо підготовки і проведення слідчої дії³.

У зв'язку з цим ми глибоко переконані, що найбільш перспективним напрямком слід визнати намагання науковців розробити певні комплекси тактичних прийомів у відповідності до наявної ситуації, що склалася як у процесі розслідування в цілому, так і при провадженні конкретної слідчої дії, зокрема. Серед цих комплексів особливе місце посідають системи тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій⁴. При цьому обов'язковою умовою є те, що система тактичних прийомів

¹ Гончаренко, В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 17; Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 23; Гаврилин, Ю. В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных преступлений в определении и схемах [Текст] : учеб. пособие. – М. : Кн. мир, 2004. – С. 8; та ін.

² Белкин, Р. С. Очерки криминалистической тактики [Текст] : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 105; та ін.

³ Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 51; Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1995. – С. 282.

⁴ Шепитько, В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995.

процесуальній дії повинна становити не просту їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції¹.

Серед шляхів, що спрямовані на підвищення ефективності застосування тактичних прийомів, можна назвати такі: визначення максимально вичерпного переліку тактичних прийомів стосовно кожної слідчої дії (аналогічної думки дотримуються й 44,4 % опитаних нами слідчих); здійснення типізації ситуацій слідчих дій (23,1 %); розроблення оптимальної послідовності (алгоритмів) реалізації тактичних прийомів, їх комплексів – тактичних комбінацій, відповідно до кожної типової ситуації (39,7 %); визначення характеру тактичних прийомів, їх конкретного змісту та призначення (12,5 %).

При розв'язанні проблем забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування неможливо залишити осторонь і питання забезпеченості слідчих підрозділів науково-методичними та техніко-криміналістичними засобами. При цьому треба відзначити, що під час опитування слідчі доволі відверто і в той же час критично надали оцінку щодо ступеня вирішення цього питання. Так, серед опитаних задоволені рівнем забезпечення науково-методичною та довідковою літературою 46,6 % респондентів, у той же час техніко-криміналістичними засобами – лише 32,2 %. Серед опитаних зустрічаються слідчі, які повністю незадоволені рівнем своєї забезпеченості науково-методичними та техніко-криміналістичними засобами. Зазначене свідчить про наявність істотних недоліків у даній сфері, усунення яких передбачає необхідність консолідованих зусиль з боку як науковців щодо розроблення нових та вдосконалення існуючих засобів, так і відповідних державних структур для збільшення обсягів фінансування цих програм.

Крім того, ефективність організаційно-тактичних засобів залежить не тільки від якості проведених наукових досліджень у цій сфері, а й від практики їх застосування слідчими під час конкретного акту розслідування. І в цьому аспекті особливого значення набувають питання

¹ Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 123.

щодо слідчих помилок, оскільки існує прямий зв'язок між результативністю першочергових слідчих дій і розв'язанням завдань кримінального судочинства, тому що результат, якщо він не випадковий, є закономірним наслідком кваліфікованого проведення тієї чи іншої слідчої дії, вмілого застосування конкретного організаційно-тактичного засобу. Звідси зрозумілою є підвищена зацікавленість до якості провадження таких слідчих дій, як огляд місця події, допит, обшук, виїмка, та мінімізації при цьому слідчих помилок, під якими більшість науковців розуміє відступ або невірне застосування кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, а також відповідних криміналістичних рекомендацій¹. Самі помилки за природою походження прийнято поділяти на гносеологічні, організаційні, правові, процесуальні, криміналістичні.

У зв'язку з цим вузькою й однобічною слід визнати думку К. В. Степанова, який під слідчою помилкою розуміє будь-які дії чи рішення слідчого при здійсненні розслідування по кримінальній справі, що відбулися у відхиленнях від вимог кримінально-процесуального закону². З таким твердженням погодитись не можна, тому що помилки, що виникають при прийнятті процесуального рішення, є тільки «вершиною айсберга». Основну, підводну його частину складають помилки в розумовій, пізнавальній діяльності, зокрема при висуненні і перевірці версій, оцінці доказів, провадженні окремих слідчих дій тощо. Щодо цього правильною є позиція О. Я. Баєва, який наголошує, що можна повністю дотриматися всіх норм кримінально-процесуального закону, у точній відповідності до них провести всі слідчі та судові дії і ні на крок не наблизитися до розкриття злочину і доказування винності особи, яка його вчинила³.

Серед причин, що призводять до слідчих помилок під час розслідування, в першу чергу треба назвати такі: відсутність належного

¹ Марченко, А. Б. Слідчі помилки та шляхи їх подолання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Б. Марченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 7.

² Степанов, К. В. Проблемы качества предварительного расследования [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / К. В. Степанов ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар, 2004. – С. 17.

³ Баев, О. Я. Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество [Текст] / О. Я. Баев. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 88.

практичного досвіду (на цю причину вказали 59,6 % опитаних слідчих); відсутність належного теоретичного рівня підготовки (17,8 %); невміння організувати свою роботу (32,8 %); відсутність належного науково-методичного та техніко-криміналістичного забезпечення організації досудового слідства (25,6 %); надмірне навантаження слідчих (38,1 %).

Отже, ефективність організаційно-тактичних засобів залежить не лише від якості наукових розробок у цій галузі знань, але й від умілого їх застосування працівниками слідчих органів за умов мінімізації помилок з боку останніх.

5.3. Роль типових систем тактичних прийомів у підвищенні ефективності провадження окремих слідчих дій

Сучасний стан криміналістичної теорії дозволяє поставити питання про необхідність розробки і застосування систем тактичних прийомів, які виступають оптимальним засобом отримання доказової інформації та її використання у слідчій практиці. Формування систем тактичних прийомів вельми необхідне, оскільки такі системи можуть надати не-оціненну організаційну та методичну допомогу слідчому у відновленні прогалин його особистого досвіду та у стимулюванні до професійної творчості¹. У свою чергу, постановка питання про упорядкування тактичних прийомів свідчить про те, що теорією криміналістики і практикою розслідування накопичений достатньо багатий досвід застосування тактичних прийомів, який слід розглядати як певне підґрунтя для здійснення їх систематизації.

У сучасній криміналістичній науці зроблено спроби виділити і відповідно класифікувати системи тактичних прийомів окремих слідчих дій². Разом із тим розробка тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій відбувається нерівномірно, і це пояснюється,

¹ Гончаренко, В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 22.

² Шепітько, В. Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. Ю. Шепітько ; Укр. держ. юрид. акад. – Х., 1996.

з одного боку, вибірковими потребами слідчої практики, а з другого – різним рівнем розробки тактичних прийомів окремих слідчих дій. При цьому найбільш вагомі розробки тактичних прийомів стосуються таких слідчих дій, як допит, огляд місця події, обшук, пред'явлення для впізнання¹. Тактичні прийоми провадження інших слідчих дій менш розроблені, однак питання про створення їх систем може розглядатися як правомірне².

У зв'язку з цим цілком закономірним є те, що серед шляхів підвищення ефективності застосування тактичних прийомів опитані нами слідчі прокуратури назвали такі: визначення максимально вичерпного переліку тактичних прийомів стосовно кожної слідчої дії (45 %); здійснення типізації ситуацій слідчих дій (24 %); розроблення оптимальної послідовності (алгоритмів) реалізації тактичних прийомів, їх комплексів – тактичних комбінацій, відповідно до кожної типової ситуації (40 %); визначення характеру тактичних прийомів, їх конкретного змісту та призначення (14 %).

Отже, побудова та реалізація систем (підсистем) тактичних прийомів окремих слідчих дій передбачає необхідність дослідження: 1) природи слідчих дій та їх цільової спрямованості; 2) ситуаційної зумовленості тактичних прийомів і типових ситуацій окремих слідчих дій; 3) сутності тих чи інших тактичних прийомів та їх функціональних можливостей.

Здійснення систематизації тактичних прийомів окремих слідчих дій передусім потребує вивчення і виокремлення типових ситуацій, відповідно до яких можуть бути сформовані їх системи, оскільки реалізація тактичних прийомів та їх систем перебуває у ситуаційній залежності. Дії слідчого у будь-яких випадках пов'язані з характером ситуації: з усієї сукупності відомих йому прийомів він повинен у даний момент

¹ Богинский, В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Е. Богинский ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1980; Денисюк, С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Ф. Денисюк ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999; Переверза, О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Я. Переверза ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000; та ін.

² Коновалова, В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции [Текст] : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 1997. – С. 29, 30.

вибрати найбільш доцільний. Як справедливо вказує В. І. Комісаров, можна добре засвоїти рекомендації криміналістики, зрозуміти цільову установку їх формування тощо, однак використання цих рекомендацій без урахування ситуацій може призвести до нульового, якщо не до негативного результату¹. При цьому зумовленість тактичних прийомів має подвійний характер: з одного боку, слідча ситуація (відповідно ситуація слідчої дії), з другого – власне дія, що є сферою застосування тактичних прийомів².

У криміналістичній літературі проблемі слідчої ситуації приділялася значна увага³. На значення слідчої ситуації та необхідності її врахування для ефективного використання криміналістичних рекомендацій одним із перших звернув увагу Р. С. Белкін⁴. У своїх роботах він зазначав, що слідча ситуація належить до понять криміналістичної

¹ Комиссаров, В. И. Теоретические проблемы следственной тактики [Текст] / В. И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 86, 87.

² Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции [Текст] / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 128.

³ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 129–155; Гавло, В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц [Текст] / В. К. Гавло // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М. : НИИПП, 1973. – С. 90; Драпкин, Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования [Текст] / Л. Я. Драпкин // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. межведом. сб. науч. тр. – Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1989. – С. 27–32; Коновалова, В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции [Текст] : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 1997. – С. 158–168; Образцов, В. А. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации [Текст] / В. А. Образцов, В. Г. Танасевич // Сов. государство и право. – 1979. – № 8. – С. 109; Онучин, А. П. Следственные ситуации и оптимизация расследования дорожно-транспортных происшествий [Текст] / А. П. Онучин // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1988. – С. 119–128; Хайдуков, Н. П. Конфликтная процессуально-тактическая ситуация [Текст] / Н. П. Хайдуков // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – Вып. 8. – С. 29–33; та ін.

⁴ Белкин, Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Наука. – С. 268–286; Він же. Криминалістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теорії – к практиці [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 88–103; та ін.

тактики і вже у цій якості, як й інші тактико-криміналістичні поняття, реалізується у криміналістичній методиці¹.

Ситуаційний підхід усе міцніше завойовує свої позиції у всіляких галузях юридичної науки та практичної діяльності. Останнім часом виникли пропозиції про необхідність формування криміналістичної ситуалогії, створення криміналістичної теорії ситуацій².

Водночас у криміналістичній теорії відсутня єдність поглядів стосовно поняття «слідча ситуація». Так, одні автори визначають слідчу ситуацію як сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто обстановку, в якій протікає процес доказування³. Інші автори розглядають слідчу ситуацію як сукупність обставин по справі, яка може бути сприятливою чи несприятливою (у різному ступені) для яких-небудь висновків і дій⁴ слідчого, або як сукупність фактичних даних, що відображають істотні риси події, якою вона уявляється на тому чи іншому етапі розслідування злочинів⁵. Існує також думка, що слідча ситуація – це характеристика положення розслідування злочину, яка визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює систему безпосередніх завдань і напрямків розслідування⁶. Окремі вчені пишуть про те, що слідча ситуація – це

¹ Белкин, Р. С. Очерки криминалистической тактики [Текст] : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. – С. 71.

² Волчецкая, Т. С. Криминалистическая ситуалогия [Текст] : монография / Т. С. Волчецкая. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1997; Зорин, Г. А. Теоретические основы криминалистики [Текст] / Г. А. Зорин. – Мн. : Амалфея, 2000; та ін.

³ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристь, 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 135; Він же. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 91, 92; Він же. Очерки криминалистической тактики [Текст] : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. – С. 67.

⁴ Герасимов, И. Ф. Принципы построения методики раскрытия преступлений [Текст] / И. Ф. Герасимов // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М. : НИИПП, 1973. – С. 82.

⁵ Гавло, В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц [Текст] / В. К. Гавло // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М. : НИИПП, 1973. – С. 90.

⁶ Колесниченко, А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – С. 64.

ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на будь-який визначений момент часу, оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні по справі рішення¹.

Запропоновані позиції характеризують слідчу ситуацію в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що впливають на розслідування і визначають його особливості. Така сукупність найбільш повно характеризує і відбиває усе, що впливає і може впливати на розслідування злочину, а отже, дозволяє вичерпно визначити шляхи і засоби цілеспрямованого впливу на слідчу ситуацію². Будучи одним з ініціаторів широкого трактування слідчої ситуації на даний час, В. О. Образцов змушений був констатувати, що таке трактування страждає одним характерним недоліком: у ньому надається надмірно широкий перелік ознак слідчої ситуації. В основі цього переліку лежить принцип «дзеркального відображення всіляких елементів системи розслідування і фону, на якому воно відбувається, зафіксованого у своєрідному «стоп-кадрі» цієї діяльності на певний її момент»³.

Практично більш значимим є поняття «слідча ситуація» у вузькому розумінні – як характеристики інформаційних даних, які має слідство на конкретному етапі розслідування. У цьому вигляді зміст слідчої ситуації є більш конкретним, визначеним і реальним у плані встановлення заходів, необхідних для розкриття та розслідування злочинів⁴. Головне у теоретичному й практичному аспекті полягає в тому, що по кожній конкретній кримінальній справі на даний момент є певна кількість інформації, яка необхідна для успішного розслідування, що зумовлює й різницю системи безпосередніх завдань⁵.

¹ Волчецкая, Т. С. Криминалистическая ситуалогия [Текст] : монография / Т. С. Волчецкая. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1997. – С. 46.

² Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) [Текст] : учебник. – Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 196, 197.

³ Образцов, В. А. Проблемы криминалистического учения о следственной ситуации [Текст] / В. А. Образцов // Тактико-криминалистические и процессуальные проблемы предварительного следствия : сб. науч. тр. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1991. – С. 17.

⁴ Бахін, В. П. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. 1. – С. 197.

⁵ Колесниченко, А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – С. 69, 70.

У криміналістичній літературі справедливо вказується на динамічний характер слідчої ситуації¹. На неї впливають різні чинники, в результаті чого може відбуватися її зміна. Залежно від обсягу наявної доказової інформації формуються сприятливі або несприятливі ситуації. Слідча ситуація – це деякий рухливий стан розслідування, який безупинно змінюється. Вона є керованою системою, що піддається цілеспрямованій зміні. Зміна слідчої ситуації може бути пов'язана із правильною (чи, навпаки, неправильною) реалізацією тактичних прийомів (їх комплексів, систем), що сприяють одержанню певної інформації.

У криміналістичній теорії розглядаються різні види слідчих ситуацій та пропонуються їх характеристики. Зокрема, Р. С. Белкін і М. П. Яблоков усі слідчі ситуації поділяють на сприятливі та несприятливі для розслідування. Підставою для такої загальної їх класифікації слугує якісна (стосовно можливості досягнення цілей розслідування) характеристика². Тому рекомендована класифікація дозволяє встановлювати тільки найбільш загальну межу якісної характеристики різних слідчих ситуацій. Ця класифікація вимагає подальшої її диференціації.

Окремі автори вважають за необхідне поділяти слідчі ситуації на: типові і специфічні; початкові, проміжні і кінцеві; безконфліктні та конфліктні³. Підставами таких класифікацій є наявність елементів індивідуальної своєрідності та типовості у слідчій ситуації, її динамізм і мінливість, різниця або збіг інтересів учасників розслідування.

У зв'язку з цим певний інтерес являє класифікація слідчих ситуацій, що запропонована Л. Я. Драпкіним⁴. Він виділяє прості та складні слідчі ситуації. На його думку, прості слідчі ситуації виникають у випадках несуттєвості інформаційних, логічних, психологічних, тактичних, організаційно-управлінських труднощів і наявності у розпорядженні

¹ Драпкин, Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. Я. Драпкин ; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1987.

² Белкин, Р. С. Понятие и структура следственной ситуации [Текст] / Р. С. Белкин, Н. П. Яблоков // Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 162, 163.

³ Белкин, Р. С. Криминалистическая энциклопедия [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – С. 202.

⁴ Драпкин, Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. Я. Драпкин ; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1987. – С. 9–11.

слідчого достатніх ресурсів щодо їх відносно легкого усунення. Інше положення складається, коли розслідування суттєво утруднено пошуком надійних джерел інформації, достатніх даних про елементи предмета доказування, протидією слідчому з боку обвинувачених та інших учасників кримінального процесу, що займають негативні позиції по справі, відсутністю гарантованих способів досягнення цілей, нестачею часу, засобів, їх неправильним розподілом, великою трудомісткістю дій, що проводяться, й іншими негативними чинниками. Така несприятлива обстановка веде до утворення складних слідчих ситуацій. Залежно від кількості, характеру та змісту формуючих чинників усі складні ситуації Л. Я. Драпкін диференціює на такі класифікаційні групи: 1) проблемні (характеризуються суперечністю між знанням і незнанням, специфічним співвідношенням відомого та невідомого, при якому шукане не надано та безпосередньо у вихідних даних не міститься, але перебуває у неоднозначному можливому зв'язку з уже встановленими фактами, якоюсь мірою обмежувачими і спрямовувачими пошук рішення); 2) конфліктні (особливий стан системи міжособистісних відносин двох або більшої кількості учасників кримінального процесу, які мають інтереси, що не збігаються, і прагнуть до досягнення різних цілей в умовах інформаційної невизначеності, яка виникає у зв'язку з планами і намірами суперника); 3) тактичного ризику (визначається як специфічне співвідношення між можливими способами дій слідчого, спрямованими на досягнення наміченої мети, і неоднозначними, негарантованими результатами їх реалізації); 4) організаційно неупорядковані (співвідношення істотних організаційно-управлінських труднощів процесу розслідування і недостатніх на даний момент для їх подолання об'єктивних та суб'єктивних можливостей (ресурсів) слідчого); 5) комбіновані або змішані ситуації¹ (їм одночасно або у різних сполученнях можуть бути притаманні риси проблемності, конфліктності, тактичного ризику й організаційної неупорядкованості).

Деякі вчені класифікують слідчі ситуації за такими підставами: 1) за формою існування (об'єктивна чи реальна слідча ситуація, яка існує незалежно від її оцінки слідчим; суб'єктивна слідча ситуація – це

¹ Драпкин, Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. Я. Драпкин ; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1987. – С. 42.

реальна слідча ситуація, що вивчена й оцінена слідчим. Саме ця ситуація визначає вибір тактичного прийому); 2) за ступенем інформаційної визначеності (проста слідча ситуація, в якій слідчий має досить корисної інформації; складна слідча ситуація, що характеризується інформаційною невизначеністю); 3) за ступенем збігу цілей в учасників розслідування (конфліктна слідча ситуація, в якій слідчий та інші учасники розслідування прагнуть досягнення різних цілей; безконфліктні ситуації, в яких цілі слідчого та інших учасників судочинства збігаються); 4) за ступенем складності організаційних питань (організаційно упорядкована ситуація, коли слідчий чітко уявляє завдання, що постають перед ним, має час, сили і засоби для їх досягнення; організаційно неупорядкована ситуація, в якій мають місце труднощі у плануванні, організації роботи тощо); 5) за кількістю елементів, що визначають характер слідчої ситуації (комплексні ситуації, в яких слідчому доводиться одночасно враховувати матеріальну обстановку, взаємини учасників, їх психологічні особливості та ін.; спрощені ситуації, в яких слідчий враховує один домінуючий елемент); 6) за значенням слідчої ситуації для процесу розслідування (слідчі ситуації, що виникають на різних етапах розслідування; слідчі ситуації, що виникають у межах слідчої дії)¹.

Розгалуженість класифікацій слідчих ситуацій та широкий спектр їх видів показують складність об'єкта вивчення і відображають його робочу роль та місце в тактиці окремих слідчих дій. При цьому на тактику слідчих дій значною мірою впливають не самі слідчі ситуації, а ситуації слідчих дій, що виникають під час їх провадження. Ось чому у загальній проблемі слідчої ситуації варто розрізняти ситуації, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають при проведенні слідчих дій². Щодо цього справедливо виділяти ситуації окремих слідчих дій – огляду місця події, обшуку, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Слід зазначити, що лише останніми роками в криміналістиці здійснені спроби щодо комплексного

¹ Гусаков, А. Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Гусаков, А. А. Филощенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 14, 15.

² Герасимов, И. Ф. Следственные ситуации на начальном этапе расследования преступлений [Текст] / И. Ф. Герасимов // Соц. законность. – 1977. – № 7. – С. 61.

дослідження проблем слідчих ситуацій окремих слідчих дій¹, оскільки раніше про їх існування та природу в літературних джерелах згадувалося лише фрагментарно².

Слідча дія характеризується різною кількістю та якістю даних у конкретний момент її провадження або тією обстановкою, в якій ця дія проводиться. Слідча ситуація і ситуація слідчої дії не є тотожними поняттями. Ситуація слідчої дії має відносну самостійність, обумовлену її метою, завданнями, специфікою провадження. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою частиною.

Ситуація слідчої дії формується в процесі самої дії і залежить від:

- 1) наявності (одержання) доказового матеріалу або іншої інформації;
- 2) прогнозу слідчим відповідної тактики і можливості застосування тих чи інших засобів, прийомів і методів;
- 3) дій суб'єкта, на який звернені тактичні прийоми (їх системи).

Прийоми, що визначаються слідчою ситуацією, коректуються в процесі виконання слідчої дії, тому що обстановка, яка виникає в ході її проведення, як правило, залежить від слідчої ситуації, але може виникати як самостійна, зумовлена обставинами іншого роду³. Тому обрання тактичних прийомів та їх реалізація зумовлені як ситуацією розслідування, так і ситуацією слідчої дії.

Ситуація, як і будь-яке утворення, має свою структуру, до якої входять окремі компоненти (основні елементи). Так, Р. С. Белкін здій-

¹ Ковтуненко, Л. П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. П. Ковтуненко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2008.

² Волчецкая, Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике [Текст] : учеб. пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1997. – С. 55–62; Журавель, В. А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего [Текст] / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза : межвед. сб. науч. тр. – Киев : Вища шк., 1985. – Вып. 30. – С. 18–24; Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции [Текст] / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 127–129; Шепитько, В. Ю. Теоретические основы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – С. 74, 75.

³ Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции [Текст] / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 128.

снів спроби щодо виокремлення компонентів слідчої ситуації. На його думку, подібного роду ситуація складається з таких груп компонентів:

1) психологічного характеру: результат конфлікту між слідчим та протидіючими йому особами, прояв психологічних властивостей слідчого, осіб, які проходять у справі, тощо;

2) інформаційного характеру: поінформованість слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховування шуканого та ін.); поінформованість слідчого та інших осіб, що протистоять, у процесі розслідування (про ступінь поінформованості слідчого і свідків, про виявлені та невиявлені докази, про наміри слідчого та ін.);

3) процесуального і тактичного характеру: стан провадження по справі, докази і їх джерела, можливість обрання запобіжного заходу, ізоляції однієї особи від іншої (осіб, що протидіють розслідуванню проведення конкретної слідчої дії) тощо;

4) матеріального та організаційно-технічного характеру: наявність комунікацій між черговою частиною й оперативно-слідчою групою, наявність засобів передачі інформації з облікових апаратів органів внутрішніх справ, можливість мобільного маневрування наявними силами, засобами та ін.¹

При цьому заслуговує на увагу розгляд компонентів (основних елементів) слідчої ситуації тими криміналістами, які досліджували їх у зв'язку з вибором тактичного прийому, оскільки сполучення цих компонентів обумовлюють індивідуальність ситуації, а отже, і тактичних прийомів, які доцільно використати як засіб впливу на ці ситуації. Науковці наголошують, що у кожній слідчій ситуації закономірно повторюються такі елементи:

1) завдання, що постають перед розслідуванням на момент застосування тактичного прийому;

2) обсяг інформації, яку має слідчий;

3) матеріальна обстановка на місці застосування тактичного прийому (тактика обшуку однокімнатної квартири буде відрізнятися від тактики обшуку будинку із садибою);

¹ Белкин, Р. С. Очерки криминалистической тактики [Текст] : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 70.

4) обсяг матеріальних, людських і часових ресурсів, які має у розпорядженні слідчий;

5) взаємини осіб, з діями та інтересами яких пов'язане застосування тактичного прийому;

6) психологічні та інші особливості осіб, які беруть участь у застосуванні тактичного прийому¹.

На формування слідчих ситуацій або ситуацій слідчої дії впливає ціла низка різноманітних чинників. У зв'язку з цим у криміналістичній літературі розпочаті спроби щодо виокремлення об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на формування слідчої ситуації. Так, до об'єктивних чинників відносять такі:

– наявність та характер наявної у розпорядженні слідчого доказової та орієнтовної інформації, що залежить від механізму розслідуваної події й умов виникнення її слідів у навколишньому середовищі;

– наявність та стійкість існування ще не використаних джерел доказової інформації і надійних каналів надходження орієнтовної інформації;

– інтенсивність процесів зникнення доказів і виду чинників, що впливають на ці процеси;

– наявність на даний момент у розпорядженні слідчого, органу дізнання необхідних сил, засобів, часу і можливість їх оптимального використання;

– існуюча на даний момент кримінально-правова оцінка розслідуваної події.

До суб'єктивних чинників можуть бути віднесені:

– психологічний стан осіб, які проходять по розслідуваній справі;

– психологічний стан слідчого, рівень його знань та вмінь, практичний досвід, здатність приймати та реалізовувати рішення в екстремальних умовах;

– протидія встановленню істини з боку злочинця та його зв'язків, а іноді й потерпілого та свідків;

– сприятливий (безконфліктний) хід розслідування;

– зусилля слідчого, спрямовані на змінення слідчої ситуації у бажаний бік;

¹ Гусаков, А. Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Гусаков, А. А. Филющенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 14.

- наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, експерта, понятих;
- наслідки розголошення даних розслідування;
- непередбачені дії потерпілого або осіб, які непричетні до розслідуваної події¹.

Ретельний аналіз перерахованих чинників не стосується предмета даного дослідження. Проте необхідно зазначити важливість виокремлення і розгляду не тільки об'єктивних, а й суб'єктивних чинників, що впливають на формування слідчої ситуації та її динаміку. Більше того, різні варіації, сполучення цих чинників і зумовлюють специфіку тієї чи іншої ситуації, що склалася, а правильність дій слідчого значною мірою залежить від його точної оцінки останньої. Правильна оцінка слідчих ситуацій та вибір на цій основі тактики розслідування є найважливішими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного і техніко-криміналістичного характеру². Т. С. Волчецька справедливо зазначає, що найважливішою складовою частиною моделювання будь-якої діяльності, в тому числі й діяльності по розслідуванню злочинів, є моделювання ситуацій, у яких ця діяльність здійснюється³. Разом із тим усвідомлення і переживання реальної ситуації учасниками завжди має імовірнісний характер, і врахувати все різноманіття чинників, що впливають на зміст процесуально-тактичної ситуації, неможливо⁴. Таким чином, ситуаційна зумовленість тактичних прийомів пов'язана з об'єктивними (сукупність фактів, обставин) та суб'єктивними моментами (оціночна поведінка слідчого).

¹ Белкин, Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 92, 93; Він же. Криминалисторическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – С. 202.

² Белкин, Р. С. Понятие и структура следственной ситуации [Текст] / Р. С. Белкин, Н. П. Яблоков // Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 165.

³ Волчецкая, Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике [Текст] : учеб. пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1997. – С. 29.

⁴ Хайдуков, Н. П. Конфликтная процессуально-тактическая ситуация [Текст] / Н. П. Хайдуков // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1989. – Вып. 8. – С. 29.

Значним кроком для створення ефективних програм розкриття та розслідування злочинів, формування систем тактичних прийомів є метод узагальнення ситуацій, так зване ситуаційне моделювання. Сутність цього методу полягає в тому, що значна кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливаються», поєднуються в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій¹. У процесі розслідування конкретного злочину ще до прийняття будь-якого рішення слідчому необхідно пізнати слідчу ситуацію, а для цього відтворити її у свідомості для наступного уявного дослідження, аналізу й оцінки, тобто створити уявну модель реальної ситуації².

У слідчій практиці відзначається повторюваність слідчих ситуацій (ситуацій слідчих дій), що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати такі тактичні прийоми (тактичні комбінації), що є найбільш оптимальними.

«Стандартність» слідчих ситуацій і відповідно шляхів, що ведуть до їх вирішення, дозволяє говорити про можливість деякою мірою «алгоритмізувати» (програмувати) дії слідчого. У процесі розслідування злочинів велике значення мають алгоритмічні рішення, в основі яких лежать визначені закономірності в узагальненні теоретичних правил і практичних рекомендацій, що складають точну схему вирішення у певній ситуації³.

Розробка систем тактичних прийомів тісно взаємопов'язана з розробкою типових слідчих ситуацій і ситуацій слідчих дій. Системи (під-

¹ Драпкин, Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования [Текст] / Л. Я. Драпкин // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. – Уфа : Башкир. ун-т, 1989. – С. 28, 29.

² Волчецкая, Т. С. Криминалистическая ситуалогия [Текст] : монография / Т. С. Волчецкая. – Калининград : Калинингр. ун-т, 1997. – С. 177.

³ Коновалова, В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя [Текст] / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – С. 95.

системи) тактичних прийомів окремих слідчих (судових) дій являють собою певні типові програми, своєрідні алгоритми для слідчого, які рекомендуються до застосування у відповідних ситуаціях як найбільш ефективні¹. Таким чином, ситуаційна зумовленість тактичних прийомів є важливою передумовою формування і побудови їх типових систем (підсистем). При цьому обов'язковою умовою формування систем (підсистем) тактичних прийомів є дотримання такої логічної послідовності: «чинники, що впливають на формування слідчих ситуацій та ситуацій слідчих дій» – «типові слідчі ситуації або ситуації слідчих дій» – «системи тактичних прийомів як оптимальні засоби впливу на ситуації, що склалися».

Враховуючи викладене, до чинників, що впливають на формування ситуацій огляду місця події, передусім можна віднести такі: час, що минув з моменту вчинення злочину до проведення огляду місця події; рівень поінформованості слідчого про подію злочину; ступінь відображення та збереження слідів злочину на місці події; наявність або відсутність негативних обставин на місці події; участь фахівців різних галузей знань при проведенні огляду місця події. Ці чинники зумовлюють ступінь і характер відображення на місці події обставин злочину, а останнє дозволяє виокремити такі типові ситуації: 1) подія злочину має дійсне відображення – в цьому випадку у слідчого немає сумніву щодо характеру події та осіб, причетних до неї; 2) подія злочину не має повного відображення – обстановка місця події не передає або недостатньо повно передає зміни середовища, на підставі яких можна судити про відображений об'єкт, що пов'язано з специфікою вчинення злочину або з об'єктивними чи суб'єктивними чинниками, котрі впливають на зміни слідів та речових доказів; 3) подія злочину не знаходить свого явного відображення – події злочину в цьому місці не відбувалося взагалі або сліди, речові докази на місці події знищені умисними діями злочинця або вони повністю зникли під впливом об'єктивних чинників (кліматичні, погодні умови, час, що минув із моменту вчинення злочину, тощо); 4) подія злочину має фальшиве

¹ Колесниченко, А. Н. Актуальные проблемы тактики и методики расследования преступлений [Текст] / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова // Проблемы соц. законности : респ. межведом. науч. сб. – Харьков : Вища шк., 1978. – Вып. 3. – С. 99.

відображення – сліди на місці події несуть у собі інформацію не про злочин, відображенням якого вони нібито є, а про іншу подію – про інсценування злочину¹.

Кожній з названих ситуацій огляду місця події відповідає найдоцільніша система тактичних прийомів. Відповідно можуть бути виокремлені такі системи тактичних прийомів огляду місця події: 1) система тактичних прийомів при дійсному відображенні події злочину; 2) система тактичних прийомів при неповному відображенні події злочину; 3) система тактичних прийомів при відсутності явного відображення події злочину; 4) система тактичних прийомів при фальшивому відображенні події злочину.

Такі системи мають найбільш раціональний та ефективний комплекс прийомів і мають забезпечувати встановлення максимальної кількості інформації на місці події. Однак тактичні прийоми, що входять до системи, мають достатньо загальний характер. Їх подальша диференціація зумовлена видом злочину та його індивідуальними особливостями. З цього приводу В. П. Колмаков правильно зазначав, що огляд місця події

¹ Слід зазначити, що в криміналістичній літературі висловлювалися й інші пропозиції щодо виокремлення ситуацій огляду місця події. Так, В. І. Алексейчук пропонує виокремлювати ситуації огляду місця події залежно від: 1) характеру й ступеня визначеності місця вчинення злочину (це ситуації, за яких: а) існують достатні підстави припускати, що місце події є місцем вчинення злочину; б) є вагомі причини припускати, що місце події не є місцем учинення злочину; в) наявної інформації недостатньо для висновків про місце вчинення злочину); 2) характеру відображення події в обстановці місця події (ситуації: а) зі справжнім; б) з неповним; в) помилковим відбиттям події; г) у якій подія не знайшла явного відбиття); 3) обсягу інформації про подію, яка відбулася на момент початку огляду місця події (ситуації, в яких: а) відсутні учасники та очевидці події, її характер не зовсім зрозумілий; б) є дані, що свідчать про злочинну природу події, інформація про злочинця мінімальна, недостатня для його пошуку або її немає; в) інформація про подію й (або) злочинця мінімальна, не існує відомостей про особу потерпілого, предмет посягання; г) є дані, що вказують на злочинний характер події, є інформація про злочинця; г) зрозуміло характер події, є злочинець – його затримали чи він з'явився з повинною); 4) складності обстановки місця події (ступеня й характеру наявних змін): а) є зміни обстановки на фоні її загальної цілісності, що дозволяють робити припущення про їх зв'язок з досліджуваною подією; б) обстановка порушена в цілому, містить численні зміни, характер яких не визначено, зв'язки з подією не досить зрозумілі (див.: Алексейчук, В. І. Огляд місця події: тактика і психологія [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. І. Алексейчук ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2007).

має специфіку стосовно різних видів злочинів, способів їх учинення та приховування¹.

Система тактичних прийомів при дійсному відображенні події злочину охоплює: 1) зіставлення первинних даних і обстановки місця події з метою виявлення слідів злочину; 2) аналіз окремих слідів на місці події; 3) моделювання події, яка відбулася. У свою чергу, система тактичних прийомів при неповному відображенні події злочину охоплює такі прийоми: 1) аналіз окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування; 2) використання уявної реконструкції окремих елементів події; 3) моделювання з метою відтворення події, яка відбулася; 4) зіставлення модельованої події і реальної картини місця події.

У ситуації фальшивого відображення події злочину система тактичних прийомів має бути спрямована на виявлення негативних обставин як ознаки інсценування злочину. Ця система прийомів може бути запропонована у вигляді зіставлення: 1) інформації місця події з традиційним, природним перебігом події; 2) інформації місця події з типовими аналогами; 3) слідів (предметів) із довідковими даними; 4) слідів (предметів), виявлених на місці події, між собою; 5) даних місця події з доказами, точно встановленими по справі.

При розгляді тактики допиту необхідно зазначити, що серед чинників, що впливають на формування ситуацій цієї слідчої дії, можна виокремити такі: процесуальне становище учасника допиту; вік допитуваної особи; час, що минув від моменту вчинення злочину до моменту проведення допиту; обсяг інформації, що є у розпорядженні слідчого; наявність чи відсутність часу для належної підготовки до допиту; рівень прогнозованості поведінки і дій допитуваного; ефект присутності; позиція та поведінка допитуваної особи; професійний досвід, пізнавальні та комунікативні здібності слідчого та ін.

З урахуванням зазначених чинників до типових ситуацій допиту можна віднести такі: 1) повідомлення правдивих показань; 2) добросовісна помилка допитуваного; 3) наявність суперечностей у показаннях допитуваного; 4) відмова від давання показань; 5) повідомлення неправдивих показань. Разом із тим побудова та використання систем тактичних прийомів допиту залежить не лише від ситуаційної зумов-

¹ Колмаков, В. П. Следственный осмотр [Текст] / В. П. Колмаков. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 55.

леності, а й від мети допиту, його виду, процесуального становища допитуваного, його стану, позиції тощо.

Вивчення теоретичних положень і аналіз судово-слідчої практики дозволяє виокремити системи тактичних прийомів допиту, спрямовані на: 1) встановлення психологічного контакту з допитуваним; 2) спонукання його до давання показань; 3) уточнення свідчень та усунення в них суперечностей; 4) актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного; 5) викриття неправди; 6) усунення перекохань при добросовісній помилці допитуваного. Запропоновані системи тактичних прийомів допиту можуть містити у своєму складі підсистеми прийомів, що зумовлено можливістю конкретизації мети тієї чи іншої системи і відмінністю в процесуальному становищі допитуваних.

У свою чергу, до типової системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту зі свідком (потерпілим) доцільно включати такі: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить; використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування; переконання в невідворотності покарання злочинців; повідомлення про мету допиту; роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину; показ фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином. Деяко іншою є система тактичних прийомів, що використовуються з метою встановлення психологічного контакту з обвинувачуваним (підозрюваним): роз'яснення значення щирого каяття; бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного; уточнення анкетно-біографічних даних; демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного.

На підтвердження доцільності застосування саме таких систем тактичних прийомів свідчать і результати проведеного нами анкетування слідчих прокуратури. Так, до тактичних прийомів, які застосовуються з метою встановлення психологічного контакту зі свідком (потерпілим), слідчі віднесли: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань (зазначили 72 % опитаних); бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить (64 %); використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного (62 %) переконання у необхідності надання допо-

моги органам розслідування (58 %); переконання в невідворотності покарання злочинців (56 %); повідомлення про мету допиту (54 %); роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину (54 %); показ фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином (42 %); інше (4 %). Щодо тактичних прийомів, які використовуються з метою встановлення психологічного контакту з обвинувачуваним (підозрюваним), то слідчими були названі такі: роз'яснення значення щирого каяття (зазначили 64 % опитаних); бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить (62 %); демонстрацію перспектив ситуації, що склалася (60 %); використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного (57 %); уточнення анкетно-біографічних даних (50 %); демонстрацію слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного (46 %); інше (6 %).

Але побудова систем тактичних прийомів на цьому не закінчується. Так, відповідно до цілей встановлення психологічного контакту з допитуваним у системі тактичних прийомів можуть бути виокремлені дві підсистеми (комбінації): 1) така, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки допитуваного; 2) така, що стимулює настанову на потребу у спілкуванні. Поділ системи тактичних прийомів на підсистеми залежно від цілей встановлення психологічного контакту має подальшу диференціацію, зумовлену процесуальним становищем допитуваного.

Конструктивно іншою є система тактичних прийомів, спрямованих на викриття неправди в показаннях допитаної особи. До цієї системи доцільно включати такі прийоми: постановка різних видів запитань; пред'явлення доказів; оголошення показань інших осіб; допит на місці події та деякі інші. Більшість учених-криміналістів розглядають і рекомендують до застосування тактичні прийоми, що сприяють викриттю неправди у показаннях допитуваного, аналогічні з вищепереліченими¹.

Розробка системи тактичних прийомів, спрямованої на викриття неправди у показаннях допитуваного, передбачає необхідність урахування його процесуального становища та форми неправдивого повідомлення. Така система прийомів охоплює різні підсистеми тактичних

¹ Васильев, А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 132–153; Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища шк., 1978. – С. 71, 72; та ін.

прийомів (комбінацій), характерних для допиту свідка (потерпілого) та обвинуваченого (підозрюваного). Зокрема, можна виділити шість підсистем прийомів викриття неправди в показаннях обвинуваченого (підозрюваного), що мають таку спрямованість: 1) викриття неправди при повному запереченні обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини і висуненні свого припущення, яке спростовує обвинувачення (підозру); 2) викриття неправди у ситуації часткового визнання обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини; 3) подолання замовчування обвинуваченим (підозрюваним) фактів, які цікавлять органи розслідування; 4) викриття неправдивої заяви про алібі; 5) встановлення обмови; 6) встановлення самообмови. Кожна з названих підсистем включає комплекс найбільш доцільних тактичних прийомів, спрямованих на досягнення поставленої мети. Так, підсистема тактичних прийомів, яка передбачає встановлення самообмови, включає такі прийоми: 1) постановку уточнюючих запитань; 2) постановку деталізуючих запитань щодо окремих обставин вчиненого злочину; 3) пред'явлення доказів, що суперечать заяві допитуваного; 4) оголошення показань інших осіб; 5) оголошення висновків експертиз; 6) допит на місці події.

Підсистема тактичних прийомів, спрямована на викриття неправдивої заяви про алібі, передбачає: 1) постановку деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного в указаному місці; 2) постановку контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у справі; 3) оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався обвинувачений (підозрюваний) стосовно суперечностей, що виникли; 4) оголошення показань осіб, які спростовують заяву про алібі обвинуваченого (підозрюваного); 5) пред'явлення доказів, які підтверджують перебування обвинуваченого (підозрюваного) у місці вчинення злочину; 6) оголошення висновків експертиз, результатів окремих слідчих дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину¹.

Поділ ситуацій обшуку також залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, які впливають на їх формування. До таких чинників

¹ Дещо іншу систему тактичних прийомів допиту при перевірці заяв про алібі було запропоновано В. С. Кузьмічовим та В. В. Юсуповим (див.: Кузьмічов, В. С. Алібі у розкритті злочинів [Текст] : навч. посіб. / В. С. Кузьмічов, В. В. Юсупов. – К. : КНТ, 2007. – С. 92).

можна віднести: присутність або відсутність обшукуваного при проведенні слідчої дії; позицію і поведінку обшукуваної особи; рівень поінформованості слідчого про предмет пошуку, обшукувану особу, вірогідні місця приховування і спосіб маскуванню; кількість об'єктів та одночасність проведення даної слідчої дії; час, що минув з моменту одержання відомостей слідчим про місцезнаходження об'єкта пошуку до безпосереднього проведення обшуку; ступінь доступу слідчого на об'єкт обшуку та ін.

З урахуванням перелічених чинників можливі варіанти ситуативних змін у процесі проведення обшуку, що зумовлює необхідність застосування таких систем тактичних прийомів, які є найбільш доцільними у тій чи іншій ситуації. Перш за все обшук може здійснюватися у ситуації присутності або відсутності обшукуваного. Якщо обшукуваний присутній при обшуку, слідчий повинен запропонувати йому добровільно видати об'єкти, які відшуковуються. Після цього можливе виникнення двох різних ситуацій обшуку: при добровільній видачі та при відмові від добровільної видачі. Якщо має місце добровільна видача, то обшук уже на цій стадії може бути завершений. Встановити істинність добровільної видачі або її фальшивість (підміна предмета пошуку, видача тільки його частини) допомагає використання системи тактичних прийомів, спрямованої на діагностику такої видачі.

При відмові від добровільної видачі має місце перехід у два різних за своєю природою блоки ситуацій:

1) блок ситуацій, що відображає ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку (ситуація активної протидії; ситуація нейтральної поведінки обшукуваного та його відмова від спілкування; ситуація надання допомоги слідчому при здійсненні пошукових дій);

2) блок ситуацій, що відображає передбачуваний спосіб збереження предмета пошуку (ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскуванню; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку видозмінено або знищено; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Наявність зазначених двох блоків ситуацій відображає своєрідність обшуку, його психологічну подвійність (у процесі обшуку може відбуватися взаємодія як із матеріальними об'єктами, так і з обшукуваним).

Стосовно кожного блоку ситуацій пропонуються й два види систем тактичних прийомів:

1) пов'язані із взаємодією з обшукуваним (система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; система тактичних прийомів, спрямована на стимулювання його спілкування зі слідчим; система тактичних прийомів, спрямована на отримання пошукової інформації від обшукуваного);

2) пов'язані із взаємодією з матеріальними об'єктами (система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів; система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Названі системи прийомів, виконуючи різні функції (діагностичні, пізнавальні, психологічного впливу), дозволяють визначити необхідність пошуків, вплинути на обшукуваного, отримати від нього певну інформацію, обрати напрямок пошуків та виявити об'єкти пошуку.

Система тактичних прийомів, спрямована на діагностику добровільної видачі, включає такі прийоми: зіставлення інформації слідчого про предмет пошуку з реально виданим; постановку обшукуваному уточнюючих запитань про об'єкти пошуку, а також контрольних запитань про невідповідність виданого й шуканого.

Щодо ситуаційної зумовленості тактики слідчого експерименту, то дотепер у криміналістичній літературі цій проблемі не приділялося достатньої уваги, а висловлювання більшості вчених з цього приводу базувалися, головним чином, на загальних положеннях провадження цієї слідчої дії. У зв'язку з цим вважаємо за можливе до чинників, що впливають на формування ситуацій слідчого експерименту, насамперед віднести такі: мету і характер слідчого експерименту; ступінь можливості проведення експерименту в умовах і обстановці, максимально наближеній до реальної; наявність можливості забезпечення варіантності здійснення дослідних дій у ході експерименту; ступінь збігу раніше наданих показань з результатами дослідних дій; позицію учасника експерименту та ін.

З урахуванням зазначених чинників найпоширенішими ситуаціями слідчого експерименту можна назвати такі: 1) ситуація, коли слідчий

експеримент проводиться на тому ж самому місці, де відбулася досліджувана подія, при його провадженні забезпечується можливість варіантності здійснення дослідних дій, і за своєю сутністю він є таким, коли психічний стан учасника слідчого експерименту найменшою мірою впливає на його результати; 2) ситуація, коли слідчий експеримент проводиться поза місцем вчинення злочину, при цьому відсутня можливість забезпечити варіантність здійснення дослідних дій, а психічний стан учасника слідчого експерименту найбільшою мірою впливає на його результати; 3) ситуація, коли особа, яка бере участь в експерименті, діє до його завершення і сприяє його проведенню; 4) ситуація, коли особа, яка бере участь в експерименті, відмовляється від подальшої участі в ньому або навіть починає протидіяти його проведенню; 5) ситуація, коли раніше надані свідчення збігаються з результатами дослідних дій; 6) ситуація, коли раніше надані свідчення не збігаються з результатами дослідних дій; 7) ситуація, коли припущення (версія) слідчого, на перевірку якого спрямоване проведення слідчого експерименту, є обґрунтованим, що забезпечує своєчасність підготовки до цієї слідчої дії, послідовність її провадження; 8) ситуація, коли припущення (версія) слідчого, на перевірку якого спрямоване проведення слідчого експерименту, є необґрунтованим, що ускладнює планування та організацію провадження експерименту¹.

У відповідності до визначених ситуацій формуються й системи тактичних прийомів проведення слідчого експерименту. Як видається, до такого роду систем можна віднести: систему тактичних прийомів, спрямованих на оптимальну організацію здійснення дослідних дій; систему тактичних прийомів, спрямованих на отримання максимально об'єктивних результатів (багатоваріантність, неодноразовість здійснення дослідних дій); систему тактичних прийомів, спрямованих на стикування особи на участь у слідчому експерименті та ін.

У криміналістичній літературі висловлені пропозиції й щодо ситуацій перевірки показань на місці. Так, В. В. Негребецький вирізняє такі групи ситуацій перевірки показань підозрюваного на місці:

¹ Щодо виокремлення та упорядкування ситуацій слідчого експерименту, то наша позиція багато в чому збігається з пропозицією Л. П. Ковтуненко (див.: Ковтуненко, Л. П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. П. Ковтуненко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2008. – С. 11, 12).

1) ситуації, що характеризуються неможливістю подальшого проведення цієї слідчої дії: а) відмова особи, показання якої перевіряються, від продовження участі в проведенні слідчої дії; б) відмова цієї особи від раніше даних показань під час допиту; 2) ситуації, що характеризують безпосереднє проведення слідчої дії: а) у показаннях містяться дані про місце або маршрут, що має значення для розслідування – необхідно, щоб особа, показання якої перевіряються, вказала його розташування; б) показання підозрюваного містять опис обстановки – слід перевірити його поінформованість про обстановку на місці події; в) у показаннях є відомості про динаміку перебігу події: виконання тих чи інших дій, взаємне розташування людей і предметів у той чи інший момент часу – необхідно уточнити, яким чином відбувалася досліджувана подія; г) показання містять дані, що вказують на можливість виявлення на місці «знарядь злочину», – слід уточнити місце, де вони можуть знаходитись¹.

Д. Д. Заяць серед ситуацій, що впливають на тактику перевірки показань на місці, виділяє такі: а) перевірка показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка на місці події злочину в умовах сприятливої ситуації; б) перевірка показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка на місці події злочину в умовах несприятливої ситуації; в) перевірка показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка на місці події злочину в умовах конфліктної ситуації².

М. В. Власенко та В. В. Степанов виокремлюють три різновиди ситуацій щодо розглядуваної слідчої дії: 1) ті, що складаються до проведення перевірки показань на місці; 2) ті, що виникають у ході перевірки показань на місці; 3) ті, що виникають після проведення показань на місці³.

На думку Л. О. Соля-Серко, при плануванні проведення перевірки показань на місці необхідно враховувати, що слідчий, як правило, сти-

¹ Негребецький, В. В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Негребецький ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – С. 13, 14.

² Заяць, Д. Д. Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. Д. Заяць ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – С. 9.

³ Власенко, Н. В. Сущность и тактика проверки показаний на месте [Текст] / Н. В. Власенко, В. В. Степанов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 107.

кається з двома основними ситуаціями: або коли він має достатні відомості про подію, що розслідується, і місце, де воно відбулося, або коли зібрані матеріали дають про це лише приблизне уявлення¹.

Як видається, розмаїття підходів до розподілу ситуацій перевірки показань на місці зумовлено передусім відсутністю комплексного підходу до виділення чинників, що впливають на виникнення ситуацій цієї слідчої дії. Серед такого роду чинників можна виокремити такі: стан обстановки місця події на момент здійснення перевірки; час, що минув із моменту вчинення злочину або допиту особи до проведення перевірки показань на місці; ступінь конкретизації показань, наданих особою на допиті стосовно місця події; ступінь збігу показань допитуваної особи та результатів попереднього проведення огляду місця події з реальною обстановкою; позиція та поведінка особи, показання якої перевіряються; просторова орієнтація особи, показання якої перевіряються на місці події.

Різні варіації зазначених чинників надають підстави виокремити такі найбільш поширені ситуації перевірки показань на місці: 1) ситуація, коли перевірка показань на місці проводиться через незначний проміжок часу з моменту вчинення злочину та допиту особи, і обстановка не зазнала істотних змін; 2) ситуація, коли перевірка показань на місці проводиться через значний проміжок часу з моменту вчинення злочину та допиту особи, у зв'язку з чим обстановка зазнала істотних змін; 3) ситуація, коли особа, показання якої перевіряються, бере участь у перевірці до моменту її завершення; 4) ситуація, коли особа, показання якої перевіряються, відмовляється від продовження участі в перевірці або протидіє розслідуванню; 5) ситуація, коли показання раніше допитаної особи та результати попередньо проведеного огляду місця події збігаються з реальною обстановкою, і особа, показання якої перевіряються, добре орієнтується на місці події; 6) ситуація, коли показання раніше допитаної особи та результати попередньо проведеного огляду місця події не збігаються (частково збігаються) з реальною обстановкою, і особа, показання якої перевіряються, не орієнтується на місці події; 7) ситуація, коли перевіряється лише поінформованість

¹ Соя-Серко, Л. А. Тактика проверки показаний на месте [Текст] / Л. А. Соя-Серко // Руководство для следователя / под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. – М. : Лига Разум, 1997. – С. 358.

особи стосовно обстановки місця події (визначення маршруту, розташування об'єктів тощо); 8) ситуація, коли перевіряється не тільки поінформованість особи стосовно обстановки місця події (визначення маршруту, розташування об'єктів тощо), а й можливість виявлення на місці знарядь злочину, трупів (його частин), предметів злочинного посягання.

З урахуванням визначених ситуацій перевірки показань на місці доцільно здійснювати розробку й відповідних систем тактичних прийомів проведення цієї слідчої дії. Зокрема, на думку В. В. Негребецького, такими системами можуть бути: система тактичних прийомів, спрямована на уточнення місця або маршруту, про які йшлося в показаннях; система прийомів, спрямована на перевірку поінформованості про обстановку на місці події; система, спрямована на уточнення динаміки події; система, спрямована на уточнення місця можливого виявлення «знарядь злочину»¹.

На сьогодні в криміналістичній літературі висловлені пропозиції й щодо впорядкування ситуацій пред'явлення для впізнання. Так, В. В. Степанов та Ю. М. Михайлова пріоритетною класифікаційною основою вважають обсяг інформації, що є у розпорядженні слідчого перед проведенням пред'явлення для впізнання. З урахуванням цього критерію, на їх думку, типовими є такі ситуації: 1) слідчий має у своєму розпорядженні достатньо повну інформацію про обставини сприйняття і про ознаки об'єкта, що упізнається; 2) у розпорядженні слідчого є достатньо повна інформація про обставини сприйняття об'єкта, але ознаки об'єкта повною мірою не відомі; 3) слідчому не відома інформація про обставини сприйняття, але є повна інформація про ознаки; 4) у розпорядженні слідчого знаходиться неповна інформація про обставини сприйняття й ознаки об'єкта, що пред'являється для впізнання².

О. Я. Баєв при диференціації ситуацій пред'явлення для впізнання головну увагу приділяє специфіці попереднього допиту як необхідної умови для оцінки об'єктивності проведеного впізнання. На підставі цього він виділяє такі ситуації: 1) особа, яка впізнає, на попередньому

¹ Негребецький, В. В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Негребецький ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – С. 14.

² Степанов, В. В. Научные и правовые основы тактики предъявления для опознания при расследовании преступлений [Текст] / В. В. Степанов, Ю. Н. Михайлова. – Саратов : ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. права», 2003. – С. 120.

допиті назвала прикмети й особливості, за якими вона зможе впізнати об'єкт, що раніше нею сприймався, і при пред'явленні для впізнання вказала на ці особливості й прикмети, що є на одному з пред'явлених їй об'єктів (особі, предметі, трупі); 2) особа, яка впізнає, під час допиту заявляє, що впізнати шуканий об'єкт зможе («якщо їй його покажуть»), але вагається або цілком не в змозі описати ті прикмети або особливості, за якими вона його впізнала серед схожих об'єктів¹.

Формування ситуацій пред'явлення для впізнання залежить від низки чинників, серед яких можна назвати такі: час, що минув із моменту сприйняття до моменту впізнання; характер об'єкта, що упізнається; характер ознак, за якими об'єкт ототожнюється; умови, в яких проводиться пред'явлення для впізнання; форма пред'явлення для впізнання; вік особи, яка впізнає; наявність або відсутність психофізіологічних вад у суб'єкта впізнання; позиція і поведінка особи, яка впізнає.

Аналіз судово-слідчої практики, а також літературних джерел надає підстави дійти висновку, що найбільш поширеними ситуаціями пред'явлення для впізнання є такі: 1) ситуація при пред'явленні для впізнання об'єкта через незначний проміжок часу після його сприйняття, коли в розпорядженні слідчого є достатньо повна інформація про обставини сприйняття й ознаки об'єкта, що впізнається; 2) ситуація при пред'явленні для впізнання об'єкта через значний проміжок часу після його сприйняття, коли в розпорядженні слідчого є неповна інформація про обставини сприйняття й ознаки об'єкта, що пред'являється для впізнання; 3) ситуація, коли особа впізнає об'єкт за прикметами чи ознаками, що є на одному з пред'явлених їй об'єктів (особі, предметі), і вони збігаються з названими нею на попередньому допиті; 4) ситуація, коли особа, яка впізнає, на попередньому допиті заявляє, що зможе впізнати шуканий об'єкт, «якщо його покажуть», але не в змозі фрагментарно чи в цілому описати ті прикмети чи ознаки, за якими вона його впізнає серед схожих об'єктів; 5) ситуація, коли особа дає згоду на участь у впізнанні і намагається сприяти встановленню об'єктивної істини; 6) ситуація, коли особа відмовляється від запропонованої слідчим форми здійснення впізнання і наполягає на інших.

¹ Баев, О. Я. Тактика следственных действий [Текст] / О. Я. Баев. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1992. – С. 159.

Перелічені ситуації впливають на формування систем тактичних прийомів пред'явлення для впізнання, серед яких можна виокремити такі: система тактичних прийомів організації цієї дії (підбор, підготовка і розміщення об'єктів упізнання, запрошення особи, що здійснює впізнання, до приміщення (кімнати), де відбувається ця процедура); система тактичних прийомів, спрямованих на пересвідчення об'єктивності отриманих результатів.

Ці та інші системи (підсистеми) тактичних прийомів окремих слідчих дій¹ являють собою певні типові програми, своєрідні алгоритми для слідчого, які рекомендуються до застосування у відповідних ситуаціях як найбільш ефективні.

Таким чином, рівень сучасного розвитку криміналістичної науки дозволяє не тільки ізольовано розглядати окремі тактичні прийоми слідчих дій, а й встановлювати взаємозв'язки і взаємозалежності між ними, виявляти окремі комплекси прийомів у вигляді їх систем і підсистем, відстежувати їх реалізацію під час провадження конкретної слідчої дії, що сприяє підвищенню їх ефективності. Сама ж систематизація як форма упорядкування передбачає виконання синтетичної функції, пов'язаної з об'єднанням тактичних прийомів у різні поєднання у відповідності до об'єктивно існуючих між ними зв'язків та ознак подібності.

5.4. Тактичні операції як засіб підвищення ефективності вирішення завдань розслідування

Сучасні тенденції криміналістики вирізняються зверненням до комплексних підходів, розробки та пропонування надійних засобів протидії злочинності. У цьому сенсі досить новою й актуальною є проблема формування та використання тактичних операцій як організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування, що визначають найбільш доцільну послідовність проведення слідчих дій, оперативно-

¹ Більш розширений перелік систем тактичних прийомів окремих слідчих дій наведено в роботах В. Ю. Шепітька (див.: Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 188–361; та ін.).

розшукових та організаційно-технічних заходів, а також їх черговість і порядок. Призначення тактичних операцій – сприяти оптимізації розкриття та розслідування злочинів. Їх побудова й використання є визначальною тенденцією розвитку слідчої практики з метою розв’язання завдань, які інакше вирішити складно або взагалі неможливо¹.

Розслідування злочинних проявів як пізнавальний процес ставить перед слідчим завдання різних рівнів, для вирішення яких недостатньо виконання окремих слідчих дій, тобто йдеться про необхідність розгляду взаємозв’язку проведення цих дій, визначення найбільш доцільних їх комплексів із певною послідовністю реалізації. Ця обставина зумовлює проведення тактичних операцій – певних комплексів слідчих, організаційних та оперативно-розшукових дій, що мають на меті вирішення завдань розслідування, які виникають у типових ситуаціях². При цьому визначальною рисою тактичних операцій є поєднання декількох дій (однойменних або різнойменних), які одночасно або в близькій часовій послідовності виконуються для досягнення поставленої мети³.

За характером проміжних завдань розслідування, на вирішення яких спрямовані тактичні операції, у криміналістичній літературі пропонувалися різні їх види, що мають такі умовні назви: «Збирання первісного матеріалу»; «Викриття злочинця»⁴; «Пошук та встановлення осіб, що переховуються від слідства»⁵; «Встановлення співучасників зло-

¹ Шепітько, В. Ю. Використання тактичних операцій у слідчій діяльності: теоретико-прикладні проблеми [Текст] / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності: республік. міжвідом. наук. зб. / від. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 355.

² Матусовский, Г. А. Методика расследования хищений [Текст] : учеб. пособие / Г. А. Матусовский. – Киев : УМК ВО, 1988. – С. 36.

³ Коновалова, В. Е. Организация расследования хищений государственного и общественного имущества [Текст] : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1984. – С. 34.

⁴ Логинов, Е. А. Тактическая операция «Изобличение преступника» и некоторые вопросы тактики допроса подозреваемого при расследовании умышленных убийств, совершенных организованной группой [Текст] / Е. А. Логинов // Современные проблемы правоохранительной деятельности : сб. науч. тр. – Сыктывкар : МССШМ МВД РФ, 1995. – С. 17–23.

⁵ Решетников, В. Я. Тактическая операция по розыску и задержанию преступников [Текст] / В. Я. Решетников, В. В. Степанов // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 1995. – № 4. – С. 75–90.

чину»; «Затримання особи, яка вчинила злочин»¹; «Груповий обшук»²; «Виявлення злочину»; «Встановлення будь-яких обставин, що входять до предмета доказування»; «Встановлення особи, яка вчинила злочин»³; «Збирання інформації про злочин, пов'язаний з використанням електронної пошти»⁴; «Встановлення зняряд злочину»⁵, «Встановлення очевидців», «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків», «Встановлення особи жертви злочину», «Нейтралізація протидії розслідуванню злочинів», «Захист доказів»⁶, «Пошук майна», «Документ»⁷ та ін.

На сучасному етапі спостерігається тенденція, пов'язана із переходом від розгляду і пропонування окремих тактичних операцій до їх типізації щодо окремих видів (чи категорій) злочинів. Так, В. О. Коновалова до значущих тактичних операцій при розслідуванні вбивств відносить такі: «Особа вбивці», «Склад і рольові функції злочинної групи», «Зняряд злочину», «Свідоцька база», «Місце перебування злочинця»⁸.

¹ Валеєв, М. Н. Особенности тактической операции «Задержание преступника с поличным» по делам о вымогательстве [Текст] / М. Н. Валеєв // Учен. зап. Ульян. гос. ун-та. – 1999. – Вып. 1. – С. 99–103.

² Денисюк, С. Ф. О тактической операции «групповой обыск» и ее роли в расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами [Текст] / С. Ф. Денисюк // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 груд. 1998 р.) – Х. : Право, 1999. – С. 218–220.

³ Галанов, В. А. Взаимодействие органов следствия и дознания при проведении тактической операции «следственный осмотр» по делам об уголовно наказуемых нарушениях авторских прав в области распространения аудио-, видеопроизведений [Текст] / В. А. Галанов, Л. Л. Грищенко // Следователь. – 2003. – № 2. – С. 30–31.

⁴ Жвалюк, В. Налоговая милиция: весомый вклад в укрепление экономики [Текст] / В. Жвалюк // Вестн. налогов. службы Украины. – 2001. – № 40. – С. 7.

⁵ Космодемьянская, Е. Е. Многоуровневая тактическая операция по установлению лиц, совершивших преступление в условиях неочевидности: теоретические разработки и практические возможности [Текст] / Е. Е. Космодемьянская // Актуальные проблемы раскрытия и расследования преступлений. – Красноярск, 2002. – Вып. 4. – С. 139–144.

⁶ Шепитько, В. Ю. Криминалістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – Изд.-е 2-е, перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 147, 148.

⁷ Матусовский, Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ [Текст] / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – С. 155.

⁸ Коновалова, В. Е. Убийство: искусство расследования [Текст] : монография / В. Е. Коновалова. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Харьков : Изд. СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 289.

Більш складну ієрархію типових тактичних операцій при розслідуванні вбивств, учинених організованими злочинними групами, пропонує С. Ф. Здоровко. На його думку, простежується взаємозв'язок тактичних завдань розслідування і тактичних операцій. Причому в межах вирішення проміжних завдань розслідування пропонуються такі тактичні операції: 1) встановлення характеру і виду вбивства: а) «Організований характер вбивства»; б) «Вид убивства»; в) «Зв'язок убивства з іншими злочинами»; 2) встановлення місця і часу вчинення вбивства: а) «Умови вбивства»; 3) встановлення способу і знарядь вбивства: а) «Механізм учинення (організації) вбивства»; б) «Механізм приховування вбивства»; в) «Знаряддя вбивства»; 4) встановлення мотивів убивства: а) «Віктимність жертви»; б) «Груповий конфлікт»; 5) встановлення особи жертви: а) «Ідентифікація невідомого трупа» («Атрибуція трупа»); б) «Соціальний статус жертви»; в) «Зв'язки жертви»; б) встановлення особи вбивці: а) «Особа вбивці»; б) «Зв'язки вбивці з організованим формуванням»; в) «Склад і структура організованої групи»; г) «Замовник убивства»; г) «Пошук злочинця»; 7) усунення протидії розслідуванню: а) «Захист свідків»; б) «Захист доказів».

Кожній зазначеній тактичній операції притаманні «свої» слідчі дії, оперативно-розшукові й організаційні заходи. Зокрема, до тактичної операції «Організований характер вбивства» входять такі дії: а) огляд місця події; б) зовнішній огляд трупа; в) пошук і слідчий огляд знарядь злочину; г) виявлення свідків і очевидців злочину; г) опитування свідків (очевидців); д) допит свідків щодо характеру події; е) наведення довідок про соціальний статус жертви; ж) допит родичів убитого про наявність погроз. У свою чергу, до складу тактичної операції «Вид убивства» пропонується включити такі дії та заходи: а) оцінку оперативної інформації про характер події, що відбулася; б) огляд місця події; в) огляд трупа (трупів) і слідів їх ушкоджень; г) пошук знарядь вбивства та їх огляд; г) одержання оперативної інформації про соціальний статус жертви; д) призначення судово-медичної експертизи трупа; е) виявлення й опитування очевидців; ж) одержання оперативно-розшукової інформації про конфлікти злочинних груп. До структури тактичної операції «Умови вбивства» входять: а) огляд ложа трупа; б) огляд ушкоджень на трупі; в) визначення місця здійснення пострілу та його огляд; г) огляд слідів крові та їх локалізації; г) огляд слідів волочиння; д) огляд

одягу та взуття потерпілого; е) одержання зразків для порівняльного дослідження; ж) призначення судово-медичної експертизи трупа; и) призначення судово-біологічної експертизи; к) призначення ґрунтознавчої експертизи. Тактична операція «Механізм вчинення (організації) вбивства» включає до свого складу такі дії: а) огляд місця події; б) огляд місця вибуху; в) огляд трупа (трупів); г) огляд слідів ушкодження на трупі; ґ) огляд предметів; д) допит свідків; е) призначення судово-медичної експертизи; ж) призначення судово-балістичної або вибухотехнічної експертизи; и) призначення різних видів трасологічних експертиз. Тактична операція «Знаряддя вбивства» об'єднує в собі такі дії: а) огляд трупа та визначення знарядь вчинення вбивства; б) пошук куль і гільз (вилучення із трупа куль), залишків вибухового пристрою; в) організація пошуку вогнепальної зброї в межах і за межами огляду місця події; г) визначення здійснення пострілів і організація огляду даної території або приміщення; ґ) допити свідків; д) огляд зброї та боєприпасів; е) провадження обшуків із метою виявлення зброї; ж) пред'явлення зброї свідкам для впізнання; и) перевірка зброї по криміналістичних обліках; к) призначення судово-медичної експертизи; л) призначення судово-балістичної або вибухотехнічної експертизи¹.

Певну специфіку має використання тактичних операцій при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами (незалежно від видової спрямованості злочину). На думку Г. А. Матусовського, це зумовлено багатоепізодністю злочинних дій, а відтак і необхідністю проведення комплексів слідчих, організаційних дій, оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із розшуком, затриманням на місці злочину членів організованих злочинних груп, встановленням місць приховання майна, документів, утримання заручників, нейтралізацією протидії розкриттю злочинів, охороною оперативної і слідчої інформації про хід розслідування².

М. П. Яблоков справедливо зазначає, що у справах цієї категорії для вирішення важливих завдань по ходу розслідування доводиться про-

¹ Здоровко, С. Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типіві тактичні операції) [Текст] / С. Ф. Здоровко. – Х. : Гриф, 2004. – С. 126–140.

² Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів [Текст] : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 1998. – С. 365.

водити значно більше, ніж по інших кримінальних справах, різноманітних криміналістичних операцій, і особливо на його початку¹. Це дійсно так, оскільки розширюються завдання розслідування, пов'язані з необхідністю встановлення групового характеру злочину, визначення його організованого характеру, доказування рольової участі членів організованої групи тощо.

Крім того, специфіка тактичних операцій при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами, визначається й місцем і роллю в них оперативно-розшукових заходів. Так, В. Д. Берназ зазначає, що оперативна інформація, яка орієнтує слідчого про місцезнаходження об'єктів, що мають значення для справи, використовується: а) при прийнятті рішення про обшук, виїмку, накладення арешту на майно, арешт кореспонденції тощо; б) для провадження інших дій, метою яких є залучення вказаних об'єктів у сферу кримінального судочинства для надання їм процесуального статусу². У зв'язку з цим розслідування розглядуваних злочинних проявів доцільно здійснювати спеціалізованими слідчо-оперативними групами, що сприяє забезпеченню чіткої взаємодії, відповідної координації та розподілу обов'язків³.

У криміналістичній літературі робилися спроби сформулювати тактичні операції стосовно злочинів, що вчиняються організованими групами. Так, Л. Я. Драпкін вказує, що весь процес розслідування злочинів аналізованої категорії має складатися з комплексу тактичних операцій, спрямованих на вирішення важливих проміжних завдань, які послідовно ведуть до досягнення головних цілей по конкретних кримінальних справах. Такими типовими тактичними операціями можуть бути: «затримання злочинців на місці злочину», «затримання рекетирів при контрольованій передачі від потерпілих грошей або цінностей», «розшук і затримання злочинців за прикметами або іншими даними»,

¹ Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности [Текст] : практ. пособие / Н. П. Яблоков. – М. : Юристъ, 2002. – С. 128.

² Берназ, В. Д. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в расследовании преступлений, совершаемых организованными группами [Текст] : сб. науч. ст. / В. Д. Берназ // Информационное обеспечение противодействия организованной преступности / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. – Одесса : Феникс, 2003. – С. 63–64.

³ Шепитько, В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков, 2000. – С. 61.

«встановлення місця утримання заручників та їх звільнення», «виявлення корумпованих зв'язків» і т. д.¹ М. П. Яблоков вважає, що стосовно даної категорії злочинів йдеться про такі операції: «припинення і попередження злочинних акцій, що почалися і готуються»; «затримання злочинців на місці злочину»; «розшук злочинців за ознаками зовнішності й іншими даними»; «викриття злочинців»; «установлення місця утримання заручників та їхнє звільнення»; «встановлення номера телефону і місця, звідки ведуться телефонні переговори»; «прослуховування і запис телефонних та інших переговорів»; «виявлення корумпованих зв'язків»; «контрольовані операції з предметами, що перебувають у легальному і нелегальному обігу»; «забезпечення захисту потерпілих і свідків» та ін.² В. Ю. Шепітько пише, що при розкритті і розслідуванні злочинів організованих злочинних груп особливого значення набувають тактичні операції: «установлення поширеності злочинної групи», «виявлення зв'язків організованої групи», «затримання злочинної групи на місці злочину», «нейтралізація протидії розслідуванню злочину», «виявлення найбільш слабкої ланки в групі», «стратегічна розвідка», «створення і використання юридичних осіб», «підтримання у злочинному співтоваристві режиму напруженості», «використання суперечностей між учасниками злочинної групи» та ін.³

У теорії криміналістики було приділено певну увагу тактичним операціям при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами, залежно від їх функціонального призначення і спрямованості. Так, С. Ф. Денисюк, досліджуючи особливості використання обшуку в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю, дійшов висновку про існування своєрідних пошукових тактичних операцій («Груповий обшук», «Обшук-затримання», «Допустимість обшуку з негативним результатом»)⁴.

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М. : Высш. шк., 1994. – С. 340.

² Яблоков, Н. П. Расследование организованной преступной деятельности [Текст] : практ. пособие / Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 2002. – С. 128.

³ Шепітько, В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями [Текст] / В. Ю. Шепітько. – Харьков : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 63.

⁴ Денисюк, С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Ф. Денисюк ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – С. 9.

Вагомий внесок у практику розробки тактичних операцій, які використовуються в ході розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами, зроблено В. М. Варцабою. На його переконання, найбільш важливими тактичними операціями, що мають специфічний характер по справах даної категорії (незалежно від видової спрямованості злочину), є: 1) «Організований характер злочину»; 2) «Склад і структура організованої групи»; 3) «Корумповані зв'язки організованої групи»; 4) «Взаємодія організованої групи з іншими злочинними формуваннями»; 5) «Причетність організованої групи до злочинів»¹. Названі тактичні операції потребують певної їх інтерпретації.

Тактична операція «Організований характер злочину» має діагностичну мету – віднесення злочину до такого, що вчиняється організованою злочинною групою. Це дозволить обрати напрямок розслідування, зумовить його організацію, тактику проведення окремих слідчих дій. Зміст цієї тактичної операції залежить від виду злочину, і тому можливе певне коригування дій. Типова тактична операція може включати: а) слідчий огляд (огляд місця події або огляд предметів, огляд документів); б) виявлення і допит свідків; в) зняття інформації з каналів зв'язку; г) затримання на місці злочину; г) обшук (обшуки помешкань або обшуки особи); д) одержання інформації із криміналістичних обліків; е) одержання інформації від конфідентів; є) допит підозрюваних.

Тактична операція «Склад і структура організованої групи» провадиться після того, коли встановлена причетність конкретної організованої групи до злочину і затримані окремі члени злочинного угруповання. Мета операції визначена вже в її назві і пов'язана із встановленням складу групи та її ієрархічної структури. Розглядувана тактична операція включає до свого складу: а) допити учасників злочинної групи; б) встановлення оперативного спостереження за членами групи, які не затримані; в) зняття інформації з каналів зв'язку; г) оперативне укорінення в групу; г) допити свідків і потерпілих; д) проведення групових обшуків; е) призначення судових експертиз (наприклад, судово-психологічної для встановлення лідера злочинної групи).

Тактична операція «Корумповані зв'язки організованої групи» передбачає встановлення зв'язків злочинної групи з посадовими (служ-

¹ Варцаба, В. М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп: проблеми тактики та психології [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. М. Варцаба. – Ужгород : Карпати, 2005. – С. 214–217.

бовими) особами органів державної влади й управління. До змісту цієї операції входять такі дії і заходи: а) виїмка документів, що дають право на виконання юридично значущих дій; б) обшук за місцем перебування злочинної групи; в) слідчий огляд документів; г) допит членів злочинного угруповання про зв'язки з чиновниками; ґ) зняття інформації з каналів зв'язку; д) обшук у приміщеннях посадових (службових) осіб; е) допит посадових (службових) осіб. Проведення такої операції дозволяє виявити зв'язки злочинного угруповання з корумпованими посадовими особами, встановити, яку допомогу було надано, у чому вона полягала, чи мала систематичний характер.

Мета тактичної операції «Взаємодія організованої групи з іншими злочинними формуваннями» полягає у визначенні рівня відносин даної групи з іншими формуваннями, з'ясуванні, чи існували сутички між ними або, навпаки, йдеться про злочинну організацію. У цьому сенсі важливу інформацію можна одержати оперативним шляхом. Типова тактична операція включає такі дії і заходи: а) оперативне укорінення в групу; б) оперативне спостереження за діяльністю групи та її взаємодією; в) допити членів різноманітних угруповань; г) використання інформації конфідентів.

Специфічною є також тактична операція «Причетність організованої групи до інших злочинів», оскільки організовані злочинні групи вчиняють злочини неодноразово. На цю обставину звернув увагу М. П. Яблоков, зазначаючи, що при збиранні розвідувальної інформації слід мати на увазі наявність у кримінальній діяльності організованих злочинних співтовариств не лише базової, але й іншої, не повною мірою властивої їм спрямованості кримінальних дій¹. До складу типової тактичної операції можуть бути віднесені: а) вивчення нерозкритих злочинів; б) вивчення кримінальних справ, аналогічних за способом вчинення або за описом злочинців; в) використання фоторобота для оперативного впізнання; г) перевірка затриманих на причетність до інших злочинів; ґ) використання криміналістичних обліків; д) призначення судових експертиз.

Тактичні операції як найбільш ефективні організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування особливого значення на-

¹ Яблоков, Н. П. Расследование организованной преступной деятельности [Текст] : практ. пособие / Н. П. Яблоков. – М. : Юристъ, 2002. – С. 112.

бувають при провадженні кримінальних справ про злочини, що вчиняються у сфері господарської діяльності. Запровадження тактичних операцій забезпечує формування необхідної доказової бази, знижує рівень протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб. Так, при виявленні ознак фіктивного підприємництва підлягають встановленню: 1) обставини створення або придбання юридичної особи (додержання законодавства під час створення (придбання), характер і зміст допущених порушень); 2) дійсність установчих, реєстраційних і фінансово-господарських документів; 3) мета створення фіктивного підприємства; 4) законність здійснюваної діяльності; 5) особи, причетні до вчинення злочину, та ступінь їх вини; 6) майно і грошові кошти, необхідні для відшкодування заподіяних збитків.

Результати анкетування слідчих МВС, податкової міліції та прокуратури України, отримані В. В. Білоусом, свідчать, що до проміжних завдань розслідування фіктивного підприємництва належать: установлення способів та мети створення (придбання) фіктивного підприємства – 74 % респондентів; установлення підставного характеру керівника і засновника (співзасновника) фіктивного підприємства – 43 %; установлення співучасників з боку організаторів фіктивного підприємства – 43 %; установлення особи контрагента, який сприяв вчиненню злочину, – 37 %; забезпечення відшкодування матеріальних збитків – 63 %; затримання «по гарячих слідах» – 29 %¹.

З метою вирішення поставлених завдань, на думку В. В. Білоуса, доцільним є проведення тактичних операцій, серед яких найбільшу значущість становлять такі: «Державна реєстрація», «Документ», «Підставна особа», «Співучасники», «Розшук злочинця, що переховується», «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків»².

На стадії дослідчої перевірки інформації про можливе вчинення фіктивного підприємництва проводиться оперативно-тактична операція

¹ Білоус, В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Білоус ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004. – С. 15, 16.

² Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики [Текст] : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2006. – С. 202–212; Розслідування фіктивного підприємництва [Текст] // Керівництво з розслідування злочинів : наук.-практ. посіб. / кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журாவель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 159.

«Державна реєстрація», яка охоплює комплекс оперативно-розшукових та організаційних дій, спрямованих на виявлення ознак злочину. Діяльність оперативних підрозділів має бути спрямована на збирання даних про підприємство, його засновників і керівників, осіб, які брали участь у діях зі створення (придбання) підприємства, його подальшій фінансово-господарській діяльності.

Розпочинати роботу щодо збирання інформації про підприємство необхідно з одержання та вивчення даних про юридичну особу. Таку інформацію можна одержати в державному органі реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, територіальному органі державної податкової служби або територіальному органі державної статистики шляхом витребування документів, опитування осіб, отримання пояснень. Шляхом установлення зовнішнього спостереження, оперативного входження у злочинну групу, зняття інформації з каналів зв'язку, негласного проникнення у приміщення з метою їх огляду, а також огляду документів, що зберігаються там, такі відомості можна одержати від підозрюваних осіб.

При ознайомленні з установчими та реєстраційними документами слід з'ясувати дані про керівників підприємств, засновників та власників і перевірити їх за адресним бюро стосовно проживання чи виїзду з даної місцевості, а також щодо наявності судимості. Через паспортний стіл або через автоматизоване робоче місце (АРМ) податкової міліції «Реєстр втрачених та викрадених паспортів» необхідно перевірити, чи не є паспорт, на власника якого оформлено підприємство, втраченим або викраденим.

Під час проведення цієї операції треба встановити факт офіційної реєстрації фіктивного підприємства як суб'єкта підприємницької діяльності, в тому числі: 1) в органі державної статистики, який зареєстрував підприємство у ЄДРПОУ; 2) в органі, який здійснив державну реєстрацію підприємства (встановити працівників органу, які готували і підписували документи про реєстрацію, дату прийняття і номер рішення про державну реєстрацію підприємства); 3) в органі державної податкової служби, в якому як платник податків зареєстроване підприємство (встановити осіб, які здійснювали ідентифікацію засновників і керівників, готували і підписували документи про реєстрацію платника податків; дату прийняття і номер рішення про державну реєстрацію

підприємства, одержання свідоцтва про реєстрацію платника ПДВ, платника єдиного податку тощо).

Для вирішення завдань оперативно-тактичної операції «Державна реєстрація» необхідно: 1) встановити, які документи були надано уповноваженій особі для здійснення відповідних дій зі створення (придбання) підприємства; 2) встановити місцезнаходження документів; 3) вивчити зміст вилучених документів і перевірити дані, що містяться в них.

Якщо відомості про офіційну реєстрацію не підтверджуються ані органом державної реєстрації, ані органом статистики, то версія про вчинення фіктивного підприємництва відхиляється, перевіряється версія про вчинення іншого злочину (підроблення, шахрайство тощо).

Після підтвердження факту державної реєстрації даного підприємства треба встановити факти, які можуть свідчити про те, що державна реєстрація відбулась із порушенням чинного законодавства, в тому числі установчі документи підприємства складено і затверджено за втраченим паспортом громадянина – засновника без його відома і присутності або за підробленим паспортом. Фактично документи для державної реєстрації були підготовлені невстановленою особою, яка в подальшому незаконно здійснювала фінансово-господарську діяльність, безпідставно використовувала реквізити підприємства, в тому числі – справжню або підроблену печатку.

За таких обставин з'ясовуються факти втрати паспорта, відбираються пояснення у засновника підприємства, який повідомляє, що до діяльності підприємства він не причетний, статутний фонд не формував, рахунків у банку не відкривав і доручення на зазначені дії не видавав, за дозволом на виготовлення печатки і штампю до дозвільної системи не звертався, підписи на статуті, установчому договорі, заяві – реєстраційній картці, угодах і будь-яких фінансових та інших документах, що стосуються діяльності підприємства, належать не йому.

При перевірці версії щодо створення підприємства з використанням документів померлої або вигаданої особи необхідно отримати довідки від органу державної податкової служби України (із державного реєстру фізичних осіб), МВС (адресне бюро), органу реєстрації громадянських станів або від інших організацій стосовно того, що за такими даними особа не існує або померла.

У разі наявності живих засновників (учасників) і керівників фіктивного підприємства слід їх опитати і з'ясувати такі обставини: хто виступив ініціатором створення (придбання) підприємства; за яких обставин було прийнято рішення про створення підприємства, підписаний установчий договір; чи всі вони брали участь у цьому; чи не підроблені підписи або відбитки печаток деяких із них; який був визначений порядок формування органів управління і контролю та якою компетенцією вони були наділені; яким чином було сформовано статутний капітал; за чією пропозицією було обрано на посади керівника, його заступників, головного бухгалтера, інших керівних працівників; як давно вони їх знають; у яких стосунках перебувають¹.

У територіальному органі державної податкової служби необхідно з'ясувати: чи звітує підприємство; за який період був наданий останній звіт; чи відображені у звітності фінансово-господарські операції і в якому обсязі; чи сплачувались податки, збори та інші обов'язкові платежі.

Треба перевірити, чи знаходиться підприємство за офіційною юридичною адресою. Згідно з ЦК України місцем знаходження підприємства є місцезнаходження його постійно діючого органу. Про місцезнаходження органу можуть свідчити наявність керівника, робочого місця, документів чи матеріальних цінностей підприємства, які б могли свідчити про перебування в даному місці керівника підприємства з метою здійснення останнім підприємницької діяльності.

Оперативним шляхом необхідно отримати в банківській установі відомості про рух грошових коштів по рахунку, зіставити їх з інформацією, одержаною з податкової інспекції. При вивченні документів слід звернути увагу на повноваження службових осіб підприємства (директора, його заступників, головного бухгалтера); засновників; до чієї компетенції належить прийняття рішення з розпорядження грошовими коштами, які є на рахунку. Зібравши та вивчивши всі необхідні документи, потрібно призначити ревізію фінансово-господарської діяльності підприємства.

У результаті попередньої перевірки слідчий при вирішенні питання про порушення кримінальної справи повинен мати такі дані:

¹ Ларичев, В. Д. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты [Текст] / В. Д. Ларичев, Г. М. Спиринов. – М. : Экзамен, 2001. – С. 227.

– повна офіційна назва підприємства, його юридична адреса, відомості про засновників і керівників; ким і коли підприємство було зареєстроване; номер рахунку і назва банківської установи;

– дані про факти порушення закону; результати проведення ревізій і документальних перевірок фінансово-господарської діяльності підприємства; якщо перевірка проводилась податковою інспекцією, то до акта перевірки мають бути додані всі документи, які підтверджують допущені порушення;

– пояснення осіб, причетних до виявлених порушень, інформація про місце їх роботи, посаду;

– витяги із нормативних актів, розпоряджень, порушення яких належить встановити¹.

У зв'язку з тим, що створення або придбання суб'єкта підприємництва – юридичної особи, а також подальша його діяльність є неможливими без відображення в документах, одержання в розпорядження слідчого документації і попереднє її дослідження – одне із найважливіших завдань початкового етапу розслідування фіктивного підприємництва. Суттєву допомогу в цьому може надати тактична операція «Документ» – універсальна тактична операція, яка посідає важливе місце в ієрархії тактичних операцій початкового етапу розслідування фіктивного підприємництва. Першочерговість проведення тактичної операції «Документ» зумовлена тим, що з моменту початку розслідування існує велика ймовірність знищення або приховування документів, які використовувалися при вчиненні названого злочину. Тактична операція «Документ» включає: огляд приміщень, обшук, виїмку документів в органі державної реєстрації, у нотаріуса, банківській установі, органі державної податкової служби, на підприємстві, у керівників і засновників фіктивного підприємства; слідчий огляд документів; допити свідків і підозрюваних; призначення судово-бухгалтерської, фінансово-економічної, почеркознавчої, комп'ютерно-технічної експертизи, техніко-криміналістичного дослідження документів; оперативно-розшукові та організаційні заходи, спрямовані на перевірку одержаної інформації; зустрічні перевірки партнерів фіктивного підприємства.

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. А. Ф. Вольинского. – М. : Закон и право : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 449.

Необхідно призначити і провести пред'явлення для впізнання особи засновника і керівника працівниками нотаріату, органів державної реєстрації, дозвільної системи, податкової служби, банківської установи.

У банківській установі вилучаються оригінали юридичної та кредитної справи підприємства (за наявності). У підприємства вилучаються документи, які характеризують фінансово-господарський стан. Вилучені в ході виїмки чи обшуку документи підлягають огляду з метою з'ясування змісту, ознак підроблення, встановлення відповідності нормативно-правовим вимогам. Для цього можна запросити як консультанта відповідного спеціаліста.

Залежно від ситуації іноді доцільно провести огляд приміщень: виробничих, складських, офісних тощо. Під час огляду встановлюються: відповідність офісу роду діяльності даної організації; можливість розміщення у ньому співробітників у кількості, зазначеній у документах; наявність у даному приміщенні інших організацій; встановлення в офісі місць, де можуть зберігатися (бути приховані) документи, що стосуються вчиненого злочину; цільове призначення цього приміщення, його відповідність даним, зазначеним у документах; наявність у приміщенні матеріалів, продукції, устаткування відповідно до зазначеної документації; придатність складського приміщення для зберігання певної продукції, матеріалів.

З метою з'ясування окремих обставин кримінальної справи оперативні співробітники за дорученням слідчого проводять зустрічні та інші перевірки. Під час перевірок з'ясовується: 1) наявність указаних договорів купівлі-продажу, їх достовірність; 2) чи є прибуткові документи на устаткування, матеріали, чи були вони фактично оприбутковані; 3) достовірність звітних документів, поданих до органів державної податкової служби та державних цільових фондів; 4) фактична наявність у підприємства майна, його реальна вартість, чи не перебуває воно під заставою.

У випадках, коли громадянин-засновник зареєстрував підприємство на своє ім'я за незначну винагороду без мети здійснювати підприємницьку діяльність, необхідно провести тактичну операцію «Підставна особа» і з'ясувати, за чиєю ініціативою громадянин вчинив це, умови домовленості, за якими відбувалась оплата за участь громадянина

в утворенні підприємства. У засновника з'ясовується: чи готував він документи, необхідні для реєстрації підприємства, за чією допомогою, де і за яких обставин; чи здійснив дії, необхідні для реєстрації підприємства та відкриття банківських рахунків, і якщо так, то які саме і за чією ініціативою, за вказівкою невідомих чи відомих йому осіб, не усвідомлюючи або не до кінця усвідомлюючи свої дії; чи має і чи мав бажання здійснювати підприємницьку діяльність; чи є у нього відповідні знання та освіта для заняття підприємництвом; чи є у нього компаньйони, які могли б надавати відповідні консультаційні послуги; чи знав про необхідність формування статутного фонду, якщо так, то з якого джерела; чи формував статутний фонд і чи мав необхідні кошти або інші цінності для його формування; чи звертався за дозволом на виготовлення печатки і штампю до дозвільної системи; чи підписував фінансово-господарські документи, чи брав участь у діяльності підприємства; чи передавав після реєстрації установчі та реєстраційні документи кому-небудь, і якщо так, то кому саме, за яких обставин.

Після проведення виїмок та обшуків, огляду вилучених документів необхідно допитати всіх осіб, причетних до діяльності фіктивного підприємства: 1) хто формально і реально керує фірмами; 2) хто запропонував укласти ту чи іншу угоду; як були розподілені ролі; хто керував учиненням злочину; хто готував документи, вів переговори з контрагентами; 3) на які цілі фактично було витрачено отримані кошти.

З метою виявлення ознак фіктивного підприємництва необхідно вивчити та проаналізувати установчі документи стосовно їх відповідності вимогам, що ставляться до складу учасників, порядку оформлення та затвердження; перевірити внесок необхідних сум до статутного фонду; перевірити факт реєстрації фірми в органах державної реєстрації. При вивченні статуту (установчого договору) треба перш за все звернути увагу на склад засновників, органи управління, які діють від імені фірми.

Доцільно порівняти документи, вилучені у підприємства, з аналогічними документами, що знаходяться в банку, податковій інспекції, інших підприємствах чи установах. Необхідно з'ясувати, чи здійснювало дане підприємство господарську діяльність, для чого слід ознайомитися з даними податкової інспекції та банку, який обслуговує це підприємство. Про відсутність господарської діяльності можуть

свідчити факти відсутності даних про прибутки та несплату у зв'язку з цим податків, відсутність руху грошових коштів на рахунку¹.

З метою встановлення власника підписів у документах необхідно призначити почеркознавчу або технічну експертизу документів. На бланках документів можуть залишитися відбитки пальців рук осіб, що підписали їх. У таких випадках призначається дактилоскопічна експертиза.

Вирішення завдань тактичної операції «Підставна особа» може сприяти встановленню дійсних організаторів фіктивного підприємства.

Тактична операція «Співучасник» проводиться у слідчій ситуації, коли є інформація про те, що декілька осіб, які представляють різні підприємства (організації), вступивши у злочинну змову, здійснювали незаконну діяльність з ухилення від сплати податків, легалізації злочинних доходів тощо під прикриттям фіктивної фірми.

Завдання тактичної операції «Співучасник» – встановлення злочинного зв'язку між представниками декількох підприємств (організацій). Для цього необхідно: 1) одержати та вивчити фінансово-господарську документацію, яка характеризує діяльність фірм; 2) за допомогою оперативних заходів та слідчих дій перевірити реально здійснювану господарську діяльність.

Тактична операція «Співучасник» являє собою комплекс слідчих, оперативно-розшукових та організаційних дій, що охоплює: використання даних АРМ «Фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності» з метою встановлення потенційних користувачів незаконних послуг; виїмку (обшук) у посадових осіб за місцем роботи і проживання, огляд документів, допит керівника підприємства, допит головного бухгалтера, допит засновників, очну ставку, зустрічну перевірку, призначення ревізії фінансово-господарської діяльності, призначення судово-економічних експертиз. Особливістю її проведення є те, що значне місце в цьому відводиться оперативно-розшуковим заходам, які проводяться разом із слідчими діями. Проведенню тактичної операції «Співучасник» передують оперативно-тактична операція, яка проводиться на стадії дослідчої перевірки та збирання інформації. Складність

¹ Ларичев, В. Д. Выявление преступлений, совершаемых в сфере экономики при переходе к рыночным отношениям [Текст] / В. Д. Ларичев. – М. : НИИ МВД РФ, 1993. – С. 8.

у проведенні тактичної операції «Співучасник» становить виявлення зв'язків між злочинцями.

З метою викриття фіктивності угод, укладених між реально діючим підприємством і фіктивною фірмою, необхідно шляхом проведення інвентаризацій, ревізій, допитів, обшуків, виїмок, слідчих оглядів встановити: які товари (роботи) поставлялися (виконувалися), де вони або їх результати зберігалися, хто раніше був постачальником таких товарів (з метою виявлення факту поставки під прикриттям фіктивної фірми придбаного за готівку товару); хто здійснював функції із транспортування, складування, зберігання і відпуску цього товару. З метою встановлення факту виготовлення фальсифікованих документів про взаємовідносини з фіктивною фірмою самим контрагентом необхідно провести огляд комп'ютерної техніки, записних книжок мобільних телефонів, допити співробітників, виїмку документів, печаток і штампів, призначити почеркознавчу експертизу і техніко-криміналістичне дослідження документів.

Задля встановлення замовників конвертаційних послуг слід організувати зовнішнє спостереження за кур'єром фіктивної фірми і затримати його в момент передачі переведених у готівку коштів і супровідних документів клієнту.

Крім наведеного, оперативним шляхом перевіряються: 1) чи є у підозрюваного, його родичів рахунки у банках, чи є хто-небудь із них засновником фірми; 2) чи були перекази значних сум як на особисті рахунки, так і на рахунки фірм, які належать підозрюваному або його близьким родичам; 3) чи були в останній час у підозрюваного придбання на значні суми; 4) чи дарувались підозрюваному або його близьким родичам коштовні подарунки. Підтвердження цих фактів певною мірою може свідчити про одержання підозрюваним неоподаткованих доходів.

У межах тактичної операції «Співучасник» ставиться завдання встановити дійсного організатора фіктивного підприємництва. Принципова можливість доказування вини дійсних організаторів злочину, зокрема з числа договірних контрагентів, існує через установлення таких фактів: а) проведення саме цими особами переговорів із партнерами про укладання договорів; б) оформлення різноманітних документів службовцями фіктивних підприємств саме за вказівкою цих осіб; в) зберігання печаток і штампів фіктивних підприємств у цих осіб;

г) виплата заробітної плати службовцям фіктивних підприємств саме цими особами¹.

Отже, тактичні операції – це своєрідний алгоритм, програма дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають, і слідчих ситуацій², використання яких сприяє прийняттю правильних процесуальних, організаційних і тактичних рішень³.

Висновки до розділу 5

1. Організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування – це оптимальна сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) та тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. До організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування як різновиду засобів криміналістичної тактики, що поєднують у собі організаційні та тактичні засади, слід віднести типові системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і типові тактичні операції.

Під системою тактичних прийомів слід розуміти упорядковану сукупність (комплекс, комбінація) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.

Тактичною операцією визнається поєднання однойменних або різноіменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації, розв'язання якого іншими засобами та в інший спосіб неможливо. Тактична операція як різновид організаційно-тактичних засо-

¹ Волобуєв, А. Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності [Текст] / А. Волобуєв // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2001. – Вип. 1 (24). – С. 181.

² Шепітько, В. Ю. Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності [Текст] / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2007. – Вип. 1 (48). – С. 179.

³ Здоровко, С. Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Ф. Здоровко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – С. 18.

бів визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок, що має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними й організаційними заходами.

2. Ефективність застосування організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування визначається такими показниками, як *результативність* і *оптимальність*. Результативність передбачає одержання максимуму потенційно можливої доказової інформації із урахуванням величини, обсягу, кількості отриманих відомостей, рівня досягнення мети і вирішення завдань розслідування, наприклад, одержання правдивих показань, визнання вини тощо. Результативність застосування конкретного організаційно-тактичного засобу зумовлена обсягом інформації, яка є у розпорядженні слідчого, його професійним рівнем, пізнавальними, комунікативними та конструктивними здібностями, ступенем складності завдань, що підлягають розв'язанню, наявністю чи відсутністю часу для належної підготовки до слідчої дії, характером самої слідчої дії (вербальна, невербальна, комплексна), позицією та поведінкою учасників слідчої дії, ситуацією слідчої дії (безконфліктна, конфліктна, приваблива, тупикова), ступенем тактичного ризику та рівнем прогнозованості поведінки учасників слідчої дії, можливістю застосування науково-технічних засобів та залучення фахівців різних галузей знань до участі в слідчій дії.

Оптимальність застосування окремих організаційно-тактичних засобів досягається за рахунок максимального збігу безпосередньої мети і пізнавальних можливостей конкретного засобу, який застосовується, з характером окремих завдань, що вирішуються на певному етапі розслідування, неухильного дотримання спеціальних процесуальних приписів, з якими законодавець пов'язує забезпечення оптимального режиму збирання доказів і дотримання прав осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, своєчасності реалізації і можливості оперативної заміни одного організаційно-тактичного засобу на інший, більш доцільний у даній ситуації розслідування, високого професійного рівня слідчого, належної фіксації отриманих результатів, залучення спеціалістів різних галузей знань до провадження слідчих дій, використання необхідних тактичних прийомів, їх комплексів, застосування сучасної криміналістичної техніки, дотримання відповідних тактичних рекомендацій.

Розділ 6

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

6.1. Основні критерії оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора в європейських країнах у сфері протидії злочинності

Аналіз міжнародного досвіду протидії злочинності¹ свідчить про те, що за сучасних умов її прояви стали тими чинниками, що створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку більшості країн світу, негативно впливають на всі сторони суспільного життя. Від того, наскільки адекватно правоохоронні органи будуть протидіяти злочинності, залежить зменшення або збільшення її рівня. Тому важливим є вивчення питання ефективності їх діяльності.

Одним із показників будь-якої діяльності є ефективність як її результативність. Ефективна робота правоохоронних органів – один із головних чинників належної протидії злочинності. Зокрема, згідно зі ст. 28 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності «кожна держава-учасниця розглядає можливість здійснення контролю за своєю політикою і практичними заходами щодо боротьби

¹ Ми використовуємо термін «протидія» як загальне родове поняття, одним із елементів якого є запобігання злочинності.

проти організованої злочинності, а також проведення оцінки їх ефективності та дієвості»¹.

Ефективну діяльність правоохоронних органів слід визнати одним з основних шляхів зменшення рівня злочинності у русі так званого традиційного підходу. На європейському континенті вирізняються два види органів, які уповноважені здійснювати протидію злочинності: 1) правоохоронні органи загальної компетенції та 2) правоохоронні органи спеціальної компетенції.

У більшості країн основним правоохоронним органом загальної компетенції є поліція, яка структурно підпорядкована міністерству внутрішніх справ країни. Органи спеціальної компетенції створюються з метою боротьби з найбільш небезпечними видами злочинності, наприклад, організованою злочинністю. Такими органами є або структурні підрозділи поліції (міністерства внутрішніх справ), або незалежні агенції, служби, департаменти тощо. Останні створені, зокрема, в Італії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії, Болгарії. Окремі спеціалізовані підрозділи створюються також для протидії деяким найбільш поширеним або небезпечним видам (формам) організованої злочинної діяльності – відмиванню брудних грошей, фінансовим злочинам, торгівлі людьми, незаконному обігу наркотиками та ін., а також корупції. В окремих країнах поширеною є практика утворення так званих цільових міжвідомчих команд – слідчих бригад, до складу яких входять представники різних силових відомств, у тому числі судової системи (Нідерланди, Італія, Австрія). Використання команди професіоналів із різних правоохоронних або регуляторних органів часто прискорює збирання складних доказів. Ефективність таких міжвідомчих слідчих груп є досить високою, оскільки оперативно і на постійній основі до розслідування залучаються представники правоохоронних органів різної компетенції з відповідним делегуванням повноважень, що дозволяє реагувати на ситуацію узгоджено. Вважається, що діяльність спеціалізованих суб'єктів є більш ефективною.

У кримінологічній літературі аналіз ефективності проводиться, головним чином, у кількісному напрямку через виявлення результатив-

¹ Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори [Текст]. – К. : Фенікс, 2006. – С. 574.

ності, ступеня досягнення мети. Ефективність системи запобігання злочинів та правопорушень – це ступінь виконання відповідними суб'єктами завдань, поставлених перед ними, що закріплені законами та іншими нормативними актами, з певними в даних умовах витратами¹.

Відоме і таке визначення: «Ефективність загального запобігання злочинів – це здатність кримінально-правового комплексу здійснювати на людей дію, що утримує від вчинення злочинів, яка характеризується певним співвідношенням результату та мети останнього»².

Слід враховувати, що на ефективність діяльності органів кримінальної юстиції впливає як наявна правова база (кримінальне законодавство, спеціальні комплексні закони, спрямовані на контроль над злочинністю), так і практична реалізація норм права. Важливим елементом стратегії протидії останній є законодавче вирішення й закріплення основних положень, згідно з якими особи, чия незаконна діяльність може кваліфікуватись як злочинна, притягаються до кримінальної відповідальності.

Про ефективну діяльність органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності можуть свідчити об'єднані взаємоузгоджені зусилля відповідних суб'єктів запобігання злочинності, що призвели до зменшення рівня цього негативного соціального явища, збільшення довіри населення до правоохоронних органів завдяки впровадженню своєчасних заходів у цій сфері.

Ефективність зазвичай оцінюється за допомогою різних статистичних, соціологічних методів, аналітичних досліджень, що проводяться експертами-науковцями. У європейських державах для оцінки ефективності діяльності у сфері протидії злочинності застосовуються такі основні параметри: 1) стан системи кримінальної юстиції, її матеріально-технічне, кадрове, наукове забезпечення, узгодженість роботи різних правоохоронних органів та їх структурних підрозділів; 2) інформація про стан правопорядку на території, в тому числі про ступінь задоволення населення діяльністю поліції та її профілактичними діями (спеціальні програми, контакти з місцевою громадою тощо); 3) рівень професійної підготовки співробітників поліції, прокуратури, служби

¹ Литвинов, А. Н. Предупреждение преступлений и правонарушений. Профилатическая работа с населением [Текст] : науч.-практ. пособие / А. Н. Литвинов. – М. : Юркнига, 2004. – С. 115.

² Максимов, С. В. Эффективность общего предупреждения преступлений [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Максимов ; Акад. МВД России. – М., 1993. – С. 163.

пробації, суддів, представників різних соціальних служб – суб'єктів запобігання злочинності та чіткість виконання ними своїх обов'язків; 4) результати реалізації координаційних рішень, узгоджених програм і планів запобігання злочинності; 5) наявність реальних механізмів контролю за виконанням програм запобігання злочинності і можливість застосування конкретних санкцій до відповідальних осіб у разі невиконання положень програм чи планів.

Крім вищенаведеного, одним із критеріїв ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора в зарубіжних країнах є дані щодо впровадження програм профілактики, в тому числі кількість лекцій, бесід та інших виступів профілактичного характеру, метою яких є інформування населення про заходи із забезпечення особистої безпеки та охорони майна, законності дій поліції, ступеня зв'язку поліції із населенням, належної активності у підтриманні правопорядку, відверненні та припиненні правопорушень¹, кількості подань про встановлення спеціального нагляду за особами, які раніше вчиняли злочини, інформація про осіб, викритих у незаконному володінні зброєю, вилучену зброю, що незаконно зберігається, а також наркотичні речовини та вибухові пристрої.

Отже, підвищенню ефективності роботи органів досудового розслідування та прокурора на європейському континенті сприяють спеціальні програми запобігання злочинності неповнолітніх, програми, спрямовані на зменшення алкогольної, наркотичної, тютюнової залежності.

Одним із найважливіших показників ефективності роботи поліції є розкриття злочинів. Зазвичай злочин вважається розкритим, якщо встановлена особа, яка його вчинила (незалежно від того, перебуває вона під арештом або у розшуку, або померла), правопорушник затриманий на місці злочину, поліція впевнена у винуватості підозрюваного внаслідок його зізнання або тяжкості зібраних доказів.

Слід зазначити, що відсоток розкриття злочинів у більшості розвинутих країн світу є набагато нижчим, ніж в Україні. Однак це не є свідченням гіршої роботи відповідних державних органів або низької ефективності їх діяльності. Для роботи поліції європейських країн

¹ Свон, Р. Д. Эффективность правоохранительной деятельности и ее кадровое обеспечение в США и России [Текст] / Р. Д. Свон ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петербур. ун-т МВД России, 2000. – С. 79–80.

найбільш важливим є навіть не розкриття злочинів, а найбільш повна їх реєстрація. Відсутнє штучне «малювання» потрібних показників, оскільки, як буде зазначено далі, вони відіграють другорядну роль у загальній оцінці діяльності органів кримінальної юстиції.

Підтримка поліції населенням, зв'язок і довіра між ними сприяють більш ефективній поліцейській діяльності. У той же час саме громадяни оцінюють роботу того чи іншого правоохоронного органу, отже, призначення їх керівників багато в чому будується і на цій оцінці.

Таким чином, можна дійти висновку, що критеріями оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора є: зниження рівня злочинності та її найбільш небезпечних проявів, а також корупції у системі кримінальної юстиції, зменшення шкоди від злочинності, з одного боку, яка співвідноситься з витратами правоохоронної системи (кадровими, матеріально-технічними, робочого часу), з другого.

Розслідування будь-якої злочинної діяльності, особливо організованої, потребує оперативних заходів, застосування яких виходить за межі національних кордонів, вимагає міжнародного узгодження і розробки методів, які застосовуються правоохоронними органами різних країн. Тому вкрай необхідним є наближення законодавства різних країн (апроксимація правових систем) і його узгодження (уніфікація), що позитивно вплине на міжнародну кооперацію в означеній сфері.

У зв'язку з цим виникає питання щодо інтенсифікації дій, спрямованих на запобігання формуванню злочинних угруповань та протидію їх злочинній діяльності. Вирішенню проблеми може допомогти сконцентрованість на оперативно-розшуковій роботі та на сучасному розвідувальному аналітичному потенціалі. Це допоможе чітко визначити: 1) структуру, склад, основну діяльність злочинних організацій; 2) *modus operandi* (моделі дії) стійких злочинних об'єднань (включаючи їх «продукцію», маркетинг (торгівлю), фінансову логістику – стратегію зменшення затрат у діяльності); 3) контакти організованих груп із легальним бізнес-сектором; 4) чітке окреслення міжнародних превентивних правоохоронних стратегій¹.

¹ Buscaglia, E. Undermining the Foundations of Organized Crime and Public Sector Corruption: An Essay on Best International Practices [Електронний ресурс] / E. Buscaglia, W. Ratliff // Hoover Institution. Stanford University. – Режим доступу : <http://www.hoover.org/publications/epp/2833946.html>. – Заголовок з екрана.

Важливішим критерієм ефективної діяльності правоохоронних органів також є виявлення, кримінальне переслідування лідерів і керівників злочинних організацій, призначення їм покарання у виді позбавлення волі, руйнування злочинних організацій. При оцінці ефективності роботи спеціальних правоохоронних органів у сфері протидії організований злочинності доцільно класифікувати кримінальних лідерів залежно від масштабів їх злочинної діяльності. З цією метою у правоохоронних органах багатьох країн створені спільні оперативні бази даних на цих злочинців. Необхідно активно використовувати, поповнювати й обновляти спеціалізований банк даних про лідерів злочинного середовища, організаторів й активних учасників міжнародних і міжрегіональних організованих злочинних співтовариств. Саме ефективне використання інформації про злочинну «еліту», яке допомагає знешкодженню організованих груп і злочинних організацій, професійних злочинців, приводить до результативної роботи як окремих підрозділів, так і конкретних правоохоронних органів.

Протидія найбільш небезпечній злочинності сьогодення, організований, вимагає застосування найсучасніших технічних засобів. Усе частіше використовуються методи, взяті з арсеналу спецслужб. Слід мати на увазі, що поліцейські заходи в західних країнах, з огляду на вітчизняний кримінальний процес та ОРД, поєднують у собі розшукові, оперативно-розшукові заходи і слідчі дії¹.

Наприклад, у ФРН з метою постійного одержання первинної та подальшої криміналістично значимої інформації здійснюється робота у межах аналітичної розвідки – комплексного організаційно-тактичного заходу, що здійснюється спецпідрозділами по боротьбі з організованою злочинністю². При цьому слід мати на увазі, що при використанні різних методів ОРД можуть бути порушеними права людини, виникати загрози для демократії і верховенства права. Ось чому необхідно чітко формулювання всіх юридичних норм, спрямованих на контроль цієї діяльності.

¹ Погорецький, М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі [Текст] : монографія / М. А. Погорецький. – Х. : Арсіс : ЛТД, 2007. – С. 89.

² Корнієнко, М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США [Текст] / М. В. Корнієнко. – К. : Правник, 2002. – С. 118.

На важливість використання розвідувальних даних та збирання оперативних відомостей про активність організованих груп та злочинних організацій для ефективного міжнародного співробітництва вказано у Дублінській декларації «Протидія організованій злочинності через партнерство», прийнятій на Першому європейському конгресі з партнерства між державним і приватним сектором у питаннях боротьби з організованою злочинністю 20–21 листопада 2003 р.¹

Нові підходи до протидії злочинності на Європейському континенті знайшли відображення у міжнародно-правових документах, що націлюють країни на застосування проактивних методів запобігання злочинності. Вважається, що застосування вищеозначених методів підвищує ефективність роботи правоохоронних органів, оскільки вони сприяють більш швидкому розкриттю злочинів і знаходженню винних осіб.

Проактивний підхід не обмежується діями по розкриттю злочину або заходами із загального запобігання злочинів, що спрямовані на широкі кола населення². Цей підхід у діяльності правоохоронних органів передбачає переорієнтацію від злочину на злочинця, широке застосування спеціальних (негласних) методів викриття злочинної діяльності, у тому числі організованої. Тому актуальним є застосування правоохоронними органами спеціальних методів розслідування. Згідно з Рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи (2005)10, спеціальні методи розслідування означають методи, які застосовуються компетентними органами для виявлення і розслідування серйозних злочинів, а також підозрюваних у їх вчиненні, з метою збирання інформації без попередження про це відповідних осіб. До серйозних злочинів у даному контексті належать злочини організованих груп і злочинних організацій, бандитизм, тероризм³. Раді ЄС рекомендовано вимагати від нових

¹ The Dublin Declaration [Електронний ресурс] : resulting from those attending the first European congress on «Tackling Organised Crime in Partnership» : Held at the Royal Hospital, Kilmainham, Dublin, Ireland on 20 and 21 November 2003 // Tackling Organised Crime in Partnership. – Режим доступу : <http://www.tocpartnership.org/orgcrime2003/> website. – Заголовок з екрана.

² Organised Crime in Europe : Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond [Text] / ed. by C. Fijnaut, L. Paoli. – Dordrecht : Springer, 2004. – P. 338.

³ Шостко, О. Ю. Проблеми підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування у сфері протидії організованій злочинності в Україні з урахуванням сучасної політики ЄС [Текст] / О. Ю. Шостко // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 289.

країн-членів (де це є можливим) використовувати спеціальні методи (техніки) розслідування і поширювати створення спільних слідчих груп як частини переслідування і викриття ультраскладного співробітництва між різними злочинними групами. Для покращання розуміння сутності злочинності, зокрема організованої, рекомендовано більш ефективно здійснювати інформаційний обмін між головними дійовими особами, які, використовуючи зосереджений у них усталений статистичний інструментарій, будуть впевнені, що відомості, якими обмінюються правоохоронні органи, не тільки забезпечують точну оцінку організованої злочинності, але є порівняними і надають раціональну, чітку стратегію і рекомендації для дій, які правоохоронні органи можуть застосувати¹.

В останні роки на європейському рівні впроваджуються нові підходи до протидії злочинності, спрямовані на більш ефективну діяльність правоохоронних органів у цій сфері. Так, у 2004 р. Рада Європейського Союзу затвердила Гаазьку програму створення зони свободи, безпеки і справедливості на 2005–2010 рр.² У ній підкреслюється необхідність вироблення нового європейського механізму правоохоронної діяльності на підставі оперативної інформації (Intelligence-Led Law Enforcement Mechanism). Це специфічна поліцейська діяльність у сфері збирання інформації, яку вважають своєрідною бізнес-моделлю і філософією управління, де аналіз відомостей (інтерпретація подій або повідомлень) та інформація про злочинність є визначальною для неупередженого прийняття рішення, що прискорює вирішення проблеми зменшення та знешкодження злочинності або її запобігання через стратегічний менеджмент й ефективні правозастосовні стратегії, спрямовані на найбільш небезпечних злочинців³.

¹ The Hague Programme – Ten priorities for the next five years [Електронний ресурс] : (10th May 2005) / European Commission // Europa. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/. – Заголовок з екрана.

² The Hague Programme – Ten priorities for the next five years [Електронний ресурс] : (10th May 2005) / European Commission // Europa. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/. – Заголовок з екрана.

³ Tilley, N. Problem-Oriented Policing, Intelligence-Led Policing and the National Intelligence Model [Електронний ресурс] / N. Tilley // UCL Jill Dando Institute of Crime Science. – Режим доступу : http://www.jdi.ucl.ac.uk/downloads/publications/crime_science_short_reports/problem_oriented_policing.pdf. – Заголовок з екрана.

У рамках формування такої політики слід розробити європейську модель кримінально-оперативної діяльності (або кримінальної розвідки) для вирішення таких проблем, як узгодженість оперативних дій, комп'ютерних програм (які допомагають отримувати, зберігати оперативну інформацію та обмінюватися нею) і служб національних органів та органів ЄС, які працюють у царині юстиції, свободи й безпеки¹.

Така узгоджена між усіма країнами – членами ЄС стратегія правоохоронної діяльності, вважаємо, допоможе кардинально змінити підходи силових відомств від реактивного до запобіжного, дозволить зосередитись на зменшенні сприятливих можливостей як для злочинців, так і окремих організованих злочинних спільнот.

У сучасних умовах підвищується роль міжнародного співробітництва. Вважаємо, що плідна співпраця органів досудового розслідування та прокуратури різних країн сприяє їх більш ефективній роботі. До спільних заходів у сфері боротьби із злочинністю на теренах ЄС залучаються як представники національних правоохоронних органів, так і різноманітні міжнаціональні структури. Одним із найбільш ефективних (як зазначалося вище) є інститут спільних слідчих груп². Правовим підґрунтям його запровадження стали положення ст. 13 Конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах між країнами – членами ЄС від 12 липня 2000 р.³ Нею передбачена можливість утворення уповноваженими органами країн – членів ЄС спільних слідчих груп для провадження конкретних заходів на визначений період часу (за умови наявності відповідної угоди між країнами). Кожна країна може

¹ The Hague Programme – Ten priorities for the next five years [Електронний ресурс] : (10th May 2005) / European Commission // Europa. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/. – Заголовок з екрана; Шостко, О. Ю. Аналіз ефективності діяльності системи кримінальної юстиції у сфері протидії організованій злочинності в окремих європейських країнах [Текст] / О. Ю. Шостко // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 101. – С. 183.

² Council Document 11037/05 [Електронний ресурс] Council of EU : 8 July 2005. – Режим доступу : <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st11/st11037.en05.pdf>. – Заголовок з екрана.

³ Mutual assistance in criminal matters between the Member States Convention of 29.5.2000 on mutual assistance in criminal matters between the Member States = [Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000 р.] [Текст] // Official Journal of the European Union. С 197. – 2005. – 12 July.

ініціювати утворення такої групи у разі необхідності розслідування транснаціонального злочину.

Однією з перших ознак розбудови нової європейської системи внутрішньої безпеки стало заснування регіональної міжурядової організації – Європейського поліцейського відомства (Європолу). Ця організація координує оперативно-розшукові дії поліції держав ЄС, збирає та надає інформацію про діяльність міжнародних злочинних угруповань. Метою діяльності Європолу є підвищення ефективності співробітництва компетентних відомств у запобіганні особливо небезпечним злочинам європейського масштабу, а також аналізі причин їх поширення.

Згідно з рішенням від 8 липня 2005 р. усі держави – члени ЄС повинні призначити національного експерта з роботи спільних слідчих команд для підтримки впровадження цього ефективного засобу і поширення інформації як щодо труднощів, так і зразкового досвіду, пов'язаного з роботою даних груп. На зустрічі експертів у 2006 р. Євроюстом і Європолом були розповсюджені рекомендації із практичного застосування законодавства країн-членів, яким регулюється робота таких команд¹.

Європол активно займається аналітичними дослідженнями, втілюючи у практичну діяльність положення Гаазької програми. Понад 30 висококваліфікованих аналітиків, які працюють у складі відомства, реалізують як стратегічні проекти (щорічні доповіді щодо оцінки загроз організованої злочинності на континенті), так і оперативні, пов'язані зі знешкодженням того чи іншого злочинного угруповання чи кримінального ринку товарів або послуг².

Рада рекомендувала, щоб завжди, коли є необхідність, у випадках компетентності Європолу, країни запрошували його брати участь у розслідуванні кримінальних справ, а також інформували щодо майбутнього співробітництва у цій сфері. У країнах ЄС відповідно до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних

¹ Mutual assistance in criminal matters between the Member States Convention of 29.5.2000 on mutual assistance in criminal matters between the Member States = [Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами – членами ЄС 2000 р.] [Текст] // Official Journal of the European Union. С 197. – 2005. – 12 July.

² Шостко, О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах [Текст] : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 264.

справах провадяться активні заходи, спрямовані на збільшення оперативності та ефективності різних форм правової допомоги, для розслідування злочинів, учинених на територіях різних країн, утворюються спільні слідчі групи, до складу яких включаються представники правоохоронних органів відповідних країн. Діяльність таких слідчих груп є дуже ефективною. На території ЄС інститут видачі (екстрадиції) правопорушників відходить у минуле, замість цього запроваджено нову форму заходів кримінально-процесуального примусу – загальноєвропейський ордер на арешт, відповідно до якого судовий дозвіл на затримання правопорушника, виданий в одній країні ЄС, є чинним на території усіх країн-членів.

Необхідно враховувати і перспективи співпраці України з Євроюстом (Eurojust) – колективним органом ЄС, метою якого є надання допомоги країнам – членам спільноти у розслідуванні злочинів, прискорення координації роботи компетентних органів (тих, що виконують слідчі функції)¹.

За даними Міністерства юстиції України, співробітництво України з Європолем і Євроюстом здійснюється на підставі двосторонніх домовленостей за програмами, які переважно є внутрішніми програмами Євросоюзу. Більш активно є співпраця України з Європолем. Однак Україна не має повноправного членства ні в Європолі, ні в Євроюсті. Вона бере участь лише в окремих заходах цих організацій *ad hoc*. Отже, для здійснення ефективного міжнародного співробітництва Україні необхідно якомога скоріше підписати відповідні міжнародні угоди із цими організаціями.

6.2. Досвід окремих європейських країн щодо оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у сфері протидії злочинності

У європейських країнах головними напрямками протидії злочинності до цього часу залишаються соціальне запобігання, запобігання

¹ Council Document 11037/05 [Електронний ресурс] Council of EU : 8 July 2005. – Режим доступу : <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st11/st11037.en05.pdf>. – Заголовок з екрана.

у межах реабілітаційного напрямку, ситуаційне запобігання, стратегії правоохоронних органів, спрямовані на своєчасне виявлення і покарання злочинців. Усі вони належать до так званого традиційного підходу.

Соціальне запобігання інакше називається структурним. Воно пов'язується із проведенням значних прогресивних соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Запобігання у межах психологічного (реабілітаційного) напрямку надає вирішального значення позитивному впливу на особистість потенційних злочинців, а також тих, хто вже раніше вчиняв злочини, з метою запобігання повторному вчиненню антисуспільних вчинків.

Ситуаційне запобігання злочинності спрямоване на зменшення можливостей злочинців учинити будь-які суспільно небезпечні дії шляхом зміни уявлень злочинців щодо перспектив бути покараними за злочини, а також роблячи злочини більш ризикованими, складнішими для вчинення і створюючи умови для зменшення винагород від вчинення злочинів. У контексті запобігання організованої злочинності це означає зменшення можливостей (або ускладнення) використовувати легальні (економічні) ресурси, за допомогою яких вчиняються злочини. Тобто спочатку потрібно чітко визначити обставини, що полегшують дії організованих спільнот, і відповідно, надати рекомендації щодо усунення, зменшення їх негативного впливу. Наприклад, з метою запобігання різним видам незаконної діяльності злочинних організацій держави можуть реалізовувати політику, спрямовану на зменшення попиту на незаконні товари та послуги, і тим самим обмежувати можливість організованої злочинності, а отже, не допускати збільшення її масштабів¹.

Слід зазначити, що в даний час у різних країнах Європи все частіше починають розробляти і впроваджувати нетрадиційні заходи запобігання злочинності. До основного напрямку можна зарахувати профілактичну діяльність, яка охоплює різного роду програми, розроблені для впливу на громади (наприклад, надання громадянам інформації щодо різних збитків і ризиків, що заподіяні злочинною діяльністю; впровадження «гарячих» ліній; участь у роботі різних громадських організацій тощо).

¹ Шостко, О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах [Текст] : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 159.

На наш погляд, активізація участі громадян у різного роду запобіжних програмах є потужним антикриміногенним чинником, який допомагає роботі спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності.

На прикладі оцінки ефективності діяльності органів кримінальної юстиції у сфері протидії організованій злочинності розглянемо досвід окремих європейських країн.

Італія. В Італії створено доволі чітке і змістовне законодавче підґрунтя для боротьби з організованою злочинністю, яке охоплює систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних та адміністративних засобів.

У підвищенні ефективності роботи італійських органів правопорядку важливу роль відіграв закон № 575 (1965 р.), згідно з яким до осіб, підозрюваних у приналежності до організованої злочинності, можуть бути застосовані такі заходи, як розслідування майнового та фінансового стану підозрюваного (обвинуваченого). Його метою є встановлення джерел отримання доходів. Таке розслідування може проводитись також відносно дружини (чоловіка), дітей, інших осіб, хто останні п'ять років проживав із цією особою. Якщо у ході такої перевірки буде виявлено невідповідність між легальними доходами та витратами, суд має право винести рішення про конфіскацію всіх грошових коштів та іншого майна, отриманих у результаті протиправної діяльності¹.

Законом № 646 (1982 р.) було засновано парламентську комісію з проблем боротьби з організованою злочинністю, завданнями якої, серед іншого, є аналіз ефективності відповідного законодавства, інформування парламенту з цього питання та аналіз діяльності державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, розробка проектів законів для покращення даної діяльності².

Розслідування у справах мафії стосовно викрадення людей з метою викупу та злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, проводиться спеціальним антимафіозним прокурором (статті 6 і 51 КПК Італії).

Існує декілька процедур, які дозволяють забезпечити ефективне розслідування злочинів мафії. Для того щоб зробити роботу органів

¹ *Организованная преступность [Текст] / отв. ред. А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 287–289.*

² Там само. – С. 290–291.

кримінальної юстиції більш швидкою та ефективною, було передбачено, що будь-яке розслідування організованої злочинної діяльності має здійснюватися централізованим органом, пов'язаним із різними відділами поліції. Для активізації розслідування злочинів мафії та терористичних актів юрисдикцію на проведення таких розслідувань було покладено на 26 окружних управлінь прокуратури, які, як правило, використовують спеціальну команду прокурорів, що працюють постійно в кожному судовому окрузі (*Direzioni distrettuali antimafia*)¹. Координаційні функції з метою підтримки та всебічного розслідування злочинів мафії покладаються на національне управління з боротьби з мафією (*Direzione nazionale antimafia – DNA*) – центральний орган, що координує роботу магістратів прокуратури, які розслідують злочини організованої злочинності. Прокурори директорату співпрацюють з іншими прокурорами щодо всіх справ мафії.

Для того щоб прокурор зміг дати вказівки щодо розслідування, інформація про мафіозні злочини повинна бути передана негайно, навіть в усному вигляді. Щоб уникнути фрагментації кримінальної процедури у справах мафії і в терористичних злочинах, роль слідчого судді може виконувати суддя Трибуналу того округу, де розташований Апеляційний суд. Функції судді, який буде розглядати справу, покладаються на суддю, що є компетентним згідно зі звичайним правилом про територіальну підсудність. Розслідування злочинів мафії і тероризму, а також злочинів організованої злочинності може тривати 1 рік замість 6 місяців. Цей строк може бути продовжено не більше двох років. Слідчий суддя має право тасмно продовжити цей строк без повідомлення про це потерпілих та підозрюваних по справах мафії чи тероризму².

Для підвищення ефективності розслідування у даній категорії справ деякі спеціальні закони передбачають окремі категорії інспекцій, моніторингу або обшуку. Слід згадати такі: а) обшук з метою запобігання або припинення злочинів організованої злочинності або незаконних оборотів із наркотиками, спрямований на пошук наркотиків або грошей, які призначені для закупівлі зброї або будь-яких матеріальних цінностей, якщо ці гроші були отримані внаслідок попередніх злочинів

¹ Vigna, P. L. Fighting Organized Crime, with Particular Reference to Mafia Crimes in Italy [Text] / P. L. Vigna // Journal of International Criminal Justice. – 2006. – № 4. – P. 524.

² Там само.

з метою їх повернення «до обігу»; б) обшук усіх частин будинків, у будь-якому випадку, коли необхідно знайти зброю, боєприпаси або вибухові речовини, що пов'язані з мафіозною чи терористичною діяльністю, або для пошуку осіб, які обвинувачуються в одному із перелічених вище злочинів¹.

У цих випадках процесуальні вимоги для отримання необхідних санкцій суду є менш суворими. Санкція суду на прослуховування телефонних розмов за злочини, про які йшла мова вище, на відміну від телефонних розмов у випадку розслідування загальнокримінального злочину, може бути надана навіть тоді, коли прослуховування не тільки надто важливе, але є тільки необхідним для проведення розслідування; коли у сторони обвинувачення існують просто юридично обгрунтовані докази.

Для підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю слідчі можуть проводити таємні операції за участю агентів «під прикриттям» для купівлі наркотиків, купівлі викраденої зброї тощо. Слідчі також можуть провести конфіскацію (арешт) за такі злочини, як торгівля наркотиками, викрадення людей, вимагання, лихварство, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом для того, щоб відстежувати злочинну поведінку, що продовжується в цей момент.

Крім того, використовуються новели кримінального права. Все частіше мафіозні асоціації проникають у політичні партії та органи державного управління для того, щоб спонукати осіб, які не належать до злочинної асоціації, співробітничати з нею. Саме це нове явище змусило італійські суди поступово розробити нову категорію злочинів – «зовнішня підтримка мафіозних об'єднань» («concorso esterno associazione mafiosa»). Ця категорія охоплює випадки, коли особа, хоча і не входить до структури злочинного співтовариства і є вільною від будь-яких залежних зв'язків підпорядкування, однак надає об'єднанню свідому і добровільну допомогу. Таке сприяння має бути причинно пов'язаним зі зміцненням злочинної асоціації і переслідувати мету реалізації (хоча б частково) злочинного плану².

¹ Vigna, P. L. Fighting Organized Crime, with Particular Reference to Mafia Crimes in Italy [Text] / P. L. Vigna // Journal of International Criminal Justice. – 2006. – № 4. – P. 524.

² Там само. – P. 526–527.

Ця нова категорія, що розроблена у рамках прецедентного права, як сподіваються практичні працівники, невдовзі буде впроваджена у законодавство. Це зробить можливим притягнення до кримінальної відповідальності багатьох осіб, які беруть участь у політиці або бізнесі і мають тісні стосунки з мафією та мафіозними асоціаціями.

Слід звернути увагу і на добру координацію роботи правоохоронних органів і суду з даного питання. Така координаційна діяльність потребує великого обсягу інформації стосовно структури, сфери інтересів злочинних організацій. Національне управління має добре систематизовану електронну базу даних, отриману від судових органів. Вона дозволяє отримати повне дос'є на будь-яку особу, яка потрапляла до «кола інтересів» будь-якого органу кримінальної юстиції у зв'язку з причетністю до злочинів мафії¹.

Важливе значення правоохоронними органами Італії приділяється такому заходу протидії найбільш небезпечним злочинам, як конфіскація, що розглядається насамперед як запобіжний захід². У правовій системі цієї країни існує суттєва відмінність між кримінальними санкціями та запобіжними заходами: якщо перші є реакуванням на протиправну дію та наслідки такої дії, то другі є засобом запобігання цим діям. Іншими словами, кримінальна санкція пов'язана з раніше вчиненим правопорушенням, а запобіжний захід спрямований на зменшення ризику майбутніх правопорушень.

Уперше застосування різних запобіжних заходів до осіб, які становлять загрозу безпеці та суспільній моралі (установлення спеціального нагляду з боку правоохоронних органів, заборона на проживання

¹ Ефективність зусиль італійських правоохоронців можна проілюструвати таким чином: у 1992 р. 2130 осіб відбували покарання у в'язницях у зв'язку зі злочинами, вчиненими у складі мафіозної асоціації, у 1994 р. таких осіб було 3997, а у 2002 р. їх кількість дорівнювала 5295 особам. Див.: *Organised Crime in Europe : Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond [Text]* / ed. by C. Fijnaut, L. Paoli. – Dordrecht : Springer, 2004. – P. 97. Зауважимо, що в 1991–2001 рр. в Італії загальна кількість зареєстрованих злочинів скоротилася на 18 %, при цьому кількість засуджених до позбавлення волі збільшилась на 70 %. Див.: *Barclay, G. International Comparisons of Criminal Justice Statistics 2001 [Text]* / G. Barclay, C. Tavares // *Home Office Statistical Bulletin*. – 2003. – October, Issue 12. – P. 3.

² Hein, S. *Combating Illegal Proceeds in Italy [Text]* / S. Hein, C. Visconti // *Towards a European Criminal Law against Organized Crime : Proposals and Summaries of the Joint European Project to Counter Organised Crime* / ed. by V. Militello, B. Huber. – Freiburg, 2001. – P. 89–97.

в певній місцевості, поселення в місцевості, віддаленій від великих міст) було передбачено Законом № 1423 від 27 грудня 1956 р. Цей Закон застосовується, крім інших випадків, до осіб, яких через їх поведінку та спосіб життя слід вважати такими, що здобувають для себе звичайні засоби до існування, нехай навіть частково, злочинним шляхом чи як винагороду за співучасть у злочині або чия поведінка чи інші зовнішні прояви дають підстави вважати їх схильними до злочинів¹.

У зв'язку із цим виникає питання щодо дотримання прав людини, а також Конституції Італії при впровадженні таких запобіжних заходів. Згідно з рішенням Конституційного суду № 27 1959 р. та з рішенням № 23 1964 р. запобіжні заходи не суперечать Конституції Італії. «Їх необхідність зумовлена потребою гарантувати впорядкований та мирний розвиток соціальних відносин не тільки за допомогою законодавчої системи, яка передбачає покарання за незаконні дії, а й положень, що спрямовані на запобігання вчиненню таких дій». Оскільки між кримінальною санкцією та запобіжним заходом наявна суттєва відмінність, то не всі конституційні принципи, що є засадничими для кримінальної санкції, є обов'язковими для запобіжного заходу. Наприклад, презумпція невинуватості, визначена в статті 27 Конституції Італії, не стосується запобіжних заходів, якщо вони не зумовлені кримінальною відповідальністю або винуватістю особи (рішення Конституційного суду № 23 1964 р.)².

Згідно із Законом № 575 1965 р. (з доповненнями 1982 р., що містились у Законі «Роньйоні Ла Торре») до осіб, які підозрюються в належності до організованої злочинності, можуть бути застосовані як заходи, передбачені Законом № 1423, так і нові: розслідування майнового та фінансового стану підозрюваного. Розслідування також проводиться стосовно дружини (чоловіка), дітей, усіх тих, хто останні п'ять років проживав з особою, яка підозрюється в приналежності до організованої злочинності³.

¹ Раймондо проти Італії [Електронний ресурс] = (Raimondo v Italy) : № 12954/87 // Європейський суд з прав людини : справи Європ. суду з прав людини. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua/hr/case/18.html>. – Заголовок з екрана.

² Там само.

³ Организованная преступность [Текст] / отв. ред. А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 287, 288.

Узагалі за період 1965–1996 рр. було прийнято близько 15 законів і декретів щодо конфіскації майна¹. Законодавчі зміни в Італії були викликані тією ситуацією, коли майже неможливо було довести, що будь-яке майно (наприклад, будинок або земельна ділянка) є продуктом, прибутком або цінністю, отриманими в результаті злочинного діяння. Крім того, переважна частина майна була записана на підставних осіб, які не мали жодного стосунку до злочинів, стосовно яких проводилося кримінальне розслідування. У результаті мафіозі продовжували нахабно користуватися розкішними речами, добутими внаслідок учинених злочинів. Це сприяло зростанню їх престижу й сили, одночасно породжувало недовіру до держави².

Закон «Роньйоні Ла Торре» надав можливість застосувати щодо підозрюваних у причетності до мафії превентивні майнові заходи, що передбачали секвестр та конфіскацію майна, яким вони володіли або мали можливість розпоряджатися.

Терміном «секвестр» позначаються заходи, коли тимчасово припиняється право власника на використання у будь-який спосіб майна й розпорядження ним (наприклад, передання в оренду, продаж або дарування).

Під терміном «конфіскація» розуміються заходи з повного позбавлення власника всіх його прав володіння майном; ці права передаються державі.

Для застосування майнових заходів достатньо зібрати непрямі (побічні) докази, які підтверджують розумну можливість того, що факт є достовірним. Такими фактами можуть бути виявлення поліцією частих зустрічей даної особи з іншими мафіозі, невідповідність способу життя офіційно заявленому доходу, заяви свідків, які співробітничали із правосуддям, тощо.

Підкреслимо, що конфіскація може застосовуватися до осіб, які підозрюються у належності до мафії. Термін «належність» має широке

¹ Лунеев, В. В. Зачем живу? (жизненные и криминологические тернии) [Текст] / В. В. Лунеев. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 456.

² Дато, Э. Итальянское антимафиозное законодательство: новшества и результаты [Електронний ресурс] : докл. на 2-й Междунар. конф. и Летней шк. молодых ученых-юристов Саратов. центра по исслед. пробл. организ. преступности и коррупции (13–21 мая 2005 г.) / Э. Дато // Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. – Режим доступа : <http://www.sartracce.ru/>. – Заголовок з екрана.

значення. Це не тільки особи, що обвинувачуються за ст. 416 bis КК Італії. До них належать і ті, хто є «частиною» організованої мафіозної структури, всередині якої вони займають чітке ієрархічне становище і виконують певні завдання у цей момент, а також ті, хто ззовні сприяє здійсненню того чи іншого злочину. У це поняття включаються також і особи, які не є складовою частиною кримінальної організації у структурному або оперативному плані, але які знаходяться в її повному підпорядкуванні й будуть діяти за першим розпорядженням разом з асоційованими членами для досягнення злочинних цілей цієї організації. Тому секвестру та конфіскації може бути піддано майно тих, хто знаходиться в так званій «сірій зоні» суспільства (політики, службові особи, спеціалісти тощо), навіть коли їх поведінка не підпадає під конкретний злочин¹.

У законі встановлено, що конфіскації підлягає все майно (нерухоме, рухоме, грошові засоби, акції та кредитні зобов'язання), яким злочинець «може володіти, прямо або побічно, коли його вартість перебуває у диспропорції із заявленими доходами чи здійснюваною економічною діяльністю або коли на підставі достатніх доказів є мотиви вважати, що воно є наслідком протизаконної діяльності». Під поняттям «володіння майном» розуміється те, що суб'єкт використовує це майно як власне (і не тільки тоді, коли воно записано на його ім'я, а й тоді, коли воно зареєстровано на іншу особу). Тягар доведення необгрунтованого судового рішення про конфіскацію покладено на самого підозрюваного, який може оспорювати це рішення в судовому порядку. Якщо апеляція не подається або відхиляється судом, конфісковане майно передається державі².

Якщо зацікавленим особам вдається довести необгрунтованість аргументів про конфіскацію (показавши, що підозри в приналежності до мафії є безпідставними, або те, що майно дійсно не належить підозрюваному, або походження майна є, без сумніву, законним), суд ви-

¹ Дато, Э. Итальянское антимафиозное законодательство: новшества и результаты [Електронний ресурс] : докл. на 2-й Междунар. конф. и Летней шк. молодых ученых-юристов Саратов. центра по исслед. пробл. организ. преступности и коррупции (13–21 мая 2005 г.) / Э. Дато // Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. – Режим доступа : <http://www.sartraccc.ru/>. – Заголовок з екрана.

² Там само.

носить рішення про дисеквестр даного майна та його повернення законним власникам. Якщо це зробити не вдається, суд виносить рішення про остаточну конфіскацію секвестрованого майна¹. Важливим законодавчим нововведенням є можливість використання деяких видів конфіскованого майна для соціальних цілей².

Завдяки закону «Роньйони Ла Торре» у листопаді 2008 р. поліція Італії конфіскувала майно одного із кланів сицилійської мафії на суму понад 700 млн євро. До списку конфіскованого входило 220 об'єктів нерухомості: 133 земельні ділянки загальною площею 60 га, банківські рахунки, автомобілі³. Цікавим є такий факт: на пляшках із вином, яке виготовляється з винограду, що вирощується на конфіскованих у злочинців землях, демонстративно красується напис: «Зроблено на винограднику, відібраному в мафії».

Як вважають італійські науковці, а також практичні працівники, успіхи Італії у сфері приборкання організованої злочинності перш за все пов'язані з доволі жорстким законодавством стосовно мафіозних організацій, а також у сфері протидії корупції, з високим рівнем координації між органами кримінальної юстиції і судовою гілкою влади, наявністю у них відповідних оперативних повноважень, зі значними досягненнями у справі забезпечення боротьби гнучким кримінальним законодавством, яке заохочує співробітництво з правоохоронцями колишніх членів мафіозних організацій (пентити), з адекватним законодавством щодо протидії відмиванню брудних грошей, що призвело до відтоку кримінального капіталу в інші країни, і, безумовно, з доволі високою активністю громадянського суспільства та його непримиренністю у боротьбі з мафією.

¹ Дато, Э. Итальянское антимафиозное законодательство: новшества и результаты [Електронний ресурс] : докл. на 2-й Междунар. конф. и Летней шк. молодых ученых-юристов Саратов. центра по исслед. пробл. организ. преступности и коррупции (13–21 мая 2005 г.) / Э. Дато // Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. – Режим доступа : <http://www.sartraccs.ru/>. – Заголовок з екрана.

² Ведерникова, О. Н. Конфискация имущества как вид уголовного наказания: международный и зарубежный опыт [Електронний ресурс] / О. Н. Ведерникова // Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. – Режим доступа : <http://www.sartraccs.ru/>. – Заголовок з екрана.

³ Конфискация имущества итальянской мафии [Електронний ресурс] // Мафия : все о мафии и преступности. – Режим доступа : <http://sungat.ru/node/367>. – Заголовок з екрана.

Велика Британія. Для підвищення ефективності діяльності з протидії організованій злочинності, зокрема належного виявлення й розслідування, у деяких європейських країнах створюються спеціалізовані органи. Наприклад, з 1 квітня 2006 р. у Великій Британії діє Служба з боротьби з особливо небезпечною організованою злочинністю — SOCA (Serious Organised Crime Agency)¹, пріоритетними напрямками діяльності якої є: а) підвищення рівня обізнаності населення про організовану злочинність, про шкоду, яку вона завдає, й ефективність засобів боротьби проти неї; б) збільшення кількості повернутих коштів, одержаних незаконним шляхом, і кількості розкритих кримінальних справ; в) підвищення загроз для діяльності організованих злочинних угруповань у Сполученому Королівстві через відпрацьовані оперативні та слідчі дії та впровадження нових засобів протидії цьому явищу; г) співпраця з партнерами в самій країні й за кордоном для посилення діяльності щодо зменшення збитків, які завдані організованою злочинністю; д) визначення рівнів високоефективної допомоги партнерам Служби та у разі потреби отримання взаємної підтримки.

Досягнення роботи Служби оцінюються за такими критеріями:

1) здійснені службою операції повинні мати очевидний вплив на зменшення рівня організованої злочинності;

2) Служба підтверджує свою спроможність розладнати злочинні ринки й зашкодити самим злочинцям; злочинні угруповання вважають Велику Британію менш привабливою для здійснення своєї злочинної діяльності;

3) діяльність Служби сприятиме поглибленню знання та підвищенню рівня розуміння злочинних принципів і схем;

4) збільшення обсягів вилучених грошей і майна організованої злочинності, а за найбільш небезпечними злочинцями встановлення спостереження протягом усього їх життя, навіть після завершення терміну покарання².

¹ SOCA [Електронний ресурс] : Serious Organised Crime Agency. – Режим доступу : <http://www.soca.gov.uk>. – Заголовок з екрана.

² Шостко, О. Ю. Про доцільність створення Національної служби розслідувань (НСР) в Україні [Текст] / О. Ю. Шостко // Юрид. Україна. – 2007. – № 1. – С. 97.

У щорічній доповіді про діяльність Служби за 2007–2008 рр. наведені дані щодо її досягнень: а) у країні й за кордоном було конфісковано близько 90 т наркотиків класу А (збільшення на 20 % порівняно з попереднім періодом); б) ціна тільки кокаїну, який міг би бути проданим за вуличними цінами, складає 6 млрд фунтів стерлінгів; в) 46 повідомлень про загрозу вчинення злочинів було спрямовано понад 2,5 тис. організаціям приватного сектору; г) 2 тис. найбільш небезпечних злочинців стали об'єктом оперативної роботи Служби; д) судами країни у злочинців було конфісковано майна на суму понад 46 млн фунтів стерлінгів¹.

На сьогодні Міністерство внутрішніх справ Великої Британії основні зусилля спрямовує на зменшення шкоди, що спричиняється організованою злочинністю, а також на переосмислення її сутності.

Хоча ідентифікація, розкриття й ліквідація організованих злочинних груп, а також розшук і кримінальне переслідування злочинців або «основних гравців» злочинного бізнесу залишається важливим напрямком політики уряду, основний акцент на сьогодні переміщений на зменшення шкоди, спричиненої організованою злочинністю, а також на переосмислення сутності й природи організованої злочинності. Це передбачає пошук і визначення інших чинників, які сприяють діяльності організованої злочинності, і постановку альтернативних завдань, виконання яких буде зменшувати або повністю ліквідовувати ці можливості. У свою чергу, ця переорієнтація вимагає нововведень в оцінці рівня організованої злочинності для того, щоб ефективність боротьби вимірювалася ступенем відвернутої шкоди, а не такими тактичними засобами, як кількість арештів і засуджень та кількість проведених оперативних операцій².

Нідерланди. Специфікою цієї країни є те, що при розробці заходів протидії організованій злочинності важливою складовою є оцінка впливу негативних наслідків організованої злочинності, в основу якої також покладено концепцію збитків (шкоди). Найчастіше й доволі

¹ SOCA's Annual Report 2007/08 [Електронний ресурс] : Serious Organised Crime Agency. – Режим доступу: <http://www.soca.gov.uk/assessPublications/socaAnnualReport0708.html>. – Заголовок з екрана.

² Business views of organised crime [Електронний ресурс] : second ed. : Research Report 10 // Home Office. – Режим доступу : <http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs08/horr10c.pdf>. – Заголовок з екрана.

ефективно зазначена концепція застосовується саме в цій країні. Виходячи із сучасного досвіду оцінювання організованої злочинності, особлива увага приділяється впливам організованих злочинних груп на суспільство, контрстратегіям, що використовуються ними, легальним і нелегальним ринкам збуту.

Не існує офіційного ранжирування організованих злочинних груп, які спричиняють найбільшу шкоду суспільству, як це робить Bundeskriminalamt. Тим часом науковці й практичні працівники вважають, що можна класифікувати ті види злочинів, які розглядаються як пріоритетні і включають суто організовану злочинну діяльність як таку, а також злочинність, пов'язану з насильством над особою, контрабанду наркотиків (зокрема, екстазі). Саме ті злочинні спільноти, які вчиняють ці види злочинів, вважаються такими, що завдають найбільшої шкоди. Це питання широко досліджується голландськими вченими¹.

Концепція збитків відіграє особливу роль під час вибору послідовності дій при розслідуванні організованої злочинної діяльності цільовими міжвідомчими командами – слідчими бригадами. При цьому беруться до уваги такі сфери, в яких завдається найбільша шкода суспільству: 1) злочини проти життя і здоров'я людини; 2) шкода особистому майну або особистій чи діловій сфері фізичної (юридичної) особи; 3) шкода урядовим та іншим державним органам управління (наприклад, шляхом корупції). Пріоритетними вважаються ті розслідування організованих злочинних груп, які охоплюють вищенаведені категорії².

При розробці слідчих заходів ураховується інформація за різними аспектами. На практиці часто існує зв'язок між тим видом злочину, який вчиняє група, та розрахунком розміру збитків. Яким чином слідчі команди здійснюють розстановку пріоритетів при розслідуванні кримінальних справ, було докладно проаналізовано в документі «Установлення пріоритетів для національної боротьби проти організованої злочинності» (*Prioriteitstelling bij het landelijk optreden tegen georganiseerde misdaad*), опублікованому Генеральною прокуратурою Нідерландів у 1997 р.³

¹ Measuring Organised Crime in Europe [Text] / T. V. Beken [and etc.] ; Institute for International Research on Criminal Policy, Gent University. – Maklu Publishers, 2004. – P. 192.

² Там само. – P. 193.

³ Там само.

Формально цей документ не надає переліку найбільш небезпечних контрстратегій, що використовують злочинці для захисту від викриття правоохоронними органами. Однак у ньому наводяться деякі приклади, такі як корупція; придбання інформації (обмеженого або службового використання); проникнення у стратегічні місця (на важливі посади); шантаж; контрспостереження/стеження з використанням різних приладів; розповсюдження чуток; агресивна поведінка стосовно розслідування та судового переслідування, наприклад, вчинення тиску на цивільних службовців та членів їх родин, створення умов для шантажу¹. Всі вони враховуються в практичній діяльності слідчих команд.

У цьому документі не надано переліку нелегальних ринків збуту, але вважаються найнебезпечнішими виробництво наркотичних засобів та нелегальна торгівля ними, зокрема екстазі. Таким чином, можна зробити висновок, що ринок амфетамінних стимуляторів оцінюється як такий, що спричиняє найбільшої шкоди.

На офіційному рівні вважається, що жоден легальний сектор країни не перебуває під значним негативним впливом організованої злочинності. Проте, зважаючи на те, що шкода урядовим та іншим органам державної влади розглядається як один із чотирьох важливих аспектів шкоди суспільству, можна зробити висновок, що державний сектор є такою сферою, яка є найбільш доступною для злочинців.

У плані з національної безпеки Нідерландів прийнято до уваги такий аспект злочинності, як завдана шкода громадянам і суспільству. Підкреслено, що найбільша небезпека та шкода спричиняється тими, хто систематично й постійно вчиняє злочини, оскільки така поведінка порушує правопорядок, руйнує правовий устрій².

Німеччина. Важливим складником оцінювання ефективності роботи правоохоронних органів є їх націлення на викриття найбільш небезпечних видів організованої злочинної діяльності. У статистиці федеральної кримінальної поліції Німеччини всі виявлені організовані

¹ Measuring Organised Crime in Europe [Text] / T. V. Beken [and etc.] ; Institute for International Research on Criminal Policy, Gent University. – Maklu Publishers, 2004. – P. 193.

² Organised Crime in the Netherlands [Text] / C. Fijnaut, Bovenkerk [and others]. – The Hague. – Kluwer Law International, 1998. – P. 78.

групи ранжуються за їх потенціалом. «Потенціал організованої злочинності» є показником (індексом), спрямованим на фіксацію організаційного, операційного рівня складності й професіоналізму злочинної групи. Індекс містить 50 показників, які були складені для допомоги слідчим. Ці показники визначались на підставі інформації, отриманої від опитування (дослідження) серед аналітиків, які розташували кожен показник за власною оцінкою його впливу на ідеально типову організовану групу¹.

Наприклад, у 2001 р. найвищий індекс потенціалу організованої злочинності було виявлено серед груп, які вчиняли екологічні злочини. За ними йшли групи, які вчиняли злочини податкові, у сфері комерційної діяльності й насильницькі злочини. За етнічним складом найвищий індекс мали групи, членами яких були представники країн колишньої Югославії, німці, турки, італійці. Саме злочинній діяльності цих організованих спільнот приділяється підвищена увага.

На наш погляд, визначення «потенціалу організованої злочинності» допомагає правоохоронним органам мати певну картину рівня небезпечності виявлених організованих груп, дозволяє з урахуванням даного індексу оцінювати ефективність своєї діяльності. Існування даного показника національним правоохоронним органам Німеччини виявляти великі за масштабом діяльності злочинні організації. Зокрема, щодо чисельності учасників в організованій групі, то у 2005 р. у середньому в кожній з них було виявлено по 16 осіб (4,5 % від усіх виявлених). Тридцять таких груп нараховували 50 і більше осіб².

Специфічним аспектом запобігання організованій злочинності також є концентрація уваги на зменшенні наявних або майбутніх можливостей для неї брати участь у легальному ринку (через кримінальні доходи від

¹ Lampe, K. Assessing Organized Crime : the Case of Germany [Text] / K. Lampe // ECPD Standing Group eNewsletter Organised Crime. – 2002. – No. 3 (September). – P. 17.

² 2005 Organised Crime Situation Report Federal Republic of Germany [Електронний ресурс] : Press-Release Summary : May 2006. – Режим доступу : http://www.bka.de/lageberichte/ok/2005kf/lagebild_ok_2005_kurzlage_englisch.pdf. – Заголовок з екрана.

Аналогічні дані по Україні свідчать, що 49 % груп налічували 3 особи, 45 % складались із 4–10 осіб, тільки 2,6 % усіх ОГ і ЗО включали від 11 до 20 осіб. (див.: Про результати боротьби з організованими групами і злочинними організаціями за 12 місяців 2005 р. [Текст] : інформ.-стат. зб. // Департамент інформ. технологій МВС України. – К., 2005. – С. 1–10.

злочинів, що перетворюються і набувають законного вигляду) за допомогою законодавчих, адміністративних та інших заходів.

6.3. Соціологічні методи оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у сфері протидії злочинності в європейських країнах

У численних дискусіях щодо проблеми ефективності постійно фігурує тема необхідності використання соціологічних методів. Це пояснюється тим, що на концептуальному (методологічному) рівні обговорення цих проблем визнано, що відповідні критерії та показники ефективності повинні переважно фіксувати зовнішній ефект правоохоронної діяльності, тобто її наслідки для суспільства, а за змістом – бути мірою задоволення певних соціальних (суспільних) потреб. Відповідно, необхідно застосовувати такі методи збору інформації про соціальні виміри змісту та наслідків правоохоронної діяльності, що є релевантними для подібних оцінок і забезпечують належну адекватність та «чутливість» саме для соціальних показників. На цій підставі робиться висновок про необхідність широкого використання саме соціологічних методів, що можуть бути реалізовані як шляхом розробки спеціальних методик, орієнтованих на специфічні показники правоохоронної діяльності, так і шляхом застосування стандартних методик, які апробовані в соціологічних дослідженнях інших аспектів суспільного життя (наприклад, методика оцінки рівня довіри населення до певних соціальних інститутів, методика виміру якості життя перш за все у площині оцінки рівня суспільної безпеки тощо).

Світова практика застосування соціологічних методів у процедурах оцінки ефективності правоохоронної діяльності має достатньо суперечливий характер і не дає підстав для надмірного оптимізму в оцінках результативності і навіть простої можливості використання цих методів, який досить часто можна знайти в публікаціях вітчизняних дослідників. Адже існує низка проблем методологічного та процедурно-методичного характеру, що мають бути розглянуті¹.

¹ Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field [Text] / ed. R. Pogrebin. – London : Sage Publishing, 2002. – P. 118.

У жодній з розвинутих країн світу соціологічні методи оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів не отримали статусу базової методики, яка використовується в адмініструванні цієї діяльності. Мова найчастіше йде про додатковий характер соціологічної інформації, яка має вплив виключно на політичні аспекти, тобто на формування уявлень про загальний стан відповідної правової сфери та шляхи і форми її реформування. Найбільш чітко така позиція висловлювалась у рекомендаціях міжнародних органів, що діють у сфері координації зусиль держав у боротьбі зі злочинністю, стосовно напрямків та форм вдосконалення методології оцінки різних параметрів криміногенної ситуації у країні. Загальні принципи таких підходів були зокрема викладені в: Рекомендаціях Ради Європи (1996) «Європа в епоху змін: кримінальна політика та кримінальне право» (прийняті Комітетом міністрів РЄ 5 вересня 1996 р.), Резолюції Ради економічного та соціального розвитку ООН № 1997/27 від 21 липня 1997 р. «Посилення програми ООН у галузі запобігання злочинності та кримінальної юстиції відносно розвитку кримінальної статистики та діяльності системи кримінальної юстиції» (у подальшому на підставі цього документа було підготовлено Керівництво по створенню системи кримінальної статистики). Ці положення були певним узагальненням кращого досвіду в цій сфері і базувались на ґрунтовних дослідженнях стану інформаційного забезпечення діяльності органів досудового розслідування та прокурора в різних регіонах світу.

Досить важливими є спроби оцінити перспективи застосування нових, зокрема соціологічних, методів отримання інформації про стан процесів у сфері кримінальної юстиції. На жаль, ці дослідження, що проводились у першій половині 90-х рр. ХХ ст., не були оприлюднені в повному вигляді. Однак окремі фрагменти дають уявлення про існування досить різноманітної національної практики. Важливим висновком цих досліджень стало уявлення про неможливість уніфікації методології оцінки ситуації в органах кримінальної юстиції через існування надто відмінних національних контекстів та інституційних систем. Однак на рівні регіональних утворень (наприклад, ЄС, частково – Рада Європи) ступінь узгодженості підходів може бути суттєво вищою на основі формування відповідних регіональних політико-правових стандартів.

У практиці європейських країн в останні роки набули поширення соціологічні та кримінологічні дослідження, які орієнтовані на вирішення політичних та організаційно-управлінських проблем у сфері протидії злочинності. Перш за все вони акцентовані на фіксацію криміногенної ситуації, тобто тих її параметрів, що дозволяють робити висновки про стан ефективності поточної активності правоохоронних органів та прогнозувати її пріоритети та форми на майбутнє. При цьому звертається увага на три перспективні методики, що в цілому узгоджуються із відповідними рекомендаціями міжнародних органів.

По-перше, опитування населення з метою виявлення питомої ваги потерпілих від злочинів (дослідження «віктимізації населення»). Такі дослідження проводяться за репрезентативними вибірками, в окремих випадках – у рамках комплексних загальнонаціональних опитувань населення стосовно базових показників якості життя. В рамках ЄС методологія опитувань населення за методологією «Євробарометр» має саме такий стандартний блок показників «страху перед злочином». Частина західних дослідників досить скептично налаштована щодо цінності подібних опитувань, піддаючи сумніву можливість отримання такої інформації на основі класичних методів кількісного дослідження¹. Вказується на необхідність використання більш «тонких та чутливих» інструментів.

По-друге, опитування населення з метою виявлення рівня поширеності різних типів девіантної та делінквентної поведінки. Оскільки в основі таких досліджень лежить метод «самооцінки», то слід погодитися з висновком одного із західних дослідників, що ці дослідження дають більше уявлень для розуміння етичних стандартів у конкретному суспільстві, ніж про реальний рівень злочинності².

По-третє, опитування населення з метою виявлення ставлення до наслідків злочинних дій. Це опитування проводиться за різними методиками і має на меті визначення суб'єктивного сприйняття тих матеріальних та нематеріальних втрат, які особа несе у випадку вчинення злочинів відносно неї, її майна, близьких тощо. Звичайно, це не систе-

¹ Qualitative Approaches to Criminal Justice. Perspectives from the Field [Text] / ed. R. Pogrebin. – London : Sage Publishing, 2002. – P. 34.

² Sasson, T. Crime Talk. How citizens construct a social problem [Text] / T. Sasson. – N.Y. : Aldine de Gruyter, 1995. – P. 32–34.

матичні опитування, а опитування цільових груп, до яких зазвичай відносять певні категорії потерпілих.

У країнах не застосовується весь арсенал можливих методик, але існує очевидна залежність від особливостей ситуації та завдань кримінально-правової політики.

Вочевидь, варто погодитися з М. Розенбергом, який ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. указував на те, що юристи лише починають усвідомлювати важливість соціологічних методів та методик для формування власних інструментальних засобів дослідження правових феноменів, особливо в контексті їх реформування та адміністрування поточної діяльності¹.

Насамперед слід враховувати суто інструментальну природу соціологічних методів, тобто їх похідний характер від певної теоретично обґрунтованої моделі оцінки ефективності, ядром якої є уявлення про об'єкт оцінки (форми прояву соціальних наслідків правоохоронної діяльності) та критерії (показники) оцінки. Обґрунтування такої моделі потребує ґрунтовних досліджень функціональних характеристик правоохоронної діяльності, тобто визначення її місця в реальній соціальній практиці конкретного суспільства. Такі дослідження не можуть обмежуватись загальнотеоретичним рівнем, а мають виходити на операціональний рівень обґрунтування управлінських оцінок та рішень. Існують окремі спроби створення таких спеціальних (операціональних) теорій, на підставі яких стає можливим формулювання конкретних критеріїв (показників) соціальної ефективності. Наприклад, з огляду на економічний підхід у соціально-правових дослідженнях пропонується так звана «сервісна теорія» правоохоронної діяльності, в рамках якої остання розглядається як один із видів суспільних послуг, тобто діяльності спеціалізованих інститутів по задоволенню конкретних інтересів суспільства, соціальних спільнот, особи на основі виконання деяких стандартизованих та уніфікованих видів діяльності. Такий підхід дозволяє в рамках однієї моделі інтегрувати ті аспекти проблематики, що зазви-

¹ Rosenberg, M. The Impact of Procedure-Impact Studies in the Administrative Justice [Text] / M. Rosenberg // Law and Contemporary Problems. – 1988. – Vol. 51. – P. 33–38; Fahr, S. Why Lawyers are Dissatisfied with the Social Science? [Text] / S. Fahr // Washburn Law Journal. – 1961. – Vol. 1. – P. 161–175.

чай розглядались ізольовано, а саме: природа і зміст суспільних потреб, поведінка носіїв таких потреб, зміст сервісної діяльності тощо. Чи не найважливішим у даному випадку є можливість використання деяких стандартних показників та методів оцінки результативності сервісної діяльності по відношенню до реальних її реципієнтів. На нашу думку, навряд чи можна погодитись із претензією такої теорії на універсальну модель пояснення, однак вона має безперечне пізнавальне значення як один із можливих способів пояснення соціальних наслідків правоохоронної діяльності.

Крім того, мають бути враховані специфічні обмеження у використанні соціологічної інформації, що є наслідком деяких іманентних ознак останньої. По-перше, результати соціологічних досліджень (наприклад, на відміну від статистичних даних) потребують попередньої інтерпретації, перш ніж вони можуть бути використані для оцінки та адміністрування правоохоронної діяльності. Це пояснюється тим, що соціологічні дані є продуктом «соціального конструювання», тобто вони не є об'єктивним фактом реальності, а виявляються артефактом, створеним за правилами соціальної комунікації. Наприклад, коли ми намагаємось використовувати такий показник, як «довіра населення до правоохоронних органів», ми маємо розуміти походження цих даних, зокрема, вплив на них стереотипів масової свідомості, активності засобів масової інформації, соціальних чекань населення тощо. Як приклад можна навести результати проведеного у середині 90-х рр. XX ст. у США дослідження щодо уявлень про злочинність. У даному випадку як джерело були використані матеріали фокус-груп, а також контент-аналіз газет за кілька років. Була сформульована гіпотеза про наявність п'яти домінуючих фреймів¹ для опису злочинності. Причому ці фрейми відображали ті культурні феномени (у науці, мистецтві, повсякденності), що існували вже в XVIII–XIX ст. Зміст цих фреймів полягав у такому: а) «порочна система» – злочинність є результатом недосконалості судової системи і правового життя в цілому; б) «заблокування можливості» – злочинність є результатом хронічних соціальних проблем (дискримінація, безробіття, бідність і т. п.); в) «соціальне потрясіння» – злочинність виникає під впливом ситуативних соціальних проблем

¹ Термін «фрейм» походить від англ. *«frame»* – рамка.

(розлучення батьків, конфлікти і т. п.); г) «вплив мас-медіа» – реальна злочинність є продуктом злочинності віртуальної; д) «расистська система» – дискримінація породила злочинність. На основі цих фреймів були узагальнені емпіричні дані і зроблені висновки не тільки про соціальний розподіл цих установок, але і про причини формування таких фреймів в основних соціальних групах¹.

По-друге, зміст соціологічних даних залежить від якості методів їх отримання, коректності формулювання питань в опитувальниках, дотримання правил формування вибірки тощо. Іншими словами, необхідна професійна діяльність, яка функціонально невласлива для правоохоронних органів і потребує залучення нових спеціалістів, інституцій, додаткових коштів.

Самостійне значення має проблема визначення оптимальних шляхів інструментального використання соціологічних методів, тобто вибору релевантних методів із тієї системи методів, що мають поширення у прикладній соціології та соціально-правових дослідженнях. Найчастіше мова йде про масові опитування та інші різновиди кількісних досліджень. Про кількісний метод можна говорити тоді, коли соціальні об'єкти можна описати за допомогою звичайних дійсних чисел, а їх дослідження передбачає звичайні математичні операції з об'єктами, що відбираються на основі репрезентативної вибірки і які відповідають деяким загальним статистичним правилам. Якісні методи (метод фокус-груп, глибинне інтерв'ю тощо) характеризуються відсутністю репрезентативної вибірки, невеликою кількістю респондентів, відсутністю формалізованих кількісно орієнтованих індикаторів, відмовою від використання математичних методів на стадії аналізу отриманих результатів. У тому, що соціологічні методи оцінки ефективності пов'язуються виключно з кількісними методами, вбачається суттєве обмеження для реального використання соціологічних методів у процедурах оцінки ефективності правоохоронної діяльності. Ще в середині минулого століття західні дослідники наявність об'єктивних перешкод для поширення соціологічного підходу в емпіричних та прикладних правових дослідженнях пояснювали специфікою «соціальних фактів», які

¹ Sasson, T. Crime Talk. How citizens construct a social problem [Text] / T. Sasson. – N.Y. : Aldine de Gruyter, 1995.

є об'єктами таких оціночних процедур і мають принципові обмеження стосовно можливостей формалізації та квантифікації. Але такі обмеження стосуються лише кількісних методів, з якими зазвичай асоціювався соціологічний підхід. Для якісних методів характерною є наявність імпліцитного припущення про спорідненість «з досвідом повсякденності». Відповідно, саме така соціологічна інформація має найбільші шанси бути зрозумілою навіть несоціологами. Тобто якісні методи вимагають більшого «соціологічного професіоналізму» в їх використанні. Разом із тим вони набагато простіше входять у правовий дискурс, оскільки репрезентація та інтерпретація результатів максимально наближена до «наукової та практичної повсякденності» правового життя.

Розширення набору соціологічних методів, які можуть бути використані у відповідних оціночних процедурах, зробить їх більш чутливими стосовно соціальних аспектів наслідків правоохоронної діяльності, дозволить операціоналізувати якісні критерії її соціальної ефективності. Однак це не може означати радикальної зміни природи таких процедур, перетворення їх на різновид наукового соціально-правового дослідження. Подібна перспектива виглядає нереалістичною і багато в чому небажаною. Система оцінки ефективності правоохоронної діяльності інтегрована в процедури її адміністрування як інструмент із реалізації однієї з її внутрішніх функцій. Цим обумовлюється домінування внутрішніх (операційних або відомчих) критеріїв та показників правоохоронної діяльності. Оцінка соціальних наслідків має допоміжний характер (у демократичному суспільстві також і обов'язковий характер). Саме принципом додатковості доцільно керуватись, визначаючи способи та моделі застосування соціологічних методів в оціночних процедурах.

6.4. Пропозиції щодо підвищення ефективності діяльності органів кримінального розслідування та прокурора в Україні у сфері протидії злочинності з урахуванням позитивного європейського досвіду

Отже, враховуючи все вищевикладене у даному підрозділі, можемо виокремити такі показники результативної діяльності системи кримі-

нальної юстиції у сфері протидії злочинності в окремих європейських країнах, які варто взяти до уваги вітчизняним практичним працівникам і науковцям.

Ефективність діяльності повинна оцінюватися за допомогою комплексу критеріїв. Існуюча практика оцінювання роботи органів досудового розслідування та прокурора в Україні лише за кількісними статистичними показниками (рівень, коефіцієнти, динаміка) й відсотком розкриття злочинів призводить до фальсифікації результатів роботи різних підрозділів та культивує розквіт процентоманії. Такий старий радянський підхід із використанням «дутих» цифр і плану на виявлення, розкриття, передачу кримінальних справ до суду є пасткою. Оцінювання роботи правоохоронців за таким критерієм априорі не передбачає всебічної, копіткої, узгодженої між усіма підрозділами діяльності, спрямованої на виявлення й ліквідацію всіх сегментів злочинних організацій¹. Дана ситуація багато в чому зумовлена як неадекватним законодавчим забезпеченням, так і відсутністю реальних дій щодо реформування системи правоохоронних органів України. Тому актуальним є дослідження з метою виявити, наскільки відчутною є різниця між кількістю заяв і повідомлень про злочини, зареєстрованими злочинами, направленими до суду кримінальними справами й чисельністю засуджених осіб. Чим більші «ножиці» у цих показниках, тим серйознішими є проблеми на етапах досудового слідства і розгляду кримінальних справ у судах. Отже, одним із головних завдань правоохоронних органів має стати повна реєстрація злочинів. Зростання кількісно-якісних статистичних показників викритої злочинної діяльності може свідчити про кращу роботу правоохоронців, їх активність, а значить, і зменшення обсягів латентної злочинності.

Необхідно проаналізувати інформацію за видами злочинів, категоріями осіб, притягнутих до відповідальності, органами розслідування, причинами припинення кримінальних справ і повернення їх на додаткове розслідування, за результатами розгляду справ конкретними судьями і т. п., щоб установити, які категорії справ, на якій саме

¹ Шостко, О. Ю. Процентоманія [Текст] / О. Ю. Шостко // Дзеркало тижня. – 2006. – 13 трав. (№ 18). – С. 6.

стадії та з яких конкретних причин не отримують свого логічного завершення¹.

Недопущення вчинення злочинів (профілактика, відвернення, припинення), тобто робота «на випередження» повинна оцінюватись як індикатор ефективності діяльності того чи іншого підрозділу правоохоронного органу. Одним із критеріїв ефективності є законність дій оперативно-розшукових підрозділів, слідчих, прокурорів, зменшення кількості скарг громадян на їх протизаконні дії.

Важливим критерієм оцінювання роботи правоохоронних органів у країнах сталої демократії є громадська думка населення того чи іншого територіального осередку або всієї держави щодо стану захисту своїх законних прав та інтересів, у тому числі стосовно надання необхідної і своєчасної допомоги потерпілим від злочинів. Оскільки повідомлення у пресі щодо вчинених злочинів, корупційних дій тієї чи іншої службової особи є приводом до порушення кримінальної справи, слід звернути увагу керівництва МВС, СБУ, Генеральної прокуратури на важливість відстеження матеріалів преси, в тому числі інтернет-видань, звернень громадян для подальшого їх аналізу, а також оприлюднення звітів стосовно результатів роботи у цьому напрямі².

Важливим індикатором ефективності роботи правоохоронних органів є кількість вилученого майна й активів, які були придбані злочинцями в результаті злочинної діяльності. Оскільки українське кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство не узгоджене з ратифікованими міжнародно-правовими документами у цьому питанні, прийняття нового КПК, за основу якого буде покладено проект, підготовлений робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права з урахуванням положень між-

¹ Корнієнко, М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США [Текст] / М. В. Корнієнко. – К. : НТВ Правник, 2002. – С. 115.

² До речі, ефективність американської поліції оцінюється за такими показниками: законність у діях поліції, активність у підтримці правопорядку (наприклад, кількість арештів), зв'язок із населенням. Див.: Свон, Р. Д. Эффективность правоохранительной деятельности и ее кадровое обеспечение в США и России [Текст] / Р. Д. Свон ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России : Алетейя, 2000. – С. 79–81.

народних конвенцій, є першочерговим завданням¹. Досвід демократичних держав світу свідчить про те, що основною й ефективною стратегією протидії злочинності, в тому числі транснаціонального характеру (у сфері незаконного обігу наркотиків, торгівлі людьми тощо), а також тероризму, злочинам у сфері економіки, є конфіскація майна осіб, які нажили його злочинним шляхом. Ця законодавча норма спрямована на зменшення благ, отриманих незаконно і несправедливо. Конфіскація доходів, отриманих від злочинів, має декілька позитивних моментів. Це перш за все: а) превентивний, оскільки отримання економічної вигоди є основною причиною більшості злочинів; б) запобігає проникненню нелегальних доходів у легальну економіку; в) усуває засоби вчинення злочинів у майбутньому; г) допомагає економічно знешкоджувати керівництво кримінальної організації; д) підтримує верховенство права й моральні принципи, згідно з якими ніхто не може збагачуватись у протиправний спосіб².

Усе частіше в окремих європейських країнах ефективність протидії злочинності вимірюється ступенем відвернутої шкоди, а не такими тактичними засобами, як кількість арештів, винесених вироків та кількість проведених спеціальних операцій. Ефективність роботи органів досудового розслідування та прокурора повинна визначатись як цим показником, так і рівнем відшкодування збитків від злочинів винними особами.

При розгляді й інтерпретації статистичних даних щодо виявлених фактів організованої злочинної діяльності найбільшу увагу важливо приділяти такому показнику, як структура виявлених злочинів, вчинених організованими групами і злочинними організаціями. Про ефективну роботу відповідних підрозділів можуть свідчити такі відомості: а) найбільшу питому вагу мають злочини економічної спрямованості, у сфе-

¹ Шостко, О. Ю. Деякі питання забезпечення протидії організованій злочинності у проєкті КПК України [Текст] / О. Ю. Шостко // Боротьба з організ. злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн. – К. : Міжвідомч. наук.-дослід. центр проблем боротьби з організованою злочинністю РНБО України. – Вип. 17. – 2007. – С. 139.

² CARDS Regional programme 2002/2003. Financial Investigations and Confiscation of Proceeds from Crime [Електронний ресурс] // Council of Europe. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/combating_economic_crime/3_technical_cooperation/CARPO/FI_General_ENG_final.pdf. – Заголовок з екрана.

рі наркобізнесу, приватизації, у кредитно-фінансовій системі, а не загальнокримінальні (крадіжки, розбійні напади, грабежі); б) чисельний склад організованої групи (або злочинної організації) не є мінімальним (3 або 5 осіб); в) до кримінальної відповідальності притягнуті організатори й керівники, виявлено міжрегіональні або міжнародні кримінальні зв'язки; г) доведеною є наявність корумпованих зв'язків злочинців в органах влади, окремих правоохоронних органах, без чого діяльність організованої злочинності є неможливою. Слід звертати увагу також на тяжкість злочинів і матеріальні збитки (злочини можна ранжувати за цими критеріями).

Ефективність роботи європейських спеціалізованих агентств вимірюється серед іншого кількістю виявлених та знешкоджених організаторів, керівників організованої злочинної діяльності. Без допомоги «пересічних» учасників викрити їх майже неможливо. Тому у протидії найбільш небезпечній злочинності потрібно у першу чергу спиратись на показання свідків, потерпілих, а також пересічних членів організованих груп і злочинних організацій, які можуть зруйнувати кримінальні спільноти¹.

При оцінці ефективності роботи спеціальних підрозділів щодо протидії організованій злочинності необхідно класифікувати кримінальних лідерів і «авторитетів» у залежності від масштабів їх діяльності та враховувати цей масштаб при оцінці результатів боротьби із вказаними особами; притягувати кримінального лідера або «авторитета» до кримінальної відповідальності за вчинення ситуативних, побутових та інших «неорганізованих» злочинів (носіння зброї, наркотичних засобів, хуліганство, порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів та ін.); увести достовірний та повний оперативнорозшуковий облік осіб вказаної категорії; уніфікувати зібрані облікові матеріали, розробити належне програмне забезпечення, дотримуватися режиму конфіденційності, заходів захисту, підготувати відповідні відомчі нормативні акти, активно використовувати, поповнювати та обнов-

¹ Шостко, О. Ю. Проблеми підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування у сфері протидії організованій злочинності в Україні з урахуванням сучасної політики ЄС [Текст] / О. Ю. Шостко // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 291.

ляти спеціалізований банк даних про лідерів злочинного середовища, організаторів і активних учасників міжнародних і міжрегіональних організованих злочинних співтовариств¹.

Однією з головних складових формування і реалізації ефективної системи протидії злочинності є чітка взаємодія держав, у першу чергу, їх правоохоронних органів, на регіональному і міжнародному рівнях, участь у спільних заходах, запроваджених у межах Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, Інтерполу та інших міжнародних інституцій.

Ефективність, безумовно, залежить від багатьох чинників. Але професіоналізм, майстерність кожного працівника, тобто суб'єктивний чинник, є основним. Тому, крім загальної оцінки того чи іншого правоохоронного органу, важливою є оцінка якісних показників роботи окремого співробітника, дослідження його особистого професійного зростання, моральних якостей. Просування по службі повинні залежати саме від цих критеріїв.

Відомо, що ефективність/неефективність роботи органів кримінальної юстиції є одним із чинників, що впливає на рівень поширення злочинності та її найбільш небезпечних видів. Для підвищення ефективності правозастовчої діяльності в Україні потрібно активізувати міжнародне співробітництво. Зокрема, для України важливим є те, що, наприклад, Євроюст для виконання своїх завдань уповноважений укладати угоди і встановлювати співробітництво з третіми країнами, що не є членами ЄС. Беручи до уваги той факт, що допомога і підтримка Євроюсту у кримінальному переслідуванні злочинців – членів організованих спільнот, яку він надає за запитами країн, сприяє скорішому знешкодженню організованих груп та злочинних організацій, украй важливим є підписання відповідної міжнародної угоди з цією організацією. Тим паче, що робочі органи ЄС закликають держави розширювати оперативне співробітництво між компетентними органами, особливо у рамках двосторонніх і багатосторонніх механізмів і угод.

Враховуючи відсутність правової регламентації відносин України та європейських наднаціональних правоохоронних структур, варто розробити законопроект «Про організаційно-правові засади участі України

¹ Скобликов, П. А. Актуальные проблемы с коррупцией и организованной преступностью в современной России [Текст] / П. А. Скобликов. – М. : Норма, 2008. – С. 74.

в європейських міжурядових правозастосовних органах» та підписати відповідні двосторонні угоди про співробітництво з ними.

Отже, Україні потрібно узгодити форми, методи, процедури, які є загальноприйнятими в європейських державах щодо протидії злочинності згідно з підходами Європейського Союзу та Ради Європи, внести відповідні зміни до кримінального і кримінально-процесуального законодавства, прийняти нові закони, в тому числі ті, що регулюють створення і функціонування Національного бюро розслідувань, підписати двосторонні угоди зі спеціальними наднаціональними структурами (Європол, Євроюст), а також окремими країнами у сфері співробітництва правоохоронних органів, брати участь у спільних заходах країн ЄС у сфері протидії злочинності.

Нашій державі насамперед необхідно практично почати реалізувати взяті зобов'язання, які містяться у ратифікованих Україною міжнародно-правових документах, у тому числі в Угоді про партнерство і співробітництво з ЄС, у Плані дій ЄС у галузі юстиції і внутрішніх справ, і які стосуються стратегічних напрямів протидії найбільш небезпечним видам злочинності. Тому важливим напрямком співробітництва між Україною та ЄС є надання підтримки та допомоги нашій державі у наближенні законодавства до норм ЄС, удосконаленні системи правоохоронних і судових органів з метою їх пристосування до норм відповідних адміністративних структур Європейського Союзу, а також в утвердженні принципу верховенства права, неухильного виконання законів та судових рішень. Усе це, з нашої точки зору, сприятиме більш ефективній діяльності органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності.

Висновки до розділу 6

1. Ефективну діяльність правоохоронних органів слід визнати одним з основних шляхів зменшення рівня злочинності у русі так званого традиційного підходу. На європейському континенті вирізняються два види органів, які уповноважені здійснювати протидію злочинності: 1) правоохоронні органи загальної компетенції та 2) правоохоронні органи спеціальної компетенції.

У більшості країн основним правоохоронним органом загальної компетенції є поліція, яка структурно підпорядкована міністерству внутрішніх справ країни. Органи спеціальної компетенції створюються з метою боротьби з найбільш небезпечними видами злочинності, наприклад, організованою злочинністю. Такими органами є або структурні підрозділи поліції (міністерства внутрішніх справ), або незалежні агенції, служби, департаменти тощо. Останні створені, зокрема, в Італії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії, Болгарії. Окремі спеціалізовані підрозділи створюються також для протидії деяким найбільш поширеним або небезпечним видам (формам) організованої злочинної діяльності.

2. Критеріями оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора є: зниження рівня злочинності та її найбільш небезпечних проявів, а також корупції у системі кримінальної юстиції, зменшення шкоди від злочинності, з одного боку, яка співвідноситься з витратами правоохоронної системи (кадровими, матеріально-технічними, робочого часу), з другого.

3. У багатьох країнах у правоохоронних органах створені спільні оперативні бази даних на цих злочинців. Необхідно активно використовувати, поповнювати та оновлювати спеціалізований банк даних про лідерів злочинного середовища, організаторів та активних учасників міжнародних і міжрегіональних організованих злочинних співтовариств. Саме ефективне використання інформації про злочинну «еліту», яке допомагає знешкодженню організованих груп і злочинних організацій, професійних злочинців, приводить до результативної роботи як окремих підрозділів, так і конкретних правоохоронних органів.

4. У 2004 р. Рада Європейського Союзу затвердила Гаазьку програму створення зони свободи, безпеки і справедливості на 2005–2010 рр.¹ У ній підкреслюється необхідність вироблення нового європейського механізму правоохоронної діяльності на підставі оперативної інформації (Intelligence-Led Law Enforcement Mechanism).

5. Самостійного значення набуває проблема визначення оптимальних шляхів інструментального використання соціологічних методів при

¹ The Hague Programme – Ten priorities for the next five years [Електронний ресурс] : (10th May 2005) / European Commission // Europa. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/. – Заголовок з екрана.

оцінці ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора. Вони акцентовані перш за все на фіксацію криміногенної ситуації, тобто тих її параметрів, що дозволяють робити висновки про стан ефективності поточної активності правоохоронних органів та прогнозувати її пріоритети та форми на майбутнє. При цьому звертається увага на три перспективні методики.

По-перше, опитування населення з метою виявлення питомої ваги потерпілих від злочинів (дослідження «віктимізації населення»). Такі дослідження проводяться за репрезентативними вибірками, в окремих випадках – у рамках комплексних загальнонаціональних опитувань населення стосовно базових показників якості життя. По-друге, опитування населення з метою виявлення рівня поширеності різних типів девіантної та делінквентної поведінки. По-третє, опитування населення з метою виявлення ставлення до наслідків злочинних дій. Це опитування проводиться за різними методиками і має на меті визначення суб'єктивного сприйняття тих матеріальних та нематеріальних втрат, які особа несе у випадку вчинення злочинів відносно неї, її майна, близьких тощо. Ставиться питання щодо використання якісних методів (методу фокус-групи, глибинного інтерв'ю, тощо) у дослідженнях із даної проблеми¹. У тому, що соціологічні методи оцінки ефективності пов'язуються виключно з кількісними методами, вбачається суттєве обмеження для реального використання соціологічних методів у процедурах оцінки ефективності правоохоронної діяльності.

6. Однією з головних складових формування і реалізації ефективної системи протидії злочинності є чітка взаємодія держав, у першу чергу, їх правоохоронних органів, на регіональному і міжнародному рівнях, участь у спільних заходах, запроваджених у межах Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, Інтерполу та інших міжнародних інституцій.

7. Ефективність, безумовно, залежить від багатьох чинників. Але професіоналізм, майстерність кожного працівника, тобто суб'єктивний чинник, є основним. Тому, крім загальної оцінки того чи іншого право-

¹ Сердюк, О. В. Соціологічні методи оцінки ефективності правоохоронної діяльності: можливості та обмеження [Текст] / О. В. Сердюк // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 284–287.

охоронного органу, важливою є оцінка якісних показників роботи окремого співробітника, дослідження його особистого професійного зростання, моральних якостей. Просування по службі повинні залежати саме від цих критеріїв.

8. Відомо, що ефективність/неефективність роботи органів кримінальної юстиції є одним із чинників, що впливає на рівень поширення злочинності та її найбільш небезпечних видів. Для підвищення ефективності правозастовчої діяльності в Україні потрібно активізувати міжнародне співробітництво. Зокрема, для України є важливим те, що, наприклад, Євроюст для виконання своїх завдань уповноважений укладати угоди і встановлювати співробітництво з третіми країнами, що не є членами ЄС. Беручи до уваги той факт, що допомога і підтримка Євроюсту у кримінальному переслідуванні злочинців – членів організованих спільнот, яку він надає за запитами країн, сприяє скорішому знешкодженню організованих груп та злочинних організацій, украй важливим є підписання відповідної міжнародної угоди з цією організацією. Тим паче, що робочі органи ЄС закликають держави розширювати оперативне співробітництво між компетентними органами, особливо у рамках двосторонніх і багатосторонніх механізмів і угод.

Враховуючи відсутність правової регламентації відносин України та європейських наднаціональних правоохоронних структур, варто розробити законопроект «Про організаційно-правові засади участі України в європейських міжурядових правозастосовних органах» та підписати відповідні двосторонні угоди про співробітництво з ними.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОГО
ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Монографія

За загальною редакцією
академіка Національної академії правових наук України,
професора **В. І. Борисова**,
академіка Національної академії правових наук України,
професора **В. С. Зеленецького**

Монографія друкується в авторській редакції

Коректор *Ю. В. Статкевич*
Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 27.09.2010.
Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 24. Обл.-вид. арк. 26. Вид. № 508.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Україна, 61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Шевчун О. М.
(057) 719-49-13